

Seçme eserleri: 1

HALİL İNALCIK

Türkiye Tekstil Tarihi

üzerine araştırmalar

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Halil İnalcık

Türkiye Tekstil Tarihi

üzerine araştırmalar

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Halil İnalcık
Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar

İş Bankası Kültür Yayınları

ISBN 978-9944-88-458-7

Genel yayın: 1557

© Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

1. baskı
2008, İstanbul

Editör
Emre Yalçın

Kitap tasarımı
Ersu Pekin

Fotoğraflar
Hadiye Cangökçe

Düzelti
Günfer Demirci

Dizin
Bora Bozatlı

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
İstiklal Caddesi, No: 144/4
Beyoğlu 34430 İstanbul
T. (0212) 252 39 91
F. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Baskı
Mas Matbaacılık A. Ş.
Hamidiye Mahallesi, Soğuksu Caddesi No: 3
Kağıthane 34408 İstanbul
T. (0212) 294 10 00
F. (0212) 294 90 80
info@masmat.com.tr

[1. sayfada]
Çintemani desenli kısa kollu ipek kaftandan ayrıntı. 16. yüzyılın ilk yarısı. TSM 13/41.

[2. sayfada]
İstanbul Kapalıçarşı'da bir kumaşçı dükkânından ayrıntı.

İçindekiler

7 Önsöz

12 Giriş

13 Türkiye'nin tekstil tarihçesi
18 Turkish textile history: A summary

27–67 I. Bölüm: Halı ve benzerleri ticareti

29 1. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Batı ile ticarî ilişkiler
41 2. Halıda Osmanlı saray patronajı
53 3. Tereke ve narh defterlerinde halı ve benzerleri

70–145 II. Bölüm: Pamuklu dokumaları ve ticareti

71 1. Eskiçağda Anadolu–Assur tekstil ticareti
77 2. Orta-Asya ve Anadolu pamuklu dokumacılığı
83 3. Hint pamuklularının Osmanlı pazarını istilâsı, 1500–1800
112 4. Türkiye pamuklu ihracatı ve yollar (XVII. yüzyıl)
115 5. Güneydoğu-Anadolu'dan Fransa'ya pamuklu ihracatı (XVIII. yüzyıl)
125 6. XVIII. yüzyılda Anadolu'dan Doğu-Avrupa'ya pamuklu ihracatı
130 7. Anadolu'da pamuklu sanayi merkezleri
136 8. İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarını istilâsı
144 Sonuçlar

148–181 III. Bölüm: Türkiye pamuklu tekstil sanayiinde modernleşme

149 1. XIX. yüzyıl Osmanlı dönemi
151 2. Pamuklu sanayiinde devlet girişimleri: Sümerbank
156 3. Tekstilde örnek bir özel teşebbüs: Hacı Ömer Sabancı ve BOSSA
161 4. Özel tekstil sanayiinin gelişmesi
163 5. Dış rekabet, bunalım (2004–2006)

184–205 IV. Bölüm: Tarihte ipek ve ipekli kumaş ticareti: Yollar ve şehirler

185 1. Tarihî Orta-Asya İpek Yolu üzerinde yeni araştırmalar
198 2. İran'da ipek üretimi ve sanayii
203 3. Bizans ipek ticaret ve sanayii

208–241 V. Bölüm: Avrupa'da ipekli sanayii

209 1. İtalya ipek ithalatı, ipekli sanayii
214 2. Tebriz–Bursa İpek Yolu, Cenevizliler
218 3. Tebriz–Bursa: Kuzey-Anadolu İpek Yolu
226 4. Tebriz–Haleb transit yolu
233 5. İpek ve Osmanlı–İran siyasî-ekonomik rekabeti
236 6. 1450–1630 dünya ipek ticareti

244–263 VI. Bölüm: İpekli kumaşlar

245 1. Osmanlı ipekli kumaş çeşitleri
255 2. Osmanlı saray atölyeleri
256 3. Tekstilde çeşitler ve moda

266–327 Ekler

267 Ek I. Söyleşiler ve Gözlemler
291 Ek II. Belgeler
307 Ek III. Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış

333 Kaynakça

357 Dizin

Önsöz

ANADOLU, üç bin yıldır tekstil sanayi ve ticâretinde önde gelen bir ülkedir. 3.500 yıl önce Hitit merkezi Kaniş'e (Kayseri civarında) Assur (Musul) tekstil kervanlarının Güneydoğu-Anadolu'da uğradığı kasabalar, sonraki dönemlerde tekstil sanayi ve ticâret merkezleri olarak yükselecektir. Bu şehirlerin ürettiği belli başlı lüks dokuma, ***kutnu*** (Arapça ***kutn***, pamuk) belki Assur döneminin başlıca dokuma çeşidi olan ***kutanum*** ile ilişkilidir. Anadolu'nun göbeğinde, Ankara-Beypazarı köylerinde, ince tiftik keçisi yününden lüks sof kumaşları imlâlâtı İsa'dan önceki yüzyıllara (Frigler) çıkar. Bu lüks kumaş çeşidi, İslâm-öncesi kadîm İran İmparatorluğu'nda da imâl ediliyordu. Merkantilist Avrupa ancak XVII. yüzyılda Ankara'da satın aldığı tiftik ipliği ve yünü ile bu pahalı lüks kumaşı imâle başlamış, fakat boyacılıkta uzun zaman rekabet edememiştir. Sof kumaşına özelliğini kazandıran ***kırmız*** boyası, yine Anadolu'dan ihrâc olunuyordu; fakat Avrupa bu sanatta uzun zaman geride kaldı. *Diyarbakır* ve *Türk kırmızısının* sırlarını öğrenmek için Türkiye'den Hıristiyan ustalar getirtilecektir. Bugün dünya tekstil sektöründe başta gelen ***blue jean***'in menşeinin de, Anadolu olduğunu bu kitapta okuyacaksınız. Floransa, Doğu'nun etkisi altında ipekli sanayiinde erkenden (XIII. yüzyıl) uzmanlaştı ve Avrupa pazarlarını ele geçirerek, Avrupa'nın en zengin ve en medeni merkezi durumuna yükseldi. Floransalı ticâret ajanları, İran ipeğini XV. yüzyılda Bursa'dan kapışırcasına alıp götürüyorlardı. Cenova ve Venedik'ten sonra geleceğin büyük kapitalist memleketleri, Fransa ve İngiltere bu servet kaynağından oldukça geç bir zamanda yararlanıp kendi sanayilerini kurabildiler.

Ekonomi tarihçisi olarak tekstil tarihine ilgim, 1950'lerde Bursa ipek ticâreti ve ipekli sanayii üzerinde Bursa şer'î mahkeme sicilleri üzerinde yaptığım araştırmalarla başladı. 1500'e doğru Bursa'nın, İran ve Akdeniz arasında başlıca ipek ticâret merkezi durumuna geldiğini ve Bursa'da tüm dünya pazarlarında kemha ve kadifeleri aranan ve taklit edilen bir ipekli sanayiinin gelişmiş olduğunu gördüm, bu konuda makaleler yazdım. Öte yandan, Fahri Dalsar'ın Bursa sicillerinden seçip yayınladığı belgeler (*Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, 1960), konunun önemini gösterdi.

1490 tarihli Kefe Gümrük Defteri üzerinde yaptığım araştırmalar, Kuzey-Karadeniz memleketlerine Anadolu'dan pamuklu kumaş ihracatının ne kadar çeşitli ve geniş bir ticâret konusu olduğunu gösterdi. Özetle, Anadolu, Avrupa'dan çok önceleri, pamuklu ve ipekli sanayi ve ticâretinde, Hindistan'dan sonra dünyada en önemli memleket durumunda idi. Osmanlı pamuklu ticâreti ve sanayii üzerinde yayınladığım bir makalede, Doğu-Batı arasındaki rekabette işçi mâliyetinin önemi ve XVII. yüzyılda İngiltere'de *Endüstri Devrimi* ile ilişkisi üzerinde durdum. *ODTÜ Gelişme Dergisi*'nde çıkan (III, 1979-1980) ve sonra İngilizce yayınlanan bu makale, geniş ilgi topladı. Bu araştırmada özellikle, bir kitle giysisi olan pamukluların dünya ekonomisinde önemi belirtiliyor; ileri dokuma ve boyama teknolojisi ve ucuz emek mâliyeti ile XV-XVI. yüzyıllarda Türkiye'nin pamuklu sanayiinde dünyada en ileri ülkeler arasında olduğunu gösteriliyordu. Merkantilist Avrupa devletleri, büyük servetlerin Doğu'ya kaçışını

önlemek için pamuklu sanayii kurmayı kararlaştırdılar. Doğu'nun lüks pamukluları, Hindistan'ın rengarenk basmaları, Anadolu'nun kaliteli *bogasileri* ve ucuz dayanıklı mavi pamukluları (günümüzdeki blue jean) için Marsilya, bir dünya pazarı oldu. Güneydoğu-Anadolu'dan yüz binlerce parça pamuklu, Haleb üzerinden Marsilya'ya ihrac olunuyordu. XVIII. yüzyılda Avrupa'da, İngiltere, Fransa, İsviçre, İtalya ve Almanya'da pamuklu sanayileri kurulması, Doğu tekstil sanayileri için daralma ve sonunda yıkılma sonucunu doğurmuştur. Avrupa, bilim ve teknoloji üstünlüğü sayesinde başka sektörlerde olduğu gibi, tekstil sanayiinde de kaliteyi yükselten ve mâliyeti indiren makineler icad ederek, Hint ve Anadolu pamuklu sanayiileri ile başarıyla rekabet etmeye başladı ve nihâyet XIX. yüzyılda bu memleketler ucuz kaliteli pamuklu ihracatı ile yerli sanayileri çökertti. Tekstil alanında Doğu ile rekabette dengenin Avrupa lehine bozulması, Asya memleketlerini fakirliğe ve güçsüzlüğe sürükleyen gelişmelerin başında gelir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilkin tekstil sanayiinde kalkınmaya önem vermiş olması sebepsiz değildir.

1960'lardan itibaren Türkiye ekonomisinde tekstil sektörü, yurt ekonomisinin başta gelen bir kolu haline gelmiştir. Ancak, XIX. yüzyılda Batı'nın ucuz makine mamülleri gibi bugün de işçi mâliyetindeki düşük oranıyla Çin tekstilinin, Türk tekstil sektörünü ciddî bir bunalıma soktuğu bir gerçektir. Son gelişmeleri izleyerek, konuyu ayrı bir bölümde ele almayı uygun bulduk.

* * * * *

Anadolu'nun eski geleneksel dokuma çeşitleri günümüzde, köylü giysilerinde, özellikle düğün vb. merasim giysilerinde, bu dokumaların ticâretini yapan az sayıda mağaza ve antikacıda ve müzelerde bulunmaktadır. Araştırmalarımız sırasında elden geldiğince, bu yerleri ziyaret ettik. Halk giysilerini sergileyen birçok özel koleksiyon mevcuttur. Geleneksel dokuma ticâreti yapanlar arasında, Ankara Samanpazarı'nda Berk Ticârethane sahibi M. Berk, özellikle İstanbul'da Kapalıçarşı'da Dr. Süleyman Ertaş, değerli açıklamalarda bulunmak ve materyalin fotolarını çekmem hususunda yardımlarını esirgemediler. Burada kendilerine şükranlarımı ifade etmek isterim. El-dokumacılığında; iplik hazırlanması, çıkrık, tezgâh çeşitleri ve gelişimi, yerli boyalar ve boyacılık, dokumada *ikat*, *bükme*, *nakış* ve *çizim* üzerinde teknolojik özellikler, tekstil uzmanlarının işidir. Son zamanlarda bu alanlarda uzmanlık kazanmış Zahide İmer, Mücella Kahveci, Yener Altuntaş, Prof. Sabiha Tansuğ ilk akla gelenlerdir. Geleneksel giysiler ve kullanılan dokuma çeşitleri üzerinde Bursa, Balıkesir, Bergama'dan, Beypazarı, Erzincan ve Gaziantep'e kadar türlü köy ve kasaba halkı ile yaptığım söyleşiler, hayli ilginç gözlemlere vesile olmuştur. Bu arada dokumaların kıyafetlerde kullanılış biçimi bakımından *üçetek* giysi geleneği üzerinde durulmuş; bir Özbek hanım ile yaptığım söyleşi ve Kırım folkloru üzerinde yayınlar, üçetek modasını ve kullanılan materyal çeşidini, ortak bir kaynağa, Orta-Asya'ya kadar götürebildiğimiz hakkında ileri sürülen teoriyi desteklemektedir. Burada başka bir gözlemi gündeme getirmeyi yararlı bulmaktayım: Türk tekstil endüstrisi, bugün tam bağımsızlığı henüz başarmış sayılmaz. XIX. yüzyılda tekstil fabrikalarımızı kurarken Avrupa'dan dokuma tezgâhları ithali zorunlu idi. Günümüzde ba-

ğımlılık devam ediyor. Fabrika sahipleri, rekabet için her dört-beş yılda Avrupa'dan yeni dokuma makinelerinin ithali gerektiğini belirtmişlerdir. Sanayiide modernleşmeyi bir bütün olarak ele alma zorunluluğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Söyleşiler için vaktini veren değerli dostlarıma, burada şükranlarımı tekrarlamak ödevimdir. Kitabın tasarımını yapan ve her konuda görsel malzemeyi araştırıp ekleyen değerli uzman Ersu Pekin'e çok şey borçluyuz. Görsel malzemenin nefasetini fotoğrafçı uzman Hadiye Cangökçe sağlamıştır. Teşekkürler. Keza, bu kitabın yayın alanına çıkmasını sağlayan Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları Genel Müdürü Ahmet Salcan'a, kitabın yayına hazırlanmasında başta Emre Yalçın olmak üzere değerli emeği geçen yayın personeline teşekkürü, yerine getirilmesi gerekli bir vecibe bilirim.

Giriş

[önceki sayfalarda]
Bir bohçadan
ayrıntı. 16. yüzyıl
başları. TSM
13/1091.

Türkiye'nin tekstil tarihçesi

1400–1600 arası dönemde Anadolu, ürünlerini yalnızca Balkanlar'a ve Karadeniz'in kuzeyine değil, Batı ülkelerine de ihrac eden bir tekstil üretim bölgesiydi. Daha XIII. yüzyılda Türk halıları Suriye, Mısır ve Avrupa'ya ihrac edilen lüks mallar arasında idi. Türkiye'de üretilen pahalı kemhalar ve sof kumaşı; Rus çarlarının ve boyarlarının, İtalyan ve Fransız prens ve prenseslerinin ve İsveç piskoposlarının da aralarında bulunduğu Avrupalı seçkinlerden büyük ilgi gören lüks tekstil ürünleriydi. Moskova'yı ziyaret eden Prof. Nurhan Atasoy'un anlattığı gibi, bugün en büyük Bursa kemha koleksiyonlarından biri bu kenttedir. 1400–1600 arası dönemde, yalnızca lüks ipekliler değil, Fransa ve İtalya'da "boucassin" ya da "bocassino" diye bilinen ince pamuklular da Türkiye'den yapılan ithalat listelerinde yer alıyordu. Türkiye'den Kefe, Akkerman ve Buda'ya ihrac edilen ürünler arasında, ucuz bir pamuklu türü olan *kirbas* gibi sıradan dokumalar da vardı. Ankara, ihrac ettiği değerli soflarıyla ünlüyken, Bursa ipekli üretiminde; Aksaray, Gördes, Kula ve Uşak halı dokumacılığında uzmanlaşmıştı. Borlu, Isparta, Karaman, Tire, Menemen, Çorum, Tokat ve Kastamonu'da üretilen çok çeşitli pamuklu kumaşlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafına gönderilmekteydi. Kısacası, Avrupa'nın makine ürünü dokumalarının Türk ürünlerini pazarlardan sürüp çıkardığı XIX. yüzyıla kadar, Anadolu dünyanın en önemli tekstil üretim yerlerinden biri idi.

Ortaçağın tekstil tarihçesinde Avrupa (daha açık bir ifadeyle, İtalya), değerli yünlü kumaşlarda uzmanlaşmıştı ve bunları Orta-Doğu'ya ve Türkiye ile İran üzerinden diğer Asya ülkelerine (Çin'e kadar) ihrac ediyordu. Avrupa buna karşılık doğudan ipekli, altınlı ve nakışlı kemhalar, kadife, saten ve ince pamuklu kumaşlar ithal etmekteydi. Avrupa'nın Doğu'dan aldığı yünlü ürünler yalnızca halı ve softu. İpekli sanayiinin İtalya'da tek üretim ve ihracat merkezi o zamanlar Floransa'da Lucca'ydı. Erken zamanlarda teknik ve tasarımın merkezi her zaman Orta-Doğu'ydu. Orta-Doğu'dan pamuklu teknolojisini ilk alan Avrupa ülkesi yine İtalya'ydı. Ortaçağda yün ve pamuk karışımı bir Avrupa tekstil ürünü olan *fustian* veya "dimi" dışında, Batı-Avrupa ülkelerinde pamuklu tezgâhları oldukça geç bir zamanda, XVII. yüzyılda kurulacaktır.

Selçuklu Anadolu'sunda yapılmış bir kemha parçasının ortaya çıkarılması, daha XIII. yüzyılın başlarında Türkiye'de gelişmiş bir ipekli sanayiinin bulunduğu konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır. İtalyan kaynaklarında aynı yüzyılda, Müslüman tâcirlerin Kuzey-Karadeniz limanlarına ipek kumaş topları götürdüğü anlatılır. Tebriz'in güçlü etkisiyle birlikte Osmanlı Amasya ve Bursa'sında bu Selçuklu geleneği devam etmiş görünmektedir.

İran'dan ipek kervanları, Osmanlıların koruması altında Bursa'ya kadar güvenlik içinde geliyor; Pera Cenevizlileri burada İran ipeğini satın alabiliyordu. Osmanlıların daha 1352'de, Sultan Orhan zamanında Cenevizlilere ticâri ayrıcalıklar tanımış olması ilginçtir. İranlı tâcirler Bursa'ya getirdikleri ipeği, burada Batı'dan gelen mallarla, özellikle de Floransa yünlüleriyle takas ediyorlardı. Bertrandon de La Brocquiere'in 1432'de tanık olduğu gibi, Türk tâcirler de sık sık Pera'yı ziyaret etmekteydiler. Ham ipek üzerine bu canlı ticâret, Osmanlı hazinesine büyük bir gelir sağlıyordu. En yük-

sek düzeye ulaştığı 1487-1513 arası dönemde, Bursa'da ham ipek üzerinden alınan vergilerin toplamı altı milyon akça, ya da 130.000 düka altınıydı.

1500'e doğru, Bursa'ya her yıl ortalama beş altı İran kervanı geliyor ve bunlar, değeri bir milyon düka altını bulan en az 1.200 yük (yani yaklaşık 100-120 ton) ipek getiriyordu. XV. yüzyıl sonuna ait Osmanlı belgeleri, bu hammaddenin önemli bir bölümünün Bursa'daki ipek sanayii tarafından kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu belgelerden, Bursa'da 1.000 adet ipekli dokuma tezgâhı bulunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Bursa'sı yalnızca İran ipeğinin değil; Arap ve Hint baharatının, ilâç ve boyalarının da en önemli pazarıydı. Bu değerli mallar, Bursa'ya Mekke-Şam-Haleb üzerinden getirilir; Edirne üzerinden Balkanlar'a ve Macaristan'a, Akkerman-Lvov kervan yolu üzerinden Polonya'ya ve kuzey ülkelerine yeniden ihrac edilirdi.

Bursa'daki ipek sanayii, Türk imâlât sektörünün oldukça gelişmiş bir dalıydı. Şehirde kadife, kemha, saten gibi her çeşit ipek kumaş dokunurdu. Başlıca ipek dokuma türleri arasında en değerlisi, bazen altın ve gümüş sırmalarla süslenen ağır kemhalardı. Fransız kronikçisi Froissart'ın bildirdiğine göre, I. Murad, Milano Dükü'ne "de drap d'or", yani altınlı kumaş göndermişti. Brokar ve kemhaların (bu ad Çince'deki *kinka* sözcüğünden türemiştir) hem desen, hem de dokuma tekniğinde Çin-Uygur etkilerini görmek mümkündür. İtalyan imâlâtçılar, Batı ve Levanten pazarları için ürettikleri kumaşlarda, Avrupalı müşterileri büyüleyen enfes Bursa brokarlarını taklit ediyorlardı. J.H. Schmidt, "Türk Brokarları ve İtalyan Taklitleri" başlıklı makalesinde (*Burlington Magazine*, No. 64, 1934) bunları inceler. Türk dokumacı ve tasarımcıların pazara çıkaracakları mallar için yeni tarzlar oluşturma çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin 1500'lerde Bursa pazarında "Hacı Ali Kadifesi" diye bilinen bir tarz çok popüler olmuştu. Hem Doğu'nun hem de Batı'nın hükümdar ve seçkinleri arasında Bursa kumaşının önemli bir yeri vardı. Örneğin, Gonzaga'lı II. Francesco karısı için Bursa'dan "una vesta de brocato d'oro cremesino" sipariş etmişti (H. J. Kissling, *Sultan Bâjezid's II. Beziehungen zu Markgraf Francesco II. von Gonzaga*, München:1965, s. 22-23).

Moldavya'dan Moskova Prensliği'ne ve Polonya'ya kadar, Doğu-Avrupa hükümdarları, tâcirlerini Bursa kumaşı satın almak üzere görevlendiriyorlardı. Örneğin, 1567'de Polonya Kıralı bir tüccâra 4.000 altın değerinde Bursa ipeklisi satın alması için vergiden muaf tutmuştu (Dağlıoğlu, *Bursa*, belge no. 71). İsveç'te kilise büyüklerinin tören giysileri Bursa kumaşından yapılırdı (A.J.B. Wace, T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri* içinde, s. 3). Bursa ipeklileri Doğu'da da büyük ilgi görmekteydi. I. Selim Tebriz'i fethettiğinde Şâh'ın hazinesinde Bursa kumaşından yapılmış 91 adet giysi bulmuştu (Öz, *Türk Kumaşları*, s. 42). İpekli kumaşlar çok çeşitli şekillerde kullanılıyordu. 1504 tarihli bir saray envanterinde, kadife, brokar, benek, çatma gibi ipekli kumaşların birinden yapılmış 30 kaftan, 11 fistan, 18 dolama, 9 minder, 22 takke ve bir at örtüsü sayılmaktadır. Halı, türban, gece başlığı, başörtüsü, peştemal, havlu, terlik, atkı ve düğme yapımında da ipek kullanılırdı.

Anadolu'da gerçekleştirilen tekstil üretiminin büyük kısmı ipekli, pamuklu, yünlü ve halılardan, daha az olmak üzere de kenevir ve keten mamüllerinden oluşmaktaydı. Bütün bu dokuma türlerinden söz edilen. Türk Küçük Asya'sına ait belgeler, XIII. yüzyıla kadar gider. Kuşkusuz, bu türlerden bazılarını Anadolu'ya Türkler getirmişken, bazıları da daha önce burada yaşayanlar tarafından üretilmekteydi. Pamukluların *kirbas* gibi günlük kullanıma uygun kaba dokulu olanlarla *dülbend* denen ince çeşitleri olduğu anlaşılıyor. Kirbas, köylü ve kasabalıların iç çamaşır ve başka bir çok gündelik eşya yapımında kullandıkları ucuz pamuklu dokumalardır (Kirbas sözcüğü, Sanskritçe *karpasi*'den alınmıştır). Buna karşılık Kaş-

garlı Mahmut'un XI. yüzyılda yazdığı Türkçe sözlükte yer alan ve bugünkü Türkçede de bulunan *bez* ya da *böz* sözcüğü, genellikle pamuktan (Küçük Asya'nın kuzeydoğu kıyısının kimi bölgelerinde aynı zamanda keten ve kenevirden) üretilmiş kalın dokumaların adıdır.

Kirbas üretilen ve önemli bir ihracat kapasitesine sahip başlıca merkezler, Kuzeydoğu-Anadolu'da Kastamonu-Amasya-Tokat-Çorum bölgesi; Orta Anadolu'da Burdur, Isparta-Konya-Karaman-Kayseri bölgesi ve Batı-Anadolu'da Tire, Bergama, Denizli, Menemen, Akhisar, Nazilli gibi birçok kent ve kasaba idi. Hemen her büyük köyde kaba dokuma işleri yapan *cullah*'lar bulunmaktaysa da, kent ve kasabalarda büyük ölçüde pamuklu kumaş ve iplik üretimi için *selem* yani peşin ödeme yöntemi kullanılırdı. Tüccâr, köylerdeki eğirici ve dokumacılara peşin parayla iş yaptırırdı. Peşin ödeme sistemi, Hindistan'da olduğu gibi, hem kentsel hem de kırsal kesimde kalabalık bir emek gücü gerektiriyordu. Kefe'de XV. yüzyıl sonuna ait gümrük kayıtları ve Fransız konsolos Peyssonel'in 1750'lerdeki anlatımları, o zamanlar Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelere yapılan ihracatın en büyük kalemini kirbasın oluşturduğunu göstermektedir.

Avrupa'ya, özellikle de Fransa'nın Marsilya Limanı'na ihrac edilen kaba beyaz ve mavi pamukluların Batı-Anadolu'daki en önemli üretim ve ticâret merkezi İzmir'di. XVIII. yüzyılın başında İzmir'den Marsilya'ya yapılan ihracatın üç milyon Fransız lirası gibi dev bir miktara ulaşması, merkantilist Fransız hükümetini telaşa düşürmüştü. Marsilya Ticâret Odası'nın arşivinden yararlanan Fransız tarihçisi Paul Masson,[1] ve Japon tarihçi Fukasawa,[2] İzmir'den ve Güneydoğu-Anadolu'dan büyük miktarda ithal edilen beyaz ve mavi renkte kalın pamuklu kumaşların İspanya'ya yeniden ihrac edildiğini, İspanya'nın da bunları plantasyonlarda çalışan köleleri giydirmek üzere Amerika'daki kolonilerine gönderdiğini anlatır. Daha sonra, aynı mavi pamuklular, Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerindeki pamuk tarlalarında çalışan köleleri giydirmekte kullanıldı. Bizim bugün "blue jean" diye bildiğimiz bu kumaş, kendilerini emekçi sınıflara yakın hisseden solcu gruplar yoluyla önce Amerika'da, sonra da bütün dünyada gençlerin gözdesi oldu. Blue jean'in boyanmasında kullanılan, Batı dillerinde Hindistan menşeli *indigo* adını alan mavi boya (*çivit*), daha XV. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ithalat kalemleri arasındaydı.

1470'lerde Hindistan'tan Hoca Mahmud Gavan'nin, Osmanlı topraklarına adamlarıyla düzenli olarak Hint kumaşı gönderdiğini de söylemeliyiz. Daha sonraki yüzyıllarda Türkiye'nin Hindistan'dan tekstil ithalatı büyük bir artış gösterdi. Hem İngilizlerin hem de Hollandalıların Doğu Hindistan Şirketlerinin raporlarında, Osmanlılara ait Basra Körfezine gelen yüklerin çoğunun, Hint tekstil ürünlerinden oluştuğu belirtilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda hazırlanan, Hindistan'dan yapılan ithalatla ilgili bir listede on kadar bogasi dokuma türüyle yirmi kadar dülbend ya da müslin türünden söz edilmektedir. Bunların fiyatları, basit dokumalar için zirâ (68 cm) başına 12 akça ile 26 akça arasında, müslinler içinse 20 akça ile 66 akça arasında değişmektedir. Müslinin başlıca kullanım yeri türban yapımıydı. Pahalı Hint kumaşları için ödenen altın ve gümüş öyle büyük miktarlara ulaşmıştı ki, zamanın vakanüvisi Naima şöyle yakınıyordu: "Hint mallarına hazineler gidiyor, Hindistan ise Osmanlı topraklarından hiçbir şey almıyor... dünyanın zenginliği Hindistan'da toplanıyor."

Osmanlı topraklarında Hint dokumalarının taklitlerinin üretilmeye başlanması bu durumu bir ölçüde değiştirdi. XVII. yüzyılda hem seçkinler hem de halk arasında Hint dülbend ve basmalarının moda olmasıyla Avrupa'da da buna benzer bir kriz yaşandı. Yünlü, ipekli ve keten sanayileri paniğe kapıldı, Hint tekstil ürünlerine kısıtlamalar, hatta yasaklar getirildi. Bu krizin önemli bir sonucu, Batı'da pamuklu sanayilerinin gelişmesi oldu.

[1] *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, I. Paris 1896. XXII, s. 119, 163, 409, 412, 431, 503 II, s. 191, 194, 419, 436, 456, 495

[2] K. Fukasawa, *Toilerie et commerce commerce du Levant, d'Alep à Marseille*, Paris 1987

Turkish textile history: A summary

[önceki sayfalarda]
Bir bohçadan
ayrıntı. 16. yüzyıl
başları. TSM
13/1091.

IN the period 1300–1600 Anatolia was a land of extensive textile manufactures, exporting its products not only to the Balkans and Northern Black Sea region but also to western countries. Turkish heavy brocades, and mohairs were luxury textiles in great demand by the European elite including Russian Tsars and boyars, princes and princesses in Italy and France or Swedish bishops. Today one of the largest collections of Bursa brocades is to be found in Moscow as Professor Nurhan Atasoy tell us after her visit to the city a few years ago. In the period of 1400–1600 not only luxury silks but also fine cotton goods known as *bouassin* or *bocassino* (Turkish **bugasi**) in France and Italy were in the lists of the imports from Turkey. Now a commonplace how there was a craze in Europe about Turkish carpets which adorned Lotto's and Carpaccio's or Dutch masters' paintings, displaying big merchants of the corporations assembled around the tables decorated by exquisite Turkish carpets. But more modest fabrics such as *kirbas*, a cheap kind of cotton cloth entered in thousands of pieces in the lists of imported goods from Turkey in Caffa, Akkerman and Buda. While Ankara was famous with its mohairs, Bursa specialized in equisite silk textiles and Aksaray, Gördes, Kula and Uşak with their beautiful carpets, and Borlu, Isparta, Karaman, Tire, Menemen, Çorum, Tokat and Kastamonu exported their cotton goods of great variety to all parts of the Ottoman Empire. In brief, before 19th century when Europe's machine-made textiles swept away from home or distant markets fabrics of Anatolia was indeed a great land of textile manufactures. It is only very recently that Turkey is in the way to revive this great tradition.

In medieval textile history Europe or more exactly Italy was specialized in woolen cloth exporting its fine products to the Near East and via Turkey and Iran to other Asiatic countries as far as China, and importing silks, brocades velvets and satins or fine cotton goods from the east. The only woolen imports to Europe from the east were carpets and mohair. Silk industries were introduced to Europe first in the middle of the thirteenth century, Lucca being the exclusive center of production and exporter of fine silks to other European countries. The origin of techniques and designs was always the Near East. Bologna, Genoa, Florence and Venice borrowed the technology of silk manufacturing from Lucca long before France had its first factories in the middle of the sixteenth and England in the end of the same century. In cotton industries, too, Italy was the first European country to borrow from the Near East the techniques of making cotton goods. Except for fustian a European textile of a mixture of woolen and cotton manufactured in the middle ages western European countries had cotton factories quite late, in the seventeenth century. The imitation in silks had a long history.

As early as the fifteenth century mercantilist countries of the west closely followed the eastern fashions in color, design and texture in order to keep its poison in the markets, factors or consuls even sending specimens of native textiles to their respective manufacturers in their home country.

Bursa, known as the city of silk, was the first capital city of the Ottoman Empire until Edirne replaced it in this capacity in 1402. Under the Ottomans Bursa flourished as an international emporium of silk trade as well as the center of silk industries already in the fourteenth century as contemporary sources attest.[1] Chinese raw silk supplies ceased to arrive since 1300. Now, Caravans carrying loads of fine raw silk of Astarabad, Lahijan, Mazenderan and Shirwan abandoning the Trabzon sea route now reached Bursa where Italian merchants from Istanbul and the Genoese Pera feverishly competed to get this precious commodity for their growing silk industries in Lucca, Bologna, Florence and Genoa. Since demand for silk fabrics was rapidly growing in Europe during the 1300-1500 period.

Bursa rose as one of the most important silk markets in the world in this period. Over time this situation led to important developments for the Ottoman economy and finances. First, the city of Bursa rapidly grew and became great center of trade, industries and culture. Its population about 5000 households in 1485 grew to 13.000. Bursa replaced Tabriz which was the middle eastern center of the east-west international commerce under the Ilkhanids (1258-1336). In fact, Iranian silk caravans started from Tabriz to reach Bursa following the caravan route Tabriz-Erzincan-Tokat-Bursa. In the 16th century Aleppo became the main silk market for Europeans overshadowing Bursa. Venice alone bought silk and textiles worth 1.5 million ducats there annually. İzmir overshadowed Bursa and Aleppo silk trade in the 17th century. Bursa's silk trade influenced even the state policies: Ottoman sultans targeted in their eastern campaigns primarily to get control of the towns on the Silk Route: Ankara in 1354, Amasya in 1392 and Erzincan in 1401 and in the sixteenth century, Tabriz in 1514. Selim I occupied Tabriz itself, thus for a short period of time the Silk Route completely. Discovery of a piece of brocade made in the Seldjukid Anatolia[2] leaves no doubt that there was a well developed silk industry in Turkey in the early thirteenth century. Italian sources tell us[3] that Muslim merchants were taking silk cloth to the northern Black Sea ports in the same century. Ottoman Bursa must have continued this tradition along with the strong influence of Tabriz.

Under Ottoman protection silk caravans could travel safety as far as Bursa from which Genoese of Pera could purchase Iranian silk. Interestingly, Ottomans granted trade privileges to the Genoese already as early as 1352 under Sultan Orkhan. In Bursa Iranian merchants exchanged their *silk* loads for western goods, consisting principally of fine Florentine woolens. Turkish merchants, too, visited Pera frequently as Bertrandon de La Brocquière witnessed in 1432. This brisk trade on raw silk left a huge revenue for the Ottoman treasury. In the peak period 1487-1513 the scales tax revenue on raw silk of Bursa reached the figure of six million *akça* or about 130 thousand gold ducats. Toward 1500, in average six Iranian caravans arrived at Bursa annually. Ottoman documents of the end of fifteenth century tell us that Bursa silk industries consumed a subtansial part of the supplies. Toward the end of the 15th century reference is made in our sources to 1000 looms for weaving silk cloth in Bursa. Ottoman Bursa was not only the emporium of the Iranian silk but also of the Arabian and Indian spices, drugs and dyes brought by caravans through the Mecca, Damascus and Aleppo route. From Bursa these precious goods were re-exported to the Balkans and Hungary through Edirne and to Poland and northern countries through Akkerman-Lwow caravan route.

[1] H. Inalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III, s. 131-147.
[2] G. Öney, *Mensucat Meslek Dergisi*, XIX-2 (1966), s. 454.
[3] G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce Genois dans la Mer Noire au XIII_ siecle*, Paris:1929, s. 205.

Silk industries in Bursa were highly sophisticated branch of Turkish manufacturing sector. In the city all kinds of silk cloth including velvets, brocades, and satins were woven as three principal types of silk fabrics; the most precious ones being expensive heavy *kemhas* with all varieties containing gold and silver threads. Murad I sent to the Duke of Milan of "drap d'or" as Froissart informs us. In brocades, *kemhas*, originate from Chinese word *kincha*. One can detect Chinese and Uyghur influences in weaving techniques as well as in designs. Exquisite Bursa brocades fascinated European customers and Italian producers imitated Bursa silks for western as well as Levantine markets.[4] It appears that Turkish weavers and designers endeavored to create new original styles. In 1500's a *Hacı Ali Kadifesi* became quite popular in the Bursa market.

Precious Bursa cloths occupied an important place in the regalia of the eastern and western monarchs and elite. Francesco II of Gonzaga for example ordered for his wife "una vesta de brocato d'oro cremesino" from Bursa. Rulers of eastern Europe from Moldavia to Muscovy and Poland were commissioning their merchants to purchase cloths of Bursa. In 1567 the Polish king's merchant for example was granted exemption from duties for the purchase of four thousand gold filori worth silk cloths at Bursa. Ceremonial attires of the church dignitaries in Sweden were made of the Bursa cloth. Bursa silk cloths were highly esteemed even in the east. In Tabriz Selim I found in Shah's treasury 91 dresses made of the Bursa cloth.[5]

There was a wide range of uses for silk cloth; a palace inventory dated 1504 lists 30 caftans 11 dresses (*fistan*), 18 outer dresses (*dolama*), 9 cushinos, 22 scullcap and one horse cover all made of one of the Bursa silk products such as velvet, brocade, *benek* or *çatma*. Also silk cloth is used in making carpets, turban, night sculcaps, woman headdresses, aprons and bath covers, slippers, sashes, buttons, saddles and purses (a complete list of goods made of silk fabrics is to be found in *Narh Defteri*).

Silk being an item of social distinction, there was a strong demand by public for cheaper kinds of silks so that imitations were made for a wider market. Textiles of cotton and silk mixture such as *kutni* also enjoyed a popular demand. A few words here are in order on a quite sophisticated organizations in the Bursa silk trade and industries. In the first place the raw silk traders in Bursa, known as *hamcılar* purchased raw silk directly from the Iranian merchants. Hamcılar were responsible to prepare the silk for weaving by giving the raw material to spinners and dyers. Then *dokumacılar*, or weavers purchased the skeins from them to have them woven in the looms they possessed. The wavers can be considered real capitalists - some of them owning as many as sixty looms and organizing the production of the finished product which were sold to the exporting merchants. In weaving dokumacılar employed mostly servile labor since it needed much time and highly professional skill to produce even a small piece of brocade. Wage workers from the labor market were not suitable for such a demanding process. The weaver made a *mukatebe* contract with his slave promising to emancipate him when he delivers a piece of certain size at the end of a certain period of time. It is to be noted that in the same period in Italy too slave labor was predominant in such sophisticated weaving industries.

Bursa silk industries experienced serious crises as a result of Iranian embargo on silk supplies. Such a crisis occurred first in the period 1514-1520 under Selim I and then in the period 1603-1608 when Abbas the Great of Iran prohibited silk exports to the Ottoman lands and opened a new outlet for İran's exports to Europe at Bandar-Abbas on the Indian Ocean. There were bankruptcies, escapes and even suicides among

[4] J.H. Schmidt, "Turkish Brocades and Italian Imitations", *Burlington Magazine*, 64 (1934).

[5] -Harir", *Encyclopaedia of Islam*, 2. edition (H.Inalcik) III, s. 211-218.

the Bursa weavers during the Iranian embargo. The final blow, however, came from Europeans in the mid seventeenth century.

Ottoman silk industries lost competition against western silk products in the mid seventeenth century when European textile industries used the hydraulic mill in silk industries which brought about a huge reduction in labor cost. Previously in the period 1400–1600 Bursa was in a privilledged position by receiving abundantly cheap silk supplies from Iran and employing cheap slave labor. These two advantages were lost in the face of the rising western silk industries in the 17th century.

In the face of the shattering effects of the Iranian embargo Ottoman government took measures by encouraging raw silk production in the Ottoman land. Previously, silk cocoons were produced in Albania, Prizren, Morea and Lebanon. Bursa court records attest that Bursa was receiving Albanian and Morean raw silk during the embargo periods. Our archival records show that raw silk production in the Bursa plain dates back to the end of the 16th century. In the same period in Lebanon under Fahreddin Ma'n (1593–1633) silk production of the region showed a tremendone growth but mainly for export to Italy and France. Ottoman empire became one of the main exporter of the raw silk in later times. In the 19th century the total production of cocoons reached 17 million kg, 5 million of it from Anatolia, 6.5 million from Syria and 3 million from Rumelia. Southern Macedonia and Bursa plain in Anatolia were the principal areas of production of raw silk.

Main Turkish Anatolian textile manufactures include silks, cotton goods, carpets, woolens mohairs, and felt, and to a lesser degree fabrics of hemp and flax. Mention is made of all these varieties of fabrics from Turkish Asia Minor in our sources dating back to the thirteenth century. Undoubtedly, some of them existed from earlier periods, manufactured by native inhabitants while some were introduced by the Turks. Apparently, cotton goods can be classified as coarse cotton fabrics of everyday use such as *kirbas* and muslins fine cottons called *diilbend*. Kirbas is a variety of cheap cotton fabric commonly consumed by the town and village people for underwear and many other domestic uses. The word *kirbas* is a loan word from Sanskrit *karpasi*. The corresponding word *bez* or *boz* which we find already in Kashgari's Turkish dictionary of the eleventh century and in Turkish today stands for the same variety of coarse fabrics made usually of cotton, also of hemp and flax in some areas in the north-east coastal areas of Asia Minor.

The principal centers of *kirbas* manufacturing with an extensive export capacity were Kastamonu-Amasya-Tokat-Çorum area in the north-eastern Anatolia, Isparta-Konya-Karaman-Kayseri area in central Anatolia and various towns in western Anatolia. While almost in every village *cullah* (çulha) weavers of coarse fabrics existed, *selem* or *verlaqs system* was used for large scale production of cotton yarn or fabrics: the town merchants lent money in advance to villagers-weavers. This method was practiced (in India; *verlaqs system* involved a wage labor force in towns and countryside). Manufactured at the Anatolian towns Ire, Bergama, Denizli, Menemen, Akhisar, Nazilli, *kirbas* was by far the largest export item to northern Black Sea countries as shown in the customs register of Caffa of the end of the fifteenth century as well as in the French consul Peyssonel's accounts in 1750's.[6]

Izmir was the emporium for western Anatolian products for the blue coarse cotton fabrics exported to Europe since the sixteenth century, principally to the French

[6] H. Inalcik, *The Customs Register of Caffa, 1487–1490 Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, I, Cambridge (Mass.).

Karanfil desenli kadife kumaş, TSM 13/6.

port of Marseilles (later on known as *blue jeans* in the West). At the beginning of the 18th century İzmir's exports to Marseilles reached the huge amount of three million French livre causing alarm to the mercantilist government of France.

French historian Paul Masson and Japanese researcher K. Fukasawa informs us that blue or white coarse cotton fabrics imported from İzmir in large quantities were re-exported to Spain which sent them to its colonies in America to clothe its slave workers in the plantations. Later on, the same cheap blue coarse cotton fabrics were used to clothe the black slaves in the cotton growing southern states of United States.

Briefly speaking, coarse cotton fabrics from Turkey which became widespread in Europe until machine-made cheap cotton goods became available in Western markets. However, even after the advent of Industrial Revolution, England was not able for a long time to conquer the vast market of cheap coarse cottons in the countryside in the Ottoman Empire whose consumption of such fabrics was estimated to bring five million English pounds a year. According to David Urquhart[7] writing in 1833 this variety "embraces only the coarse and heavy stuffs, used by the peasantry, and which do not figure at all in our first exports ... The Americans were the first to turn their attention to the coarse in bleached assortments".

While in fine cotton goods the British machine-made cotton goods, cheap and attractive, imitating Indian fine muslins and prints, dominated the market by 1830 it was held off in the exports of coarse cotton goods mainly because it could not compete with cheap peasant labor and local coarse cotton production in the Ottoman Empire. In other words cheap labor cost in the eastern countries was believed a major obstacle forbidding the opening of this vast market for the Manchester cotton industries. True, Americans become more successful because of cheaper labor cost and abundant domestic cotton production so that this variety of cotton is known in Turkey even today as *Amerikan bezi*. Imports of American cotton goods jumped in value from 4500 dollars in 1829 to 7.6 million dollars in 1920.

Much earlier than Europe the Middle Eastern countries became importers of huge quantities of Indian textiles, principally fine cotton fabrics including *aladja, bayrami, hammami, sherbeti* which were used as headwear, kerchiefs, cummerbunds and especially as turbans. Some of these textiles had a world reputation. In 1330's Ibn Battuta took in India several bolts of expensive *bayrami* fabrics to present as gift to the emperor of China.

Mention should be made of the fact that in 1470's Hodja Mahmud Gawan sent regularly his men to Ottoman lands with Indian textiles. Textile imports to Turkey from India experienced a spectacular growth in later centuries. Reports from English and Dutch East India Companies inform us that cargoes reaching Ottoman Basra principally consisted of Indian textiles. In an Ottoman list of Indian imports about ten varieties of bogasi or twills and about twenty dülbends or muslins are mentioned, prices ranging from 12 *akça* a *zirâ* (68 cm) to 26 for twills and from 20 *akça* to 66 for muslins. Muslins were mainly used to make turbans. Gold and silver to be paid for the expensive Indian textile imports amounted to such huge sums that the contemporary chronicler Naima complained saying: "So much treasury goes for Indian merchandise and the Indians buy nothing from the Ottoman realms... that the world's wealth accumulates in India". Partial adjustment came with the imitations of the Indian fabrics in the Ottoman lands.

[7] D. Urqhuart, *Turkey and Its Resources*, London:1833.

Stimulated by big demand and profit major Ottoman centers of textile industries, Bursa, Aleppo, Damascus, Cairo, Baghdad, Istanbul and Tokat did not delay in making imitations of Indian cotton cloths which proved the dynamic character of these industries and similarities in culture and taste as well as in technology between Near Eastern countries and India made the process easy to produce such fabrics -shiny cotton fabrics glossed with paste, designs with stripes and flowers, etc. which are still in our time fashionable with groups of traditional culture, peasants and urban commoners in Turkey, Iran, Central Asia and India. It is a fact that western cotton industries in the nineteenth century and in our time Japan tried to adjust their textile manufactures to the taste of their customers in the Near East. I was struck to observe such Japanese products in the traditional bazaar in Tehran a few years ago.

Recent studies reveal the truth that in silk and cotton textiles Europe, or more exactly Italy in the first place borrowed weaving techniques, dyeing methods and even designs and motifs as well raw materials silk, cotton, alum, gallnuts, madder all from the Middle East, principally from Syria and Turkey. A crisis erupted in Europe when Indian calicoes and *chintz* became fashionable not only with the elite but also with commoners in the seventeenth century. Wool, silk and flax industries fell into a panic and restrictions, or even prohibition, on the import of Indian textiles were introduced. One significant result of the crisis was the development of cotton industries in the West. In the middle of the 18th century in England the "economists" advocating a liberal economy won battle against the "protectionists" which resulted in lifting restrictions on the imports from India and in encouraging and improving cotton industries in the country. The necessity of mass production first for the home market, then for the world of cotton textiles leading to the invention of mechanized methods became one of the principal causes of the Industrial Revolution.

1. BÖLÜM Halı ve benzerleri ticareti

[önceki sayfalarda]
Kuş desenli bir
Uşak halısından
ayrıntı. 16. yüzyıl.
TİEM 676.

1. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Batı ile ticarî ilişkiler

SELÇUKLU Anadolusu'nun Akdeniz memleketleriyle ticâreti erken tarihlerde başlar.[1] Bu ticâretin önemini belirten belgelerin en eskisi, Kıbrıs Kıralı Hugues ile I. İzzeddîn Keykâvûs (1211-1220) arasında yapılan yazışmalara aittir.[2] Keza, Venedik'le Selçuklu sultanları Gıyaseddin Keyhüsrev (1205-1211) ve I. İzzeddin Keykâvûs arasında yapılan ticâret antlaşmaları bilinmektedir. Venedik-Selçuklu ticâret antlaşmalarının (kapitülasyonlar) bize kadar gelen metni[3] Alâeddin Keykubâd (1219-1236) dönemine aittir. Kıbrıs kıralı mektubunda (Ocak 1214), tüm Selçuk ülkesinden, "Tüccâr ve gemiciler, engelsiz çekinmeden tam huzur ve kolaylıkla benim memleketime gelecekler; aynı şekilde bizimkiler de kimse tarafından engellenmeden, serbestçe senin memleketine girip çıkacaklar ve istedikleri işleri yerine getireceklerdir"[4] demektedir. 1216'da Antalya'nın kesinlikle Selçuklu egemenliği altına girmesinden sonra iki taraf arasındaki ticarî ilişkiler sıklaşmıştır.[5] Bu antlaşmalar sayesinde Anadolu Selçuk malları, Kıbrıs ve Venedik aracılığıyla Avrupa'ya serbestçe ihrac imkânı buluyor; ticâret gelişiyordu. Marsilyalı ve Provençe'li tüccâr, Kıbrıs'ta Selçuklu mallarını alıyor ve bunlar için kırala % 1 resim ödüyorlardı.

Batılı saray ve kilise eşya listelerinde (envanterler) ve batılı ressamların tablolarında, XIV. yüzyıl ortalarından başlayarak Doğu tekstil ve halıların (*tapetta, tapedi, tapis*) gittikçe daha çok yer aldığını görmekteyiz. René d'Anjou'nun saray envanterlerinde "moresque" ve "turchesque" menşeden halılar, iki farklı tip olarak kaydedilmiştir.[6]

İki yıl için akdedilen Selçuklu-Venedik ticâret antlaşmasına (8 Mart 1220)[7] göre, iki tarafın tüccârı, gemileri ve malları için güvenceler verilmekte olup bu ticâretin o zaman ve daha önceleri hayli gelişmiş olduğunu kanıtlamaktadır (her iki taraf için gümrük % 2). Selçuklu ülkesinde bu tarihlerde Pisa'lılar ile Provençe'lı tüccârın da faaliyette bulundukları, Venedik'le yapılan 1220 antlaşmasından anlaşılmaktadır.

1300'lere doğru Bizans'a ait Batı-Anadolu toprakları üzerinde fütuhatla yeni Türkmen Beylikleri kurulmuş ve bu beylikler, erkenden Akdeniz ticâreti ile bütünleşmiştir. Anadolu-Avrupa ticâretinin en önemli limanlarından olan Ayasolug (Altoluogo, bugün Selçuk) 1304 yılında Sasa Bey tarafından alınmış, sonra Aydın Beyliği'ne katılmış; ölçü ve para birimlerinin gösterdiği gibi yeni yönetim altında bu ticâret yeni bir canlılık kazanmıştır. Denizli üzerinden Konya'ya, oradan Asya kıtalararası ticâretine bağlanan yol üzerinde görkemli Selçuklu kervansarayları ve Pegolotti'nin tüccâr kılavuzunda[8] verdiği ayrıntılar, XIV. yüzyılda bu ticâretin önemini kanıtlamaktadır. Bu beyliklerde gazâ-ganîmet seferleri denizde devam ederken bir yandan da zamanla tarım ve ticâretin üstün geldiği ve desteklendiği bir iç-bölge meydana gelmekte idi. Küçük saltanatlar biçiminde örgütlenen bu beyliklerin her birinde, beyin bir oğlu idaresinde *uc* (serhad), gaza bölgesi, ticarî çıkarların öncelik kazandığı *iç* bölgeden açıkça ayrılıyor; çoğu kez iki bölge, Bizans, Venedik ve Ceneviz koloni idarelerine karşı güdülecek politika konusunda anlaşmazlığa düşüyordu.[9] Bu bakımdan ayrıntılı kaynaklara sahip olduğumuz Aydın Beyliği'nde, İzmir'den filosuyla gaza seferleri yapan Umur

[1] C. Cahen, "Le commerce anatolien au debut du XIIIe siecle", *Melanges L. Halphen*, Paris:1960.

[2] O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara:1958, s. 109, 139-143.

[3] Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 143-146

[4] Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 139; Yunanca metnin çevirisi günümüz Türkçesine uygun biçimde tarafımızdan düzeltilmiştir. Yunanca metin şurada: Sp. Lampros, *Neos Ellenomnemon*, V (1908), s. 45.

[5] Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 111-115.

[6] Bak. M. Rogers, "Carpets in the Mediterranean Countries, 1450-1550", *Oriental Carpet and Textile Studies*, II, ed. R. Pinner ve W.B. Denny, London:1986, (bundan sonra *OCTS* II), s. 13-15.

[7] Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 124-137; metnin çevirisi: s. 143-146.

[8] F.B. Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge:1956; E. Zachariadou, *Trade and Crusade, 1300-1415*, Venice:1983.

[9] Donanmaları bulunan bu deniz beyliklerinde, özellikle Aydın Beyliği'nde bu durum açıkca görülür: Bak. H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalties in Anatolia, Byzantium and Crusades", *Byzantinische Forschungen*, IX (1985), s. 179-217.

Gazi ile Ayasolug'da ticâret çıkarlarını temsil eden Hızır arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Kuşkusuz, Batı-Anadolu beylikleri, XIV. yüzyıl yarısından başlayarak Batı Hıristiyan âlemi ile ticâreti, gaza seferlerinden daha önemli görmeye başlamıştır.

Orijinal Türkmen-Yörük halı ve kilim yapımının, bu halkın yerleşme bölgelerinde, yani Toros dağ kuşağının eteklerinde odaklaştığı görülür.[10] Otu bol yaylaları, ova ve düzlüklerdeki kışlakları ile bu dağ kuşağı batıda Demirci, Gördes, Uşak kasabalarının üzerinde bulunduğu dağlık bölgeyi oluşturur. Onun batısında Çanakkale-Bergama dağ kitlesi, sahile doğru ikinci bir yörük yerleşme bölgesidir. Toroslar bir taraftan Güney'de Teke Yarımadası'na iner (bu bölgede bugün tipik Yörük Döşemealtı halıları ün kazanacaktır). Bu dağ kuşağı, asıl Toroslar'la doğuya ilerler (bu bölgede At-Çeken aşiretlerinin ünlü halı ve kilimleri), oradan kuzeydoğuya yönelir (Tahtacılar; Kayseri-Sakaltutan Yörükleri, ünlü Yahyalı halıları). Orta-Anadolu düzlüğü ile Dağ-Eşiği arasında Konya, Niğde, Aksaray, Kayseri, Ürgüp, XIII. yüzyıldan beri Yörük halıcılığının sanayi ve ticâret merkezleri olarak yükselmiştir.

Anadolu'da Türkmen ve Yörük göçerlerin iki ayrı gruba ayrılması siyasi nedenlere bağlıdır. XIV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı devleti doğuya doğru yayıldığı dönemlerde burada güçlü Türkmen devletleriyle karşılaştı. O zaman Osmanlı bürokrasisi, kendi Türkmen aşiretleri için göçer anlamında genel *yörük* terimini kullanmaya başladı.[11]

XIII. yüzyıl başından 1480'lere kadar Levant (Doğu-Akdeniz, Karadeniz kıyı memleketler ticâret bölgesi) ticâretinde İtalyan deniz cumhuriyetleri egemen bir rol oynamıştır. Bu durum, Avrupa'da İtalya'nın neden Doğu halılarının ilk yayılma bölgesi ve transit merkezi olduğunu yeterince açıklar. İtalya müzeleri ve kiliselerindeki zengin halı koleksiyonları, arşiv kayıtları, İtalyan tablo ve freskleri bu olguyu kanıtlar.

Curattola'nın *Scuola Grande di San Rocco*'da bulduğu üç Memlûk ve iki Uşak halısı üzerindeki kayıtlara göre, pazardan alınan değerli Türk halıları kilisenin prestijini arttırmakta kullanılıyordu. Bu ticârette Yahudi tüccâr önemli bir rol oynamaktadır. Curattola, ayrıca Venedik arşivinde 1538 yılına ait bir belgede, çeşitli *Turcheshi* halılarına atıf yapıldığını tespit etmiştir.[12]

Kuşkusuz, Doğu-Batı ticâretinde önde gelen Venedik, Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya ihrac olunan halı ticâretinin de bir antreposu durumunda idi. 1604'te Venedik'te bulunan Flandr tüccârı Francesco Vrins'in terekesinde 23 halı bulunmuştur.[13] Ceneviz'in Sakız adası, XV. ve XVI. yüzyıllarda henüz kapitülasyon almamış Avrupa memleketleri tüccârı için Anadolu ve Doğu mallarının bir transit merkezi durumunda idi.[14] Adada halı ticâreti ile uğraştığı belli olan Ceneviz noteri Antonio Gallo, 1492'de satın aldığı 50 "Türkiye" halısının 40 tanesini Londra'ya göndererek Türkiye'de çok aranan İngiliz yün kumaşlarıyla trampa etmiş ve iyi bir kâr sağlamıştı.[15] 1534'te bir İngiliz gemisinin hamûlesi içinde Doğu halıları kaydedilmiştir.[16] Osmanlı padişâhının İngilizlere 1580'de, Hollandalılara 1612'de kapitülasyon bağışlamasından[17] önce, kuzey memleketleri Doğu mallarını ya İtalyan tüccârı vasıtasıyla, yahut da Sakız ve Lvov pazarlarından sağlamakta idiler.[18] 1588'de bir İngiliz gemisinin taşıdığı eşya arasında 13 "Turkish carpets" (Türk halısı) vardı.[19] Bir Venedik raporuna göre, 1604'te İngiliz Levant Company'nin Osmanlı ülkesinde yaptığı ticâretin cirosu 250.000 altına yükselmişti.[20]

Fâtih Sultan Mehmed'in, Venedik'e karşı rakip Floransa ticâretini teşvik ettiğini biliyoruz. Floransalılar, Bursa pazarında İran ipek ticâretinde yoğunlaştıkları gibi, Türkiye'de başka mallarla, bu arada halı ile ilgileniyorlardı.[21] 1467'lerde Floransalı tâcir Piero Vespuci'nin yükünde altı balya hah vardı.[22] Galata'da Floransa ticâret ajanı

[10] Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I-II, Ankara:1967; U. ve V. Reinhard, *Notizen über Türkische Webteppich, inbesondere bei süd-und südwest Türkischen Nomaden*, Berlin:1974; M. Eröz, *Türk Köy Sosyolojisi ve Yörük-Türkmen Köyleri*, İstanbul:1966.

[11] H. İnalcık, "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", *OCTS* II.

[12] G. Curatola, "Four Carpets in Venice", *OCTS* II, s. 123; K. Erdmann, *Europe und der Orientteppich*, Mainz 1962; aynı yazar, "Neue orientalische Tierteppiche auf Abendländischen Bildern des XIV und XV Jahrhunderts", *Jahrbuch der Preusischen Kunstsammlungen*, vol. 63, s. 121-126; Ş. Yetkin, *Historical Turkish Carpets*, İstanbul:1981.

[13] J. Raby, "Court and Export II: The Uşak", *OCTS* II, s. 32.

[14] Bak. ed. H. İnalcık with D. Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge: 1994, index: Chios.

[15] Raby, "Court and Export", *OCTS* II, s. 32.

[16] İnalcık, *An Economic and Social History*, s. 364.

[17] Bak. "Imtiyazat", (H.İnalcık), *Encyclopaedia of Islam*, second edition (bundan sonra *EI²*).

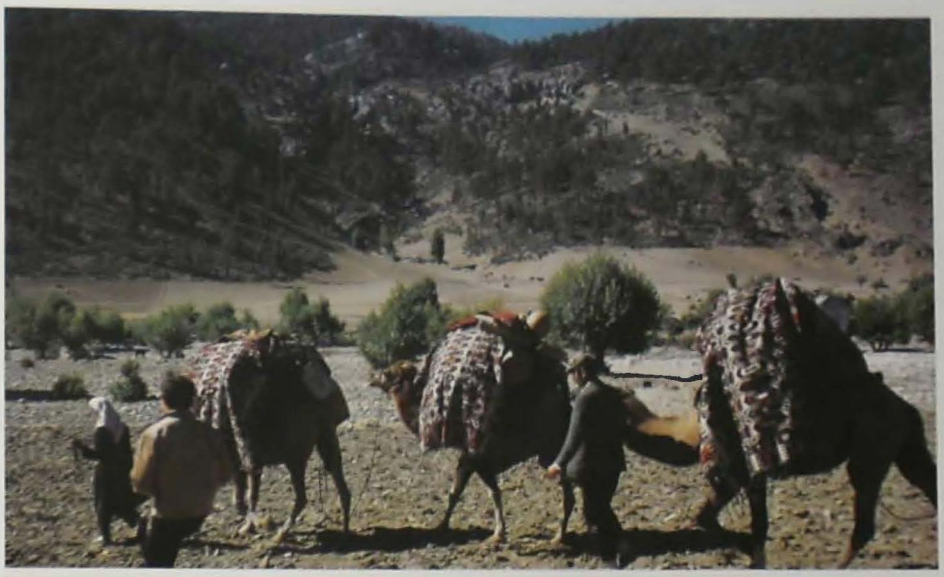
[18] İnalcık, *An Economic and Social History*, s. 364-379.

[19] İnalcık, *An Economic and Social History*, s. 371.

[20] İnalcık, *An Economic and Social History*, s. 371

[21] İnalcık, *An Economic and Social History*, s. 230-234.

[22] Raby, "Court and Export", s. 32-37; Bursa'da Floransalı tüccâr hakkında bak. İnalcık, *An Economic and Social History*, index: Florence, Ancona.

Anamas yaylalarında Sultanoluğu mevkiinde yörük göçü: Develerin üzerindeki yük kilimlerle örtülü. (Fotoğraf: Ersu Pekin)

Karakeçili yörük aşiretinin bir obasındaki karaçadırın önünde kurulmuş ıstar (dokuma tezgâhı) ve bir yörük çocuğu. (Fotoğraf: Ersu Pekin)

Francesco Maringhi (1500'lerde) 6.5 *pich* boyunda bir halının satışından 8 altın dukadan fazla kâr bekliyordu. Keza, Batı'ya Osmanlı malları ithalinde önemli bir rol oynayan Ancona'nın, Türk halıları ticâreti 1444 yılına kadar iner.

XV. ve XVI. yüzyıllar halı ticâreti üzerinde Osmanlı gümrük defterleri, Venedik, Ceneviz, Floransa arşivlerindeki zengin malzeme henüz layıkıyla bir araştırma konusu olmamıştır.

Fransız arşivlerinde envanterler üzerinde Monique King'in yaptığı araştırma,[24] *tapis de Turquie* veya *tapis velus* adı altındaki örneklerin XIV. yüzyıl başına kadar indiğini göstermektedir. Avignon papalarından V. Clement'e (1305-1314) ait 54 halı kaydı vardır. Papa XXII. Jean'ın (1316-1334) dairesinde Türk halıları kayıtlıdır. 1380-1422 tarihlerine ait envanterlerde, I. Charles ve akrabasına ait yüzlerce döşeme halı kaydı vardır. Bu halılar, kilise mihraplarında, yatak önünde, bir iskemlenin arkasında veya duvarda asılı veya yer döşemesi olarak kullanılıyormuş. VI. Charles'ın ipekten bir ayak halısı kaydedilmiştir. İpekten başka bir halının değeri çok yüksek, 12 "livres tournois" olarak kıymetlendirilmiştir. Envanterlerdeki halıların en çoğu, Türk halısı olarak kayıtlıdır. XIV. yüzyıla ait envanterlerde; halıların boyları, renkleri ve desenleri hakkında bazen açıklamalar vardır.[25] Havlı halılara ait kayıtlara, 1550-1700 tarihleri arasında daha çok rastlanmaktadır ki,[26] bu da Türk veya Doğu halılarının kullanımında ve ticâretinde bu dönemde büyük bir artışa kanıt sayılabilir. Avrupa'ya giden Doğu halıları çeşitli menşelidir. Bazen *tapis de Turquie, Persiens, Cairene* gibi sıfatlar eklenir ki, bu sıfatlar ya halının menşeine, ya da desenine bir atıf olmalıdır. 1551-52 yılına ait kırallık envanteri, Türk, Rodos, Şam halılarını zikreder. 1562'de ölen Marechal de Saint-André'nin pahalı iki İran halısı olduğu kayıtlıdır. Catherine de Medici envanteri (1589), çeşitli büyüklükte, 28 Kahire, 9 Türk, 7 İran halısı içerir. Paris'te XVII. yüzyılda Fransız zevkine göre Doğu halıları imâl eden atölyeler de ortaya çıkmıştır.[27]

Almanya'da envanterlerdeki kayıtlar, ressamların tablolarında Türk halılarının tasviri, XV. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkar ve özellikle 1600'den sonra önemli artış gösterir.[28] Osmanlılardan kapitülasyon alamayan Habsburglar, Transilvanya, Macaristan veya Venedik üzerinden Türk halıları ithal etmekte idi.[29] Holbein tipi halıların Orta-Avrupa'ya ihracında özellikle Braşov şehri bir antrepo hizmeti görmekte idi. Alman tâcirlerin yerleşmiş olduğu bu şehrin katedralinde bugün sergilenen zengin Türk menşeli seccade ve halı koleksiyonu bunu kanıtlamaktadır.[30]

Avrupa'ya halı ihracatı, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı-Avrupa ticâretinin geniş ölçüde artışına denk olarak büyük artış gösterdi. XVIII. yüzyılda Batı toplum hayatında *exoticism*'in, bu arada Osmanlı-Türk modasının (*Turquerie*) yayılması ve orta sınıfların halı kullanmaya başlaması bu artışın psikolojik nedenleri olarak anılmalıdır.

XIX. yüzyılda bu akını büsbütün genişledi. D. Quataert, Osmanlıların 1851-1876 yıllarında Londra, Paris, Viyana ve Philadelphia'da açılan uluslararası sergilere katılmasının etkisine işâret ederek ekler: "1900 yılına kadar halı, Avrupa'da ve Amerika'da orta sınıf, hatta işçi sınıfı evlerinde kullanılan bir kitle tüketim malı haline geldi".[31] Bu dönemde yalnız Uşak'tan yapılan ihracat 50-60 bin metre kareye ulaştı. Yüzyılın sonuna doğru bu rakam dokuza katlanarak memlekete 32 milyon kuruş getirdi. Uşak'ta 1900 tarihine doğru özel hanelerde 1200 tezgâh sayılmıştır. İhracattaki bu patlama, Batı-Anadolu'da yün ipliği ve boyama fabrikalarının kuruluşuna yol açtı. Halıcılık, bu ihrac kapasitesinin etkisiyle, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi, Batı-Anadolu'da odaklaştı. Orta-Anadolu bu bakımdan ikinci sırada yer alıyordu.

[24] M. King, "French Documents Relating to Oriental Carpets, 15th to 16th Century", *OCTS* II, s. 131-137

[25] M. King, "French Documents", s. 132-133.

[26] M. King, "French Documents", s. 135.

[27] M. King, "French Documents", s. 136.

[28] J. Mills, *Carpets in Painting*, Londra:1983; L. Von Wilekens, "Oriental Carpets in the German speaking Countries and the Netherlands", *OCTS* II, s. 139-150.

[29] F. Batari, "Turkish Carpets from Budapest", *OCTS* II.

[30] Braşov ve Osmanlı ticâreti önemi üzerinde bak. İnalcık, *An Economic and Social History*, index: Braşov; W. Schmutzler, *Altorientalische Teppiche in Siebenbürgen*, Leipzig: 1933; M. Dall'Oglio, "Transylvanian Rugs", *Hali*, s. 1.3, 274-277; Batari, "Turkish Carpets"

[31] D. Quataeret, "Machine Breaking and the Changing Carpet industrie of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, 19, (1985-1986), s. 473-489; yazar özellikle Alman Arşivleri'nde "*Die Anatolische Teppichindustrie*" adı altında hazırlanan raporlardan yararlanmaktadır.

Haliciu halısı. Batı-Anadolu, tahminen Bergama, 1500 civarı. Braşov'da Kara Kilise'de bulunuyor

[üstte] Bir Türkmen prensini tahtında otururken gösteren Akkoyunlu üslubunda bir minyatür. Prensin tahtının altındaki kufi yazılı bir bordürü olan halı dikkat çekiyor. Tebriz (?), 1470-90 civarı. TSMK H2153, y. 90b-91a.

[yan sayfada] Kufi yazılı bordür. Alaeddin Keykubad dönemi Konya halısından ayrıntı. 13. yüzyıl. TİEM env. no. 689.

İzmir'den halı, kilim ve seccade ihracatı

yıl	toptan değer (kuruş olarak)	genel ihracat (kuruş olarak)
1886	15.785.555	
1887	17.379.444	438.651.328
1890	5.153.400	

(A. Martal, *XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticâret*, İstanbul: 1992, s. 91, Çizelge 10).

Quataert'in önemle belirttiği bir nokta, bu halıcılıkta göçebe Yörüklerin ve Yörük köylerinin önemli katkısının küçümsenmiş olmasıdır. Anadolu'dan ticâret eşyası olarak ihrac olunan halıların en az üçte ikisi Uşak merkez olarak, Gediz havzasında üretiliyordu. Talebin artışı karşısında burada kilim dokuması bırakılıp halı dokumasında yoğunlaşma görüldü. Gördes'te halı dokumacılığı, geleneksel pamuklu dokumacılığını geride bırakıtı. Uşak Türkmen köylerinde binlerce aile, peşin ödeme (*selem*) yöntemiyle tüccâr için çalışır duruma geldi.

Alman raporlarına göre, köylüler XIX. yüzyılda da geleneksel tezgâhlarında eski teknikle çalışıyor, halı dokuma zamanını tarım faaliyetleriyle ayarlama yoluna gidiyorlardı. Bazı ailelerin dört, hatta daha çok halı tezgâhı vardı. Kasabalarda 8 metreye varan tezgâhlar kullanılıyordu. Yeni bir model uygulamasına geçmek gerekince, usta olanlar araya giriyordu. Evin hanımı dokuma işlerini kontrol ederdi. Genelde, 7-8 yaşındaki kızlar bir ustaya çırak olarak verilirdi. Bu raporlara göre, XIX. yüzyılda Uşak'ta halı dokumada Türk Müslüman halk egemendi. XIX. yüzyılda büyük talep sonucu olarak halıcılıkta iş bölümünde de değişiklik görüldü. Yüncüler, yünü yıkayanlar ve eğirenler birbirinden ayrıldı. Daha önce çoğu kadın olan elle yün eğirenler, çıkrık kullanılmasına karşı güçlü bir direnç gösterdiler. Türkiye'de yün ve pamuk eğirme, genellikle fakir kadınlara ve çocuklara iş sağlayan bir sektördü. Zira elle eğrilen yün gevşek olduğundan, halı dokuyucular tarafından tercih olunmakta idi. 1890'larda erkekler eğirme işini üzerlerine alarak kadınlara dokumada daha çok zaman kazandırdılar. Bir de Yörükler, çözgü ipliği yapmada ustalık kazanarak bunları Uşak dokumacılarına satmaya başladılar.

1850'lerde sentetik boya kullanılmaya başlanması üzerine, kökboya fiyatlarındaki düşme bu tarımla uğraşan köylüleri güç duruma soktu. Özellikle, *cehri* (madder) boyası aynı zamanda bir ihrac maddesi olarak önem taşıyordu. Buna rağmen, talebin ziyadesiyle artışı nedeniyle Uşak halı fiyatları büyük artış gösterdi (1840-1870 yılları arasında en az % 51 artış). Sentetik boya kullanılması ve artan talebi karşılama kaygısı sonucu kalitede düşme görüldü. 1850'lerden bu yana Gördes ve Demirci'de atkıda pamuk kullanımına başlanması kaliteyi daha da düşürdü.

1840'lardan itibaren hükümet halıcılıkla ilgilenmeye başladı. Geleneksel modellerin terk edilmesini önleyecek önlemler alındığı gibi, nihâyet 1895'te Hereke'de bir halı fabrikası kuruldu. Bölgede binin üzerinde Türk ve Rum asıllı dokumacı işçi bu fabrikada çalıştırılıyordu. Bunlar ısmarlama halı yapıyordu. Ham iplik, hükümetin Karamürsel'de kurduğu fabrikada eğriliyor ve boyama işinde bir Alman uzman çalıştırılıyordu. Karamürsel iplik fabrikası yanında Bandırma ve Uşak'ta başka iplik fabrikaları

açıldı. Bunlarda, çoğu kadın 2.000 işçi çalışıyordu. Bu fabrikalar, köylü ve göçebe iplik eğiricilerle rekabet eder hale geldi. 1908'de işlerini kaybeden çoğu kadın ve çocuk fabrikaya girip makineleri kırdı.

1850'de İstanbul ve İzmir'de halı ticâretiyle uğraşan özel firmalar, geleneksel merkezler dışında halı dokumacılığını teşvik etmeye başladılar. Kütahya ve Kayseri'de tüccâr, tezgâh ve malzeme vererek Ermeni ve Rum kadınları halı dokumacılığında kullanmaya başladı. 1890'dan itibaren yeni yeni dokuma merkezleri ortaya çıktı. Buralarda işçilik daha ucuza geliyordu. XX. yüzyıl başlarında Gediz havzası tüccâr halı dokuma merkezlerinde 3.600 tezgâh faaliyette idi. Tüccâr tezgâhları sayısı 12.000 tezgâha varıyordu. 1908'de bir takım halı tüccârı kendi aralarında bir "Oriental Carpet Manufacturers, Ltd." Ortaklığı kurdu. Böylece üretim, daha sıkı kontrol altına alındı. Zamanla bu şirket tüm üretimin % 75'ini üretir oldu.

[32] C. J. Lamm, "The Marby Rug and Some Fragments of Carpets found in Egypt", *Svenska Orientsallask karpets*, Arsbok 1933

[33] D.P. Little, "Data from the Haram Documents on Rugs in Late 14th Century", *OCTS* II, s. 83-94.

[34] Little, "Data from the Haram", s. 84.

Selçuklu halıları Doğu pazarlarında

Mısır'da, Fustat'ta yapılan kazılarda XIII. ve XIV. yüzyıla ait Anadolu halı parçaları bulunmuştur.[32] Memlûk Kudüs'üne ait Harâm'de keşfolunan 1391-1395 yıllarına ait kadı Şerefüddin İsa'nın arşivi bize, Anadolu'dan ithal olunmuş halılar hakkında ilginç bilgiler sağlamaktadır.[33] Bu arşivde yaklaşık 900 belgeden 850'si Arapça mahkeme sicilleri olup, Osmanlı şer'i mahkeme sicillerinde gördüğümüz tereke çeşidindendir. Bu arada halılara (busût) ait kayıtlar gösteriyor ki, o zaman bölgede cami veya evlerde değerli yer halıları kullanılıyordu. Harem tereke listelerinde kayıtlı halıların sayısı hayli kabarıktır. Profesör Little'ın hesaplarına göre, 450 belgeden 65'inde halı ve benzeri dokuma kaydı buluyoruz; o zaman halkın yanıdan fazlası halıya sahipti. Kayda değer ki, kıldan yapılmış seccadeler de mevcuttu. Kayıtlara göre, Altınordulu bir tüccâr olan Hoca İmâdeddin'in eşi Sufrâ Hatun, Mescida'l-Aksâ'ya 15 halı vakfetmiştir. Bu halılardan üç tanesi Aksaray, bir tanesi *Rûmî* (Anadolu'dan), dört tanesi de Şavbek'tendir.

Kudûs-i Harâm'da Anadolu halıları[34]

1. Bisât Aksarawî sudâsî	54 inç boyunda bir Aksaray halısı
2. Mik'ad bisât Aksarawî rubâ'î	36 inç boyunda Aksaray halısından bir minder
3. Sajjâde Rûmî	bir Anadolu seccadesi
4. Bisât Rûmî Aksarawî, uşarî	90 inç boyunda bir Aksaray-Anadolu halısı
5. Bisât Kunowî 'atîk	

Profesör Little'a göre, Filistin toprağında Şavbek XIV. yüzyıl sonuna doğru "işlek bir halı imâl merkezi" olmalıdır. Şam güneyinde Havran ise, XIV. yüzyılda göçebelerin sızdığı bir bölge olarak tasvir edilir. Yakut'a göre (1229), Havran'da A'nak kasabasında halı imâl edilmekte idi. Tâziyye Medresesi vakfına ait eşya listesinde iki Hav-

Marby halısı. Batı Anadolu, 14. veya 15. yüzyıl. Ulusal Antika Eserler Müzesi, Stockholm, env. no. 17786.

ran, dört Şavbek, iki Karak halısı ile beraber bir bisât Rûmî kebîr ve bir Aksaray halısı kaydedilmiştir. Profesör Little, Şavbek ve Karak'ın Haçlı kaleleri olduğunu ve Hıristiyanların yaşadığını özellikle belirtir.[35] Öte yandan bu bölgede 1070'ten bu yana önemli Türkmen göçebe halkın yerleşmiş bulunduğunu ve Haçlılar gelmeden önce Filistin'de bir Türkmen Beyliği'nin kurulmuş bulunduğunu[36] hatırlamak gerekir. Profesör Little, listelerde bir "Türkmen" halısına ait bir kayda rastlamıştır. Öbür halılara gelince, bunlardan kırk sekizi Rûm (Anadolu), dördü Aksaray, yirmi üçü Şavbek ve altısı Havran menşeli olarak kaydedilmiştir. Ayrıca sekiz Kürd halısı kayıtlıdır. Yirmi üç minder halıdan on altısı Anadolu, dördü Şavbek menşeli gösterilmiştir. Bu arada *sitâra* (perde) olarak kaydedilmiş bir halı da vardır. Anadolu menşeli halıların çoğunluğu oluşturduğu açıktır. Başka bir deyişle, yerli halı imâlâtı yanında Anadolu'dan Filistin'e (herhalde aynı zamanda Mısır'a) halı ihracatı, daha XIV. yüzyılda önemli bir ticâret konusu idi (C. Cahen, "Ibn Sa'id-Sur L'Asle Mineure Seldjuqide", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV (1968)). Halıların menşeine göre kaydedilmiş olması, kuşkusuz her birinin ayrı bir üslûbu temsil etmesiyle ilgilidir. Fiyatları tespitte güçlük vardır. Bir Anadolu halısı, 39 dirheme satılmıştır (1391). Bir küçük Anadolu halısı ise 21,5 dirheme gitmiştir. Yazar, eldeki listelerde Şam veya Kahire menşeli halı ve benzerine ait bir kayıt bulunmadığını belirtir. Bununla beraber Arap kroniklerinde, Mısır'da değerli halılar dokunduğuna dair kayıtlar 742/1341 yılına kadar inmektedir.[37] 1341'de Kahire'de Emir Seyfeddîn Kûsûn'un sarayında, değerli Rûm (Anadolu), Âmid (Diyarbakır) ve Şirâz halılarına rastlanmıştır. Herhalde Mısır'da ve Anadolu'da yüksek sınıf mensupları, egzotik lüks mal olarak ithal halılarını tercih eder görünmektedir.

Yine XIV. yüzyılda, Arap coğrafyacısı Abu'l-Fidâ ve İbn Battuta (1331) ünlü Aksaray halılarından övgü ile söz ederler.

İbn Battuta'nın (çev. Gibb, II, 432) Anadolu'da güzel ve varlıklı bir şehir olarak anlattığı Aksaray'ın, Orta-Anadolu halı sanayiinin merkezi olduğu anlaşılıyor. "Bu şehirde," diyor, "koyun yününden, aynı adla anılan halılar imâl olunmaktadır. Hiç bir memlekette bu halılarla kıyaslanabilecek (güzellikte) halı bulunmaz. Bu halılar, Suriye, Mısır, Irak, Hindistan, Çin ve öbür Türk yurtlarına ihrac olunur."[38] Arap kroniklerinde[39] Mısır'da değerli halılar yapıldığı kayıtlıdır.

Daha I. Keyhüsrev (1192-1196, 1204-1210) zamanında Bizans-Mısır arasında Selçuk ülkesinden geçen işlek bir ticâret yolunun varlığını biliyoruz.[40]

Anadolu ile Mısır ve Suriye arasındaki ticârette en önemli mallar daima tahta, ağaç, demir ve kürktür. Bu ticâret ilişkileri Osmanlı döneminde de artarak devam etmiştir. 1432'de bir Osmanlı hac-ticâret kervanıyla Şam'dan Konya-Akşehir üzerinden Bursa'ya gelmiş olan Burgonyalı casus Bertrandon de La Brocquière, Akşehir'de bir handa 25 kadar Arab'a rastlamıştır.[41] 1478-1500 dönemine ait Bursa kadı sicilleri, pek çok Halebli ve Şamlı tüccârın Bursa'da faaliyette bulunduklarını ortaya koymuştur. Kervan yolu kadar deniz yolu da önemli idi. Mısır'a yükte ağır malların ihracı Antalya limanından yapılmakta idi. Bursa'dan Antalya'ya giden bu yolu kontrol altına almak için Osmanlılar'ın I. Murad döneminden (1381) başlayarak güneye yayılma girişimlerinde bulunduğunu biliyoruz.

Anadolu'nun Mısır'la ticâretinde hangi malların önemli olduğunu Bursa mahkeme sicillerinde kayıtlı 1480 tarihli bir vasiyetnâme göstermektedir.[42] Bursalı tâcir Balıkcı-zâde Hayreddin, Hoca Mehmed Azadlısı Hacı Koçi ile 540.500 akça (yaklaşık 10.000 altın) tutan bir ortaklık kurmuşlar ve şu eşyaların bir bölümünü adamlarıyla

[35] Little, "Data from the Haram", s. 87.

[36] Bak. A. Sevim ve F. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: 1995, s. 343-345.

[37] R.B. Serjeant, *Islamic Textiles History Up to the Mongol Period*, Beirut:1972, s. 205.

[38] "There are manufactured there the rugs of sheep's wool called after it, which have no equal in any country and are exported from it to Syria, al-Iraq, India, China and the lands of the Turks." (*The Travels of Ibn Battuta*, II, çev. H.A.R. Gibb) Gibb'in notu (433, 75): Bu halılar Konya üzerinden ihrac olunduğundan Konya halısı diye ünlüdür. Üretim merkezinin Aksaray olduğunu başka kaynaklar da onaylamaktadır: G. Wiet, "Tapis Egyptienne", *Arabica*, (1959), VI/1, 19.

[39] R.G. Irwin, "Egypt, Syria and Their Trading Partners, 1450-1550", *OCTS* II, s. 77.

[40] Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 122.

[41] B. de La Brocquiere, *Voyage d'Outremer*, ed. Ch. Shefer, Paris:1892.

[42] H. İnalcık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticâret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV (1960).

karadan ve bir bölümünü Antalya'dan deniz yoluyla İskenderiye'ye göndermişlerdi. Gönderilen malların dökümü şöyleydi:

mal çeşidi	değeri (akça)	yol
Tahta, ağaç ve zift	105.000	karadan
Bursa Kumaşı, safran	123.000	karadan
Demir, ağaç ve tahta	112.500	padişah mavnalarıyla denizden
Sahtiyan	12.000	padişah mavnalarıyla denizden
Samur, vaşak ve Bursa kumaşı	125.000	padişah mavnalarıyla denizden
Eflak bıçağı, kürk, dülbend, 6 esir, 1 Mısrî seccade, 2 at vb.	80.000	padişah mavnalarıyla denizden

Hayreddin ve ortağının Mısır'a gönderdiği mallar arasında Mısrî seccade dikkati çekmektedir. Herhalde Anadolu'da yapılan bu seccadede Mısır deseni kullanıldığından Mısrî sıfatıyla gösterilmiş olmalı. Sicillerden, Türkiye'de yabancı deseniyle Mısrî veya Acemi seccade ve halı yapıldığını biliyoruz (bak. s. 65, seccadeler). Önemli olan nokta, Mısır'da Türkiye mamülü seccadelere talep olmasıdır.

Kahire'de dokunan halılar, Osmanlı sarayı için değerli armağanlar arasında sayılmakta idi. Sultan Kansu al-Gavrî'nin II. Bayezid'e (1481-1512) gönderdiği armağanlar arasında bir ipek halı vardı.[43] Mısır halılarının Osmanlı döneminde şöhretini koruduğunu biliyoruz. Süleymaniye Camii için ısmarlanan halılar arasında Kahire'den on adet "gayet büyük a'lâ kâliçeler" istendiği hakkında 1551 tarihli bir belge vardır.[44]

[43] M. Rogers, "Carpets in the Mediterranean", *OCTS* II, s. 16.

[44] Rogers, "Carpets in the Mediterranean", *OCTS* II, s. 24; zikredilen belge şurada yayınlanmıştır: Ö.L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)* II, Ankara:1979, s. 194.

2. Halıda Osmanlı saray patronajı

SANAT tarihçileri, Osmanlı sarayının halı yapımı ve stilinde köklü bir değişiklik getirdiğini vurgularlar.[45] Osmanlı patrimonial rejiminde doğal olarak pâdişâhın saray patronajı, yalnız halıda değil, bütün sanat kollarında, yüksek saray kültürü damgasını vurmuştur. Osmanlı stili, özellikle mimarlıkta sarayın *Hâssa Mimarlar* örgütü[46] sayesinde imparatorluğun her yanında egemen olacaktır. *Rûmî* veya *Osmanî* saray üslûbunun kaynakları, oluşma süreci ve saraydaki teşkilâtı bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Genel olarak bir Osmanlı saray stili hangi faktörlerin etkisiyle ortaya çıkmış, nasıl gelişmiştir? Patrimonial hanedan devletinde, saray her alanda egemen ve örnek olmak zorundadır, başka hiç kimse veya örgüt onun üstünde olamaz. Max Weber'in belirttiği gibi[47] o, egemenliğin (*domination*) tek sahibidir; toplumda derece ve rütbeyi (*rank*) o belirler. Hükümdarın sahip olduğu sanat eserleri en görkemli, en üstün olmalıdır. Meselâ, Osmanlı ülkesinde kimse padişah sarayından veya sultanî camilerden daha görkemlisini yapmaya cesaret edemezdi. İbrahim Paşa'nın (öl. 1536) rakipleri, onu böyle bir şeye cesaret ettiği suçlamasıyla idam ettirdiler.

Hanedanlar arasında da en güçlü olma iddiasında olan için aynı kural geçerlidir. Osmanlı hanedanının geliştiği çağda İslâm dünyasında en büyük gücü Timur ve haleflerı temsil etmekte idi ve Orta-Asya saray kültürü ve sanatı, en görkemli ifadesini Timuroğulları saraylarında bulmakta idi. Yüksek saray kültürü, her şeyden önce İran'da ve Orta-Asya'da gelişen kültürdür.[48] Timur'dan sonra tahta geçen oğlu Şahruh, Osmanlı ve Memlûk sultanlarına hil'at göndererek giymelerini ve böylece kendisine tâbiliklerini göstermelerini istemiştir (II. Murad hil'atı giymiş, fakat Memlûk sultanı reddetmiştir).[49]

Osmanlı devleti, ilk kez I. Bayezid döneminde (1389–1402) klasik Selçuklu-İran bürokratik usûllerini ve klasik İslâm kültürünü benimsemeye başlamıştır. Timur darbesinden sonra II. Murad (1421–1451) döneminde bir ara Orta-Asya hanlık geleneği *Oğuzculuk* canlanmış,[50] İstanbul Fâtihi Sultan Mehmed (1444–1446, 1451–1481) *sultan*, *hakan* ve *kayser* unvanlarıyla Doğu ve Batı imparatorluk geleneklerini benimsemiş, üniversal bir devletin sahibi sıfatıyla İslâm dünyasında en büyük güç olma iddiasında bulunmuştur.[51] Fâtih, her şeyden önce, Timuroğullarının temsil ettiği Orta-Asya kültürünü kendi ülkesine getirme çabasına girmişti. Medrese sistemini yeniden kurma görevini, Semerkand'dan İstanbul'a çağırdığı Ali Kuşçu'ya vermiş;[52] bu dönem Osmanlı klasik şiiri, Ali Şîr Nevâyî etkisi altına girmiştir. Mimaride saray bahçesinde Çinili Köşk, İran-Orta-Asya geleneğinin en belirgin bir örneğidir. Dekoratif sanatlar alanında karşılaştırmalı incelemelere ihtiyac vardır.[53]

Yüksek saray kültüründe *mimesis*[54] (taklîd) çeşitli yollarla gerçekleşirdi. Bir yol, prestij sahibi merkezlerden sanatkârların yüksek bağışlarla çekilmesi, getirtilmesidir. Osmanlı sultanları, yüksek makam vaad ederek ve yüksek maaş tahsisleri[55] ile İran ve

[45] K. Erdmann'ın çığır açan eserinden sonra bu değişmez bir inanç halinde yerleşmiştir, bak. K. Erdmann "The Origin of the Designs of Ottoman Court Carpets", *Hali*, II-1 (1969); "*Topkapı Sarayı Museum Teppiche*" ed. M. Rogers, Herschingam Amniersee 1987; W. Denny, "The Origin and Development of Ottoman Court Carpets", *OCTS* II, s. 243–259; son kez Raby, "Court and Export", s. 177–187.

[46] Ş. Turan "Mi'mârân-ı Hâssa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (DTCF) I-1 (1963).

[47] H. İnalcık, "Comments on Sultanism: Max Weber's typification of the Ottoman polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 1/1 (1992).

[48] M. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, New York:1992.

[49] "II. Murad", *İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra *İA*).

[50] "Kayı" (F. Sümer) *İA*. Daha sonraki dönemler için bak. F. Çağman ve Z. Tanındı, "Osmanlı-Safavi İlişkileri (1578–1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış", *Aslanapa Armağanı*, İstanbul:1996, s. 37–62.

[51] "Mehmed II" *İA*.

[52] Kuşçu, İstanbul'a 200 kadar âlim ve sanatkârla geldi.

[53] Orta-Asya halı motifleri üzerinde V.G. Moschkowa ve W.E. Mühlmann. *Die Teppiche der Völker Mittelasiens*, Hamburg: 1975; A. Briggs, "Timurid Carpets", *Ars Islamica*, VII (1940); F. Çağman ve Z. Tanındı, *Topkapı Museum, Islamic Miniature Painting*, İstanbul:1975.

[54] Sanatta *mimesis*, İtalya Rönesansı'nın öteki Avrupa ülkelerine yayılışı üzerinde bak. I. Benesh, *Art of the Renaissance in Northern Countries*, London:1945.

[55] Büyük Azeri- Akkoyunlu münşisi İdris-i Bitlisi'ye cömertçe verilen in'âmlar için bak. H. İnalcık, *Şair ve Patron*, Ankara:2003.

Hayvan desenli halı. Konya, 14. yüzyılın başları. Konya Müzesi, env. no. 841.

Hayvan desenli halı. Orta Anadolu, 15. yüzyıl. İstanbul Vakıflar Müzesi, env. no. E-1.

Orta-Asya'dan birçok sanatkâr celb etmişlerdir. Başka bir yol, Timur'un ve Yavuz Selim'in yaptıkları gibi, fethettikleri yerlerden, ileri gelen âlim ve sanatkârları *sürgün* yoluyla zorla getirmektir. Saray atölyelerinde, bu ustaların hizmetine çıraklar verilir ve ithal sanat üslûbu öğretilirdi (bak. s. 46, saray hâssa ehl-i hirefi).

Doğu saraylarında patrimonial hükümdarın prestij eşyası saray atölyelerinde imâl olunurdu.[56] Değerli halıların, hükümdarın bağışladığı veya kullandığı prestij eşyası arasında yer alması herhalde İslâm öncesi İran'ına kadar izlenebilir.

Orta-Doğu'da saray ve tapınakların dekorasyonunda veya değerli armağan olarak, halının önemli bir kullanım alanı vardı. XI-XVI. yüzyıllara ait minyatürler buna ait açık kanıtlar sağlamaktadır.[57] İran'da halıların, hükümdarların hazinesinden verilen olağanüstü armağanlar arasında yer aldığını biliyoruz: Gazneli Sultan Mahmud (997-1030) için yazdığı Şahnâme'de Firdevsî (XI. yüzyıl başları), Keyhüsrev'in destan kahramanı Rüstem'e verdiği armağanlar arasında "halı ve kilim yüklü develer"den söz etmektedir.[58] Öbür armağanlar: altın kemerli kul ve cariyeler, değerli koşumlarıyla atlar, Çin kumaşları, mücevherât. Bu, kuşkusuz Gaznevî sarayında mevcut bir âdetti. Anadolu Selçukluları ve beyliklerde bu gelenek kuvvetle devam etmiştir.

1331'de İbn Battuta,[59] Batı-Anadolu beyliklerini ziyaret ettiğinde, her gittiği yerde değerli döşeme eşyası olarak "Rûmî halılar" gördü (Araplar, Anadolu'ya *al-Rûm* ve Anadolu Türklerine *Rûmî* derler).[60] Antalya'da kaldığı Ahî zaviyesinde yerler "güzel halılarla döşenmişti" (s. 420). Seyyahımız, İgirdir sultanını camide halı üzerinde oturmuş gördü(s. 423). Aydınoğlu Mehmed Bey, "Güzel nakışlı halılarla örtülü bir sedir üzerinde oturuyordu" (s. 439). İbn Battuta için kurulan otağı "halılarla döşediler" (s. 441). Divanda sedirler yine halılarla örtülü idi. "Sedir üzerinde Sultan'ın yastığı vardı... Sultan bu yastığı bir tarafa atarak bizim yanımızda halılar üzerine gelip oturdu" (s. 442). Seyyahımız Altınordu ülkesinde Azak'ta, Emir Tuluk-Timur'un otağının da "muhteşem halılarla döşenmiş" olduğuna tanık oldu (s. 477). Bu kayıtlardan anlaşılıyor ki, XIV. yüzyılda, tabii daha önceki zamanlarda, Anadolu Türkmenleri ve Avrasya step halkları, saray ve otağlarını sanat eseri olan değerli "güzel nakışlı", "muhteşem" halılarla süslemekte idiler. Selçuklu dönemine ait olup dünya pazarlarında aranan sanat eseri Aksaray-Konya halılarının da atölye işi olduğuna kuşku yoktur. İbn Battuta'nın Batı-Anadolu beyliklerinde güzelliğine hayran kaldığı değerli halılar, kuşkusuz uzun zaman içinde saray ve seçkinlerin patronajı sayesinde bu mükemmeliğe erişmiştir. Patronların halı kullanımına verdikleri önem, halı sanatının gelişmesinin başlıca faktörlerinden biridir ve böylece halı erkenden önemli bir ticâret konusu olmuştur.

En eski Osmanlı rivâyetleri, Osman Gazi'nin yayla dönüşü Bizanslı tekvurlara "peynir, halı, kilimler ve kuzular armağan" ettiğini anlatır.[61] Orhan ile çağdaş Bizanslı devlet adamı Kantakuzenos hatıralarında, Osmanlı Sultanının 1333'te İmparator III. Andronikos ile yaptığı barış sonunda sunduğu armağanlar arasında halıları anar.[62]

İşte, sarayın bütün bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere sarayda, hâssa[63] *ehl-i hiref* (hirfet'in çoğulu hiref, sanatlar) denilen sanatkârların çalıştığı atölyeler kurulmuştur. Saray'da aylık alan türlü hizmet grupları '*muşâhere-hôrân*' için düzenlenen defterlerde, saray halı dokuyucuları '*kâliçe-bâfân*' hakkında da kayıtlar vardır.

Saray ehl-i hirefi, herhalde çok eskilere gitmektedir.[64] Osmanlı arşivinde şimdiye kadar ortaya çıkan kayıtlardan, kesinlikle II. Mehmed (1451-1481) döneminde bir saray halı atölyesinin varlığını öğreniyoruz.[65]

900 (1495) tarihli bir muşâhere-hôrân (saray'da aylık alanlar) defterinde[66] çıraklarıyla beraber 18 halı dokuyucusu (*kâliçe-bâfân ma' şâkirdâneş*) kayıtlıdır (aylık ma-

[56] hil'at ve *tirâz* için bak. B. Serjeant, *Islamic Textiles*; bu kitapta *Ekler* bölümünde *Belgeler*, Ek. 1: *Ehl-i Hiref*.

[57] Şahnâme minyatürlerine bakılabilir; özellikle C.R. Canby, *Persian Masters: Five Centuries of Painting*, Bombay: 1990.

[58] Firdevsi, *Şehnâme* (çev. N. Lugal), IV, s. 30, 217, 219.

[59] *The Travels of Ibn Battuta* (çev. H.A.R. Gibb), II, Cambridge: 1962.

[60] "The Country of the Turks, known as Bilâd al-Rûm" *Ibn Battuta* (çev. Gibb); ayrıca bak "Rumi", *EI*[2].

[61] Aşıkpaşa-zâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, (ed. Çiftçioğlu/N. Atsız), İstanbul:1947, s. 94.

[62] J. von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, (çev. M. Atâ), I, Ankara:1947, s. 151.

[63] Osmanlı terminolojisinde *hâssa* genel olarak padişaha ait, padişaha mahsus anlamına kullanılır. Timar sisteminde *Hâvass-i Humâyûn*, doğrudan doğruya padişah hazinesine tahsis edilmiş toprak ve reaya gelirleri anlamındadır.

[64] Sultan Orhan'ın (1324-1362) bir büyüğe verdiği hil'at için bak. *Arşiv Kılavuzu*, Belge 1.

[65] B. Çetintürk, "İstanbul'da XVI. Asır sonuna kadar Hassa Halı Sanatkârları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* (1963), s. 715-716; Ö.L. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına ait bir Bütçe", *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17 (1953), s. 309-311.

[66] Bu çeşit defterler için özellikle bak. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Kâmil Kepeci Tasnifi, bu ciltte *Ekler: Belgeler*, no:VI.

Holbein halısı.
Batı-Anadolu.
16. yüzyıl.
Museum für
Islamische Kunst.
env. no. SMPK.
1802.894.

aşları 2.288 akçe). *Nakış* örnekleri çizen nakkâşlar ve çırakları ise 22 kişidir (toptan aldıkları aylık 5.958 akça). Aynı listede mimar ve yardımcıları 21 kişidir (aylıkları 5.635 akça). hil'at diken terziler hayli büyük bir grup olup 134 kişidir.

Walter Denny, Osmanlı saray halıcılığını,[67] Tebriz ve Kahire'ye bağlamakta acele edenleri uyarmaktadır. Fakat kendisi I. Selim'in Tebriz'den sürgün getirdiği sanatkârlar arasında halı dokuyucu bulunmadığını söylemekle yanılmıştır. Unutmamalıdır ki, hah kompozisyonunu dokuyucu değil, dokuyucuya örnek hazırlayan nakkâş belirler. XV. yüzyıldan beri Osmanlı sarayında İran kökenli nakkâşların varlığı biliniyor.[68] Saraydaki halı dokuyucularına ve Uşak'taki özel atölyelere nakkâşlar, saray zevkine göre örnekler çizer (bak. s. 47, Nakkâşlar ve nakkaşhane).

Saray hâssa ehl-i hirefi

Sultanın patronaj fonksiyonunu en iyi anlatan kurum, saraya bağlı *mîrî* veya *hâssa ehl-i hiref* teşkilâtıdır. F. Çağman'a göre[69] saraya bağlı ehl-i hiref sanatkârları, "Osmanlı sanatının üslûplarının belirlenmesi ve yönlendirilmesinde etkin" bir örgüt olmuştur.[70] Bu sanatkârlar örgütü, saray kapıkulu mensuplarından oldukları gibi çarşıda çeşitli sanat kollarında seçkinleşmiş ustaların saray hizmetine alınmasıyla oluşurdu. Sarayda ve dışarıda saray kontrolundeki usta ve şagirdlerin sayısı Mustafa Âli'ye göre Enderun hazînedâr-başı'na bağlı ikibin (?) kişiye varmakta idi.[71]

Ehl-i hiref bölük mevcudu[72]

tarih	sayı	
II. Bayezid	360	
1526	598	kemha dokuyanlar 21
1558	597	kemha dokuyanlar 78
1566	636	nakkâşlar 40 kişi, kemha dokuyanlar 67
1568	647	
1575	898	
1609	947	
1670	737	
1691	700-800	

Hil'at yapan terziler, ehl-i hireften ayrı tutulmuştur: 1480'de 200; 1568'de 369; 1609'da 319; 1670'te 212 kişidir. Hâssa Ehl-i Hiref, Enderun hazînedâr-başı arzıyla Padişah tarafından hizmete atanırdı. Üç aylık ödenen ulûfelerinden başka saraya ait her özel

[67] W. Denny, "Carpets using Ottoman court designs", *OCTS* II, s. 144-145; 16. yüzyıl Osmanlı saray halıları için şu tanımı yapmaktadır: "Carpets using Ottoman court designs (nakkaşhane) and woven to technical standard appropriate to the taste and standards of Ottoman court patrons"; yeni stil Uşak halıları, Denny'e göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.

[68] Bak. S. Ünver "Baba Nakkâş", *Fatih ve İstanbul*, II, nr:7-12, İstanbul:1954.

[69] Bak. Belgeler no. X., F. Çağman "Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilâtı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, ed. Z. Sönmez, İstanbul:1988, s.73-77.

[70] Ehl-i Hiref üzerinde Ö.L. Barkan'ın yukarda adı geçen yayınlarından başka bak. R.M. Meriç, "*Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları: Vesikalar*, Ankara:1953; aynı yazar, "Türk Sanatı Tarihi Vesikaları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 764-786; B. Çetintürk, "İstanbul'da 16. Asır sonuna kadar Hâssa Halı Sanatkârları", *TSTAJ*, I, s. 715-731; İ.H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref Sanatkârlar Defterleri", *Belgeler*, XI/15, (1981-86), s. 23-76; bu yazıda 1526 tarihli ehl-i hiref defteri tümüyle yayınlanmıştır.

[71] Çağman, "Mimar Sinan", s. 74; Çağman TKSM arşivinde mevcut bazı *muşâhere-hôrân* defterlerini tanıtmaktadır. Bunlar arasında II. Bayezid dönemine ait olduğu tahmin olunan bir defterden söz edilmektedir. Ayrıca: İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara:1945, s. 462-464.

[72] H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Classical Age 1300-1600*, London: 1973, s. 83; Çağman, "Mimar Sinan", s. 74-76.

hizmet için ayrı bir ücret ödenirdi.[71] Sultan adına işleri ismarlayan ve bitmiş eseri Enderun hazinesine alıp saklayan hazînedâr-başı idi. Ehl-i Hiref, saraya bağlı her hizmet sahibi gibi, *bölük* halinde örgütlenmiş olup ulûfe defterlerinde adıyla beraber menşei; Macar, Arnavut, Boşnak şeklinde belirtilir. Anlaşıldığına göre, belli bir sanat bölüğüne şagird (çırak) olarak alınan kul, her türlü sanat için geçerli genel şagird-kalfa-usta sistemine göre sanatında yetişerek ustalığa yükselirdi. Defterlerde hah dokuyucuları, *ustâdân bâ şâgirdânеş* (çıraklarıyla ustalar) diye kaydolunmuştur. Bazı sanat bölükleri (kuyumcular, hakkâklar, zerdûzlar), sarayın birinci avlusunda atölyelerde çalışırken, öbürlerinin atölyeleri saray dışındadır.[74] Halı dokuyanların atölyeleri nerede idi, şimdilik bunu kesinlikle belirleyemiyoruz.

[71] Mevkufâtî'nin *Vakı'ât-ı Rüzmerre*'sinden (TKSM, R. 1224) Çağman'ın "Mimar Sinan" içinde yayımladığı metin (s. 71) ve *Ekler, Belgeler*, no. IX

[74] Çağman, "Mimar Sinan", s. 76.

[75] Çağman, "Mimar Sinan", s. 76.

[76] Çağman, "Mimar Sinan", s. 76

[77] Çağman, "Mimar Sinan", s. 77.

[78] F. Çağman "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerinde Düşünceler", *Sanat Tarihinde Doğu'dan Batı'ya, Ünsal Yücel Anısına Semposyum Bildirileri*, İstanbul: 1989, s. 39. Bu çalışma saray nakkâşları üzerinde en son ayrıntılı incelemedir.

Nakkâşlar ve nakkâşhâne

Halı dokuyanlara örnek/karton hazırlayarak, halı motif, renk ve kompozisyonunu hazırlayan, böylece halıda saray stilini belirleyen nakkâşlar bölüğü, nakkâşhânede otururdu. Nakkâşlar, karakalemle resim çizen *musavvirler*, renkleri belirleyenler, müzehhibler, kitabı yazan şehnâmeci, hattatlar, nakkâş-başı idaresinde bir ekip halinde bir arada çalışırlardı. "Osmanlı süsleme sanatı çerçevesine giren tüm eserlerdeki motif dağarcığı onların çalışmalarıyla ortaya konmuştur".[75] Saray halıcılık tarihi bakımından ilginç nokta, onların yerli Anadolu stilinde çalışan *Bölük-i Rûm* ve İran stilinde çalışan *Bölük-i Acem* olarak iki bölüğe ayrılmış olmalarıdır.[76] Onlar, çini desenleri, mimarî süslemeler, kitap tezhibleri, halı ve kemha desenleri, özetle sarayda kullanılan her türü eşyası için örnek/nakış hazırlarlardı. Böylece, bu gibi eşyada gördüğümüz benzeri desen ve motiflerin ortak kaynağı, nakkâşhânedir. Sarayda uygulanan Rûm ve Acem ayrılığını izleyerek, sanat tarihçisinin de bu iki stili ayrı ayrı incelemesi doğaldır. Çağman,[77] biraz abartmalı da olsa, "Osmanlı sanatı, bir saray sanatıdır" der.

Saray sanatı, prestij ve mükemmellik bakımından üstün bir sanat olarak, saray zevkini temsil eden kullar vasıtasıyla imparatorluğun her köşesinde ortak bir sanat üslûbuna vücut vermiş; böylece bir Osmanlı sanat stili ortaya çıkmıştır. İmparatorluk ölçeğinde örgütlenme, galiba yalnız mimarlık alanında gerçekleşmiştir. Her eyalet merkezinde bir hâssa mimar, orada devlete ait binaların yapım ve onarım işlerinden sorumlu olup yerel işçi ve ustaları seferber etme yetkisine sahipti.

Saray'a ait çeşitli sanat eseri eşya veya bina dekorasyonu için desen/karton hazırlayan hâssa (saray) nakkâşları, Hâssa Nakkâş-başı altında bir *cemâ'at* veya *bölük* olarak örgütlenmiştir. Ulûfeli hâssa nakkâşlar, gerektiğinde, Padişah için eser yapan başka ehl-i hiref, meselâ *şehnâmeci* veya *mimar-başı* hizmetine verilirdi. 1000/1592 tarihli bir belgeye göre, nakkâş-başı Lûtfî, 14 nakkâşla beraber inşa edilmekte olan bir saray köşkünün nakış işlerine atanmıştı.[78]

Kanunî'nin emriyle, ünlü şehnâmeci şâir Ârifî'nin başkanlığında "tasvîr"ler (minyatürler) ile Farsça bir dünya tarihi yazılması için onun emrine nakkâş ve hattatlar verilmiştir. Ârifî'nin, kendi evini bir atölye olarak kullandığı anlaşılıyor. Fakat ayrıca nakkâşların çalıştığı bir atölyenin ve bir Nakkâşhane'nin varlığı, muhakkaktır. Saraydaki kâliçe-bâfâna veya Uşak halı dokuyucularına ismarlanan halılar için, boyut ve desenleriyle nakkâşların hazırladığı desen/kartonları gönderilmekte idi. Herhalde sarayda bir merkezî "kârhâne-i ustâdân" mevcuttu. Göztanığı Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, nakkâş-başı ve maiyetindeki hâssa nakkâşlar, Atmeydanı'nda (eski Adliye binasının bulunduğu

yerde) bir Bizans yapısı olan Arslanhâne'nin üst katındaki odalarda çalışmakta idiler. Evliyâ, bunu belirtmekten sonra "gayn yerlerde dükkân yüz adeddir, amma hânelerinde sâlîyâ, bunu belirtmekten sonra "gayn yerlerde dükkân yüz adeddir, amma hânelerinde sa-dekin sarây-i âliler nakkâş(lan) cümle bin neferdir" demektedir. Sarraya ait Arslanhâne'de-ki ulûfeli "beylik hâssa nakkâşlardan" başka dükkânlarında[79] veya evlerinde çalışan ve gerektiğinde saray için iş yapan, Sultan'ın emriyle saray hizmetine tayin edilmiş çarşı esnafından nakkâşlar bulunduğu, Evliyâ'nın bu ifadesinden anlaşılmaktadır.[80]

I. Selim'in Tebriz'den sürgün getirdiği nakkâşlar 16 kişidir.[81] Bunlardan ikisi *mu-savvir* (ressâm), yani karakalemle kişi ve şekilleri tersim eden ustâddır. Genellikle, Azerbaycan'dan gelen veya getirilen "Acem" sanatkârların bir çoğunun Azeri/Türkmen oldukları kuşkusuzdur (meselâ, büyük münşi İdris-i Bitlîsî'nin *yeniçeri* sözcüğünü Heşt Bihişt'te yengiçeri şeklinde yazması onun Azeri lehçesinde konuştuğunun bir kanıtıdır). Ayrıca, kaydedilen 18 sanatkâr arasında bir hakkâk, bir kazzâz (ipekli dokumacı), 3 zerger (altın yaldız yapan), 2 camcı, bir çinici, bir bakırcı ve bir *kâlîcî* (halı dokuyan usta) tespit edilmiştir. Ustalığa çıkmış oğullarıyla beraber bu sanatkârların toplam sayısı 61 kişidir. Bu ustaların yanına sanatı öğrenmeleri için padişahın kullarından çırak veriliyordu. Böylece, zamanla sarayda *bölük-i Acem* denilen İran üslûbunda eser yapan bir ekol oluşmuştur. Bu ekolün Osmanlı sanatına yeni bir "tarz" (üslup) getirdiğine kuşku yoktur. Saray'da "Acem" sanatkârların I. Selim'den (1512-1520) önce de var olduğunu, belgelerin tanıklığı gösterir. Yavuz Selim'den çok önce, I. Bayezid (1389-1402), *Rûm* (Anadolu) Selçuk saltanatı üzerinde hak iddia ediyor ve İran'a hâkim hanedanlar gibi bir *saltanat-i aliyye* kurmaya çalışıyordu. Osmanlıların, İran-Orta-Asya ortak saray kültürünü taklit ettiği bu tarihte, Osmanlı sanatına Doğu sanat motifleri de bu akımın etkisi altına girmiştir. II. Bayezid döneminde saray hizmetinde üç Acem nakkâşın adları tespit edilmiştir.[82] Burada anımsatmak gerekir ki, Bursa'da daha I. Sultan Mehmed döneminde (1402-1421), Yeşil Cami çinileri üzerindeki yazılardan bu çinileri Tebrizli ustaların yaptığı kesinlikle bilinmektedir. Bursa'yı, ticâret ve sanat bakımından ikinci Tebriz saymak yanlış olmaz. Genellikle, Osmanlı sanatlarının gelişiminde, Orta-Asya-İran yüksek kültürünü benimsemiş Azeri Türkmenlerin kesin bir rol oynadıklarını kabul etmek gerekir. Bu arada, Anadolu'da daha önce, aynı etki altında Amasya ve Konya'nın, Osmanlı ilim ve sanatlarının gelişimine yardım eden önemli merkezler olduğunu da unutmamak gerekir.

1526 tarihli Ehl-i Hiref Defteri'ne göre (*Belgeler*, XV), "Acem" ustalardan birçoğunun babaları, II. Bayezid döneminde (1481-1512) Osmanlı sarayına katılmış görünmektedir. Eski hâssa ustaların oğullarının, *şagird* (çırak) olarak sanatkârlar arasında kaydolunduğunu görüyoruz. Bu dönemde Acem ve Osmanlı (Rûmî) sanatkârlar birlikte yazılmışlar; bundan, "Acem"lerin bu tarihte ayrı bir bölük oluşturacak kadar kalabalık olmadığı düşünülebilir.

Tebriz'den I. Selim döneminde sürgün gelen "Acem"ler, oldukça kalabalıktır (61 kişi); bazılarının Rûmî olarak kaydolunduğuna da ("Hüseyin Rûmî") işâret edelim. Nakkâş şagirdlerin gündeliği bir buçuk akçaya kadar inmekte, ustalardan en yüksek gündelik sahibi 24 akça almaktadır (bu dönemde bir duka altını 55-60 akçadır). 1526 listesinde ustaların çoğunun babası, II. Bayezid döneminden veya I. Selim'in sürgünlerinden olmakla beraber, nakkâş olarak 29 usta ve 12 şagird kayıtlıdır. Saray Nakkâşhane Cemâ'atı'nın başı I. Selim'in Tebriz'den getirdiği ünlü Şahkulu idi. Ustalar arasında kendisi veya babası kesinlikle "Acem" olan 12 kişi buluyoruz. Tebriz sürgünlerinden 1526 yılında 6 kişi, Ressâm Şahkulu, Hüseyin Rûmî, Kasım Isfahanî, Hacı Bey Tebrizi, Hoca Bey Tebrizi, Sultan Ali Basmacı, nakkâşlar cemâ'ati içinde faaldirler ve yüksek maaş almaktadırlar. Bunlardan Kasım, Isfahanlı olup ötekiler Tebrizli'dir. Ustalar listesinde kul aslından beş kişi vardır. Şagirdlerden 10 kişi saraydan nakledilmiş

[79] *Hâssa* terimi, "pâdişâha âit" anlamındadır.

[80] Bu gibi çarşıdan saray için ücretle iş yapan esnaf *hâssa* ünvanı ile anılırdı, meselâ saray bakır kaplarını kalaylamaya tayin edilen sayıları pek çok kalaycılara *hâssa kalaycılar* denirdi. Onları Ayasofya, Sultan Ahmet civarında buluyoruz. Aralarında hiç gayrimüslim yoktu (İstanbul Kadısı Sicilleri, İstanbul Müftülük Şer'iyye Sicilleri Arşivi).

[81] İ.H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında", *Belgeler*, xi/15, bak. Ek no II.

[82] Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında", *Belgeler*, xi/15, s. 25: Tebrizli Melek Ahmed ve iki Hasan, bak. *Ekler*.

Nakkaşhane. Sultan III. Ahmed, şehzadelerinin sünnet düğününde alayın geçişini Ayasofya'nın karşısında Aslanhane'nin yakınındaki Nakkaşhane'den izlemişti. Surnâme-i Vehbi'den Nakkaş İbrahim'in minyatürü. TSMK A 3594, y. 16a.

veya parayla satın alınmış kuldur. Meselâ, Kul Ali'nin 1519'da Tebrizli Hüseyin'e şagird verildiği kaydolunmuştur. Bu durum gösterir ki, Osmanlı gulâm/kul sistemine göre "Acem" ustalar yanında kullar, sanatta yetiştirilmekte; yani bölük, bir mektep gibi işlemektedir.

Ustalar arasında 10 kişilik bir grup, "sanat-birle" diye kayıtlıdır. Bunlardan Firuz Bey'in kulu Ahmed, efendisi öldüğünde "sanat-birle" saray nakkâş ustaları arasına alınmıştır. Saray çavuşlarından birinin oğlu da "sanat-birle" nakkâşlar cema'atine girmiştir. Bu kayda göre, "sanat birle" cema'âte alınanlar, hangi menşeden olursa olsun, nakkâşlıkta beceri kazanmış kimse demektir. Böylece, hâssa usta nakkâşların İranlı (çoğu Tebrizli Azeri Türkmen) olduğu ve sarayda kul aslından olanları bu sanatta yetiştirdikleri ortaya çıkmaktadır. Saray ehl-i hirefi arasında güzel sanatlara mensup mücellidler, zergerler, kazzâzlar, zer-nişâniler, kûfte-gerân, kemhâ-bâfân, çiniciler ve kâliçe-bâfân sayılabilir. Kâliçe-bâfân, yani halı dokuyuculara ait kayıtları aşağıya aynen alıyoruz.

1526 yılında Cemâ'at-i Kâlîçe-bâfân

adı	gündeliği (akça)	menşei
Hamza Kethûdâ	15.5	Sultan Mehmed (Fâtih) zamanında pencik (kul) gelmiş
İlyâs, Niğbolu	14.5	Sultan Bayezid zamanında devşirmeden gelmiş
Kasım, Mora	8	Sultan Bayezid zamanında devşirmeden gelmiş
Hızır, Kosova	8	Sultan Bayezid zamanında devşirmeden gelmiş
Ahmed, Bosna	8	Sultan Bayezid Han zamanında pencik
Mehmed b. Nasuh	8	Babası hâssa üstadlarından pencik kul olup mezkûr Sultan Bayezid zamanında sanat-birle cihet (ulûfeli) olmuş
Şâgirdler		
Ferhad, şâgird-i Nasûh	3	Sultan Selim Han zamanında akça ile alınmış kul
Hasan, Çerkes	3	Sultan Selim Han zamanında akça ile alınmış kul
Hüseyin, Çerkes	3.5	Sultan Selim Han zamanında akça ile alınmış kul
Mehmed b. Mustafa	2.5	Babası Sultan Mehmed Han (Fâtih) zamanında gelmiş, hâssa üstadlardan pencik kul olup, mezkûr Sultan Bayezid Han zamanında şâgird ulûfesi olunmuş
Yusuf, Çerkes, şâgird-i Ahmed	2.5	Galata Sarayı'ndan verilmiş fî gurre-i Şa'bân sene 926 ber-mûceb-i rûznâme
Mahmûd, Hırvat şâgird-i Kethûdâ	2.5	Galata Sarayı'ndan verilmiş fî gurre-i Şa'bân sene 926 ber-mûceb-i rûznâme
Kasım	2.5	Galata Sarayı'ndan verilmiş fî gurre-i Şa'bân sene 926 ber-mûceb-i rûznâme
Ferhad, şâgird-i Mehmed	2	Pişkeş gelmiş fî Zilka'da sene 927, ber-mûceb-i rûzname fî Rebî'ü'lâhir sene 925
Mustafa, şâgird-i İlyas	1	Pişkeş gelmiş fî Zilka'da sene 927 ber-mûceb-i rûzname fî Rebî'ü'lâhir sene 925
Mehmed, şâgird-i diğer	1	Pişkeş gelmiş fî Zilka'da sene 927 ber-mûceb-i rûzname fî Rebî'ü'lâhir sene 925

Bu kayıtlara göre, daha Fâtih Sultan Mehmed döneminde sarayda ulûfe alan hâssa halı dokuyucuların varlığı konusunda kuşku yoktur. Ustalar ve şâgirdleri, kul aslından olup, ya savaş esirlerinden pâdişâh payına düşen pencik oğlanları, ya da esir pazarından para ile satın alınmış kullardır. Bazı kullar, pâdişaha *pîşkeş* (armağan) verilen veya Galata Sarayı'ndan naklen gelenlerdendir. Bundan çıkan sonuç; Sırp, Hırvat, Boşnak ve Çerkes aslından olan bu kulların sarayda halı dokuyucu atölyesinde bu sanatı öğrendikleri ve ustalığa yükselerek daha sonra gelenlere öğrettikleridir. Osmanlı kul/gulâm sisteminin[83] başka alanlarda olduğu gibi, halı dokuyuculuğunda da uygulandığı açıkça görülmektedir. Fâtih döneminde bu sanatı öğrenen kulların ustaları hakkında açık bir kayıt yoktur. Kuvvetli bir olasılıkla, onların ustaları Anadolu halı dokumacılığı merkezlerinden getirilen ustalardır. Bu yöntem, Kahire'den halı ustalarının getirildiğine dair 1585 tarihli fermanla açıklık kazanmaktadır (bak. s. 52, par. 3). Fâtih döneminde kul aslından ustalar bulunduğuna göre, saray halı dokuyucuları daha önceki dönemlerde mevcut olmalıdır.

Bige Çetintürk, saray halı dokuyucuları (kâliçe-bâfân-i hâssa) üzerinde ilk defa belgelerle kesin kanıtlar ortaya koymuştur.[84] Çetintürk'ün kullandığı 1526 tarihli belge sonradan İ.H. Uzunçarşılı tarafından tümüyle yayınlanmıştır.[85] Burada Çetintürk'ün kullandığı belgeleri eleştiriyle yeniden gözden geçireceğiz. Fâtih dönemine atfettiği tarihsiz bir belgede (Çetintürk, s. 716, vesika 1) adı geçen Hamza, 2 Rebi'ülâhir 932 (16 Ocak 1526) tarihli defterde kâliçe-bâfân cema'atinin başında kethüda olarak görünmektedir. Orada, "Sultan Mehmed zamanında pencik gelmiş" olduğu kayıtlıdır. Çetintürk, bu iki Hamza'nın aynı kişi olduğu ve pencik olarak geldiği tarihte hemen halı dokuyucusu olduğu varsayımıyla, Fâtih döneminde "kâliçe-bâfân-i hâssa"nın varlığını kabul eder. Yine onun kullandığı tarihsiz belgedeki yazı, Kanunî Süleyman dönemi defterlerinde kullanılan yazıdır; aynı miktar ulûfeyi aldığına göre II. Mehmed dönemine ait olamaz. Mustafa'ya ait arz listesindeki kayda gelince, onun da "Fâtih Mehmed zamanında pencik (oğlanı)" olarak saraya alınmış olması, aynı dönemde kâliçe-bâfân-i hâssa arasında olmasını gerektirmez.

Çetintürk'ün özetlediği ikinci belge; İstanbul Belediye Kütüphanesi (şimdi Atatürk Kitaplığı, Taksim) Muallim Cevdet Yazmaları 0.71 no.lu bir İn'âm ve Tasadduk Defteri'nde pâdişâhtan bağış alanlar arasında zikredilen kâliçe-bâfân-i hâssa'ya ait kayıttır. 26 Rebi'ülevvel 917 (11 Şubat 1511) tarihinde II. Bayezid, 19 usta ve şâgird kâliçe-bâfâna, toptan 3.245 akça in'âmda bulunmuştur. Onlardan usta olan beşi, bu tarihte İstanbul'da inşa edilmekte olan Bayezid camii için halı getirip takdim etmişler ve cemâ'at adına bu in'âmı almışlardır. Bunlardan İlyâs, takdim ettiği seccâde için 900, Nasûh halı için 2.000, İskender halı için 1.500, İsmail halı için 1.500 ve Hızır halı için 800 akça bağışa lâyık görülmüştür. 952/1545 tarihli bir belgede Nasûh oğlu Mehmed, kâliçe-bâfân bölüğünün (12 akça ile) başı olarak kaydedilmiştir. Öteki ustalar, Moralı Kasım (8 akça), Çerkes Hasan (5,5 akça), Çerkes Ferhad (4 akça), Severin'li Ferhad (7 akça), Bosnalı Mustafa (7 akça) ve Mustafa oğlu Mehmed'dir (4 akça). Mehmed'in babası Nasûh, II. Bayezid döneminde in'âm alan Nasûh ise, halı dokuyuculuğunun babadan oğula devam ettiğini kanıtlar. Nasûh, kendisi Eflâklı bir kuldur (Çetintürk, s. 722–726). Öteküler, kul aslından olup saray atölyesinde yetişmiş ustalar olmalıdır.

Kayda değer ki, bu tarihte halı dokuyucu cemâ'ati arasında İranlı menşeden kimse zikredilmemiştir. I. Selim'den önce saray halı dokuyucuları, önceki ustalardan bu sanatı öğrenen devşirme, pencik oğlanı veya satın alınmış kullardır. Bu da saray halı dokuyucuları örgütünün hayli eskilere gittiğine başka bir kanıt olarak kabul edilebilir.

Çetintürk'ün yayınladığı Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan 965–966 (1557–1558) tarihli listede, "Cemâ'at-i Halıcılar" sadece 6 kişidir. Bunlardan 932/1526

[83] Bak. "Ghulâm", *EI*[2] (II. İnalcık).

[84] B. Çetintürk, "İstanbul'da XVI. Asır sonuna kadar Hâssa Halı San'atkârları". *Türk San'atı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri*, I (1963), s. 715–731. Çetintürk, Aurel Stein ve Von Le Coq'un keşfettikleri VIII. ve IX. yüzyıl Uygur halı parçalarını anarak, Türk halı dokuma sanatının oradan hatıya yayıldığı inancındadır. Anadolu'da Türkler gelmeden önce de halıcılık vardı. Çetintürk'e göre (s. 720), yeni dönem İran halıcılığı da, Herat'ta gelişen Timur dönemi halı sanatının devamıdır.

[85] Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında", *Belgeler*, xı/15, TTK *Belgeler Dergisi* (1981–1986).

ve 952/1545 yıllarında gördüğümüz Çerkes Hasan, Severin'li Ferhad, Mustafa oğlu Mehmed hayattadırlar (Mustafa oğlu Mehmed 1558'de ölmüştür). 1557-1558'de halı dokuyucuları arasında bir Frenk'i (İtalyan?), Osman'ı görüyoruz. Hızır'ın babası Hamza ise herhalde, 1526 defterindeki Hamza Kethüda olmalıdır.

Çetintürk'ün yayınladığı belgelerden tarihçe sonra gelenler, 1004/1595 ve 1005/1596 veya 1597 tarihli "Cemâ'at-i Kâlîçe-Bâfân ve Sorguççıyân" listeleridir. Birincisinde 12, ikincisinde 13 kişi buluyoruz (Çetintürk, faksimile, s. 720, vesika 5, iyi okunamıyor).

Çetintürk, XVII. yüzyıl başlarında saray halı dokuyucularının sorguçcularla beraber bir cemâ'at (bölük) olarak kaydedilmesinden, sarayda artık çok halı dokunmasından vazgeçildiği sonucuna varmaktadır. Sebep olarak da, "artık sarayca dışardan iyi kalitede halı satın almanın daha yararlı olduğu düşünülmüş olabilir" diyor.

A. Refik (Altınay) tarafından Divan Mühimme Defteri'nde bulunup yayınlanan şu belge, tarihçileri yanlış yorumlara götürmüştür. "Mısır Beğlerbeğisine hüküm ki, Muallim Ebunnâsir ve Muallim Mehemmed Fuzuni (?) ve Hacı Nebî ve Mehemmed Magribi ve Ali Esved ve Receb ve Atâullâh ve Ali b. Muallim Ahmed Vâsıl ve Alemüddin ve Mehmed b. Arslan nâm kimesneler üstâd kâlîçeciler olduğu istima'olunub Dergâh-i Mu'allâma huzûrları lâzım olmağın kâlîçeye mute'allik otuz kantar[86] rengâmiz ip ile mezkûrları 'ale't-ta'cîl Dergâh-i Mu'allama gödermen emr edüb buyurdum ki... vusûl buldukda te'hir ve tevakkuf etmeyüb mezkûrları 'ale't-ta'cîl süddet-i sa'âdetime gönderesin ve kâlîçeye müte'allik otuz kantar rengâmiz ip dahi tedârik eyleyüb mezkûrları ile ma'an irsâl edesin, 3 Zilka'de 993 (27 Ekim 1585)".

Bu metne göre, bu ustaların 1585 yılında otuz kantar (1695 kg) iple birlikte acele gönderilmeleri isteniyor. Mısır stili halının dokunması, saray kültüründe seçkinlerin modası, halka benzememek, *eroticism* ile ilgili bir niteliktir. Osmanlı Türkiyesi'nde Avrupa ipeklilerinden hiç de aşağı kalmayan nefis ipekli kumaşlar dokunduğu tarihte bile Frengî (İtalyan) ipeklilerinin ithal edilmesi aynı biçimde açıklanabilir. Kahire'de sarayda Kıpçak Türkçesi konuşan ilk Kölemenler döneminde (1250-1390) "birden, şaşırtıcı bir biçimde"[87] Kahire halıcılığının doğuşu ve yüksek kalitede pahalı halıların imâli yeni bir saray geleneği olmalıdır. İstanbul Sarayı'na Kahire'den 15 üstad kâlîçecinin getirtilmesine dair emir bizi şaşırtmamalıdır. Demek ki, saray Acem sitili ile birlikte Mısır stilinde halıya da ilgi duymuştur.

Büyük boyutta Kahire halıları çok değerli olup İtalya'da bir prestij objesi olarak özel bir ilgi çekmekte idi.[88]

Birçok tanıklar arasında şu belge de, devlet patronajının önemini vurgulayan bir belgedir.[89] "Lâleli'de müceddeden binâ olunan câmi'e kâlîçelerin bir gün mukaddem tedarik ve ihzâr gerekdir. Uşak havalisinde her birinin tûl ve arzı bu taraftan gönderilen ölçüye ve kıymetleri evkâf-i hümâyûndan verilmek üzere mihrabsız a'lâ ve munakkâş kâlîçeleri 'acâleten nesc u i'mâl etdirüb" gönderesiz. Camide namaz, halıların gelmesine bağlı olduğundan "Receb-i şerîfde kâlîçeler"in gelmesi gerektir, "nessâcların üzerine şimdiden mu'temed ve kârgüzâr adamlarını ta'yin" edüb "a'lâ ve bol nakış ile nesc" edilmesi emrolunmuştur.[90]

[86] Bir kantar= 56,5 kg.

[87] R.G. Irwin, "Egypt, Syria", s. 73-81; yazar bu yazıda Venedik'te Scuola Grande'de keşf ettiği XVI. yüzyıla ait üç Memlûk ve bir Uşak halısını incelemektedir.

[88] Irwin, "Egypt, Syria", s. 128; A. Boralevi, "The Discovery of Two Great Carpets: The Cairen Carpets of the Medici", *Halı*, III-1 (1983).

[89] A. Refik, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul:1931, s. 201, belge no. 244, evâsıt-i Muharrem 1177/1763 Temmuz sonları.

[90] A. Refik, *Hicri Onbirinci Asırda*, belge no. 245, evâsıt-i Rebi'ülâhir 1177/1763 Eylül sonları.

3. Tereke ve narh defterlerinde halı ve benzerleri

Halı, kilim, aba, kebe, keçe; Türkmen/Yörük yaşamında, yer döşemesi, çadır, eşya ve hayvan örtüsü, torba, çuval vb. kullanımlarda vazgeçilmez bir dokumalar zinciri oluşturmuştur. Halı ve kilim, Türk dünyasında kültürün zengin bir temelini oluşturur. Türkmenlerde, halı ve kilimde belli motifler, belli bir klanın damgası sayılırdı. Bu tür eşya, aynı zamanda üzerinde taşıdığı sembol-motiflerle koruyucu tılsım ve nazarlık fonksiyonu görürdü. Anadolu'da yerleşik Türk halkının da ölülerini halı veya kilime sararak mezarlığa götürmeleri, camiye halı vakfı, halının çok eski zamanlardan beri Türk kültüründeki bu niteliğiyle ilişkilidir. Anadolu'da halı ve kilim kültürü, esas itibarıyle Türk kültürünün önemli bir parçasıdır. Son zamanlarda Avrupa ve Amerika'da, Türk, Yörük, Türkmen halısı yerine Anadolu ve Kafkas halısı gibi yöre adının tercih edilmesindeki nedeni açıklamak güçtür. Herhalde hiç bir kavmin kültüründe ve yaşamında halı, Türklerdeki kadar önemli bir yer tutmamıştır. Yerleşik hayata geçince aynı eşya, aynı maksatlarda kullanıldığı gibi evin iç dekorasyonunda önemli bir yer tutmuştur.

Osmanlı ülkesinde halı, kilim ve benzeri yaygıların çeşitleri, kullanım yerleri, kullananların sosyal durumları ve genellikle bu gibi eşyanın ticâreti üzerinde oldukça ayrıntılı kaynaklar mevcuttur. Bunların başında *tereke* defterleri ve *narh* defterleri gelir.

Tereke, veya ***muhallefât***, ölen bir kişinin mirasının vârisler arasında taksimi için, kadı tarafından yapılan tam listedir. Kadı bu eşyadan her birine bir değer takdir edip karşısına yazar. Belli bir miktar üzerinde servet bırakanların terekesi üzerinden alınan resim, kadıaskere aittir. Bu maksatla, Edirne'de 1545–1659 yılları arasında tutulan bir defterde[91] halı, seccade, kilim ve başka yaygılara ait kayıtları aşağıda inceleyeceğiz. Bu kişilerin varlıklı tüccâr, esnaf veya askeri sınıftan kişiler olduğu unutulmamalıdır. Bu listelerden özellikle, çeşitli sosyal menşeden kişilerin, hangi çeşit malları kullandıkları ve yeğledikleri ortaya çıkmaktadır.

Ancak takdir edilen değerlerin, genellikle kullanılmış eşya üzerinden yapıldığı göz önünde tutulmalıdır. Rakamlar, eşyanın *pazar* fiyatlarını göstermez. Pazar fiyatları için *1640 Tarihli Narh Defteri* kullanılacaktır.

Terekelere göre, 1545–1659 yılları arasında hali vakti yerinde kişiler tarafından kullanılan dokuma veya ev eşyası arasında aba, alaca, didik, kah (halı), kâlîçe, kebe, keçe (kîçe), kilim, seccade, velence kaydedilmiştir. Bu eşya, döşeme eşyası; kâli (halı), kâlîçe, kilim, seccade, kapı perdesi ve yaygı çeşitlerinden ibarettir. Aba, kebe ve kîçe (keçe) ve velenceden, hah gibi aynı amaçla kullanılan eşya önemli yer tutmaktadır. Bunlar, değerce hayli düşüktür. Kâlîçe, değerli eşyadan sayılır (bak. aşağıda fiyat listeleri).

Tereke listelerinde yaygı çeşitleri (parantez içindeki rakam kaç kez kayıtlarda geçtiğini gösterir):

Aba	Bursa a., Yörük a., sırınalı divan a.
Alaca	Mısır a. (4) a., kilim (8) a., yan kiçesi,
Didik	Bursa d., Türkmen d.

[91] Ö.L. Barkan, "Edirne Askeri Kassâmına âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III (1968), s. 1-479.

Para birimleri: Akça (sağ): 1 akça-2 zuyuf akça

Guruş: 85 akça, kâmil guruş 125 akça, zolota 50 akça.

Hasene (altın): 150 akça, Frengi: 180 akça.

Kâliçe ve kâli	Buzurg (kebir, büyük) k. sagîr (küçük) k., beyaz kebîr k. hamam k., seccade k., meyâne k., beyaz sagîr k., kebir divan k.
Kilim	Sürh (kırmızı) k., alaca ma'-ka'be k., beyaz k., mâî k.
Kapı perdesi	
Kebe	Selânik k., Yanbolu k., mâî Yanbolu k., yan k., k. seccade, divan k.
Kiçe (keçe)	Selânik k., Acem surh (kırmızı) k., ocak k., döşeme k. yan k., alaca k., orta k., kebir yan k., sagîr yan k., nihâlî k., maî yan k. araba k., k. seccade, dağ k.
Seccade	beyaz s., keçe s., Hicâzî s., Mısrî s., Uşak s., Acem s., s. kali.
Velence	mâi v., yeşil v., kırmızı v., kebîr v., beyaz v., turuncu yan v., sarı v.

Bu duruma göre, 1549-1659 yılları arasında varlıklı kimselere ait 93 terekede yaklaşık 100 kadar çeşitli halı, 60 kadar çeşitli kilim, 30 kadar seccade tespit edilmiştir (terekelerin sayımında kaçırılan eşya bulunduğu unutulmamalıdır).

Kâliçe ve kâli (halı)

1048 (S. Öztürk, *Onyedinci Asır Askeri Kassama Ait İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul:1995., s. 279-84) yılında idam olunan yeniçeri ocağından Tumacıbaşı Derviş Ağa'nın toplamı 970.000 akça tutan terekesinde halı ve benzeri döşemelerin listesi şudur:

halı ve seccadeler	değeri (akça olarak)
Uşak seccadesi	300
Hezarpare seccade	300
Acem kâliçesi	4.000
Divan kâliçesi	2.500
Büyük kullanılmış kâliçe	1.000
Beyaz nakışlı çuka seccade	800
Seccade	600
Mai kilim	200
Kırmızı kilim	150

Yer döşemesi kâliçeler evvelâ, büyük, küçük, orta (meyâne) boyda çeşitlere, sonra büyük divan, hamam kâliçesi gibi çeşitlere ayrılır. *Seccâde halı*, kuşkusuz namazda kullanılan küçük boy halıdır. *Kâlı*'nın (halı), kâliçeden başka bir çeşit gibi anılması dikkate değer. Kâliçe (Farsça küçük halı) sözcüğünün bugün bizim *halı* kelimesi yerine kullanıldığı açıktır. Genelde kâliçe, bugün olduğu gibi, odayı süsleyen değerli yer döşemesi halı anlamında kullanılmaktadır. Özellikle, bey sınıfından olanların terekelerinde pahalı halılar buluyoruz.

Bazı kişiler, özellikle keçeden ve kebeden yaygıları yeğlemektedir. Çok zengin Ebûbekir Ağa'nın terekesinde bir kebe seccadesi ve döşeme yaygı olarak 5 yan keçesi çıkmıştır. Bir kırmızı kilim dışında, halısı ve kilimi yoktur. Buna karşı, sancak beyliği yapmış kişilerin halıya büyük rağbet gösterdikleri anlaşılıyor. İdam olunan Teke sancak beyi Ömer Bey'in terekesinde sekiz pahalı *kâlîçe-i kebîr* (değerleri 1.500 ile 5.000 akça arasında takdir edilmiştir), bir küçük kâlîçe (değeri 172 akça) tespit olunmuştur. Onun yaygı olarak ayrıca bir seccadesi (650 akça), bir kırmızı kilimi (485 akça), bir Selânik keçesi, bir Acem keçesi, üç Mısır Alacası yaygısı vardır; bunların değeri 300 ile 1.000 akça (Mısır Alacası) arasında değişmektedir. Küstendil Sancak Beyi Yunus Bey (1 milyon akça değerinde miras bırakmış), bir divan halısı (600 akça), 5 seccade (724 akça), ayrıca 5 Selânik keçesi (biri kırmızı, hepsi 621 akça) bırakmıştır. Bunun gibi, zengin Bostancı-başı Süleyman Ağa'nın terekesinde, 3 kâlîçe-i kebîre 6.000 akça, 2 kâlîçe-i sagîre 1.000 akça değer biçilmiştir. Onun da, keçe, kebe yaygıları vardır. Bunlardan bir Acem keçesi, 10 yan keçesi (hepsi 4.000 akça), bir küçük alaca keçesi, 4 divan keçesi (800 akça), bir keçe seccadesi, bir Hicazî seccade vardır.

Abdülbaki Ağa'nın (no. 55) kebe ve keçe yaygıları arasında mai Bursa *didiği* ve iki Türkmen didiği kayda değer. Ağa'nın bir kebîr kâlîçesine 2.500 akça değer biçilmiştir. Bundan başka bir küçük kâlîçesi (800 akça) bir kâlîçe seccadesi (500 akça) ve bir çok keçe yaygısı vardır. Bunlardan 4 orta keçeye 7.000 akça gibi büyük bir değer biçilmiştir.

Kanunî Süleyman döneminde terekesi ancak 14.025 akçaya varan timarlı zaîm Mehmed Beğ (no.2), 2 köhne kâli (halı) (16 ve 21 akça) ve bir kilim (63 akça) bırakmıştır. Aşağı rütbede başka biri, silâhdar bölüğünden Halil (no.1) terekesi 34, 816, Yanbolu kebesi (231 akça) bırakmıştır. Bu mütevazi tereke, 3 kul (hepsi 3.700 akça, mükâteb) ve birçok büyükbaş hayvan ve bir koyun sürüsü (110 baş) içermektedir. Askerî sınıftan olanların servet yapısı, genellikle bu biçimde kul ve hayvan ağırlıklıdır. Mustafa Ağa'nın (no. 83), 2 eski yan halısı, 2 Uşak seccadesi (250 ve 290 akça), bir orta Selânik keçesi (1.200 akça), 2 kilimi (kırmızı ve alaca), 2 velencesi (mavi ve kırmızı) vardır. Sırmalı divan abaîsine (abadan ortaya serilen büyük sırmalı yaygı) 4.000 akça gibi büyük bir değer biçilmiştir. Yine askeri sınıftan çavuş-başı Mehmed Beğ'in (no. 16), 4 büyük kâlîçesi (750, 755, 1.156 ve 860 akça) vardır. O aynı zamanda birçok keçe yaygıya (5 Selânik keçesi, 3 Acem keçesi, büyüğü 610 akça) sahiptir. İki de beyaz seccadesi vardır.

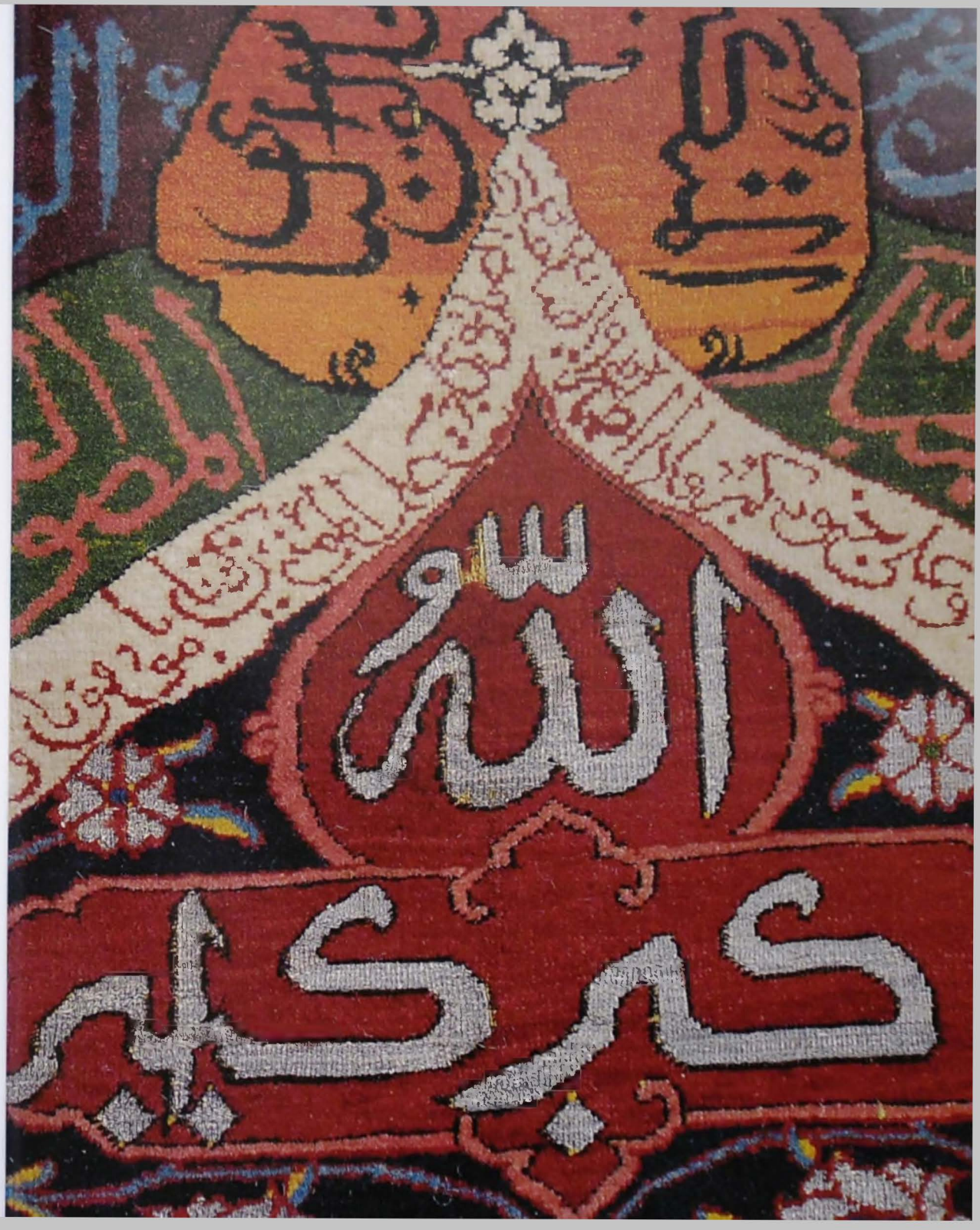
Yeniçeri Ahmed Beşe'nin ise (no. 62a), keçe ve velence yaygıları yeğlediği görülmektedir. Onun 4 yan keçesi, 3 orta keçesi ve çeşitli renkte beş velencesi vardır (değerleri 100 ile 345 akça arasında).

Bu arada balıkçı-meyhaneci Rum Dimitri'nin (no. 48) terekesinde 3 kâlîçe (400 akça), 3 yan keçesi, bir Yanbolu kebesi ve bir alaca kilim çıkmıştır. Tüccârdan Hacı Mahmud terekesinde (no. 62), bir büyük kâlîçe (1.000 akça), bir kâlîçe (800 akça), 12 kâlîçe (hepsi 100 akça) kayıtlıdır. Ayrıca, 2 kâlîçe ve 2 seccadeye birlikte 100 akça değer takdir edilmiştir. Bir alaca kilimi zuhur etmiştir. Mahmud, boya ve kahve ticâretiyle uğraşan zengin bir tüccâr olup kredide büyük alacakları, çiftliği ve dört kulu (biri cariye) vardır.

Kuyumcu Sünbül Hasan'ın (no. 29) kullanılmış büyük halısına 1.900 akça baha biçilmiştir. Onun ayrıca 2 kâlîçesi (746 akça), bir kilimi, 2 keçesi (739 akça) vardır. Sipahi Ahmed Beğ'in büyük halısı 2.300 akça değerindedir. Çavuş Abdülmü'min'in (no. 30) yaygıları da ilginç bir çeşitlilik gösterir. Onun bir "döşeme kîçe-i Selânik"i, iki "ocak kîçesi", bir seccadesi ve bir Ka'be tasvirli kilimi vardır. Üzerinde Ka'be tasvirl veya Allah adı olan seccadelerin, Hıristiyanlara satılması bir fermanla yasaklanmıştır.

"Allah" yazılı
seccade. TSM
env. no. 13/2030

الله

Konya'da yapılmış Ka'be tasvirli seccade. 17. yüzyılın sonları-18. yüzyılın başları. TİEM 287.

Edirne Ali Paşa Çarşısı'nda dükkânı olan zengin tekstil tâciri Hacı Musa'nın (no. 66) terekesinde, bir kebîr kâlîçesi (3.000 akça), bir nihâli keçesi (1.500 akça), bir kırmızı kilim (100 akça) çıkmıştır. Dükkândaki malları, pazar fiyatı ile çeşitli ipekliler (vale, çatma, Bilecik kadifesi), Bursa ve Şam kuşakları, sof ve ince yünlü kumaş içermektedir.

Boyacı mühtedî Hacı Hürrem Beğ (no. 89) terekesi, değerli halı ve başka yaygılar içermektedir. Üç değerli kâli-i kebîr (5.000, 3.000 ve 2.500 akça), 5 yan keçesi (hepsi 1.500 akça), bir velence (80 akça) ve köhne halı, keçe ve alacalar içermekte. 751.152 akçaya varan servetinin büyük kısmı mücevherata yatırılmış. 6.000 akça değer biçilen bir de câriyesi var. Mirasçıları, eşi ve iki çocuğudur.

Mütevazi bir tereke bırakan (97.740 akçalık) İmam Mehmed Efendi'nin (no. 77) kebe ve keçe yaygıları (hepsi 8 adet, 980 akça) yanı sıra, bir köhne kâliçesi (50 akça), bir alaca kilimi (40 akça), bir kâlîçe seccadesi (30 akça) vardır. İmam efendi'nin faizcilikle uğraştığı, Hıristiyanlar dâhil (arabacı Toma) birçok kişiden alacağı bulunmasıyla ortaya çıkmıştır.

Aba ve Keçeler

Tereke defterinde açıkca yaygı çeşitleri arasında görülen aba yaygılar, Narh defteri'ne konmamıştır. Çeşitli menşeden abalar, başlıca Yörük bölgelerinden: Filibe, Ustrumca, Lofça, Izleb, Gözleve (Kırım'da), Kürdî menşeli gösterilmektedir (fiyatlar 13–28 akça arasında). Giysi sâye abaları, Narh defteri'nde abadan yapılmış *yapunca* (tüylü külah) veya at örtüsü, *dolama* (bol ve uzun bir çeşit palto), *kalçın* (uzun aba çorap) pazarda en çok rağbet gören mallardır.

Aba gibi ezme-kaynatma yöntemiyle imâl olunan kalınca keçelere *kebe* denir. Kebeden yapılan çeşitli eşya arasında, yaygı veya seccade olarak kullanılanlar önemli bir yer tutmaktadır.

Terekelerde kebe çeşitleri

çeşit	tarihi	sahibi	fiyatı (akça)
Yanbolu kebesi	1553	Sinan Beğ	56
Yanbolu kebesi	1568	Mehmed Beg, Çavuş-başı	1.350
Yanbolu kebesi	1636	Balıkcı Dimitri	700
Yanbolu kebesi, mavi	1639	Abdülbaki Aga	1.500 (5 adet)
Selânik kebesi	1540	Sinan, ser-bölük	57
Selânik kebesi	1548	Behram Beğ	387
Selânik kebesi	1567	Hüsrev	176
Dîvan kebesi	1605	Süleyman Ağa, Bostancıbaşı	800 (4 adet)
Yan kebesi (küçük)	1637	Seyyid Ali Çelebi	80
Yan kebesi	1639	Abdülbaki Aga	250

Kiçe (keçe) yaygılar

Tereke listelerine göre, keçe yaygı ve seccade, ucuzluğu nedeniyle pazarda büyük talep görmektedir. Ölü kişilerin terekesinde rastlanan keçe halı ve seccadeler sayı ve kalite bakımından hayli yüksektir.[92]

Kiçe (keçe) yaygı ve seccâdeler

	tarih	sahibi	fiyatı (akça)
Selânik kiçesi	1553	Sinan Beg	35
Selânik kiçesi	1567	Hüsrev	176
Selânik kiçesi	1568	Mehmed Beg Çavuş-başı 7 adet	102-545 arasında
Selânik kiçesi	1569	Abdülkadir, tâcir, falzcı	50
Selânik kiçesi	1572	Yunus Beg, sancak beği 4 adet	481 (dördü)
Selânik kiçesi	1572	Yunus Beg, sancak beği	140 (kırmızı)
Selânik döşeme	1604	Abdülmü'min Çavuşbaşı	300
Acem kiçesi	1568	Mehmet Beg, Çavuşbaşı	450
Acem kiçesi	1568	Mehmet Beg, Çavuşbaşı	325
Acem kiçesi (büyük)	1568	Mehmet Beg, Çavuşbaşı	610
Acem kiçesi	1655	Hasan Çavuş	50
Selânik kiçesi	1604	Bayram Beg	3.000
Selânik kiçesi	1606	Ömer Beg, Sancakbeyi	300
Nihâlî kiçe	1596	Musa	1.500 (2 adet)
Kiçe seccâde	1655	Hasan Çavuş	60
Selânik ocak kiçesi	1604	Abdülmü'min, Çavuş (2 adet)	300 (ikisi)
Kiçe	1604	Sünbül Hasan, kuyumcu	421
Kiçe	1604	Sünbül Hasan, kuyumcu	318
Kiçe, alaca küçük	1605	Süleyman Ağa, Bostancıbaşı	200
Yan kiçesi	1605	Süleyman Ağa, Bostancıbaşı	4.000 (10 adet)
Kiçe seccade	1605	Süleyman Ağa, Bostancıbaşı	150
Hicâzî kiçe	1605	Süleyman Ağa, Bostancıbaşı	300
Acem kiçesi	1605	Süleyman Ağa, Bostancıbaşı	1.500 (4 adet)
Araba kiçesi	1637	Seyyid Ali Çelebi	360
Orta kiçesi	1643	Ahmed Beşe	1.800
Orta kiçesi (eski)	1643	Ahmed Beşe	140

[92] Orta-Asya Pazırık kazısında keçe eşya bulunmuştur. Keçe imâlâtı Anadolu ve Rumeli'de başlıca yörüklerin işidir. Müzelerimizin sanat değeri yüksek halı ve kilimler yanında desenli ve renkli keçe ve pamuklu eşyayı da toplaması yerinde olur. Kuşkusuz, keçeler üzerindeki desenlerin sanat tarihi bakımından değeri göz ardı edilemez. Azerbaycan'da Halk Tatbiki Sanatları Müzesi'nin İnce Sanat Müzesi, bu gibi malzemeyi toplamaktadır; bak. H. Örcün Banşta, "Azerbaycan İşlemelerinden Örnekler", *ARIŞ*, 1-1 (Mart 1997), s. 66-79; E. Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul: 1992.

Orta kiçesi	1635	Mehmed Beşe (yenlçeri)	900
Orta kiçesi	1637	Şemseddin Beşe (yenlçeri)	702
Orta kiçesi	1638	Kalender Çelebi	905
Orta kiçesi	1639	Abdülbaki Aga (4 adet)	750
Yan kiçesi (yeni)	1636	Bayram Beşe (yeniçerl)	1.200
Yan kiçesi		Mehmed Beğ	100
Yan kiçesi	1656	Hasan Çavuş (2 adet)	120
Yan klçesi	1637	Mehmed Beşe (yeniçeri) (2 adet)	400
Yan kiçesi (mavi)	1637	Mehmed Beşe (yeniçerl) (2 adet)	300
Yan kiçesi	1636	Balıkcı Dimltri (3 adet)	200
Yan kiçesi	1637	Şemseddin Beşe (yeniçeri)	250
Yan kiçesi Alaca	1638	Kalender Çelebi	285
Yan kiçesi	1643	Ahmed Beşe	117
Yan kiçesi	1643	Ahmed Beşe	106
Yan kiçesi	1643	Ahmed Beşe	124
Yan kiçesi	1643	Ahmed Beşe	181
Yan kiçesi	1651	Voynuk Kostantin (2 adet)	80

Velence

Velence, büyük	1643	Ahmed Beşe	255
Velence seccade	1605	Süleyman Ağa, Bostancıbaşı	600
Velence (yeşil, mavi, kırmızı)	1643	Ahmed Beşe (3 adet)	462
Velence, beyaz	1655	Mehmed Bey	185
Yan velence, mavi	1643	Ahmed Beşe	345

Kıldan eşya yapan mutaf Ahmed Beşe'nin (yeniçeri) ölümünde stoklarında bıraktığı kıl keçeler şunlardır.

	adet	fiyat, tanesi (akça)
Camus kiçesi	26	90
Beyaz semer kiçesi	111	17
Kesim(?) kiçesi	5	130
Sarraci kiçe	160	17

Muğla(?) kilçesi	12	14
Siyah semer kilçesi	136	10
Kebir kilç	1	30
Semer kilçesi	4	10
Kıl çuval	73	40

Bir mutaf olan Ahmed, kıl keçeden başka çuval, çul, torba, urgan, yular, ip yapmakta idi.

Yaygı olarak kullanılan bir orta keçeye 1.800 (Barkan, no. 62/a), başka birine 3.000 akça (Barkan, no. 62) baha biçilmiştir. Büyük oda yaygıları olarak kullanılan bu keçe yaygıların değeri halıdan aşağı değildir.

1640 Narh Defteri'nde[93] halı ve başka yaygılar

1640'ta akça rayicinin yeniden tespiti üzerine, piyasadaki her çeşit eşyanın fiyatı yeniden tespit edilmiş; bu arada seccadeler, kalılar (halılar), kâliçeler, abalar, keçeler, velenseler (velence), kebeler, çeşitleri, ölçüleri ve fiyatlarıyla belirlenmiştir.[94]

Uşak kâliçeleri

Bu çeşit halılar, boyutlarına ve desenlerine göre ayrılıyor; fiyatlar da buna göre tespit olunuyor.[95]

	boyu zirâ'	rub'	girih	eni zirâ'	rub'	girih	fiyat (akça)
1. Kırmızı üzerine	11	–	–	5	7	1	8.400
2. Kırmızı üzerine	10.5	–	–	5	3	–	5.500
3. Kırmızı üzerine	9	–	–	4.5	–	–	3.600
4. Kırmızı üzerine ortası sofralı	7	–	–	4	2	–	2.500
5. Kırmızı üzerine ortası sofralı	7	–	–	4	–	–	2.150
6. Kırmızı üzerine ortası sofralı	6	–	–	3	6	–	1.760
7. (Kırmızı üzerine) ortası sofralı	5.5	–	–	3.5	–	–	1.200
8. Kırmızı üzerine	5.5	1	–	3.5	–	–	1.200 1.100 aşağı kalite
9. Orta	4	1	–	3	–	–	760
10. (Orta)	3	3	–	2	2	–	470

[93] ed. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*, İstanbul:1983, s. 34-38, 89.

[94] Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh*, s.168-185.

[95] 1 çarşı zirâ'ı = 68 santim. 1 rub' = 17 santim. 1 girih = 2.125 santim

Madalyonlu Uşak halısı. 16. yüzyıl. TİEM env. no. 1595.

Anlaşıldığına göre, pazarda bu dönemde (1550-1650) lüks eşya olarak en çok pahalı Uşak halılarına talep vardır. Ondan sonra listede, Selendi ve Gördüs (Gördes) halıları gelir. Bu sonuncular daha ucuz çeşitlerdir.

Selendi ve Gördüs halıları

	boyu zirâ'	rub'	girih	eni zirâ'	rub'	girih	fiyat akça
Selendi'nin beyaz üzerine karga nakışlı hamam kâlîçesi	3	1	-	2	1	-	440
Gördüs'ün sarı çatma hamam kâlîçesi	2	6	-	1	7	-	400

1640 Narh Defteri'nde kayıtlı kilim çeşitleri

çeşit	boyu zirâ'	rub'	girih	eni zirâ'	rub'	girih	fiyat akça
Germiyan Kula'sı mai deve k.	7	-	-	6	3	-	1.030
Selendi'nin kırmızı döşeme k.	7	-	-	3	6	-	1.000
Selendi'nin kırmızı deve k.	5	-	-	3	-	-	500
Kırmızı Selendi k.	6	-	-	3,5	-	-	660
Kırmızı Selendi k.	4	5	-	2	5	-	400
Yassı-Yurd işi orta boy kırmızı k.	4	1	-	2	2	-	240
Yassı-Yurd işi kırmızı k.	3	5	-	2	-	-	200
Demirci işi alaca k.	3	5	-	2	2	-	240
Yassı-Yurd işi kırmızı kilim, katır için	3	6	-	2	-	-	180
Demirci işi kırmızı-yeşil pervazlı, sarı saçaklı katır k.	3	6	-	2	3	-	300
Demirci işi alaca kalem katır k.	4	-	-	2	2	-	260
Demirci işi alaca deve k.	3	5	1	2	1	-	220
Germiyan Kula işi mal k.	5	6	-	3	2	-	630

Narh Defteri'ndeki bu kayıtlara göre, pazarda çok satılan kilimler, Kula, Selendi, Yassı-Yurd ve Demirci'de yapılmaktadır. Bir çeşit kilim'in katır örtüsü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tereke defterlerinde sık sık rastlanan kırmızı kilimler, Selendi ve Yassı-Yurd işidir.

Seccadeler

Namazda kullanılan seccade çeşitleri, menşeine göre, Acem, Ilıcazi, İstanbul, Kula, Menteşe, Mısır, Selânik, Selendi, Uşak seccadeleri olarak kayıtlıdır. Desen ve tarza göre Ahmet Usta, Malik Paşa, Selendi'nin Peleng Nakışlı, Kula'nın Direkli, Acemi keçe taklidi, Yedi-Mihraplı Mısri ve Mısri Nakışlı çeşitleri vardır. Mısır ve Acem çeşitlerinin yerli taklitleri de yapılmakta idi. *Beyaz seccâde* denilen bir çeşitden de söz edilmektedir. Halı seccade, Ka'be resimli kilim (kilim ma' Ka'be), seccâde çeşitlerine rastlanmaktadır. Keçe ve kebe seccâde çeşitleri de vardır.

Aba, keçe ve kebeler

Bilinen en eski keçe, Pazırık I. Kurganı'nda bulunan eyer örtüsüdür.[96] Bu örtüde, Avrasya hayvan üslûbunda grifonun dağ keçisine saldırısı tasvir edilmiştir. Osmanlı ülkesinde aba ve keçe, Yörük bölgelerinde geniş ölçüde imâl olunuyor ve imparatorluğun her tarafında pazarlarda satılıyordu. Yanbolu aba ve keçeleri ünlü idi. Keçe, Türkmen ağzında *kiiz*, çadır ve otağın örtülmesinde veya yerde döşeme olarak kullanılırdı. Döşemelik kiizin *köllü* (güllü) ve kölsüzü (gülsüzü) vardı (köl, madalyon denen temel motif). Bugün Orta-Asya'da Türkmen ve Özbeklerde, kara-üy, ak-üy, ala kiiz (nakışlı) adlarıyla aynı maksatlarla kullanılmaktadır. Kebe tüccârının, çeşitli renklerde Yanbolu, Tırnova, Drama, Egriboz, İmroz, Limni, İskendil kebeleri sattıkları anlaşılmaktadır.[97] XVII. yüzyılda kebeden kilim çeşitlerinin bir listesi de yayınlanmıştır.[98]

Demirci'nin özel saçaklı bir çeşit kilimi yüksekçe bir fiyata (630 akça) gitmektedir. Kilimlerde kullanılan boya, fiyatı belirliyen başlıca bir ögedir. Hint mavi çivit boyasıyla boyanan kilimler en pahalı çeşididir.

[96] N. Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s. 79, resim 64, 125

[97] Rengarenk aba ve keçeler, *Surname i Hümâyûn*, ed. N. Atasoy, İstanbul:1997, s.113, 167a, minyatürde top top araba üzerinde

[98] Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh*, s.183-185; kebe yiyecek eşya örtüsü olarak kullanılırdı, bak. Ö.L. Barkan, "Fatih İmareti Muhasebe Defteri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1963), s. 330.

Terekelerde kiçe

kiçeler	değeri (akça)
Selânik kiçesi, eski	63
Orta Selânik kiçesi	1.600
Orta Selânik kiçesi	1.500
Orta Selânik kiçesi, ufak	500
Orta Selânik kiçesi	1.400
Orta kiçesi	2.000
Orta Selânik kiçesi	1.900
Selânik yan kiçesi	300
Orta Selânik kiçesi	800
Orta Acem kiçesi	1.005

3. Tereke ve narh defterlerinde halı ve benzerleri

Orta Acem kiçesi, eski	600
Orta Acem kiçesi	1.020
Orta Acem kiçesi	555
Orta Acem kiçesi	1.000
Acem kiçesi	300
Orta Acem kiçesi	350
	14.893

Yeniçeri ordusunda kumandanlardan olan Derviş Ağa'nın iki evi vardır, toplam malları değeri 445.000 akça tahmin edilmiştir; yani servetinin yarısı evlerine aittir. Büyük olması gereken bu evlerin odalarını döşemek için daha çok *kîçe* tipi kullanmıştır. Hah olarak yanlız üç halı (1 Acem halısı, 1 divan kâliçesi ve başka bir kâliçe) saptanmıştır. Halıların değeri 7.500 akça olup toplam döşemelerin hemen hemen üçte birini oluşturur. 4.000 akça değer biçilen Acem (İran) halısı en pahalısıdır. Başka deyişle, en pahalı taban döşemesi halıdır. Bunun yanında namaz için kullanıldığı belli olan dört seccadesi (biri Uşak, biri beyaz nakışlı) tespit olunmuştur. Bunlardan başka, biri kırmızı öteki mavi iki kilimi vardır. Halılar en pahalı döşemeleri oluşturur (2.500 ve 1.000 akça). Seccadelerin değeri 300-800 akça arasında değişmektedir. Kilimler ise oldukça ucuzdur (150, 200 akça). Şunu unutmamak gerekir ki, bu eşya kullanılmış veya eski eşya olup piyasa fiyatları değildir. Bununla beraber, satın alınma fiyatlarını orantılı olarak yansıtır.

Halı-seccade-kilim tipi döşemeler 8 kalem, kîçeler ise 16 kalemdir. Değerleri 300-1.900 arasında değişir. Kiçe, tezgâh dokuması olmayan, dövülerek keçe haline getirilen yün döşeme olup çoğu zaman üzeri nakışla renklendirilir.

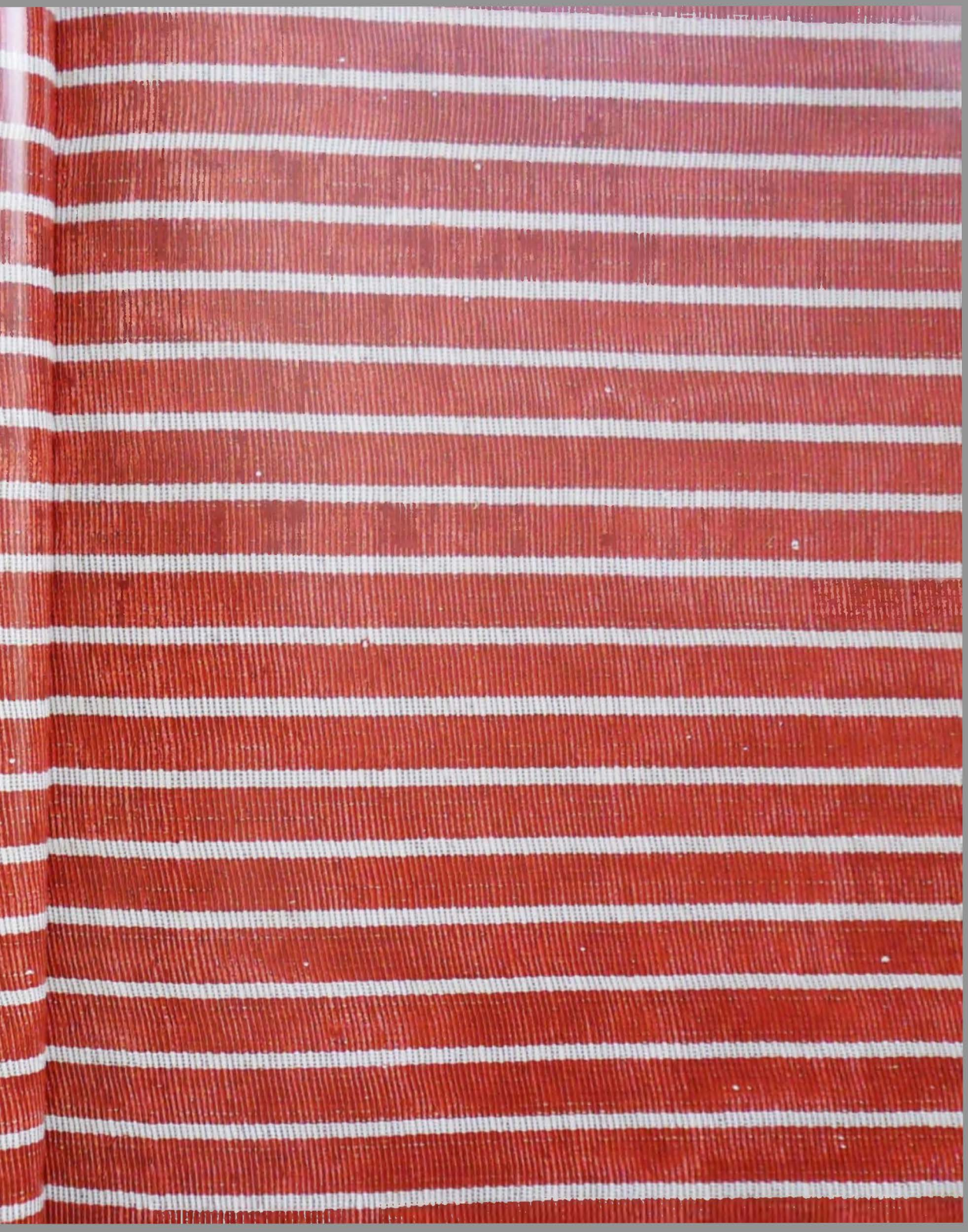
Yukarıdaki listede başlıca Selânik ve Acem olarak iki tip kiçe ayırd edilmiştir. Selânik kiçesi oldukca pahalıdır (500-1.900 akça arasında). Acem kîçeleri 300-1.000 akça arasında değişir.

Kiçeler *orta* ve *yan* olarak iki kategoriye ayrılır. *Orta*, odanın ortasına serilen büyük kiçeler; *yan*, uzunlamasına yana serilen ucuz kîçe tipi olmalıdır. *Yan kîçe'ye* listemizde ancak 300 akça değer biçilmiştir. *Orta kîçe* ise 2.000 akçaya kadar çıkmakta olup divan kâliçesi (2.500 akça) kadar değerlidir. Buna göre, Osmanlı evleri döşemeleri incelenirken kiçeler de önemle ele alınmalıdır. *Aba, kebe* ve kîçe kaynağında Türkmen-Yörük tekstil mâmûlleri arasında önemli bir yer tutar ve uzak pazarlara gönderilen ihrac maddesidir. Listemizde abanın kapı perdesi olarak kullanıldığını da görmekteyiz. *Selânik kiçesi*, etrafında önemli Yörük yerleşmeleri olan Selânik bölgesinde imâl edilip rağbette olan bir kîçe çeşidi olmalıdır. İran'dan ithal olunan veya Osmanlı ülkesinde taklit olunan İran kiçeleri kayda değer. Listede 7 veya 8 Selânik kîçesine karşı, 7 acem kiçesi saptanmıştır. Demek ki her iki çeşit, geniş ölçüde müşteri bulmaktadır. İran menşeli tekstil maddeleri arasında çeşitli renkte pahalı ipek İran kadîfeleri önemli yer tutar. Başka terekelerin incelenmesi gösteriyor ki, İran'dan bir çok pamuklu çeşidi de ithal olunmaktadır. Önemli bir konu olan İran-Osmanlı ticâret tarihi üzerinde araştırmalara ihtiyac vardır.

Kıl ve yünden 29 çeşit mal yapılmaktadır. Bu eşya başlıca kıldan eşya yapan *müytâb*lar (mutaf) tarafından satılır. Çeşitli çuvallar, heybe, hayvan çulları, kolonlar, yular, ve ipler, kesim tegelti (semer altına konan keçe), yapuncalar (tüylü külah) bu ara-

dadır. Yapukcuların imâl ettiği kumaş, aba ve keçeden yapuklar (örtüler) arasında kapı ve ocak perdeleri Narh Defteri'nde (s. 215-216) anılmış; fakat halı ve seccade kaydedilmemiştir. Meselâ, Edirne keçesinden kapı perdesi boyu (3 zirâ', 1 rub', eni 1 zirâ' 6 rub') oldukça geniş bir askıdır; bugün cami kapılarında görülebilir. Bu arada abadan, "kenarı munakkaş ocak yaşmağı" ve "köşeli bulut nakışlı kapı perdesi" narh listesine alınmıştır. Keçe ve kebeden (kalın yün keçe) halı ve seccade Narh Defteri'nde listeye alınmamışsa da, bu çeşit yaygıların çokça kullanıldığı tereke kayıtlarında görülmektedir.

2. BÖLÜM Pamuklu dokumaları ve ticareti

[önceki sayfalarda] İnce kemha. 20. yüzyıl. Kapalıçarşı.

1. Eskiçağda Anadolu – Assur tekstil ticareti

GÜNÜMÜZDE ve Osmanlı döneminde, Güneydoğu-Anadolu'da Gaziantep ('Ayntâb), Kilis, Mardin, Diyarbakır, bölgeye özgü pamukluları ile ün kazanmış olup Fransa'ya büyük ölçüde ihracat yapmakta idi. Bölge, Hititler ve Assurlular döneminde Musul (Assur) ile Kaniş arasında ticâret yolu üzerinde olup tekstil tarihi, eskiçağa kadar izlenebilmektedir. Kayseri civarında Kaniş, Assur Krallığı'nın Orta-Anadolu'da kurduğu bir ticâret kolonisi olup şehrin arşivinde ortaya çıkan binlerce tablet, koloninin geniş bir bölgede kurduğu ticâret ağı, Güneydoğu ve Orta-Anadolu'nun en eski tarihi üzerinde bize inanılmaz ayrıntılı bilgiler sağlamaktadır. Dünyaca ünlü arkeolog Prof. Tahsin Özgüç'ün son eseri[1] bize bu tarihin bir panoramasını vermekte; tekstil tarihi için, bu eserden ve son derece önem taşıyan K.R. Veenhof'un ayrıntılı araştırmalarından[2] burada bir özet vermeyi uygun gördük.

Merkezi bugünkü Musul civarında Assur Krallığı, Mezopotamya'yı ve İran'ı Anadolu'ya bağlayan güney-kuzey nehir ve kervan yollarını kontrolu altında tutuyordu. Daha güneyde Babil ve Sümer'de gelişmiş Mezopotamya medeniyetleri, Anadolu'nun madenlerine, tarım ve hayvan zenginliğine muhtaçtı; böylece İÖ III. binin son çeyreğinden itibaren iki bölge arasında ticâret ilişkileri kuruldu. Toroslar, onlar için "Gümüş Dağları" idi. Hititlerle Akkad Krallığı arasındaki savaşta Kaniş Kıralı, Hitit Kıralı'na bağımlı kırallar arasında yer aldı. Assur, Yeni-Sümer hanedanının düşmesiyle (İÖ 2112–2038) bağımsız bir kırallık oldu. Yollar kavşağındaki Eski Assur devletinin merkezi Assur ile Anadolu arasında Kıral Erişum ve halefleri döneminde (İÖ 1945–1835) ticâret başlamış ve Güneydoğu ve Orta-Anadolu'da *karum* adıyla kurulan ticâret merkezleri, "ticâret kolonileri" şeklinde özel bir sistem geliştirmiştir.

Anadolu'da belli başlı şehirler civarında kurulan karum, idari özerkliği olan bir ticâret merkezi olup burada tüccâr, mallarıyla yerleşir ve ticari işlemler görülür (Bu bakımdan Levant'ta kurulan Ceneviz ticâret kolonileriyle bir benzerlik gösterir). Assur kolonileri, Habur-Balikh-Dicle bölgesinde yerleşmiş olup, faaliyetleri Toros dağ silsilesi ötesinde kuzeye doğru ve batıda tâ Konya ovasına kadar yayılıyordu.

Kaniş veya *Neşa* (bugün Kayseri yakınında Kültepe), doğrudan Assur kıralına bağlı bir Assur ticâret kolonisi idi. Kaniş, İÖ ikinci binin ilk çeyreğinde Anadolu'da kurulmuş olan öteki on karumun idari merkezi idi. O dönemlerde Anadolu'da bölge bölge küçük feodal kırallıklar arasında Assur kolonileri bir ticâret şebekesi kurmuş ve karşılıklı ticârî ilişkiler, onun kuruluş ve devamını mümkün kılmıştır.[3] Kaniş arşivleri; koloninin idarî kurumlarını, bölgenin tarihini, ekonomi ve ticâretini aydınlatan zengin bir kaynaktır. Kaniş, Kayseri'nin 21 km kuzeydoğusunda olup Hitit başşehri Hattuşaş'a 124 km, Ankara'ya 320, Assur'a bin km uzaklıktadır. Böylece, Kaniş bu erken tarihlerde Anadolu ana yolları kavşağında Kayseri bölgesinin ticari rolünü üstlenmiş bir merkezdir.

Kaniş'te (Kültepe) sistemli arkeoloji kazıları, Türk Tarih Kurumu'nca Prof. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında 1948'den beri sürdürülegelmişti. Belgeler, koloninin örgütlenme esasları, her çeşit ticârî ve hukuki faaliyet ve uzak bölgelerle ticâret ilişkileri üzerinde ayrıntılı bilgi sağlamaktadır.[4]

[1] T. Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neşa: The Earliest International Trade Center and the Oldest Capital City of the Hittites*, İstanbul:2003.

[2] K.R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden:1972.

[3] Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neşa*, s. 30.

[4] Özgüç'ün *Kültepe Kaniş/Neşa* eserinde bu konular ayrıntılarıyla işlenmiştir (s. 29–49); tekstil ticâreti üzerinde, aşağıda Veenhof'un araştırmalarını özetleyeceğiz.

Kültepe, uzun yıllar güçlü surları içinde saray ve tapınaklarıyla önemini korumuş ise de,[5] İÖ VIII. yüzyıl sonlarında Assur hükümdarı tarafından zapt ve tahrib edilmiştir. Hellenistik ve Roma devrinde Kaniş, artık küçük bir kasaba durumuna düşmüş ve ticârî önemini Kayseri üzerine almıştır.

Assurluların Anadolu'ya Hititlere getirdikleri mallar, hemen hemen tamamiyle yün tekstiller ve kalaydan ibarettir (kalay para gibi kullanılırdı: Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade*,. s. 244).[6] Tekstiller, büyük ticâret konusu olup bir kısmı Assur mamûlâtıdır. Çivi-yazılı kaynaklarda tekstillerin, kalite, miktar ve fiyatları üzerinde bol ayrıntılar vardır. Güneyden Akkadlılar, Assur ülkesine bazen gelemiyorlarmış ve oradan gelen mallarda fiyatlar değişiyormuş (Veenhof, 88). Tekstil çok iyi kâr getiriyor, satışlar tercihen gümüş altın karşılığı yapılıyordu. Mal satışında arz ve talebe göre fiyatlar değişiyor (Veenhof, 87). Tekstil karşılığı olarak Anadolu'dan gümüş, altın, bazen yün (Anadolu'da bol ve ucuz), kıymetli süsler, başka eşya Assur'a gönderiliyordu (Veenhof, 117).

Assur ve Anadolu arasında canlı bir ticâret konusu olan kumaşların çeşitlerine gelince, kaynaklarda 25 çeşit (bazıları Akkad ve Babilonya'dan) tespit edilmiştir (tasvirleri için Veenhof, 144-180). Bunlardan *kutanum, (kutinum, kutânû)* Assurlular tarafından Anadolu'ya en çok ihrâç edilen tekstildir. Bundan elbise yapılıyordu. Kutânûm sözcüğü hayli yaygındır. Sümercede ince-uzun anlamında kullanılır (Veenhof, 214). Kelimenin kökü Arâmi dilinde *ktn* olup *keten* için kullanılan *kitû* ile açıklama denemesi yapılmışsur (İbranice kuttonet). Keten için *kitum* kelimesi mevcuttur ve Anadolu ile ilgilidir (Veenhof, s. 152) (keten İÖ üçüncü binde biliniyor) (Veenhof, 147-151). Osmanlı döneminde Güneydoğu-Anadolu'da pamuk (Arapça *kutn*) ve ipek karışımı makbûl yaygın bir kumaş olan *kutnî, kutnu* terimi, menşe bakımından *kutânûm* ile ilişkili olabilir. *Kutanum* "kalın ve koyu renkli (?)" bir kumaş idi. Anadolu menşeli bir yünlü kumaş *menunidanum* kırmızımsı renkte imiş (Veenhof, 171). Osmanlı döneminde Diyarbakır'ın kırmızı kumaşı ünlü idi.

Kumaş renkleri belgelerde, boyanmış (*şinûm*), koyu veya siyah (*şurum*), veya temiz-saf (*zakûm*) diye açıklanır. Anadolu'da Yorgan-Tepe önemli bir tekstil sanayi merkezi olarak geçer (*Nuzi* metinlerinde). *Kutsitum mal'aîtum* adlı tekstil, Malatya *kusîtum* u diye Malatya şehriyle açıklanmaktadır (Veenhof, 190). Kumaş kaliteleri belgelerde, *çok iyi, iyi, orta, ikinci derece, normal, noksan/aşağı* kalite diye açıklanır. *Assur* ile Kaniş arasındaki yol güzergâhındaki tipik Anadolu istasyonların adları: *Ullama, Durhumid, Waşhania, Timilkia, Zalpa, Hahhum, Abrum, Puhitar, Razamâ, Burâlum* (Kaniş'ten uzaklıkları için bak. Veenhof, s. 237-244). *Harrân* kelimesine, *harrân sukinnim* deyiminde rastlarız ve kışın "tehlikeli yol" "dar (güç) yol" (Veenhof, 322-336) anlamındadır. *Harrân sukinnim* kaçakçılık için kullanılan kestirme yol anlamında da kullanılır (Veenhof, 331-334). Bu yolu, Elbistan'ın doğusundan dağlık araziden geçip Alişar ve Boğazköy'e giden yol olarak yorumlayanlar da vardır (H. Lewy, "Assyria c. 2600-1816 B.C.," *The Cambridge Ancient History*, I, Cambridge:1966). Veenhof'a göre (s. 335) kelime, kaçakçıların kullandığı, geçilmesi güç herhangi bir geçiti gösterir.

Tekstil fiyatlarına gelince, kutânû adıyla anılan tekstil, sık dokunmuş kalite pahalıca bir kumaştır (Veenhof, 84, 93). *Subâtum katnum* "ince ve uzun" iyi kalite çeşididir. Yün kullanılmış katnum bazen elbiseyi gösterir. Elbise olarak ithal malı da var (Veenhof, 95-97) Anadolu'ya Assurlu tüccâr tarafından ithal olunan tekstiller, çeşitli menşelerdir (Veenhof, 98-103). Çoğu Babilonya'dan gelir. Bir kısmı, Kuzey-Mezopotamya veya Kuzey-Suriye'de kervan yolu üzerinde alınan tiptendir. Ticâret konusu

[5] Kaniş tabletlerine göre şehrin ticârî faaliyeti, sosyal hayatı, yerli halkla ilişkiler üzerinde en son derli toplu rapor: T. Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neşa*, s. 29.

[6] Kalay Kuzey-İran'dan bir ithal malı olmalı. Orta-Anadolu'da tunç imâlâthanelerinde kullanılıyordu.

Acemhöyük'te Sarıkaya Sarayı enkazında bulunmuş, yangından bu kadar kurtulabilmiş üstü boncuklarla kaplı, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait kutanum/keten cürufu. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

tekstiller arasında, Güneydoğu-Anadolu'da dokunmuş tekstiller de var (Veenhof, 98). Bu keşif, bize modern Diyarbakır-Ayntâb tekstil sanayiini, *kutānū/kutnu* gibi bazı çeşitleri, çok eski zamanlara kadar götürmenin mümkün olduğunu düşündürmektedir. Veenhof'un ifadesiyle, "Bir hayli yerel Anadolu yapımı tekstil var ki, Anadolu içi ticârette az önemli olmayan bir rol oynamaktadır ve bu ticârette Assurlular aktiftir". Bu dokumalar, normal koşullarda Assur'a ithal edilmiyordu. Hatta bazı işâretler gösteriyor ki, Assur otoriteleri bu tekstillerin ithaline engel çıkarmakta veya Assur ülkesinde alınıp verilmesini yasaklamaktadır. Tekstil sanayii Assur'da yerli bir sanayi koludur. Assurlu kadınlar tekstil üretiminde önde gelmekte idi (Veenhof, 88, 118-123). Başlıca ticâret konusu kumaştır, kumaş top halinde ithal olunur. Parçalar belli uzunluktadır, ağırlıkları değişir (bu özellikler modern dönemlerde de gözetilmiştir). Kumaş uzunlukları farklıdır. Bazı kumaşlar bir yanı "sert ve tüylü" olması için taraktan geçirilmekte (Veenhof, 106). Ödeme, gümüşle ya da altınla yapılır ve Assur'da kumaşı imâl edene gönderilirdi (Veenhof, 109). Bazen Anadolu'da gümüş darlığı oluyor, uzun vade ile aracıya bırakılıyordu (Veenhof, 88). Tüccâr, kumaşın hazırlanış ve boyu ile ilgilidir. Kumaşın dokunuşu, yünün kalitesi ve dokunduktan sonra yapılan hazırlama (cenderele-leme ?) kalite için önemlidir (Veenhof, 109). Kalite pahalı kumaşlar Anadolu'da seçkinler tarafından alınıyordu.

Anadolu'dan tüccâr siparişlerinde, kumaşın sık dokunması veya taranmasına dair talimat verilir (Veenhof, 104). Verilen misâllerde dokumacıların çoğu kadındır; kocaları, Kaniş'te tüccârdır. Anadolu'ya gönderilen kumaşlar "ağır dokumalar" başlıca, *kamsu* dokumalar, kutānu dokumalar veya *subâtu*lar gibi çeşitlilik gösterir (Veenhof, 116). Yünün bazen Anadolu'dan gönderildiğine dair bir kayıt da vardır. Assur yünü bazen pahalılaşırmış (Veenhof, 116). Bu nedenle Anadolu ile Assur arasında yün ticâreti önemli idi. Tüccâr, ortaklık halinde yün satın alıyordu (Veenhof, 134). Kumaş imâlinde Assurlu tüccârın Anadolu'dan ithal ettiği yün (*şaptum*) kullanıldığı gibi (az miktarda); yün, daha ziyade Anadolu'da ticarî alış-verişe konu olmakta idi (Veenhof, 130, 137-138). Yün ticâretinde Anadolulu tüccârdan da söz edilmektedir (Veenhof, 138). Anadolu'da Assurlu tüccâr, altın ve gümüş kazanmayı amaçlıyordu, yahut yünü bakırla değiş-tokuş ediyor; sonra tasfiye edilen bakır, altın ve gümüşle değişiliyordu (Veenhof, 138) (Anadolu'da zengin bakır madenleri). Elde edilen gümüş, Assur'a gönderiliyordu (Veenhof, 140-143). Tabletlerde beyaz ve kırmızı yünden söz edilmektedir; bu yünden Anadolu'da beyaz kırmızı dokuma yapılmaktadır. Yünün nereden alındığı hakkında kayıtlar, *Mamma, Luhusaddia, Huramma, Tişmurna, Hahhum, Zalpa*'yı zikreder ve alınan yünün önemli miktarlara vardığını gösterir (Veenhof, 132). Kayıtlarda, yünden yapılan *maşku*, gocuk, kebe (?) zikredilmiştir (Veenhof, 133-134).

Assur'da Anadolu tekstilleri

Anadolu'dan Assur'a ödeme olarak gönderilen gümüş ve altından başka, yün (ucuz) ve yünlü tekstiller ihrâc olunuyordu (Veenhof, 125-139). Çeşitli boy ve ağırlıkta bir çeşit kaba yünlü, *pirikannû* Assur'a Anadolu'dan giden mallar arasındadır. Bu dayanıklı kumaştan, hizmetçiler için elbise yapılmakta idi. Harcıâlem bir tekstil olduğu anlaşılan pirikannûdan kutânû yapıldığına dair bir kayda rastlıyoruz. Assur'da ithal mallar gümrüğe tâbi idi. Veenhof'a göre (s. 125) ithal Anadolu kumaşı bir muameleden geçirilip

kutânum haline getiriliyordu. Anadolu'dan çeşit çeşit yünlü kumaş Assur'a ithal olunmakta idi (Veenhof, 128). Gümrük vergileri (*dâtum*) miktarları belgelerde kayıtlıdır (Veenhof, 233–237). Anadolu'dan dokuma gelen bir şehir adı da biliniyor: *Balik* nehrinin yukarı mecrasında *Talhad* şehri (buradan gelen kuşaklar) bunlardan biridir. Talhad'dan Assurlu hanımlarca giysi olarak kullanılan bir kumaş imal olunuyordu. Güneydoğu'da adı geçen şehirlerden biri de Elbistan ovasında *Hahhum*'dur. Bir Assur krallığının (karum) merkezi olan şehir, yol kavşağında önemli bir ticâret merkezi idi; yün ticâreti ve iyi kalite tekstil ticâreti yapılıyordu.

Assur'a güneyden, Babilonya'dan ve Akkad'dan ithal kumaşlarına gelince, bu kumaşlar gümüş karşılığı satın alınıyordu. Bu ticâret, Babilonya'da meydana gelen ayaklanmalar yüzünden zaman zaman kesiliyordu (Veenhof, 98) (*Akkad* terimi kuzey ve Orta-Babilonya için kullanılmış bir terimdir, İÖ III. bine kadar gider) (Veenhof, 99–101).

Tekstil topları eşek kervanlarıyla kervancı tarafından taşınıyordu. Bir kervan misâlinde (Veenhof, 129), 17 eşekli bir kervanda 310 (top) tekstil vardı, geçerken Hahhum şehrinden 100 (top) seçme iyi kalite kumaş yüklenecekti (Veenhof, 129).

Özgüç'ün koyduğu plânda (s. 45, no. 11) Assur'dan Anadolu'da Kaniş'e giden yollar şebekesi bugünkü adlarıyla şu şehirlerden geçmektedir: Birinci kuzey yolu, Diyarbakır–Ergani–Elazığ–Malatya–Gürün–Pınarbaşı–Kültepe; güney yolu güzergâhı, Mardin–Viranşehir–Harran–Karkamış–Birecik–Gaziantep–Pazarcık–Maraş–Göksun–Pınarbaşı–Kültepe. Pınarbaşı–Göksun–Gaziantep ve Harran–Samsat–Malatya arasındaki yollar, güney ve kuzey yollarını birleştirir. Güney yolu Adana'ya kadar uzar, Adana–Niğde üzerinden bir yol Kültepe'ye ulaştırır. Merkez Kültepe'den bir yol, Hitit merkezi Alacahöyük'e, bir yol kuzeye Yozgat üzerinden Boğazköy'e varır. Kayda değer bir nokta, kervanlar yolları üzerinde konaklarda tekstil ticâreti yaparlar, böylece, bu şehirlerin eskiçağa kadar uzayan tarihlerinde Assur tekstil çeşitleriyle tanışıklığı tarihce tespit edilmiş, demektir (kutânūm, kutnu hakkında bak. s. 72-74).

Kuzey-Mezopotamya'da Samî bir göçebe kavim Arâmîler, Assurlu devleti ile uzun bir mücadeleye girmiş; Suriye'de, Güneydoğu-Anadolu'da Urfa ovasında yukarı Habur'da ve Amedi'de (Diyarbakır) devletçikler kurmuşlar. Bu devletler, İÖ I. yüzyılın ilk çeyreğinde Assurlular tarafından ortadan kaldırılmıştır. Şam ve Harran birer Arâmî merkezi idi. Anadolu'da Maraş, Gaziantep dolaylarındaki höyüklerde ortaya çıkan eserlerde bir Arâmî sanatından söz edilir.[7] Türkiye Güneydoğu şehirlerinde yaşayan semitik bir kavim olan Süryanîlerin Arâmilerden geldiği kabul edilmektedir.

[7] *The Cambirdge Ancient History*, Cambirdge:1966; Bak. A.M. Dinçol, "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, İstanbul: 1981

Bağış yapan bir hanım. Giysilerinden ve başındaki kırmızı hotozdan, asil bir aileye mensup genç bir kız olduğu anlaşılmaktadır. Turfan, III. Vadi, 3. Mağara'da bulunmuş duvar resmi. 13.-14. yüzyıl. Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Museum für Indische Kunst, III 8618.

2. Orta-Asya ve Anadolu pamuklu dokumacılığı

TÜRKÇE "pamuk" kelimesine geçmiş yüzyıllarda belgelerde *pan(m)buh*, pambuk şeklinde rastlanır; kelime Orta Farsça *pambak*'tan geçmiştir. Doğu Türkçe lehçelerde *pahta (bahta, bakta)* ve pamuklu *bohtay* (Kaşgarî) şeklinde geçer (Çince'de buradan po-tie). Uygurcada pamuk, *kebez* ve pamuklu *böz* (bäz) kelimelerile ifade edilir. *Kepez* kelimesi Anadolu Türkçesinde mevcuttur (Sümerce, Assurca *busu* ile ilişkisini Türkologlar reddeder). *Böz*, Uygur şehirlerinden Çin'e ihrâc olunan başlıca mallardan biri olup Çin sarayında makbûl ekzotik bir kumaş sayılıyordu. Uygurların Çin'e başlıca ihracatından biri, pamuklu kumaşlardır (öbür önemli mal attır). Anadolu'da, Selçuklu Anadolusu'nda, pamuk üretimi ve sanayii büyük gelişme kaydetti. Her önemli şehirde pamuk ve pamuklu satan pazarlar tespit etmekteyiz: Konya'da *panbah-furûshân* (Aflâkî, *Manâkib*, 618), Kırşehri'nde *Sûku'l-bezzâzîn* (A. Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara:1959, s. 23).

Bözün Orta-Asya Uygur devlet ekonomisinde günlük yaşamda çok önemli bir yeri vardı.[8] H. Ecsedy ve A. Rona-Tas'ın temel araştırmalarından sonra konu, Berlin'deki Turfan belge koleksiyonları ve yayınlanmış metinlere göre S.C. Raschman tarafından yeniden ele alındı. Xinjiang'da (Doğu-Türkistan) yapılan arkeolojik kazılar bölgede daha Han döneminde (İS 25–220) pamuklu kumaşların kullanılmakta olduğunu ortaya koymuştur. Bu dönem mezarlarında pamuktan beyaz pantolonlar, *mavi ve beyaz sofra örtüleri* ortaya çıkmıştır. Turfan bölgesinde başka bir mezarda, 551 balya pamuklu kumaştan söz eden bir belge bulunmuştur.[9] Çin kaynakları bölgede pamuk tarımı ve ticâreti yapıldığını göstermektedir. Pamuğun Hindistan'dan geldiğine kuşku yoktur. Çincede pamuklu için kullanılan *bai die* kelimesi Sanskrit *karpasa* kelimesinin Çince söylenişinden başka bir şey değildir. Karpasa (Türkçede *kirbas*) kelimesi pamuk bitkisini gösteriyor. Doğu Göktürklerin (Köktürkler) Çin imparatoruna gönderdikleri hediyeler arasında Çince *b'uet*, böz karşılığı olmalıdır.[10] 655'te bulunan bir belge, Çin'le pamuk ticâretinin yapıldığını da ortaya koymuştur. Pamuk tarımı Kaşgar'da da yapılıyordu.

Kelime, yazı malzemesine ait kelimelerle (*kâğa, yapirraq* vb.) birlikte kullanılmıştır. Uygur metinlerinde böz, ipekli gibi değerli kumaşlar arasında zikrolunur.[11] Böz, üzerine resim çizmek için de kullanılıyordu. Buddha ile ilgili metinlerde böz keza değerli bir kumaş gibi zikrolunur, bözden elbise yapılır. Anadolu'da *bez*, hafif pamuklu adıdır; kumaş sayılmaz. Uygur bözü karşılığı *bogasi/bohasi*, değerli pamukludur ve elbise yapılır.

Hindistan'dan ithâl edilen pamuk ekimi, Doğu-İran'da ve komşu memleketlerde biliniyordu.[12] Abbasîler döneminde pamuk üretimi ve pamuklu sanayii hakkında bu dönem kaynaklarında geniş bilgi verilmektedir. *Merv* ve *Nişabur*, ilk Abbasî döneminde pamuklu sanayiiyle şöhret bulmuştu. Merv şehrinde yapılan *mulham*, pamuk ve ipek karışımı bir kumaştı ve başka memleketlere ihrac olunmakta idi.[13] Bu dönemde Horasan, Maverâünnehr (Transoxiana), pamuk ekimi ve pamuklu kumaşlarıyla ün kazanmıştı. Orta-Asya ve İran'dan pamuk ekimi, IX. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl başlarında Yukarı-Mezopotamya ve Suriye'ye gelmiştir. Al-Mukaddesî, Harran ovasında pamuk tarlalarından söz

[8] H. Ecsedy, "*Böz*, an exotic cloth in Chinese Imperial Court" *Alt-orientalische Forschungen*, III (1975), s. 145–163. S.C. Raschman, "Böz in Uyghur Buddhist Texts", *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural exchanges between East and West before the 10th century*, Beijing: 1996, s. 589–595.

[9] Raschman, "Böz..", s. 589.

[10] Raschman, "Böz..", s. 590 (P. Pelliot).

[11] Raschman, "Böz..", s. 590

[12] "Kutn" *EI2* (E. Asbtor ve H. İnalcık)

[13] "Kutn", *EI²* (Tha'âlibî), s. 554.

eder. X. yüzyılda Yukarı-Mezopotamya'da (Güneydoğu-Anadolu) özellikle Hamdanî'ler döneminde pamuk ekimi ziyadesiyle artmıştır (Al-Mukaddesî ve İbn Havkal).

Daha bu dönemde aynı bölgede, pamuk ekimi ve sanayiinin büyük gelişme gösterdiği, buradan Suriye'ye pamuklu kumaşların ihrac edildiği hakkında seyyahlar tanıklık etmektedir (meselâ İbn Havkal). Haçlılar döneminde (XII-XIII. yüzyıllar) Suriye'nin kuzey bölgelerinde Haleb ve Hamâ'da pamuk ekiliyor; Hamâ pamuğu en iyi kalite sayılıyor (Hamâ pamukluları sonraları ün kazanacaktır) ve Avrupa'ya ihrac olunuyordu. Sonraları Kuzey-Suriye *bogasi*leri ün kazandı. Marco Polo (XIII. yüzyıl sonları) Doğu-Anadolu'dan geçerken Muş ve Mardin'de büyük miktarda pamuk yetiştirildiğini ve pamuklu imâl edildiğini kaydeder. Hamdullâh Mustevfî (XIV. yüzyıl ilk yarısı), Mardin bölgesinde ve Kuzey-Mezopotamya'da pamuk plantasyonlarından söz eder. Venedikli Barbaro, bölgeden geçerken (1474) Mardin'in pamuklu atölyeleri dikkatini çekmiştir. XV. yüzyılda Urfa, Arabgir, Erzincan'da pamuklu sanayii Uzun Hasan Kanunnâmelerinde zikredilmiştir. Avrupa'da yün-pamuk karışımı *fustian* kumaşları imâlâtında pamuk ihtiyacı Suriye, Türkiye, Kıbrıs, Mısır ve Malta'dan karşılanmakta, Suriye pamuğu tercih edilmekte idi. XIV. ve XV. yüzyıllarda Venedik her yıl Suriye'den 8.000 balya ham pamuk ithal etmekte idi. Venedik pamuk ihracatı gittikçe arttı (değeri 140.000 dükadan 300.000 dükaya çıktı).

Avrupa'ya ham pamuk, Suriye'nin makbul pamuğu ile beraber aynı zamanda Batı-Anadolu'dan Ayasolug (Ephesus), Balat'tan (Palatia) ihrac olunmakta idi. Güney-Anadolu pamuğu Alanya, Antalya ve Ayas'tan sevk olunmakta idi. Anadolu pamuğunun antreposu durumuna gelen Sakız Adası'ndan Cenevizliler, külliyetli miktarda pamuk almakta (yıllık değeri 600.000 altın düka) ve öbür Avrupa memleketlerine satmakta idiler (J. Heers, *l'Occident*, s. 393). XV. yüzyılda Venedik'in, sade Lombardia'ya 250.000 düka değerinde pamuk sattığı tespit edilmiştir (Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry*, II. bölüm). XVI. yüzyıl sonlarına doğru Venedik'in Levant'tan ithal ettiği pamuk, yılda 14.000 balyası Kıbrıs'tan, 6.000 balyası İzmir'den olmak üzere, 20.000 balyaya varıyordu. İsviçre ve Almanya'da genişleyen fustian sanayii, Levant pamuğuna dayanmakta idi. Brezilya pamuğu ancak XVIII. yüzyılda Levant pamuğu yerini alacaktır. Daha sonraları Fransa ve İngiltere, pamuklu endüstrileri için gerekli ham maddeyi, Osmanlı kapitülasyonlarından yararlanarak Osmanlı pazarından (Surîye ve Batı-Anadolu'dan) sağlayacaktır. Venedik, Kıbrıs'ı kaybettikten sonra pamuklu sanayiinde düşüşe geçti.

XV. ve XVI. yüzyıllardaki Anadolu'da, pamuk yetiştiren her bölgede pamuklu sanayii gelişti. Osmanlı ülkesinde halkın büyük kısmı, özellikle dar gelirli halk pamuklu giyer ve ev eşyasında pamuklu kullanırdı (bak. s. 79, 90). Büyüyen Osmanlı şehirleri, donanma (yelkenbezi) ihtiyacları pamuklu tüketiminin artmasını, dolayısıyla pamuklu sanayiinin büyük ölçüde gelişmesini sağlamıştır. Vilâyet Tahrir Defterlerinde pamuk âşâr, başlıca şu bölgelerde önemli miktarlara varmıştır: Batı-Anadolu'da Hudâvendigâr, Karesi, Kütahya, Aydın; İç-Anadolu'da Hamid-eli, Karaman; Güney-Anadolu'da İç-il (İçel), Adana, Sis, Özer, Doğu ve Güneydoğu-Anadolu'da, Malatya, Behisni, Arabgir, Kemah, Ergani, Mardin, Urfa, Diyarbakır. Osmanlı tahrir defterlerinde pamuk öşrü alınan yerler Anadolu'nun her tarafında kayıtlıdır, zira köylü ihtiyacı için öbür ürünler yanında pamuk yetiştirirdi. Günümüzde pamuk ekimi bu bölgelerden Batı-Anadolu nehir vadileri (Gediz, Büyük Menderes, Küçük Menderes) ve Çukurova'da yoğunlaşmıştır. Daha az ölçüde Antalya, Hatay, Maraş ve Diyarbakır bölgelerinde pamuk ekimi yapılmaktadır.

Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardı. Saray eşya defterleri, ölmüş kimselerin mahkemece saptanan eşya listeleri (terekeler) ve gümrük *ruznâmçe* kayıtları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbent (dülbend) çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştemalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar pek çeşitli eşya, pamuklu bez ve kumaşlardan yapılırdı. 1640 tarihli Narh Defteri'nde 24 çeşit *dülbend* sayılmıştır. Bu geniş talep, memleket içinde, köylerde ve kentlerde çok çeşitli ve çok yaygın bir el dokuma sanayii ile karşılanırdı. Anadolu'da pamuklu sanayiinde uzmanlaşmış belli bölgeler, iç talebi karşılar ve bir dereceye kadar dış pazarlar, özellikle pamuk yetişmeyen kuzey memleketleri ve Avrupa için de üretim yapardı. Özetle, pamuklu sanayii, üretim ve ticâret boyutları ile, Türkiye ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturmakta idi. Pamuklu üretim ve ticâretinde uzun vadeli değişiklikleri, İmparatorluk ekonomisinde bazı yapısal değişikliklerin bir nedeni sayabiliriz. Özellikle, 1600'lerden başlayarak, İmparatorluğun dış ticâret dengesinde, ithal olunan pamuklular; baharat, koloni ürünleri, madenler yanında belki hepsinden daha önemli bir ticâret meta'ı haline gelmiştir. XVII. yüzyıldan beri Hindistan'dan ve XIX. yüzyılda Avrupa'dan pamuklu ithalatı, İmparatorluk ekonomisini en çok etkilemiş gelişimler olarak görünmektedir. Aşağıda bu sorunlar ele alınacaktır.

1500 tarihine doğru Anadolu'nun pamuklu üretim ve ihracatı kapasitesini göstermek için Tuna ve Kuzey-Karadeniz gümrük defterlerini kullanacağız.[14]

1487–1490 tarihleri arasında Kefe iskelesi gümrük bakâyâ defterine göre,[15] Anadolu'dan bu limana gelen pamuklu kumaşlar listesi:

[14] Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, Akkerman Kili ve Tuna limanları gümrüklerine ait 1486–1506 yıllarına ait bir defter: *Maliyeden Müdevver no. 6*. Ayrıca Akkerman'a ait başka bir defter: *Maliyeden Müdevver no. 15469*, bu defter 1503–1507 yıllarını kapsayan bir deniz gümrüğü defteridir.

[15] Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü (bundan sonra BA), Kâmil Kepeci Tasnifi, no. 5280; H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa, Sources and Studies on the Ottoman Black Sea 1: 1487–1490, Osmanlı Karadeniz'i üzerinde Kaynaklar ve Araştırmalar, 1. Kefe Gümrük Bekaya Defteri, 1487–1490*. Cambridge: 1995.

Çizelge 1: Kefe

çeşit	miktar	fiyat (akça hesabıyla)	getiren tâcirin geldiği yer
Pamuk	9 tay veya 6.300 parça	–	Kayseri, Bursa, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Dülbend	11 parça	parçası: 275	İran: Müslüman
Bogasi	yaklaşık 1.000 parça	parçası: 40–60	Konya, Ankara, İstanbul, Bolu, Bursa, Karahisar, Gümüş, Tosya, Denizli: Hepsi Müslüman
Kirbas	yaklaşık 160.000 parça	parçası: 3–3. 25	Tosya, Merzifon, Zile, Amasya, Gümüş, Küre, Kastamonu, Sinop, Bolu, Ankara, Konya, Sivrihisar, Denizli, Karaman, Kayseri, Niğde, Gördes, Uşak, Bursa, Samsun
Kirbas çadır	53	parçası: 56	Merzifon
Futa peştemal	90	parçası: 38	Bursa, İstanbul: Müslüman, bir Yahudi

Yorgan	9	parçası: 100	Ankara: Müslüman
Döşek yüzü	4	parçası: 37,5	Kastamonu: Müslüman
Astarlık ve örtü (bitane)	1.800	parçası: 20-50	Ankara, Uşak, Bursa, Konya, İstanbul, Niğde: Hepsi Müslüman
Bergama bitanesi	352	parçası: 30-50	Bursa, İstanbul, Konya: Hepsi Müslüman
Mendil (makrama)	246	parçası: 7	Sinop: Müslüman tâcirler, bir Yahudi.
Makrama harcı	76	–	İstanbul: Müslüman
Destâr (sarık)	46	parçası: 50-100	Bursa, Konya, İstanbul: Hepsi Müslüman
Mücevveze destâr	20	parçası: 40	İstanbul: Müslüman
Yorganlık	34	parçası: 50	İstanbul, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Pamuk ipliği	–	batman: 150 yükü: 100	Ankara, İstanbul, Niğde, Konya: Hepsi Müslüman.

Parça uzunluğu ve genişliği kumaşa göre değişirdi: bak.: aşağıda 1640 tarihli Narh Defteri'nden misaller. Standard batman 18 okka veya 23 kg'dir, bir tay, 700-800 parçadır.

Her şeyden önce belirtelim, bu listede toplamlar bir gümrük bakâyâ defterinden gelmektedir. Bu yüzden belli tarihler arasında yapılmış tüm ithâlâtı göstermez. Fiyatlar, gümrükçe saptanmış kesin rakamlardır (Bu tarihlerde 1 Venedik altını 50 akça civarında idi). Listemizde ihracatta en büyük sayı kirbasa aittir. Kirbas, kaba bez olup pamuk, keten veya kenevirden yapılırdı. Çoğu zaman gümrük kâtibi, hangisinden olduğunu belirtmiştir. Biz, belirtmediği hallerde pamuklu yazdık. Tâcirin geldiği yer, genellikle getirdiği malın o yerde yapılmış olduğunu veya oradan yeniden ihrac olunduğunu gösterir. Bursa, İstanbul, hatta Ankara menşeli malların önemli bir kısmı, bu ticâret merkezlerine, Anadolu pamuklu sanayi merkezlerinden yerli tüccârın getirdiği mallardan ibarettir. İstanbul gibi yeniden-ihrac yapan büyük pazarlar arasına Kastamonu, Amasya, Sinop, Kayseri ve Konya'yı koyabiliriz. Bu merkezlere pamuklular çoğu ham olarak gelir; orada boyanır, cendereye çekilir ve sonra tam mamül olarak ihrac olunurdu. Meselâ, büyük bir pamuklu yapım bölgesi olan Hamid-eli'nden (Isparta, Burdur, İğridir, Borlu, Senirkent, Ağlasun) bogasi ve bürüncükler Bursa'ya gelir, burada boyanırdı. İstanbul'a; Gelibolu, Manisa, Bergama, Kırkağaç, Akhisar bölgesinden ham pamuk ve pamuklu gelirdi. Kayseri, Tokat ve Amasya'da büyük boyahaneler vardı. Bu saydığımız şehirlerde, aynı zamanda, gelişmiş pamuklu el sanayii buluyoruz.[16] Pamuk yetiştiren bölgelerden, yani başlıca Batı-Anadolu, Hamid-eli, Silifke, Beypazarı ve Yeşilırmak vadisinden bu büyük merkezlere pamuk veya pamuk ipliği ithal olunurdu. Pamuk üretim bölgelerine yakın önemli pamuk sanayi merkezleri, Batı-Anadolu'da Denizli, Tire, Menemen, Manisa, Çine ve Bergama; Orta-Anadolu'da Hamid-eli bölgesi, Karaman (Larende), Konya, Niğde; kuzeyde Merzifon, Zile, Tokat, Kastamonu, Küre, Tosya, Gümüş özellikle anılmalıdır. Bu merkezlerden bazıları, belli bir pamuklu çeşidinde veya pamuklu-

[16] Pamuklu merkezleri üzerinde mühimme defterlerinden bazı kayıtlar şu yazıda özetlenmiştir: S. Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVI. and XVII. Century Anatolia", *The Journal of European Economic History* VII-2 (1978), s. 405-417; Faroqhi, pamuklu üretim hacmi için boyahane resimleri gelirini esas tutmayı denemiştir. Ancak, boyahaneler başka çeşit dokumalar için de kullanılır. İkincisi, bazı önemli pamuklu üretim merkezleri bu gibi resimlerden affedilmiştir. Nihâyet, her yer için resim miktarlarını göstermek gerekir. Üretim hacmini ölçmek için güvenilir bir kaynağımız olmadığı ortadadır. Mukâtaa toplamları kaba bir fikir verebilir. M. Genç de bu kaynağı kullanarak bazı *tahminler* yapmıştır: "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: 1975, s. 231-291.

dan yapılmış eşyada sivrilmişti. Tire ipliği (*rişte-i Tire*) imparatorluk pazarlarında o kadar hâkim duruma gelmişti ki, ince pamuk ipliği için *tire* kelimesi bugüne kadar yerleşip kalmıştır. 1500'lerde Menemen, özellikle astarlık ve örtü olarak kullanılan pamukluları ile tanınmıştı. Merzifon çadır yapımında,[17] Gelibolu ve Bergama yelken bezinde; Hamid-eli, Konya ve Karaman bogasi denilen iyi kalite pamuklularda ün kazanmıştı. Çok ince yüksek kalite dülbendlerde, Çine kasabası tanınmış idi. Dülbend, bu dönemde Suriye, İran ve Hindistan'dan çok miktarda ithal olunmakta idi. Kısa, kalın ve sert olan Anadolu yerli pamuğundan bu çeşit dülbend yapılamıyordu.

Tuna limanları, Akkerman ve Kili gümrük defterleri[18] (XVI. yüzyıl başları), yukarıda Kefe defterinde ortaya çıkan üretim ve ihrac kaynaklarını yinelemektedir. (bak. Çizelge II). Daha kesin rakamlar veren bu defterlerden gelen veriler, bu tarihlerde (ve kuşkusuz daha önceki dönemlerde), Tuna'dan Kafkasya'ya kadar kuzey memleketlerinin Anadolu pamuklularını geniş ölçüde ithal ettiklerini göstermektedir. Bu durum, Orta/Kuzey-Anadolu bölgesi (Kastamonu, Sinop) ile Kırım, Bogdan ve Eflak arasında XIII. yüzyıldan beri var olan siyasi, kültürel bağların ekonomik temelini oluşturmakta idi.[19]

Çizelge II: Akkerman ve Tuna limanlarına gelen Anadolu pamukluları

Akkerman'a kara yolu ile üç ay (Ekim, Kasım. Aralık) içinde pamuklu ithalatı (Bogdan ve Lehistan'a giden mallar)	Bogasi elbisesi (yaklaşık 540). Borlu renkli boğasisi (23 kıta), renkli bogasi (yaklaşık 700 kıta), pamuklu dolama (7 takım), beyaz bogasi (138 kıta), kadın için dolama bogasi (15 takım), kirbas (yaklaşık 2.000 zirâ), teğelti (200 adet), meyân-bend (kuşak) (yaklaşık 800 kıta). Bergama alacası (6 parça), Tire alacası (6 parça), makrama (yaklaşık 50 deste), bitâne (yaklaşık 700 kıta), gömlek (2 deste, 20 kıta)
Yerköğü (Giurgiu) iskelesi (Eflak'a giden mallar)	Bogasi, kirbas, bürüncük, astar, kemer, iplik, kaftan ve başkaları.
Tulça (Bogdan'a giden mallar)	Bogasi, kirbas, bürüncük, gömlek vb. (Tulça aynı zamanda esir ticâreti merkezidir)
Semendere (Smederevo) iskelesi ve Hiram, Güvercinlik iskeleleri (Eflak ve Macaristan'a giden mallar)	Bogasi, yorgan, bitâne, meyân-bend (kuşak), astar, pamuk kaftan (pamuklu, ipekli ve yünlü) vb.

Tuna iskelelerine indirilen malların başında bogasi (bohasi), özellikle Borlu (Hamid-eli) bogasisi gelmektedir. Yerköğü iskelesinden Kasım 1506'dan Haziran 1507'ye kadar sekiz ayda 1.800 parça bogasi, yalnız 12 kantar pamuk (kantarı 600 akçadan) geçmişti. Buna karşılık, Eflak ve Erdel menşeli deri, at, balık, öküz, bal, şarap, tuz, bıçak ithal olunmuştu. Yerköğü kadar önemli olmayan Harsova iskelesinden Eflak'a pamuk ipliği, destâr, kemer, astar ihrac olunduğu; oradan tuz, öküz, inek, at, bal, balık ithal edildiği görülmektedir. İhrac malları arasında tabii başka güney malları, biber, baharat, safran, Selânik çuhası, pirinç, sabun, günlük gibi mallar vardır. Bu defterde görüyoruz ki, Anadolu'dan gelen malları ihrac edenler, yalnız Müslüman değildir. Rum (Kaloyan, Aleksi, Yorgi), Rumen (Mirça, Tiho, İstanko) ve Yahudi tüccârı da ithal ve ihrac ticâretinde faaldir. 1515 Ekim'inde Yerköğü'den *İstanko Eflaki*, büyük miktarda, beyaz bogasi yorgan ve biber ithal etmişti (toptan değeri 20.600 akçayı buluyordu ve

[17] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, İstanbul: 1314 H., s. 398'den: "Kırım diyarına tüccârlar buradan her sene binlerce top penbe bez götürüp esir ile değişirler". Gümrük kayıtları, Merzifon'un tekstil sanayiinde önemini yinelemektedir. Merzifon'un beledî alaca yastığı, basma kalemkârı, çit yorgan yüzleri, çarşaf ve perdeleri meşhurdu (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme, 1314 H.*). Krş. Polonyalı Simeon, *Seyahatname*, ed. H. D. Andreasyan, İstanbul: 1964, s. 86, 100.

[18] Bu defterler için bak. yukarıda not 14, 15.

[19] Moğol saldırıları üzerine, Kırım'la Anadolu arasında ticâreti emniyet altına almak için I. Alâeddin Keykubâd'ın Kırım'a deniz seferi yaptırdığını ve Kastamonu'da ucbeyi Hüsameddin Çoban ın Kırım'da Sudak (Soğudak) limanını Selçuk hâkimiyeti altına aldığını biliyoruz: O. Turan (*İA*, VI, s. 649) bu seferin tarihini 1224 olarak saptar, Kırım–Anadolu–Arap memleketleri arasında Kuzey–Güney ticâret yolu XIII. yüzyılda ziyadesiyle gelişmiş, bu yol üzerinde Sinop, Samsun, Sivas, Kayseri, Konya, Antalya şehirleri bu ticâret sayesinde, görülmedik bir ekonomik gelişme göstermişlerdi: bak. O. Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 121–146; G. I. Bratianu'nun çeşitli yayınlarından sonra şimdi özellikle bak. M. Balard, *La Romanie Genoise*, I–II, Genoa:1978, özellikle, I., s. 114–179.

bunun için 1.030 akça gümrük ödemişti). Semendere'de müslüman tâcirlerle beraber yerli bir çok Sırp tacirler (Belgradlı Radevan, Yuvan, Radić) bu ticârette faaldiler.

Kefe yanında, kuzeye ihrac olunan pamukluların en önemli iskeleleri Kili ve Akkerman'dır. Bu mallar çok çeşitlidir. Meselâ, yalnız *meyân-bend* (kuşaklar), *siyah, şehri, alaca, Tire, Edirne, dolama Bergama kuşakları* olarak 7 çeşittir. *Makramalarda Serez, Edirne, Tire* çeşitleri ayırd edilir. Rumeli'de, XVIII. yüzyılda Orta-Avrupa'ya büyük ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihrac eden Drama-Serez bölgesinin, XVI. yüzyıl başlarında pamukluları ile tanınmış olması kayda değer. Edirne, kuşkusuz daha bu dönemde, Rumeli'ye ve kuzeye ihrac yapan önemli bir pamuklu sanayi ve transit merkezi olarak görünmektedir. Edirne boyahaneleri bu merkezileşmenin başlıca nedenidir. Edirne boya tekniği o kadar şöhret kazanmıştı ki, XVIII. yüzyılda Fransız ve Hollanda pamuklu sanayii bu tekniği çalmak için uzun zaman uğraşmış, nihâyet buradan gizlice getirilen Rum ustalar sayesinde sırrı öğrenmişti.

1500 tarihlerinde Kefe'den Semendere'ye kadar Tuna ve Karadeniz iskelelerine güneyden giden mallar arasında pamuklular, miktar ve değer bakımından başta gelir. Diğer güney dokumaları arasında yünlüler, Osmanlı mamülatı kebe ve çuha (yünlü kumaş, özellikle Selânik çuhası), halı, keten ve ipekliler önemli bir yer tutar. Akdeniz ürünleri (zeytin, zeytinyağı, turunçgiller, kuru üzüm ve başka kuru meyvalar), Arabistan ve Hint malları (günlük ve baharat) bu ithalat listesini tamamlar. Dokumalara, erkek ve kadın için dikilmiş pamuklu, yünlü ve ipekli elbiseler (kaftan, dolama, çakşır, takye, gömlek/nimtene) eklenince, kuzey-güney ticâretinde güneyin dokumalar, kuzeyin ise daha ziyade hammadde ve yiyecek maddeleri gönderdiği ortaya çıkar. Lehistan ve Orta-Avrupa'dan gelen yünlü kumaşlar, Osmanlıların *Eflak bıçağı* dedikleri Orta-Avrupa menşeli bıçaklar, kuzeyden gelen en önemli mamül ithal mallarıdır.

Anadolu pamukluları, Tuna ve Karadeniz'den Osmanlı sınırları ötesindeki yabancı memleketlere, özellikle Lehistan, Erdel (Transilvanya) ve Macaristan'a da gidiyordu. XVI. yüzyıl başlarına ait Braşov gümrük defterlerinde[20] buradan geçen Doğu malları arasında Anadolu bogasilerini buluyoruz. Buna karşı, Orta-Avrupa'dan ithal olunan meşhur Eflak bıçağının büyük kısmı Osmanlı memleketlerine Braşov yolu ile gelmekte idi (1503'te iki milyon adet üzerinde).[21] L. Fekete, G. Káldi-Nagy ve E. Vass'ın Macaristan'da 1550-1580 yıllarına ait Osmanlı gümrükleri üzerinde yayınladıkları materyaller,[22] Macaristan'a pamuk, bogasi (bu arada *Karaman bogasisi*), büründük, takye, teğelti, bogasi elbise, mintan, dülbend, pamuk ipliği, kirbas, meyânbend, yorgan gönderildiğini ortaya koymaktadır. Bu mallar arasında geniş ölçüde gönderilenler, pamuk, pamuk ipliği, bogasi ve kirbastır. Karadeniz bölgesi gümrüklerinde de aynı malların geniş bir ticâret konusu olduğunu gördük. Vaas'ın hesaplarına göre,[23] 1560 yılında Vac (Waitzen) gümrüğünden, Eylül ve Ekim aylarında 700 Macar altını değerinde pamuk, 250 altın değerinde dülbend (*müsselin*) ve yaklaşık 70 altın değerinde iplik geçmiştir. Daha sonraki tarihlerde, 1685'te Erdel'de Tunu-Roşu gümrük defterlerine göre,[24] bu bölgeye ihrac olunan Osmanlı malları arasında pamuk ipliği, kaba bez (*gyapot*, Türkçe *çaput*) ve çeşitli bogasiler (*bogazia*) önemli bir yer tutuyordu, ve oldukça önemli bir kısmı oradan transit olarak Lehistan'a geçiyordu. Bu maksatla Bursa ve Edirneli tacirler tarafından Tuna limanlarına getirilen pamuklular, özellikle beyaz veya boyanmış pamuk ipliği ve ince pamuklu (*mousseline*, dülbend) kumaşlar dikkati çeker.

[20] R. Manolescu, *Comerțul Țarii Românești și Moldovei cu Brașovul* Bükreş:1965, 91; R. Manolescu, "Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le Sud-est de l'Europe au XVI siècle", *Nouvelles Etudes d'Histoire*, II (1960), s. 207-220. Bu araştırmadan beni haberdar eden M. Berindei'ye teşekkür borçlumdur.

[21] Manolescu, *Comerțul Țarii*, s. 152, 160; bu bıçaklar bir maden bölgesi olan Styria'dan gelmekte idi. Bu bıçakların Mısır'a ihracı hakkında: H. İnalcık, "Bursa: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV (1960), s. 91.

[22] L. Fekete ve Gy. Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580*, Budapest: 1962, index: *bogasi büründük, dülbend*.

[23] E. Vaas, "Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert", *Acta Orientalia Hungarica*, XXIV-1 (1971), s. 12.

[24] Lidia A. Demeny, Le commerce de Transylvanie avec les regions du sud du Danube effectué par le douane de Turnu Rosuer 1685", *Revue Roumaine d'Histoire*, VII-5 (1968), s. 765.

3. Hint pamuklularının Osmanlı pazarını istilâsı: 1500–1800

OSMANLI pazarlarına Hint kumaşlarının ithaline ait vesikalar XV. yüzyıla kadar iner. Hindistan'da Behmenilerin meşhur veziri Hoca Mahmud Gâvân (1405–1481), ticârî vekilleri ve ajanları ile Osmanlı ülkesiyle doğrudan doğruya ticâret ilişkileri kurmuştu.[25] Bu ajanlardan birinin ölümü üzerine yapılan mahkeme işlemleri dolayısıyla öğreniyoruz ki, 1476 yılında Hoca Mahmud, Osmanlı ülkesine gelen Hindistanlı Hoca Ali'yi kendisine vekil yapmış ve yanına Abdülaziz adlı adamını katmıştır. Hoca Ali, Bursa'ya geldiğinde, Abdülaziz'e "Mahmud Gâvân'ın ticâret için verdiği akmişeden 877 pare kumaş teslim etmiş ve kendisi Rumeli'ye gitmiş"tir. Daha sonraki belgeler, bu ticâret ilişkilerinin sürekli olduğunu göstermektedir. Osmanlı kaynaklarında *Hâce-i Cihân* diye anılan Hoca Mahmud, 1479 yılında dört kişiyi kendisine vekil yapmış ve "envâ'-i akmişe (kumaşlar) ve emtia verüp Rûm diyarına (Osmanlı ülkesi) ticâret etmeğe irsal etmiş". Bunlar, Arabistan yolu ile Bursa'ya gelmişlerdi (biri yolda ölmüş, birisi de Bursa'da handa ölmüştür). Kadı sicili, kalan malların güvenlik altına alınması hakkında işlemle ilgilidir. Hoca Mahmud'un 1481'de "diyâr-i Rûm'a ticâret için irsal ettiği vekiller" başka kişilerdir. Bu vekiller, Mahmud Gâvân'ın ücretli adamlarıdır, başlarında bir *reîs* vardır. Aralarından biri ölürse, ötekileri malları vekâletle kendi üzerlerine alırlar.[26] İslâm vekâlet hukuku Hindistan'da ve Osmanlı ülkesinde yürürlükte olduğundan bu ticâret güvenlik içinde yürümektedir. XVI. yüzyılda Basra Körfezi ve Kızıldeniz yolu ile Hindistan'la faal bir ticâret görüyoruz. Özellikle Hindistan'ın en önemli pamuklu sanayi ve ihrac bölgelerinden biri olan Gücerat'la Osmanlılar arasında sıkı siyasî ilişkilerin[27] temelinde bu ticarî bağlılık yatar. 1503–1508 yıllarında Orta-Doğu ve Hindistan'da gezmiş olan Ludovico di Varthema,[28] Calicut'ta "İran'dan, Yemen'den, Suriye'den, Türkiye'den" tüccâr görmüştü. Gücerat'ta başka bir ticâret limanı olan Kambay; bütün İran, Tataristan, Türkiye, Suriye, Magrib, Yemen, Habeşistan, Hindistan ve üzerinde halk yaşayan birçok adalara ipekli ve pamuklu kumaş göndermekte idi. *Bender-i Rûm* (Rûm, bu dönemde Osmanlı ülkesini göstermektedir) diye bilinen Diu'da Ludovico "sürekli olarak oturmakta olan dört yüz Türk tüccârı" görmüştü.[29] Bu gözlemler, Osmanlı–Gücerat ticâretinin yerleşmiş sürekli niteliği hakkında kuşku bırakmaz.

I. Süleyman dönemine ait olup fetihten önceki zamana ait bir bâc kanunnâmesi Bagdad–Âna–Hit–Haleb yolunun işlek bir ticâret yolu olduğunu gösterir. Bu kanunnâmede,[30] Bagdad'dan gelen mallar arasında *bürüncük* ve *kasab* kumaşlarından söz edilir. Hint malı olarak çivit anılır. Keza Mısır, Haleb ve Şam'dan gelen ipekli ve başka çeşit kumaşların da buradan geçtiği görülmektedir.

Basra körfezinde ve onu çevreleyen bölgelerde Osmanlılarla Portekizliler arasında XVI. yüzyıl boyunca egemenlik için uzun çekişme döneminde, özellikle 1550'de başlayan Osmanlı saldırı siyaseti denizde başarısızlığa uğradıktan sonra, kendiliğinden bir uzlaşma durumu ortaya çıkmış, Osmanlılar Hürmüz'de Portekiz egemenliğini fiilen tanıma gereğini anlamışlardır.[31] Hindistan'la Basra, Haleb arasında ticâretin canlanışına ait en kesin ka-

[25] H. İnalcık, "Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticâret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV (1960), vesika 3, s. 12, 40.

[26] H. İnalcık, "Bursa; XV. Asır.." vesika 12 (s. 75–76) ve 40 (s. 95).

[27] M.Y. Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında bir Vesika", *Belgeler* (1965), II, s. 37–47; M.Y. Mughul, *Osmanlılar'ın Hint Okyanusu Politikası*, İstanbul: 1974; Gücerat'ın Güneydoğu-Asya ile Osmanlı ülkesi arasında aracılığı hakkında Razaulhak Şah, "Açi Padişahı Sultan Alaeddin'in Kanuni Sultan Süleyman'a Mektubu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V (1967), s. 375–376; M. N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat*, Berkeley, Los Angeles, London: 1976.

[28] *The Travels of Ludovico di Varthema*, 1503–1508, çev. J. W. Jones, ed. G. B. Badger, London: 1863, s. 151.

[29] *The Travels of Ludovico*, s. 92. [30] 1500'lerde Gücerat dokumalarının Orta-Doğu'ya ihracı ve buradan afyon, kızıl kök boya, at, kuru üzüm ithali için bak. V. Magalhaes-Godinho, *L'economie de l'empire Portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris: 1969, s. 758.

[30] Ö. L. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. I. Kanunlar*, İstanbul: 1943, s. 191–92.

[31] Bu karşılaşma ve uğraşı hakkında: Salih Özbaran, "Basra Beylerbeyliği'nin Kurulması" *Tarih Dergisi* XXV (1971), s. 51–72; V. Magalhaes-Godinho, *L'économie de l'empire Portugais*, s. 711–80.

nıt, Hürmüz Adası'nın görülmemiş gelişimidir.[32] Hürmüz, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Basra-Bagdad-Haleb ve İran ticâretinin bir antreposu halini almıştır. Haleb pazarının XVI. yüzyıl sonlarına doğru gelişimi, kuşkusuz, İran ipeği yanında Hürmüz ve Basra yoluyla gelen Hint malları ve bu arada pamuklu dokumalar ithalatının bir sonucudur.

1610 yılında Bagdad'dan Haleb'e gelmiş olan 120 kişilik bir kervana ait Osmanlı kayıtları[33] konumuz için özel bir değer taşır. Bu kervanda en az on Hintli tâcir sayıyoruz. Kervanda çeşitli menşeden tâcirler, Basra yoluyla Hint malları, yani çivit, Hint kumaşları ve itriyat getirmektedirler. Kervan'da Bagdadlı ve İranlı tacirler çoğunluktadır ve onlar da aynı çeşit mallar, yani başlıca çivit boyası ve kumaş (bu arada Lahûr kumaşı) getirmektedirler. Ayrıca, biri konsolos beş italyan bu kervanda idiler ve külliyetli mal getirmekte idiler. Ölenlerden mirasçısı olmayıp terekesi Osmanlı hazinesine ait olması gereken malları saptamak için işlem konusu olan bu kervan, tabii, bu yol üzerinde işleyen kervanlardan sadece biridir. Bu yolun, işlek bir ticâret yolu olduğuna ait başka kaynakların tanıklığı vardır. 1583'te Basra'dan geçen İngiliz J. Eldred[34] aynen şunları yazmaktadır: "*To this port of Balsara come monthly divers ships laden with all sorth of Indian merchandise, as spices, drugs, indice, and Calecut cloth*" (o zamanın İngilizce imlâsını sakladık). 1622'de Hollandalı Visnich'in Hürmüz'e gelen Hint malları listesinde,[35] İndus ırmağı ağzından, beyaz ve boyalı dokumalar (yılda sekiz gemi), Nagena'dan *calico* ve ucuz *bafta* pamuklu dokumaları (üç gemi) ve Chaul'dan çeşitli dokumalar sayılmaktadır. Hindistan'dan gelen malların en önemli bölümünü bu pamuklular oluşturmakta idi. Hürmüz'ün Şâh Abbâs tarafından zaptı (1622) ve ticâretin sekteye uğramasından sonra Hıristiyan gemileri, Hindistan'dan doğru Basra'ya gelmeye başladılar. Bagdad'ın İranlılar eline düşmesinden sonra Basra Paşası, İranlılara direndi ve çölden doğrudan doğruya Basra-Haleb kervan yolunu kullanmaya başladı.[36]

Basra-Haleb yolu, her dönemde koşullara göre ayrı ayrı güzergâhlar izlemiştir. Kervanların izlediği bir yol, Basra'dan Fırat'ın batı yönünü alarak, El-Kuseyr-Kerbelâ-Kubaysa (Hit Yakınında), Kusûr-al-İhvân üzerinden Haleb'e varırdı. Bagdad'dan kalkan kervanlar ise Hit-Âna üzerinden giderdi. Çölde Arap bedevî saldırılarının azdığı dönemlerde, en emin ve çabuk yol nehir yolu ile kelekler üzerinde, Birecik veya Musul'a çıkıp oradan Haleb'e inmekti.[37]

Öbür taraftan, Kızıldeniz yolu, XVII. yüzyılda başlıca çivit boyası, kumaş ithalatı ve Mokka'dan Yemen kahvesi ihracatı ile işlekliğini sürdürecektir. Kahire, bundan sonra, Hint kumaşlarının Orta-Doğu'da Basra gibi bir antreposu durumuna gelecektir. Safevîlerin, İngiliz yardımı ile 1622'de Portekizlilerden Hürmüz'ü ve ertesi yıl da Osmanlılardan Bagdad'ı zaptı etmeleri üzerine, Kızıldeniz yolu daha da önem kazanmış olmalıdır. Nihâyet, değerli Pencâb Hint kumaşları ithalatında Kandehâr-Isfahan yolunun küçümsenemeyecek bir önemi vardır.[38] Bu yolu, özellikle Isfahanlı (Culfalı) Ermeni tüccârı kullanırdı. Onlar, yalnız İran'dan Haleb ve İzmir pazarlarına İran ipeği değil; aynı zamanda Acem ve Hint kumaşları getirmekte idiler.[39] Şunu unutmamalıdır ki, harp hali, İran-Osmanlı ticâretini tamamıyla engellememekte, özellikle Ermeni tacirleri iki taraf arasında gidip gelmekte idiler. 1690'da İngiliz *East India Company*, Hindistan'la Osmanlı ülkeleri arasında ticâret yapan Ermeni tacirlerine, Haleb ve Akdeniz yolunu bırakmalarını istediklerinde onlar, bu kârlı ticâretten vazgeçemeyecekleri yanıtını vermişlerdir.

Bir misâl: 1682-1692'de İsfahan'dan Hindistan'a ve Tibet'e giden Hovhannes'in ticârî faaliyetine ait ayrıntıları biliyoruz. O, Surat ile Basra ve Isfahan arasında özellikle kumaş, çivit ve pamuk ticâreti ile uğraşıyordu. Bir aralık İzmir'de de bulunmuştu.

[32] Hürmüz üzerinde J. Aubin, "Le royaume d'Ormuz au debut du XVI siecle", *Mare Luso-Indicum*, II (1973), s. 77-179, 233-37.

[33] H. Sahillioğlu, "Bir Tüccâr Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, IX (1959), s. 63-69.

[34] *Hakluyt Voyages*, Everyman's Library, III, London:1907, s. 326.

[35] N. Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago-London: 1973, s. 197.

[36] Steensgaard, *The Asian Trade*, s. 207; önceleri Hürmüz'de Türklerin ticâret yapmalarını Portekizliler yasaklamışlardı. Bununla beraber, Türkler kendilerini Acem diye tanıtarak burada ticârete katılırlardı. Adayı Şâh Abbas aldıktan sonra tabii bu olanak da kalkmıştı (bak. Steensgaard, *The Asian Trade*, s. 201, 277, 345, 353-358); R. W. Ferrier, "The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company", *Bengal: Past and Present*, LXXXIX (1970), s. 189.

[37] Bu yol üzerinde bak, Douglas Carruthers, *The Desert Route to India*, Hakluyt Society, seri II, LXIII, (Glasgow:1929).

[38] Steensgaard, *The Asian Trade*, s. 66-67, 207; J. B. Tavernier, *Voyages en Perse*, Paris-Geneve:1970, s.341-46.

[39] Hindistan ve Güneydoğu Asya ticâretini ele geçiren Hollanda ve İngiltere, İran'dan aldıkları ipek karşılığında para ve Asya ürünleri, bu arada Hindistan pamuklu kumaşlarını getirmekte idiler: (Steensgaard, *The Asian*

Venedik *balyo*sunun tahminlerine göre,[40] Hindistan ticâretinden yalnız padişahın hazînesi yılda yarım milyon altın gelir sağlıyordu.

Hindistan, İran ve Osmanlı ülkeleri arasında, Akdeniz ticâretinde Yahudilerinkine benzer bir rol oynayan Ermenilerin bu dönemde başarısı, her şeyden evvel bu memleketlere yayılmış Ermeniler arasında yakın ilişki ve kredi olanakları ile açıklanmalıdır. Ermeni toplulukları, Osmanlı ticâret merkezlerinden Venedik'e ve Lehistan'da Lvov'a kadar yayılmışlardı.[41] Onlar, Akdeniz ticâretinde sonraları kazandıkları durumu, önceleri Hindistan ve İran ticâretinde başarmışlardı. 1647'de Manisa'da "Acem Ermenilerinin" pamuklu kumaşları ithal edip hanlarda satarak rekabetlerinden yerli bezzazlar kaygılanmış; şikayetlerini padişaha kadar duyurup bu durumun önlenmesini istemişlerdi.[42] Hint-İran-Osmanlı ticâretinde, Ermeniler kadar olmamakla beraber, Hintli tüccârın da faal oldukları unutulmamalıdır. Osmanlı ülkelerinde Müslüman Hintlilerin iş yapmaları karşısında İran'da büyük para işlerinde Hindular üstün durumda idiler. Tavernier (1632) İsfahan'da 12.000 (?) Hintli *banyan*'dan söz eder. Bu dönemde, Hindistan'ın denizaşırı ticâretinde, özellikle pamuklularda merkez olan Surat'ta birçok Arap ve Türk tüccârının da faaliyetinden söz edilmektedir.[43] 1610 kervanına ait kayıtlar (bak. s. 84, not 33) bunu doğrulayacak niteliktedir.

Osmanlıların Hint şalları ile beraber ince lüks Hint pamuklularına (dülbend) rağbet göstermeleri, ithalatın artması, XVII. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ekonomisinde bir bunalımının başlangıcı gibi görünüyordu. Durum, Osmanlı yönetim çevrelerinde, daha bu dönemde, bir kaygı doğurmuştur. Büyük Osmanlı tarihçisi Mustafa Naimâ (öl. 1716) şu sözlerle[44] bu kaygıyı yansıtmaktadır: "Hind meta'larına bu kadar hazine em-

Trade, s. 180-88); 1670'de J. Fryer der ki, Hindistan'dan İran'a baharattan çok "Indian cloth" getirilmekte idi (R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and early Eighteenth Century", *The Economic History Review*, New Series, c. XXVI, 1 (1973), s. 43, not 7); Hollanda'dan East India kumpanyası adına İran'a gelen Visnich (1622) hu alış-verişi düzenledi. O zaman Hollandalıların getirdikleri mallar arasında Dekkan sarıkları, kuşaklar, *bafta (baft)* kumaşı vardı (W. Floor, *Awwalin-i Sufarā-yi Iron-Holland*, Tahran 1978, s. 20); İngiliz *East India Company*, Broach, Ahmadabad, Surat ve Agra'dan İran'a kumaş göndermekte idi (Ferrier, "The Trade", s. 191-192). 1661'e doğru Ermeni ve Hint tacirlerinin Hindistan'dan İran'a

getirdikleri pamuklu kumaş değeri yılda bir milyon *rupee*'ye varıyordu: K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, New York: 1978, s. 49, 196; 1610 tarihinde Bagdad'dan Haleb'e gelen kervanda Ermeni tüccârı vardı (Sahillioğlu, "Bir Tüccâr Kervanı", s. 63-65); Ermeniler başlıca kumaş ticâretiyle uğraşıyorlardı (J. Chardin, *Voyage de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse*, III, Amsterdam:1711, s. 24; Ferrier, "The Armenians", s. 38, not 3). XVIII. yüzyıl ortasında Basra ve Bagdad'dan Suriye limanlarına gelen kervanlar, ticâret hacminin büyüklüğüne tanık gösterilir. M. F. Tiepolo'ya göre *(La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tahran:1973, XVI) bu kervanlarda deve sayısı bazen 10 bine erişiyor ve Haleb'e Hint ve İran malları getiriyordu; İsfahan'da Ermeni tüccâr üzerinde J. B. Tavernier, *Voyages en Perse*, (1970), s. 71-72, 76-80; İran'ın Osmanlı ülkesine kumaş ihracatı önemli idi.

[40] Krş. Steensgaard, *The Asian Trade*, s. 199; bu rakam herhalde Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolu ile tüm ticâretten alınan gelirdir. Basra'nın payı küçük olmalıdır. Basra limanına Hindistan ve Hürmüz'den gelen mallar üzerinden alınan gümrük gelirleri çeşitli tarihlerde aşağıdaki gibidir:

Gümrük geliri

tarih	akçe olarak	altın olarak	kaynak
1551	1.394.799	23.246	Tapu def. no. 288 (Mantran, 245)
1575	1.150.583	19.193	Tapu def. no. 534
1690	9.000.000	33.000 (şerifî Mısır altını)	Mâliyeden M. no. 5461, bu rakam gümrükten başka dellâliye, vezzâniyye ve kabbâniyye resimlerini içerir.

Hindistan'dan gelen malların bir bölümü, transit olarak Basra'dan geçip Bagdad'a gitmekte idi. İranlı tâcirler de Basra'yı kullanmakta idiler. Bender-Abbas kurulduktan (1615) sonra Basra ticâretiyle rekabet etmeye başladı. Bir Ermeni kaynağına göre, 1700'lerde Bender-Abbas yıllık gelirinin 15 bin tuman (1 tuman 10. 000 dirhem veya 2000 şâhî, 1568'de 19 şâhî 1 gruş, 1620'de 13,3 şâhî 1 gruş: Steensgaard, *The Asian Trade*, s. 419-420) hatta bir aralık 40 bin tumana yükseldiği iddia edilir. 1723'de Afgan istilâsı sırasında Hindistan gemileri Bender-Abbas'ı bırakarak Basra'ya gider oldular (bak. *Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi*, çev. H. Andreasyan, İstanbul:1974, s. 24-25); krş. Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s.196; L. Lockhart, *EI²*, I, s. 1013; J. B. Tavernier, *Voyages* (1970), s. 329-340.

[41] Ferrier, "The Armenians", bak. yukarıda not 41. Hovhannes için bak. L. Khachikian, Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1698), *Annales ESC*, XXII, 2 (1967), s. 231-278.

[42] Ç. Uluçay, *Manisa'da Ziraat, Ticâret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul:1942, vesika no. 44, 61.

[43] Tavernier, *Voyages* (1970), s. 81: "Il y a des marchands turcs et armeniens qui prennent de l'argent à Sürate (Gücerât) pour le rendre à Gomron, où ils prennent d'autres pour Ispaban, et ils font autant à Ispahan pour Erzeroum ou pour Babylone payant le vieux du nouveau qu'ils empruntent en chaque lieu". (340) Gümüş para rayici doğudan batıya arttığından tüccâr doğuda borç aldığı parayı batıda ödemekle kazançlı çıkıyor; Surat için bak. M. Pal Singh, "Merchants and the Local Administration and Civic Life in Gujarat during the Seventeenth Century", *Medieval India*, 2 (1972), s. 221-226; A. Das Gupta, "The Merchants of Surat, c. 1700-1750", *Elites in South Asia*, Cambridge:1970, s. 201-222; M. N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat*, Berkeley: 1976.

[44] *Ravzat al-Husayn fi Hulâsat al-Ahbâr al-Hafikayn*, IV, İstanbul: 1281 H., s. 293.

vâl gider, Hindiler memâlik-i Osmâniyye'den bir şey almazlar ve lâzımları dahi değildir. Bunlardan gümrük alınmak fâidesi, zımnında olan zarar-i maneviye değmez. İrâdları çok, bilâd-i âhara adem-i ihtiyacla masrafları yok menzilesinde olmakla, dünyanın malı Hind'de ve kahvesi sebebi ile Yemen'de cem' olup mutemevvilleri Karun'a muâdil olmuşlardır". Naimâ'nın asıl tenkit ettiği nokta, lüks eşya ithal edilerek "memleketin nukûd ve emvâli ol meta' sebebiyle âhar memlekete" gitmesidir. "Ekseriya kendi memleketinde hâsıl olan tuhaf-i emti'aya rağbet etmek lâzımdır ki, mâl (para) memleketinden hâric yere dağılmaya. Alınan gümrükler âidesi devlete faidedir diyenlere cevap veririz ki, memâlik-i sâireden emti'a getirip furuht edenler aldıkları meblağı bilâd-i İslâmiyye mahsûlünden kendülere lâzım eşyaya verirlerse, devri dâim akça yine memlekette kalmış olur. Bu surette defe'âtla alınan gümrük fâideden addolunur".

Hindistan'la ticârette, o tarafa fazla altın ve gümüş akımı çoktan beri bilinen yapısal bir ekonomik olaydır.[45] İngiliz East India Company idarecileri, XVII. yüzyılda, Orta-Doğu'nun bu bakımdan pasif durumuna kuvvetle parmak basmışlardır. Bu dönemde, Kızıldeniz ve Basra'ya, Hollanda ve İngilizler aracılığı ile gelen Hint ve Güney/Doğu-Asya ürünleri (Hint pamukluları ve şalları yanında özellikle baharat, boyalar) karşılığında, burada kâr getiren mallar bulmak güçtü. İran, ipek ihracı ile bunu büyük ölçüde karşılayabiliyordu.[46] Fakat Basra'nın hurması, Mokka'nın kahvesi ve Arap atları dışında uygun ihrac malı bulunamıyordu. Bunun sonucu ortaya çıkan açık, altın ve gümüş ile ödeniyordu. XVII. yüzyılda kumaş ithali yapan Osmanlı ithalatçı tüccâr bezzazların terekelerinde, büyük miktarda nakit para, özellikle altın, rlyal ve esedî guruş bulunması sırf bir rastlantı olmamalıdır.[47]

Özetle, Hindistan–Orta-Doğu ticâretinde XVII. yüzyıldaki gelişmeye parelel olarak, büyük ticâret ve para devir hareketinin, Naimâ'nın dediği gibi "Karun gibi" zengin Hintli tüccârın ortaya çıkmasını sağladığı ortadadır. Herhalde Avrupa'dan önce Osmanlı pazarı, Hint pamuklu kumaş ihracatı için esas pazar olmuştur. 1690'a doğru İngiliz East India Company ajanları, Hindistan'dan Orta-Doğu'ya gönderilen pamuklulaların Avrupa'ya giden miktarın beş katı olduğunu bildirmektedirler.[48] Malûmdur ki, XVII. yüzyılda Hint pamukluları Orta-Doğu'dan sonra Avrupa pazarlarını da istilâ edecek; bu hareket, bir bunalım dönemine ve ardından Batı-Avrupa memleketlerinde pamuklu sanayiinin yükselmesine yol açacak ve nihâyet XVIII. yüzyılın ikinci yarısında geniş pazarlar için yığın-üretim yapma gereği, bu sanayide mekanik yöntem ve araçların uygulanması ile Batı'yı büyük sanayi devrimine götürecektir.

Merkantilist Avrupa'nın, Hint pamuklularının istilâsı karşısında reaksiyonu Osmanlılarınkinden çok farklı olmuştur. XVII. yüzyıl ortalarından başlayarak Fransa ve İngiltere'de ilkin yüksek sınıflar, sonra halk yığınları arasında renkli basma pamuklu dokumalar (*chintz, indiennes*) moda olup büyük bir talep ortaya çıkınca, yünlü, ipek ve keten dokuma sanayii güç duruma düşmüş; onların baskısı ile pamuklu kullanımına karşı yasaklar konmuş, ithalata ağır gümrük tarifeleri uygulanmış; fakat nihâyet XVIII. yüzyıl ortalarında "merkantilistlere" karşı "economist"ler davayı kazanmışlar, pamuklu ithalatı üzerindeki önlemler hafifletilmiş, yerli pamuk sanayii teşvik edilmiş ve desteklenmiştir.[49]

XVII. yüzyılda Hollanda'dan sonra İngiltere'de de Hint pamuklu ithalat ve ticâreti, temel ticâret kollarından biri halini almıştır. 1650–1750 döneminde İngiltere'de Hint pamukluları, özellikle kibar sınıf için ince muslinler, *chintz* (Türkiye'de *çit* diye bilinen iyi kalite basmalar), *calico* denen nisbeten ucuz pamuklular, Masulipatam, Dakka, Gücerat, Bengal lüks pamukluları, İngiliz East India Company ticâretinin dörtte

[45] F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I. çev. S. Reynolds, New York: 1972, s. 463-466; Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 152-189.

[46] Bak. Steensgaard, *The Asian Trade*, s. 367-397.

[47] Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri", *Turk Tarihi Belgeler Dergisi*, III (1968), s. 91-93, 143-146, 164-166, 193-195, 325-328, 336-338, 368-372.

[48] 1690'da Sir Josia Child şunu yazmıştır: "It was in the Company's (East India Company) power to interrupt bis (the Mughal Emperor) trade to the Red Sea and that of Armenians, Persians, Kurds and other people of Bussora (Basra) etc. which usually carried off five times as many Callicoes as we and the Dutch". (Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 246, 191-196).

[49] Bu gelişmeler için bak. S. Ahmad Khan, *The East India Company in the XVIIth Century*, London:1923, s. 22-26; Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 294-296; Fransa'da yasaklar için bak. P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris:1911, s. 277-278: İngiltere'den bu ticâret dolayısıyla fazla altın ve gümüş çıkmasının doğurduğu kaygı için bak. S. Ahmad Khan, *The East India Company*, s. 168-172, 214-222.

[yan sayfada]
Beyaz şeffaf Hint pamuklusundan yapılmış çocuk iç entarisi.
18. yüzyıl.
TSM 13/736.

üçünü oluşturuyordu.[50] 1680'lerde İngiliz kumpanyası ithalatı, bir buçuk milyon parça üzerine fırlayarak rekor bir düzeye çıktı. Bundan sonra yasaklara ve kısıtlayıcı önlemlere rağmen, Hint pamukluları piyasaya hâkim oldu.

Osmanlılar bu dönemde, özellikle İzmir'den ve Haleb'den gönderilen Anadolu pamukluları ile Asya'dan Avrupa'ya büyük pamuklu ihrac hareketine katıldılar. 1700'de Fransa'ya 314.000 Fransız lirası olan Türk pamuklu ihracatını, üç yıl sonra yasaklar gevşetilince, üç milyon liraya çıkmış buluyoruz.[51] Bu Türk-Arap pamuklular listesinde şu adları tanıyabiliyoruz: Kilis, Mardin, Diyarbakır, Hamâ, 'Ayntâb (Gaziantep), Antakya, Haleb, Kudüs, Şam bezleri, bogasi (boucassin), kutnu (kutnî), beledî çeşitleri.[52] Bu listede, Osmanlı sanayiinin Hint, Acem taklitleri, basma, muslin ve *indiennes*'leri de anılmalıdır. Orta Amerika'da plantasyonlarda esirlere giydirilen ucuz, kaba ve sağlam mavi pamuklunun büyük bir kısmı, o zaman Osmanlı topraklarından gidiyordu. Keza, Marsilya boyahanelerinde boyanan Batı-Anadolu ham pamukluları oradan İspanya'ya ihrac edilmekte idi.[53] İzmir'in XVII. yüzyıldan başlayarak, öteki ihrac merkezlerini, bu arada Haleb'i geride bırakarak, imparatorluğun en önemli ihrac limanlarından biri haline gelmesi özellikle pamuk ve pamuklu ihracatındaki bu gelişime bağlıdır.[54] Serez-Selânik ve Teselya bölgesi ise, XVIII. yüzyıl ikinci yarısında Orta-Avrupa'ya, özellikle Almanya ve Avusturya'ya yaptığı büyük pamuk ve pamuk ipliği ihracatı ile görülmemiş bir ekonomik gelişme dönemine girecektir.[55]

Hint pamukluları, Osmanlı pamuklu sanayiini çöküşe götürememiştir; XIX. yüzyılda Avrupa pamuklu istilâsı karşısındaki çöküntüye benzer bir durum görülmez. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Türkiye, ana sanayi kolunda, yani pamuklu sanayiinde büyük iç pazara egemendir. Türk ustaları, hiç olmazsa bazı çeşitlerde, Hint mallarını (aşağıda çizelge IV) taklit ederek doğulu rakiplerine karşı başarılı olmuştur. Özellikle bogasi ve bezde, Türk pamuklu sanayii o zaman hammadde ve emek bakımından rekabet olanaklarına sahip görünmektedir.

1650–1750 arasında Hindistan'ın, dünyanın bir numaralı pamuklu üreticisi ve ihracatçısı durumuna gelmesi başlıca iki faktörle açıklanır: emek mâliyetinin düşüklüğü, hammaddenin yerinde üretimi ve ucuzluğu.[56] Bunun yanında, zerâfet ve moda da önemli bir rol oynamıştır. Hint pamukluları, özellikle muslinler (dülbend), boyanmış ve basma pamukluları, çekici desenleri ile Orta-Doğu alıcısını, sonraları Avrupalıları büyülemiştir. Çoğu zaman moda, fiyat faktörünü ikinci plâna düşürmüştür. Osmanlı ülkesine giren Hint pamukluları, genellikle lüks ve pahalı çeşitlerdendi. Hindistan'da, şüphesiz ilkin sarayın ve yüksek tabakanın talebi etkisiyle, renk, desen ve dokuma teknolojisinde büyük ilerlemeler olmuş; Hint lüks dülbendleri ve basmaları eşsiz bir kalite üstünlüğüne erişmişti.[57] Öbür taraftan Hint pamuklularının başka memleketlere bakarak ucuzluğu, daha XIV. yüzyılda, İslâm dünyasını dolaşan Arap seyyahı İbn Battuta'nın dikkatini çekmiştir.[58] Pazar koşullarını rasyonel bir biçimde inceleyen İngiliz East India Company ajanları ve bunların gözlemlerine dayanan ekonomi tarihçileri, Hint pamuklu sanayiinin olağanüstü gelişme ve yayılışını, temelde minimum fiyat farkı (price differential) ile açıklamaya çalışırlar ve başlıca işçi gündeliği indeksi üzerinde dururlar.[59] Bu nokta, Türkiye için önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi Hindistan'da da pamuklu sanayiinin temeli pamuk ipliği yapımıdır. XVII. yüzyılda Dakka'da 25.000 dokumacıya karşılık 80.000 iplikçi vardı. Bu iplikçilerin büyük bölümü de kadındı.[60] Genellikle, pamuk ipliği üretiminde büyük işçi kitlesini, emeğini en ucuza arzeden fakir şehir halkı ve özellikle kadınlar ve

[50] Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 282.

[51] Masson, *Histoire du commerce*, s. 454. I. K. Fukusawa'dan özet ve Tokat, 'Ayntab, Diyarbakır, *kutnu* ve *meydaniye* üzerinde aşağıda ayrıntılar.

[52] Masson, *Histoire du commerce*, s. 457, not 1.

[53] Masson, *Histoire du commerce*, s. 456. aşağıda bak. *blue jean* menşei.

[54] İzmir'in gelişmesi üzerinde bak. N. Ülker, *The Rise of İzmir, 1688–1740*, yayınlanmamış doktora tezi, The University of Michigan: 1974.

[55] Bu konu, Osmanlı arşiv malzemesine göre geniş bir biçimde ele alınmalıdır. Şimdilik bak. N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris: 1956; V. Paskaleva, "Les relations commerciales des contrées bulgares avec les pays occidentaux et la Russie", *Etudes Historiques*, Sofia: 1960, s. 253–284.

[56] Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 241–247.

[57] Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 237–238, 247, 282.

[58] İbn Battuta, *Voyages*, ed. C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti, IV., Paris: 1958, s. 2–3; C. J. Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris: 1937, s. 189–190.

[59] Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 159–170.

[60] Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s. 262.

çocuklar veya şehre yakın köylü halk oluşturur. Öbür taraftan hareketler ucuz pamuklulardan kalan kâr (profit margin) çok az olduğundan, emeğin sıradışı ucuzluğu en önemli faktör halini alır. Chaudhuri'ye göre (s. 241-247), Hindistan'da pamuklu sanayii kast içindeki gruplara göre örgütlenmiştir ve küçük kasabalara ve köylere yayılmış halde son derece dağınıktır. Eksilmeyen büyük işsizler yığını, bu sanayii için daimi ucuz emek sağlar. Bu sistemde, ihracatçı büyük tüccâr, işçi ile uzak pazar arasında ilişkileri düzenleyen ve örgütleyen vazgeçilmez temel elemandır. Fakat köylü-işçi ile büyük tüccâr arasında, toplayan gezginci tüccâr ve başka aracılardan oluşan geniş bir örgüt vardır. Tüccâr, köylüye İslâm hukukunda dikkatle düzenlenmiş olan *selem* kurallarına göre, avans verir ve kendisine bağlar.[61] Böylece, işçi, kredi ve ürettiği mal için pazar garantisi sağlamış olur. Fakat öbür yandan, bu sistemde gezginci tüccâr veya aracı, işçinin içinde bulunduğu zaruret halinden yararlanır ve gündeliği asgari düzeyde tutma olanağını bulur. Hindistan'da XVIII. yüzyılda, Avrupa'dan pamuklu için gelen büyük talep karşısında, selem sistemi yerine parçacı ev-sanayii (*Verlag* system) ve nihâyet gündelikçi işçi sistemi gelecektir. Emek üzerine tüccâr kontrolü gittikçe daha kuvvetlenecektir. Her üç sistemde de tüccâr, pazar ile işçi arasında fiyat mekanizmasının işlevinde hâkim elemandır.

Yukarıda işâret ettik ki, East India Company ajanları, emek mâliyetini, üretim mâliyet hesaplarında çoğu zaman en önemli eleman olarak ele alırlar. Emek mâliyeti ise, temel beslenim maddeleri, pirinç ve buğday fiyatlarındaki dalgalanmalara bağımlıdır. Bu maddeler genellikle Avrupa fiyatlarından çok aşağıdadır. Böylece, Hindistan koşulları, pamuklu el-sanayiinde gündeliği en aşağı düzeyde tutabilmekte ve dış pazarda -yani emeğin çok daha pahalı olduğu yerlerde- rekabet olanağını kaldırmaktadır.

Osmanlı pamuklu sanayii, piyasayı kontrol altında tutmakla beraber bazı Hint pamuklularında, özellikle lüks dülbendlerde rekabet olanağı bulamamıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yalnız yüksek tabaka arasında her zaman alıcı bulan çok pahalı lüks dülbentler değil, ucuz Hint basmaları ve Hint pamuk ipliği de Osmanlı pazarında tutunmuş bulunuyordu. Bunda, kullanılan pamuk kalitesinin üstünlüğü, renk ve desen nedeniyle çekicilik, moda faktörü önemlidir. Bunun dışında, bir açıklama bulmak için, Osmanlı ülkesinde emeğin mâliyetini de hesaplamak ve karşılaştırmak gerekir. Osmanlı ihtisâb defterleri ve kadı sicillerinde nafaka tayinleri böyle bir incelemeyi olanaklı kılmaktadır. Böyle bir karşılaştırmanın sonucunu bekleyerek, o zaman Osmanlı emek mâliyetinin Avrupa'dan aşağı, fakat Hindistan'dan yüksek olduğu düşünülebilir.

Son olarak şu noktayı da belirtelim ki, Hint pamuklu sanayii, kuşkusuz tüccârın kontrolü ve örgütlenmesi sonucu olarak, pazar talep koşullarına uyabiliyordu. Osmanlı pazarında rağbette olan bazı pamuklu çeşitlerinin, aynı adla (alaca, kutnî vb.) Hindistan sanayiinin başlıca yapım ve ihrac malları arasında yer aldığını biliyoruz. Bu bir rastlantı değildir. Fakat aynı zamanda Anadolu pamuklu el sanayii, Hint pamuklularının taklitlerini yapmakta gecikmeyecektir. İki memleket arasında sosyal koşullar, örgütlenme ve teknolojide benzerlik ve akrabalık vardır. Bir misâl olmak üzere, Orta-Doğu'da moda olan üzeri kâğıt gibi çirişle parlatılmış pamuklu çeşidini -ki bu Abbasîler dönemine kadar götürülebilen bir gelenektir-[62] Avrupa zevkine uymadığı halde, Orta-Doğu pazarı için Hint sanayii geniş ölçüde üretiyordu. Osmanlı sanayiinde pamuklular, bunun için *cenderehâne*lerde (mengenehâne) cendereden geçirilirdi. Biz aynı teknolojiyi Hindistan'da buluyoruz.

[61] *Selem* Osmanlı İmparatorluğunda geniş ölçüde uygulanmakta idi: M. Akdağ, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIV (1950), s. 366-368; İslâm hukukunda yeri için bak. Tahâvî, *Kitâb al-Shurût al-Kabir*, ed. J. V. Wakin, New York:1972; *Mecelle*, madde 380-387.

[62] Carl John Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris:1937, s. 121; Hindistan'da pamuklu dokuma teknikleri üzerinde bak. Sir George Birdwood, *Industrial Arts of India*, London: 1880; W. Born, "Le rouet à main hindou: sa diffusion vers l'Est et vers l'Ouest", *Les Cahiers CIBA*, III, no. 26 (1949), s. 904-905; R. Pfister, *Les toiles imprimés de Fostat et l'Hindostan*, Paris:1938; J. Irwin ve K. B. Brett, *Origins of Chintz*, London:1970; Türkiye'de dokuma tekniği için Ş.Y. Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul:1978; R. E. Koçu, *Türk Giyim Kumaş ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara:1969; H.E. Wulff, *The Traditional Crafts of Persia*, Boston:1966, s. 172, 230; Ş. Elçin, "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar", *Türk Etnografya Dergisi*, V (1962), s. 1-20.

Hindistan'dan ithal pamuklu çeşitleri

Aşağıda Osmanlı kaynaklarından çıkardığımız listeler (bak. Çizelge III–V), bazı pamuklu çeşitlerinde Hint mallarının Osmanlı pazarında tutunmuş olduğundan, özellikle dülbendlerde (müslin) bu pazara egemen olduğundan söz etmemizi haklı kılar.

1. Edirne, 1543–1659

1543–1659 yılları arasında Edirne'de ölmüş olan 19 bezzazın stokları içinde ve terekesi kayıtlı 175 kişinin ev eşyası arasında[61] Hint menşeli şu pamuklu kumaşları buluyoruz:

[61] O. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri", *Belgeler*, III (1968), s. 1–477.

Çizelge III: 1. Edirne

pamuklu mamuller	fiyat (akça)	tereke defteri sayfa
Destâr-ı Kanbil (1554) (adedi)	80	129
Kumi Hindi Laciverdi (1568)	230	138
Peşgîr-i Hindi (1569)	20	
Hindi makrama (1572)	15	
Bühâri dülbend (1637)	300	270
Ser-Hindî (1637)	360	271
Lekepûri (Lakapûri) beyaz bogasi topu (1637)	600	271
Çit (1637)	180	271
Ferespidi (Fîrûz-pûri) (1637)	300	271
Bühâri dülbend (1641)	200	306
Kayyim-Hâni dülbend (1641)	320	306
Bayrâm-pûri dülbend (1641)	50	306
Ser-Hindî makrama (1641)	20	306
Lekepûri (Lakapûri) bogasi (1641)	250	307
Pâfta bogasi (1641) (değirmisi)	15	307
Hindî iplik (1641) (okkası)	100	325
Hindî yorgan (1596)	150	335
Hindî kuşak (1596)	70	336
Hindî kırmızı bogasi (1596)	200	336
Dapul (Dabhol) alacası (1651)	225	353
Kabûlhâne dülbend (1658)	150	406
Çit (1658)	120	406
Kayyim-Hâni dülbendi (1658)	213	407
Kabûlhâne dülbendi (1658)	170	407
Kırmızı Keşmir Şal (yün)	1.530	430

2. Basra, XVI. yüzyıl

1551 ve 1575 Basra tahrir defterleri.[64] Basra Körfezi bölgesinin Osmanlı-Hint ticâretinde oynadığı rol üzerinde önemli ve güvenilir kaynaklarımızdandır. Bu defterlerdeki kanunnâmelere göre, Hindistan'dan gelen başlıca eşya şunlardır:

Dokumalar: Dülbendler, bu arada dülbend-i hâssa, bayrâmi bez, mi'cer-i Hindi (Hint örtüsü) "vesair akmişe". Bayrâmî âlâ ve harciâlem olarak iki kalite ithal olunur. Beyaz bayrâmî ve mi'cer-i Hindi, Basra'da boyahanede siyaha boyanır, buradan gemi ile başka taraflara gönderilir.

Hindistan'dan Basra'ya pamuk da ithal olunur ve burada oldukça önemli bir pamuklu sanayiine vücut verir. Basra'da pamuğu atmak ve temizlemek için büyük bir penbehâne vardı. Bu penbehânede alınan resim 1551'de, 16.983 akçadan 1575'te 135.232 akçaya yükselmiştir. Basra, Katif ve Bahreyn'de yapılan pamuklular öteki Osmanlı bölgelerine ihrac olunmakta idi. Özellikle Katif'te kirbas, destâr, bez ve alaca olarak çeşitli pamuklu kumaşlar dokunmakta ve ihrac edilmekte idi. Katif'in mavi bezi, kadınların başlarına örttükleri bürüncük meşhurdu (Mavi boya için çivit, Hindistan'dan ithal olunmakta idi). Bahreyn'in dülbendleri de meşhurdu. Basra'ya karadan, yani Osmanlı topraklarından ve İran'dan da pamuk ve dülbend geldiği kanunnâmede yazılıdır. Hindistan'dan Basra'ya ithal olunan öteki malların başında baharat, çivit (Arapça nîl), demir, çelik (pûlâd) gelmektedir. (1630'larda Tavernier, s. 28, Şam çeliği diye tanınan çeliğin aslında Hint çeliği olduğunu açıklar).

Basra'ya deniz yoluyla ve Necd ve Al-Hasâ yolu ile kumaş ve çivit ithal edildiği kayıtlıdır. Hint menşeli mallar Mekke'den çöl yolu ile geliyordu. Hürmüz ve Hindistan'dan gelen gemiler, eşyalarını ya Basra'ya çıkarır, yahut transit olarak Bagdad'a giderlerdi. Basra; civar bölgelere, Cezâir (Basra deltasındaki adalar), Huvayza ve İran'a (Dizful, Şustar) Hint mallarının dağıtım merkezi rolünü oynamakta idi. Kanunnâmede, Basra'dan Hürmüz'e at ihrac olunduğu kayıtlıdır. Basra'nın ihracatı arasında mazı, camus derisi, hurma, pirinç, kına, kızıl-boya ve deve sayılmaktadır. Gücerât pamuklu sanayii, Arabistan'dan ithal edilen kızıl kökboyaya bağımlı idi. Deve, İran'a ihrac olunurdu. Hindistan'a buradan giden malların en önemlisi kuşkusuz at idi.

Basra gümrük mukata'aları iç ve dış ticâret genişliği üzerinde bir fikir verebilir (akça hesabı ile: 1 altın= yaklaşık 60 akça).

Gümrük geliri (akça olarak)

	1551	1575
Hürmüz ve Hindistan'dan gemilerle gelen mallardan	1. 394. 799	1. 150. 583
Şattularab'dan küçük gemilerle gelen mallardan (hurma, pirinç, hububat, sebzevat, balık vb.)	547. 269	749. 338

Hürmüz–Hindistan gümrüğünün azalmasına karşılık bölge ticâretinden elde edilen gümrük geliri artmıştır. Hint mallarından gelen gümrük geliri: 19-23 bin altın, azımsanamayacak bir miktardır. Unutmamak gerekir ki, Hint mallarının büyük bir bölümü Bagdad'a transit geçmekte, Basra'da gümrük ödenmemekte idi.

[64] R. Mantran, Règlements fiscaux ottomans. La province de Basra, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, X, s. 224-77

Basra bölgesi İran ile, deniz ve kara yolu ile geniş ölçüde ticâret yapmakta idi. İran'dan Basra'ya ithal edilen mallar şunlardı:

Çizelge IV: Dokumalar

[illegible]
Davrak mavi kırbası, Isfahan bezi (mavi ve beyaz) (krş. Ayntâb acemi'leri)
İpekliler
Kemha
Mahâzim-i Yazdi
Siyah Yazdi
Kaftan
Kuşak
Futa (peştemal)
Mulla (beyaz kadın başörtüsü)
Halı (kâliçe)
Keten
Yün İpi
Yapağı
(bu mallar Bandar ve Şuştar yolu ile geliyordu)
Ötebi mallar
Pamuk
Arpa, buğday
Kuru meyveler (fındık, ceviz, incir, kuru üzüm, fıstık)
Koyun
Şiraz'dan yay ve gülâb

3. İstanbul pazarı, 1640

Yalnız pahalı keşmir şalları (1640 tarihli Narh Defteri'nde fiyatı 1.600 akça) ve ipeklileri değil, Hint ince pamuklulan da Osmanlı seçkin sınıf arasında değerli hediyeler olarak alınıp verilmekte idi. Bu görenek, bu kumaşların lüks sayıldığını gösterir. 1547'de eski Zebîd (Yemen) valisi Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelirken Padişah'a getirdiği Hint menşeli eşya arasında şunlar sayılmaktadır (Başbakanlık Arşivi, Fekete tasnifi, 345): Kemhâ-i Hindi,

kutnî-i Hindî, Hindî alacadan peşgîr, beyaz bayramî. Bir saray hazine mevcudu yoklama defterinde (T. Öz, *Arşiv Kılavuzu*, II, İstanbul: 1940, vesika 21), hazinedeki değerli eşya arasında Hint ridâsı (perde) dikkati çeker. 1640 tarihli bir narh defterindeki liste bize, bu tarihte İstanbul'da yerli ve ithal kumaşlar, bu arada pamuklular üzerinde tam ve sistemli bilgi vermektedir. Bu liste, ölçü ve fiyatları da verdiğinden son derece değerli bir kaynaktır. Aşağıdaki listede, yerli ve ithal malı bütün bogasi ve dülbent çeşitlerini ayrıntılı bilgileri ile veriyoruz. Renk ve desene göre birçok adlarla anılan pamuklular aslında, dülbend (tülbent), bogasi ve bez olarak başlıca üç kategoride toplanmıştır. Şehir ve köylerde pamuklu dokuyanlar, cullah (culah, çulah veya çulha şekilleri daha yaygın) ve bogasici olarak ayrılır. Cullahlar, kaba bez dokuyanlar; bogasiciler ise ince kalite pamuklu dokuyanlardır. XIV. yüzyılda İlhanlılar döneminde yazılmış bir kaynak,[65] mermerî, kutnî ve kirbas olarak başlıca üç çeşit pamukludan söz eder. Kirbas (Sanskrit dilinden: *karpasi*), kaba pamuklu için Arapça ve Farsça'da yerleşmiş bir sözcüktür ve XV-XVI. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında sık sık kullanılır. Bunun yerine sonraları, bez kelimesi yerleşmiştir.

Aşağıdaki listeye kaba pamuklu çeşitlerini (bezleri) almadık. Keza, çoğu zaman pamukludan yapılan yorgan, makrama (mahrama), kavuk, takye, peştemal, hamam havlularını koymadık. Bu gibi mallarda yerli pamuklular egemendir. Lüks yorganlarda bazen Hint dokumaları kullanılır. Kaba pamuklular tamamiyle yerli malıdır (Narh Defteri, bu bezlerin menşeini çoğu zaman gösterir: İstanbul bezi, Akşehir bezi, Soma bezi, Edremit bezi, Nazilli bezi, Mısır bezi, Çine çenberliği, Akhisar bezi, yorganlarda Kayseri bogasisi, Bilecik dolaması, Urla beledîsi, yastıklarda Kastamonu, Tire, Haleb pamukluları kullanılır. Peşgirde, Sirfica ve Tire pamuklusundan söz edilir).

[65] Walter Hinz, *Die Revâlâ-ye Fallâhiyye*, Wiesbaden: 1952, s. 136 b-137 a. Z. V. Togan tarafından ortaya çıkarılan bu önemli kaynak, Abdullah Mâzenderânî tarafından yaklaşık 1363 yılında yazılmıştır. Bu kaynak o zaman İran'a Hindistan'dan kumaş ithal edildiğini de belgelemektedir, s. 13 b, 133 a.

Çizelge V: Çeşitli kalitelere göre 1640 narh fiyatları (akça olarak)

1 zirâ: 68 sm, 1 rub': 8. 5 sm, 1 gireh: 2. 04 sm.

pamuklu çeşidi	âlâ (en eyi kalite)	evsat (orta kalite)	ednâ (aşağı kalite)	1640'ta 1 florî altın = 120 akça 1 kâmil guruş = 80 akça narh verilmiştir. 1637'de 1 altın 250 akçaya çıkmıştı.
Bogasiler	**akça**			
Beyaz Lakapûri	400 (topu), zirâ: 25	360 (topu) zirâ: 23	–	eni: 1 zirâ 3 rub' 1 gireh; boyu: 16 zirâ, evsatı 15 zirâ
Beyaz Bayramî	320 (topu), zirâ: 26,5	–	–	eni: 1 zirâ 5 rub', boyu: 12 zirâ
Lakapûri, Cihângir	460 (topu), zirâ: 26	–	–	eni: 1. 5 zirâ, boyu: 17.5 zirâ
Lakapûri, Acem al ve gülgûnî	160 (topu), zirâ: 26	–	–	eni: 1 zirâ, 3 rub', 1 gireh, boyu: 6. 5 zirâ
Lakapûrî, heft-renk	155 (topu), zirâ: 25	–	–	
Beyaz Ferespûrî, Acem	195 (topu), zirâ: 12	–	–	eni: 6 rub' 1 gireh, boyu: 16 zirâ

Ferespûrî (Feroz-pûrî veya Firûz-pûrî)	–	173 (topu) zirâ: 11	–	eni: 6 rub', 1 gireh, boyu: 11 zirâ
Ferespûrî Acem, heft-renk	–	–	135 zirâ: 12,5	eni: 6 rub' 1 gireh, boyu: 11 zirâ
Beyaz Semânî Acem	320 (topu), zirâ: 29	–	–	eni: 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu: 11,5
Beyaz Haydarâbâdî Acem	295 (topu), zirâ: 17	–	–	eni: 1 zirâ 1 rub', boyu: 17,5 zirâ
Haydarâbâdî, heft-renk	–	–	140 zirâ: 17	eni: 1 zirâ, boyu: 8. 5 zirâ
Hind bogasisi, beyaz	330 (topu), zirâ: 17	–	–	eni: 6 rub' 1 gireh, boyu: 19 zirâ
Hind bogasisi, heft-renk	–	–	170, zirâ: 16,5	eni: 6 rub' 1 gireh, boyu: 11 zirâ
Hamid bogasisi, beyaz isperek	140 (topu), zirâ: 18,5	120 (topu), zirâ: 16	100, zirâ: 14	âlâsı: eni: 1 zirâ 1 rub', boyu: 7 zirâ
İsperek neftisi Hamid bogasisi	165 (topu), zirâ: 21	130 (topu), zirâ: 18	112: zirâ 15	tonluk: eni 1 zirâ 1 rub', 1 gireh, boyu 7,5 zirâ; aslında boy 8,5 zirâ imiş, üç ay mehil verildi, yine aynı boyda yapılması için.
Beyaz Borlu bogasisi	115 (topu), zirâ: 9	–	–	kaftanlık: eni: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 11,5 zirâ
Heft-renk, Hamid ve Borlu bogasileri	120 (topu), zirâ: 10,5	–	–	eni: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 11,5 zirâ
Borlu isperek neftisi	147	–	–	eni: 1 zirâ, boyu: 11,5 zirâ
Kırmızı Diyarbakır bogasisi	220 (topu), zirâ: 22	200 (topu) zirâ: 20	–	âlâsı: eni: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 10 zirâ
Tokat'ın Diyarbakır benzeri kırmızı bogasisi	140 (topu), zirâ: 14	–	–	eni: 1 zirâ, boyu: 10 zirâ
Kastamoni kırmızı bogasisi	133 (topu), zirâ: 13	120 (topu) zirâ: 12	110 zirâ: 11	eni: 1 zirâ, boyu: 10 zirâ
Musul bogasisi, beyaz	500 (topu), zirâ: 24	–	–	eni: 1 zirâ 1 rub', 1 gireh, boyu: 21 zirâ 2 rub'
Musul bogasisi, siyah	200 (topu), zirâ: 29	–	–	Boyu: 7 zirâ 1 rub'
Musul benzeri Hamid siyah bogasisi	110	–	–	eni: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 7,5 zirâ
İstanbul siyahı	105	–	–	–
Borlu bogasisi, heft-renk	109 (topu), zirâ: 9	–	–	eni: 1 zirâ, boyu: 11,5 zirâ

Borlu bogasisi, mâi	113 (topu), zirâ: 8,5	–	–	–
İstanbul bogasisi, mâi	92 (topu), zirâ: 8	–	–	–
Borlu bogaslsi, al	140 (topu), zirâ: 13	–	zirâ: 12	–
Borlu bogasisi, nebatî	zirâ: 9.5	–	–	enl: 1 zlrâ 1 gireh
Manisa bogasisi, beyaz	zirâ: 11	–	zirâ: 10,5	boyu: 11,5 zirâ
Manisa isperek neftisi	180 (topu) zirâ: 23	–	–	eni: 1 zlrâ 2 rub', boyu: 7 rub'
Manisa nar neftisi	165 (topu) zirâ: 15	–	–	enl: 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu: 11,5 zirâ
Musul kırmızı bezi	zlrâ: 30	–	–	enl: 1 zlrâ 1 rub'
Beyaz Mardin bezi	230 (topu) zirâ: 11	–	–	enl: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 22 zirâ
Denizli beyaz bogasisi	zirâ: 25	–	–	enl: 1 zirâ 2 rub', boyu: 8 zirâ
İstanbul beyaz bogasisi	zirâ: 6,5	–	–	boyu: 11,5 zirâ
İstanbul heft-renk bogasisi	zirâ: 7	–	–	–
Hindî Burûcî beyaz bogasisi	600 (topu) zirâ: 31	–	–	eni: 1 zlrâ 1 rub', boyu: 20 zirâ
Beyaz Bâfta bogasi	zirâ: 14	–	–	eni: 7 rub', boyu: 14 zirâ
Beyaz İstanbul astarı	zirâ: 4	zirâ: 3,5	zirâ: 3	eni: 7 rub'
Mâî İstanbul astarı	zlrâ: 4	–	–	–
Nebatî İstanbul astarı	zirâ: 3,5	–	–	–
Borlu beyaz balta-sapı bogasisi	zirâ: 8,5	zirâ: 8	zirâ: 7	eni: 1 zirâ, boyu: 11,5 zirâ
Borlu balta-sapı heft-renk	zirâ: 9.5	zirâ: 9	zirâ: 8	–
Kıbrıs astarı	zirâ: 5.5	5	–	eni: 7 rub', boyu: 20 zirâ
Mısır mendil alacası	180	150	130	eni: 6 rub', boyu: 12 zirâ
Kentûm Hindî alaca bogasisi	340	–	–	–
Manlsa alacası	130	–	–	eni: 1 zirâ 2 rub', boyu: 8 zirâ

İbn-Baba alacası	100	80	70	eni: 6 rub' 1 gireh, boyu: 12 zirâ
Bağşehri alacası	70	–	–	eni: 1 zirâ 2 rub', boyu: 6 zirâ
Tire alacası	60	–	50	–
Dülbendler				
Mutallâ bi-misil (altınlı)	1.600	–	1.200	eni: 1 zirâ 3 gireh, boyu: 24 zirâ, ağırlığı 116 dirhem, "Padişah'a lâyık" en eyisi
Raksbendî	1.000	800	–	eni: 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu: 18 zirâ, ağırlığı 107 dirhem
Sûsi-mutallâ	1.200	–	–	eni: 1 zirâ 3 rub', 16 değirmi, boyu: 22,5 zirâ
Sûsi-Ferhâdî	700	–	–	eni: 1 zirâ 1 gireh, 18 değirmi, ağırlığı 102 dirhem, boyu: 20,5 zirâ
Hammâmi-mutallâ	800, değirmisi: 80	–	450 değirmisi: 35	eni; 2 zirâ, boyu: 20 zirâ, 240 dirhem, 10 değirmi, ednâsı: eni: 1,5 zirâ 13 değirmi
Şerbeti (topu)	720, değirmisi: 48	–	–	eni: 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu: 21 zirâ, 15 değirmi
Kenârlı muhker	325, değirmisi: 25	–	–	eni: 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu: 18 zirâ, 13 değirmi
Muhker kenarlı Ferhâdî, kesim harcı	640, değirmisi: 42	–	–	eni: 1 zirâ 1 rub', boyu: 18 zirâ, 15 değirmi
Mutallâ Raksindî	480	440	–	eni: 1 zirâ 1 rub', boyu: 18 zirâ, ağırlığı 100 dirhem, 15 değirmi
Mermer Şâhî	1.400, değirmisi: 80	1.000 değirmisi: 50	540 değirmisi: 30	eni: 1. 5 zirâ 1 gireh, boyu: 30 zirâ, ağırlığı 150 dirhem, 18 değirmi, evsatı: eni: 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu: 29 zirâ, 20 değirmi ednâsı: eni: 1 zirâ 2 rub', 1 gireh, boyu: 23 zirâ. 18 değirmi
Renkli mutallâ	300	280	260	–
Hâmâ kebîr	1.400, değirmisi: 80	–	–	eni: 1 zirâ 5 rub' 1 gireh boyu: 31 zirâ, 18 değirmi

Ilâssa destâr meyâne	1.040, değirmisi: 55	400 değirmisi: 20	–	10 değirmi
Destâr-i tensûh, kırmızı uclu	900, değirmisi: 30	–	–	eni: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 16 zirâ 15 değirmi
Destâr-I Bihâri mutallâ	260	220	180	eni: 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu: 17 zirâ, 14 değirmi
Destâr-i Kayyim-Ilâni kesim harci	400, değirmisi: 20	300	200	eni: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 25 zirâ, 21 değirmi
Mendceri (?) dülbend	200	180	–	eni: 1 zirâ, boyu: 16 zirâ
Bihâri destâr-nimgül bir ucu, mutalla bir ucu	200	–	–	eni: 1 zirâ 1 gireh, boyu: 16 zirâ
Ferhâdi Agahanu destâr	330	280	–	eni: 1 zirâ, 2 rub', 1 gireh, 13 değirmi
Behrâm-pûri, harc-ı âlem al Hindi dülbend	400	260 değirmisi: 20	200	eni: 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, 13 değirmi
Şîr-Şeker	1.000, değirmisi: 56	600 değirmisi: 35	500	eni: 1,5 zirâ, 18 değirmi
Meselpatan, harc kesim	200, değirmisl: 17	–	–	enl: 1 zirâ 1 rub', boyu: 14 zirâ
Beyaz Bogasi-i Hümâyûnl, baş makramalığı	değirmisi: 110	değirmisi: 80	–	7 değirmi
Celâl-Şâhi beyaz bogasi	280, değirmisi: 32	240	–	eni: 1,5 zirâ, boyu: 15 zirâ, 9 değirmi
Tafsîli-Yezdî alaca bogasi	260	–	240	–
Alaca Kâşânî	240, değlmlisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 değirmi
Hind'in alaca kâfisi	480, değirmisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 değirmi
Alaca Hindî Mavdihî (?)	1.000, değirmisi: 56	–	–	eni: 1,5 zirâ, 18 değirmi
Büyük taklidî yemeni hurda nakış	340, değirmisi: 26	–	–	13 değirmi
Taklîd yemeni, irl nakışlu	280, değirmisl: 24	–	–	12 değirmi
Behrâm-pûrî yemeni tefârik destmâl	60	–	–	eni: uzun 1.5 zirâ
Çine dülbendi	65	–	–	eni: 6 rub', 1 gireh, boyu: 12,5 zirâ

Çine dülbendi	30	–	–	eni: 5 zirâ, 1 gireh, boyu: 9 zirâ
Beyaz üzerine meyân-pûr mendil-i Hindî	değirmisi: 120	değirmisi: 100	–	eni: 1 zirâ 2 rub', 18 değirmi
Mendil-i Tebrizî	560 değirmisi: 40	500	–	eni: 1 zirâ 2 rub', boyu: 18 zirâ, 14 değirmi
Tefârik ser-bend-i zerdârî	480	400	–	–
Tefârik makrama, sekizi bir, sırma kenarlu	tanesi: 145	–	120	eni: 1 zirâ, 2 rub', boyu: 2 zirâ
Serinci yemeni taklîdi makrama	360 tanesi: 30	–	300 tanesi: 23	13 tane bir yerde
Kâşânî alaca makrama	300 tanesi: 22	–	260 tanesi: 18,5	14 tane bir yerde
Beyaz kenarlı makrama	tanesi: 90	tanesi: 80	–	eni: 1,5 zirâ, boyu: 1,5 zirâ, 1 gireh
Alaca bürüncük, musannaf Yezdî	720 değirmisi: 57	600 değirmisi: 53	–	eni: 1 zirâ, 2 rub', 2,5 değirmi
Çubuklu bürüncük	arşını: 40	–	–	eni: 6 rub', 1 gireh
Sade bürüncük	arşını: 40	–	–	–
Kuşak siyah çubuklu bürüncük	arşını: 30	–	–	eni: 5 rub', 1 gireh
Benâres sâde kenarlu kuşak	70	–	–	boyu: 4,5 eni 1 zirâ
Benâres meyân-pur kuşak	120	–	100	eni: 1 zirâ, boyu: 6 zirâ
Benâres meyân-hâlî	90	–	–	eni: 1 zirâ, boyu: 5,5 zirâ
Zerdârî tefarik kuşak	480	–	400	boyu: 5 zirâ
Zerdârî tefârik kuşak	180	–	150	eni: 1,5 zirâ, boyu: 4 zirâ, 2 rub'
Şam'ın kırmızı ve güvezi ve al mukaddem kuşağı	dirhemi: 5	–	–	–
Şam hefi-renk mukaddem kuşağı	dirhemi: 4	–	–	–

4. Basra, 1690

1689-1690 tarihli Basra limanı gümrük kanunnâmesine göre,[66] bu tarihte Hindistan'dan gelen pamuklu ve başka dokumaların listesi:

[66] Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, *Basra Tahrir Defteri Maliyeden Müdevver no. 5461*, s. 104-118.

Sade köşe-destâr (sarık) (çok ince lüks pamuklu)

Hezârî destâr

Pansadî destâr

Hunkârî destâr

Savâî destâr

Kanpûrî destâr

Varangal destâr (Varangal Hindistan'da bir şehir)

Kanbîl destâr ve benzeri destârlar

Şilâ-Cûnî destâr

Şilâ-Bengalî destâr

Sade kutnî (pamuk-ipek karışımı)

Zertâr kutnî Zencîr-bâfî(?) kutnî

Mahremât kutnî

Sade atlâs (ipek)

Zertâr atlâs

Çeşm-i bülbül atlâs ve benzeri atlâslar

Alaca-I Buruc (pamuk-ipek karışımı) (Broach, Hindistan'da bir şehir)

Sahîb alaca

Keşmir alacası

Alaca-I Ahmed-âbâdî (Ahmed-âbâd, bir şehir)

Alaca-i Mav (Mhow, bir şehir)

Alaca-i Kesarî

Kampûre alacası

Benares alacası

Benderî alacası

Fatra (?) alacası

Divil alacası (Dabol, bir şehir)

Siyah bâfta dû-tâbî (pamuklu)

Siyah yekunîmî bâfta

Siyah bâfta-I Ahmedpûr

Siyah bâfta-[illegible] (?)

Sefîd bâfta-i Burûcî
Sefîd bâfta-i Ahmed-epir (Ahmed-pûr)
Sefîd bâfta-i Sûratî (Surat, bir şehir)
Bâfta-i Lakapurî
Sefîd bâfta-i miryâzî
Çit-i penc-reng
Çire-i destmâl-i penc-reng
Bâdle-i sade (Arapçada badle veya bazle elbise demektir)
Bâdle-i tamâm-zer
Bâdle-i zerî
Bâdle-i puta-dârî
Bâdle-i Nesavunî (Nausarî)
Nîm-bayrâmî
Sakkarî-Cûnî
Hammâmî sakkarî
Ferruh-Hânî sakkarî
Patka hamî ve benzerleri

Yukarıda yazılan kumaşlardan Basra'da gümrükte, her yüz parçadan dört parça vergi olarak alınır. Ayrıca yüz (parçayı) geçen her denkte *ser-boğca* adıyla bir parça alınır. Kapancılık (veya kapaniyye), yasakçılık ve dellâliye için yine her yüz adette bir parça alınır. Tavvâfiyye adı altında yirmi parça başına dört *hışti* para alınır. Hindistan gemilerinden, sahibi Müslüman ise 200 Şâhî resim alınır. Aynı kanunnâme, *Hint pembesi* adıyla bu bölgeye ham pamuk ithal edildiğini de göstermektedir. Diğer ithal malları başlıca baharat, Çin porseleni ve çivitten ibarettir.

Kayda değer ki, Basra'ya Bagdad'dan, yani Osmanlı mamülâtından kutnî, dülbend, kavuk ve arak-çin (takye) gelmektedir. Basra'ya İran'dan, çoğu ipek ve ipek-pamuk karışımı çok çeşitli kumaşlar ithal olunmaktadır. Bagdad'dan tüccâr ile gelip gemi ile kumaş ve baharat yükleyip giden kul taifesi, yani Padişah'tan ulûfe alan askerler, gemi başına beşyüz Abbasî öderler (İran Abbâsî parası için bak. Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 418). Buna karşı, Bahreyn'den gelen gemiler, Basra'dan geri dönerken resm-i refti adı altında üç (yüz) Abbasî öderler.

Bu listelerdeki Hint menşeli pamuklulardan bazıları hakkında ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz.

Bayrâmî: Bayrâm-pûrî ile Bayrâmî aynı çeşit kumaş olmalıdır. İbn Battuta (Defrémery ve Sanguinetti yayını, IV, 2), Hint'ten Çin İmparatoru'na hediye olarak çok değerli bayrâmî elbise götürdü; her topu yüz dinar değerinde idi. Ludovico di Varthema (1501-1507) Türkiye'ye ithal olunan kumaşlar arasında *bairamî*'den sözeder. Fakat İngiliz East India Company kayıtlarına göre, XVII. yüzyılda Byrampautes (Chaudhuri,

Trading World of Asia, s. 501) beyaz veya boyalı, kaba ve orta kalitede bir kumaştır. Başlıca, Gücerat ve Dekkan'da yapılırdı. Özellikle Batı-Afrika'ya ihrac olunurdu.

Dapul: (Divil) Dabhol, Bombay güneyindedir. Odoardo Barbosa[67] (1516-21) burasını, pek çok sayıda Müslüman tüccârın bulunduğu önemli bir şehir olarak anlatır.

Hammâmî: East India Company kayıtlarında *kummum* (bak. Chaudhuri, *Trading World of Asia*, s.504) yüksek kalite beyaz bir dülbenddir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Bengal'den ihrac olunurdu. Elbise için kullanılıyordu.

Çit: İngilizce'ye *chintz* olarak girmiş bu pamuklu çeşidi basmadır. Bir çeşit halk harcı pamuklu olup XVII. ve XVIII. yüzyılda Hint'ten büyük ölçüde ihrac edilmekte idi. Başlıca Bengal-Bihar, Kasımbazar, Patna, Kalkuta'da, daha ince yüksek kaliteleri Masulipatam ve Madras'ta yapılmakta idi. Gücerat ve Dakkan'da ince ve kaba çeşitleri yapılırdı (Bu kumaş hakkında bak. J. Irwin ve P. R. Schwartz, *Origins of Chintz*, London:1970). Çit, Osmanlı ülkesinde de yapılıyordu (Haleb Çiti için bak. Barkan, *Edirne*, s. 271). Pahalı nakışlı, ipekli ve pamuklu kumaşların bir taklidi olarak halk arasında basmalar, XVI. yüzyıldan sonra geniş bir tüketim konusu olmuştur. Kadın şalvarı, yatak örtüsü, yastık yüzü ve entarî olarak çok çeşitli yerlerde kullanılmaya başlayan basma, Orta-Doğu'da çok erkenden bilinir. Tahta bloklarla pamuklu üzerine renkli desenler basmaktan ibaret olan bu teknik, pre-endüstriyel ekonomide geniş pazar için toptan üretim şekillerinden biri olarak yayılmış görünmektedir.

Bâfta veya Pâfta: Kelime, Farsça *bâftan* (dokunmak) yahut *fâhiden* (*yolmak*, pamuğu atmak) kelimesinden gelmiş olmalıdır. Orta-Asya Türkçesinde *pakhta*, pamuk ve pamuklu anlamına fâhîden kelimesinden türemiş olup *bâfta* pamuklu çeşidi; Orta-Asya menşeli olabilir.[68] Bu kumaş, Chaudhuri'ye göre (*Trading World of Asia*, s. 501) beyaz, kırmızı veya başka renklerde kaba veya ince kalitede olup başlıca Gücerat, Broach (Buruc), Bihar, Bengal, Dakka, Nausari, Bardoli, Konkan ve Rajapur'da yapılırdı. 9-14 yarda uzunlukta ve 0,75-1 yarda genişlikte idi.

Şerbetî: Bu, lüks bir dülbend olup başlıca Bengal ve Dakka'da yapılırdı. İngiliz East India Company kayıtlarında *seerbettes* diye geçer. Bengal'de yüksek ve lüks kaliteleri yapılırdı.

Agabânû: Farley (The Resources of Turkey s. 236) XIX. yüzyılda bile bu pamuklunun Türkiye'ye ithalinden söz eder. İngiliz East India Company kayıtlarında açabani (atcha-bannies) diye adı geçen çeşit olmalıdır. Genel sürümü olan bu pamuklu çeşidi başlıca Bengal'de yapılırdı. Osmanlı 1640 narh listesinde agabânû destâr (sarık) tutunmuş bir çeşittir.[69]

İzârî: Osmanlı tereke kayıtlarında geçen izârî (İngliz East India Company kayıtlarında izarees, Chaudhuri, 502), orta kalite beyaz pamukludur. Güney-Hindistan'da yapılmakta idi. Genel kullanımı olan bu bezin topu 8 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişlikte olurdu.

Savaşpur: Bu Hint dülbendi, 1826 tarihli tamga listesinde (bak. O. Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, I, İstanbul:1922, s. 379) geçer. Salaşpur diye bilinen bu pamuklu çeşidi astar için kullanılan seyrek bir dülbenddir. Güney-Hindistan, Masulipatam, ve Ma-

[67] *The Book of Duarte Barbosa*, I, ed. M. L. Dames, Londra:1918, s. 164-165 (limanın asıl adı Dabhol olunur): "*Many ships of the moors (Muslumans) from divers lands, to wit from Meca (Mekke), Adem (Aden) and Ormus (Hürmüz) ... From the inland regions great store of cloth comes down the river and is laden on the ships*". O, hôlgenin Müslüman halkından ve D'Almeida'ya karşı direnişinden söz eder. Bu şehrin sahibi *Âdil Şâhîler*'den olup Türk (Rumî) sayılıyordu ve Portekizlilere karşı uzlaşmaz bir düşmanlık gösterdi. D'Almeida, şehri 1509'da ele geçirdi ve yaktı. *Âdil Şâhîler* hanedanını kuran Yusuf Âdil Han, ünlü vezir ve Osmanlı dostu Mahmûd Gâvân'ın bizmetinde bir kul idi. Hanedanın resmî tarihi, II. Âdil Han'ı, Sultan Murad'ın bir oğlu olarak gösterir. *Âdil Şâhîler* hakkında bak. Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, Ankara:1946, s. 413-417

[68] Fâbıa. *Resâlâ-yi Felâhiyye*'de (136 b) bir kumaş adı olarak geçer.

[69] Türkçe'de *âbânî* sarık halk dilinde bugüne kadar yaşamıştır. Bir çeşidi, üzerine sarı ipekle yapraklı dallar işlenmiş beyaz bezdir. *Bursa agabânîsi* ünlü idi. Bundan yorgan yüzü, bohça, bebek kundağı da yapılırdı. Agabânî'yi (âbânî) esnaf ve tüccâr takımı giyerdi (bak. R.E. Koçu, *Türk Giyim Sözlüğü*, s. 10).

lobar kıyılarında yapılan Salampur (sallampore, Chaudhuri, 502, 503) çeşidi ile belki aynıdır. Sallampore, İngiliz East India Company kayıtlarında (Chaudhuri, *The Trading World of Asia*) beyaz ve mavi boyalı orta kalitede bir pamuklu olarak gösterilir. Topu 15-18 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişliktedir. Başlıca bir ihrac malıdır. XVIII. yüzyılda beyaz salampur, İngiltere'de kalıpla desen basıldıktan sonra yeniden ihrac olunurdu. Ayntâb'ın mavi veya beyaz *acemî* pamuklusu *savaşpur* tipinde bir pamukludur. İran'da da, Davrak ve İsfahan'da mavi pamuklu imâl olunmakta idi.

[10] J. Heers, *Gênes au XV siècle, activité économique et problèmes sociaux*, Paris:1961, s. 185-189; M. Balard, *La Romanie Génoise*, II, Cenova:1978, s. 412, 571, 628, 878.

Bogasi veya bohasi, buhası, bogasi: İtalya'da ortaçağda *bocassino* diye ün alan Orta-Doğu'nun ince pamuklu kumaşıdır. Anadolu'dan o zaman İtalya'ya bogasi ihracını biliyoruz.[70] Lüks kaliteye kadar birçok çeşidi (fiyatları için bak. Çizelge III) ve beyaz ve renklisi vardır. Kaftan, kapama, zıbın gibi giyecekte veya döşemelik olarak kullanılırdı. Hamid-eli, Karaman, Tokat bogasıları yüzyıllarca şöhretini korumuştur. Pâfta bogasi, bir Hint malı olabilir. Narh defteri, çeşitli Hint bogasısından söz eder.

Hindî iplik: İthal Hindî iplik ince kalite iplik olmalıdır. 1640 tarihli Narh Defteri'ne göre Anadolu iplikleri fiyatları şöyledir:

(okka hesabiyle, akçe olarak)	
İnce Akhisar ipliği	40
Menteşe ipliği	gayet incesi 70 kalını 60
Mavi Geyve ipliği	110
Kırmızı Diyarbekir ipliği	220
Hindî iplik	100
(1 okka= 1,2828 kg.; 1 zirâ (arşın)= 68 santim)	

Hint pamuk ipliği ithali, 1800'e kadar önemli bir konu idi. Suriye pamuklu sanayii, İngiliz ipliğine geçmeden önce Hint pamuk ipliğini kullanıyordu.

Pamuk-ipek karışımı kumaşlar

Meselibeten veya Meselpatan: Çit basma pamuklulariyle tanınan Hindistan'ın doğu kıyısında Masulipatam'dan ihrac olunan bir pamuklu çeşidi, Türkiye'de bu adla tanınıyordu. Bu kumaş çeşidi örnekleri J. Irwin ve M. Hall'in eserinde (*Indian Painted and Printed Fabrics*, s. 48-52) gösterilmiştir. İngiliz East India Company kayıtlarına göre (Chaudhuri, s. 501-505), buradan çit, alaca, salampur adlarıyle basma, boyalı çeşitli pamuklular ihrac olunmakta idi. Osmanlı Narh Defteri'nde Meselibeten, Hint kutnisi (uzunluğu sekiz arşın) bir pamuk-ipek karışımı kumaş olarak anılmaktadır. Meselibeten başlık tülbendi, Osmanlı pazarında tutunmuştur.

Alaca: Kaşgarî'de (Divânü Lugat-it-Türk, B. Atalay yayını: barçın) *yolak barçın* tarifi,

alaca ve kutnî tarifine uyar (Karş. *A Survey of Persian Art*, ed. Pope, III, s. 2043). XIV. yüzyılda İran'da Mogol Hanı'na takdim edilen kumaşlar arasında *kutnî* (Resâlâ-yi Falâkiyyâ, 137a) vardır. Mogol döneminden sonra XIII. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de tüketimi çok olan ipek-pamuk karışını bir grup kumaş çeşidine kutnî ve *alaca* denir. Osmanlı tereke ve gümrük defterlerinde XV. yüzyıldan beri alaca adı altında birçok çeşit kumaş buluyoruz: Mısır alacası, Şâmi alaca, Yezdi alaca, Hindî alaca, anaberî alaca, Manisa alacası, Tire alacası, Kaşan alacası, Dapul (Hint) alacası, alaca basma. Alacadan birçok eşya yapılırdı: Alaca kaftan, alaca heğbe, alaca çarşaf, alaca minder, alaca kilim, alaca atlas mak'ad (minder), alaca peşgir. İstanbul'da alaca satıcıları ayrı bir hirfet (lonca) halinde örgütlenmişlerdi. Evliya Çelebi döneminde (2004, cilt I, s. 616), Tire, Şam ve Hint alacaları meşhurdu. Atlas veya kemha kaftan yerine ucuz bir kaftan çeşidi alacadan yapılıyordu. Giyecek ve ev döşemesi olarak alaca kumaşının tüketim alanı pek genişti. Alaca, Hindistan'da bu adla meşhurdu. Alaca, Asya'da İndonezya'dan Orta-Doğu'ya kadar uzanan geniş bir sahada yaygın, *ikat* denilen kumaş grubu içinde incelenmektedir. Bu kumaşların özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanarak dokumada deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Türkiye'de *makaslı* veya *taraklı* denen bu tekniğin menşei eskiçağa kadar izlenmektedir. (bak. A. Bühler, "Le technique de l'kat", *Les Cahiers de Ciba*, III-36, s. 1218-1824; Şahin Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul:1978, s. 11-28; D. Chevallier, "Les tissus d'ikatés d'Alep et de Damas", *Syria*, XXXIX, 1962, s. 300-324).

Kutnî (kutnu): Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözgüsü ipek olan, yollu (rayé, striped) bir kumaştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca tekstil sanayi merkezlerinde, Şam, Gaziantep, Haleb, Bagdad, Bursa, İstanbul'da önemli ölçüde dokunduğu ve ihrac olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu. Naimâ (V, s. 25), Hint kutnîsini, Hindistan'dan ithal edilen malların başında sayar. XVIII . yüzyıl sonlarına doğru Mısır'a ithal edilen Hint menşeli kumaşlar arasında Hindi kutnî, bâfta ve şal başta gelir. Bu ithalat dolayısıyle Mısır, Hindistan'la ticâretinde açık vermekte idi (A. Raymond, *Artisans et Commerçants*, s. 35, 136). Kutnî, Anadolu'da ve Suriye'de özellikle köylülerin alıp giyecekte ve döşemede çok kullandıkları bir kumaş çeşidi olarak yaşamaktadır. Bugün ipek yerine sunî ipek kullanılır. Sarık, başlık, makrama-mendil ve kuşak halinde bogasiden ve dülbendden bir takım eşya da Hint menşelidir: Bihârî destâr, agabânû destar, mendîl-i Hindî, çeşitli Penares (Benares) destâr ve kuşakları bunlar arasındadır. Çoğu değirmi, yani dört köşe parça olarak satılan bu değerli dülbendlerden bazıları pahalı yorganlara astar olarak da kullanılırdı. Hint canfesinden ve çitten lüks yorganlar yapılıyordu. Narh listesine göre, Hint dülbendleriyle rekabet edebilen yerli dülbend olarak Çine (Menteşe'de), Ahırnasî (Kayseri yanında Ağırnas'dan) çeşitleri listeye alınmıştır. İran (Acem) ve Yemen (Yemeni) ince pamukluları da terekelerde ve narh listesinde oldukça önemli bir yer tutar. İnce tülbend dokumacılığı yüksek kalite pamuk ister. Hindistan'da ve İran'da üstün vasıflı pamuk çıkıyordu. Türkiye'ye erkenden ithalini gördüğümüz Hint pamuk ipliği herhalde dülbend ve ince kumaş yapmada kullanılıyordu. Narh Defteri, Menteşe'de "gayet ince" pamuk ipliği çıktığını göstermektedir. Çine dülbendinden "çenberlik" (kadın başlığı) yapıldığını biliyoruz. Keza, Maydos'ta (Gelibolu) çok ince bir pamuk ipliği yapılmakta idi (1640 tarihli Narh Defteri). Gelibolu-Mürefte arasında iyi çeşit bir pamuk çıktığı bilinmektedir.

Geleneksel kutnu–alaca–meydaniye dokumaları

Yakın zamanlara kadar *ipekli* denen ve çoğunlukla köylülerce kullanılan ipek (veya floş) ve pamuk karışımı *kutnu–alaca–meydaniye* üretimi, çoğunlukla köylerde, tezgâhta işlenmekte idi. Genelde, tezgah sanayiinde eskiden beri kadın ve çocuk emeği üstündü. Bu çeşit kumaşlar, turistik eşya olarak İstanbul pazarına da sevk olunmakta idi. Gaziantep'in ürettiği dokumalar arasında, bu kumaşlardan desenli tül perdeler, jarse, elbiselik, döşemelik kumaşlar, dantel ve kadifeler de vardır ve memleketin her tarafında satılmaktadır.[71]

İpek-pamuk karışımı kumaş çeşitleri, bu arada kutnî (kutnu), Hindistan, İran ve Türkiye'de çok eskiden beri en çok tüketilen tekstiller olarak bilinmektedir.[72] *Hint kutnisi, telli kutnî, zertar kutnî, putader (?) kutnî, sade kutnî, mahremat kutnî* ve daha birçok kutnu çeşidi vardır.[73]

Kutnînin (kutnu) ana vatanı Hindistan'dır. Türkiye'ye Hindistan ve İran'dan kutnu çeşitleri ithal olunuyordu. Pahalı Hint tekstilleri kullanımı ve ithalatı yüzünden altın ve gümüş kaçışını önlemek için XVIII. yüzyılda yasaklar çıkarılmıştır. 1776 tarihli bir fermanda şunları okuyoruz: "hademe, esnaf v.s. makûlesinden hiçbiri ba'demâ çiçekli Hint metâ'ından entari giymeyeler, hangi neviden olursa olsun Hint şalı kuşanmamaları ve ancak İstanbul ile Engürü (Ankara) şalı kuşanıp Bursa *kutnusu*, Şam alacası giymeleri" emr edilmiştir.[74] Kutnular, parlak düzeyli atlas tipinde bir kumaş olup ipeklilerden farkı, çözgü telleri ipek ve pamuk, atkı telleri çoğu kez pamuktur.[75] Osmanlı ülkesinde Bagdad, Şam kutnuları rağbette olup İstanbul pazarına bol miktarda gelirdi (bak. s. 93-98, 1640 Narh Defteri). Kutnu ipekli kumaşlardan ucuz ve çeşitli yerlerde kullanıldığından ülkede daima ipekli yerine en çok rağbet gören kumaş çeşidi olmuştur.[76] Pamuk karışımı kadife de aynı gruba konabilir. Bursa pazarında kutni (kutnu) ithaline dair belgelerde bol kanıt vardır. *Şehrî kutnu* çeşidi, Bursa'da dokunurdu.

Kutnu, "kendine has renkleri, dokunuşu ve desenlerinin çeşitliliği ile" Doğu memleketlerine özgü bir kumaştır. Kutnu imâlinde ipek tellerinin sayısı ve ağırlığı nizama bağlanmıştır. "Kutnular, yüzeyinde genelde saten bağlamanın hâkim olduğu, birçok rengin yanyana kompozisyonu ile uzunlamasına yol yol çizgilerden oluşan, parlak yüzlü dokumalardır".[77] Bir tekstil uzmanı olarak Z. İmer, çeşitli kutnu örneklerinin renk, desen raporlarını hazırlamıştır. Bagdad ve Şam kutnularının Bursa'dakilerden farkı "kalınlık ve renk"tedir (F. Dalsar, Bursa'da İpekçilik). Yol-sularda çiçek motifli olanları vardır. Kutnu, çözgü yoğunluğu ile alaca ve meydaniyeden ayrılır. Kutnu, çok defa uzunlamasına mat ve parlak renkli şeritlerden oluşur, yukarıdan aşağıya ipek çizgiler ayrı renklerde olup çoğu kez sarıdır, sarı hâkim renktir. Kırmızı, siyah, beyaz ve krem beyaz renkler ahenkli biçimde dokunmuştur.[78] Kutnuların diş diş dokumalarından (*dişlemeli*) yatak çarşafı ve kadın şalvarı yapılır. Osmanlı geleneksel toplumunda, kadın giysilerinde kadın erkek entarileri ve kaftanları, *döşemelik* olarak yastık, döşeme üstü, perde, çarşaf ve astar olarak kullanılan çeşitleri vardır (giysi örnekleri, için Bibliyografya'da bak. T. Öz, Arbasino, Ârifî Paşa, N. Atasoy, M. And, R.E. Koçu, H. Tezcan, Gervers, S. Tansuğ, S. Faroqhi ve C. Neumann). Kutnularda farklı renklerde uzunlamasına yollara *kalem* denir (buradan *kalemkâr* tekstiller).[79] Alaca ve meydaniye dokuma ve renk farklarıyla ayrı kutnu çeşitleridir.[80]

Kadın üst giysisi olarak kutnudan *üçetek*, içi astarlı entari, şalvar yaygın bir kullanım şekli idi. Kutnu tüketimi üzerinde tereke listeleri ilginç ipuçları vermektedir.[81] Par-

[71] 1971 Gaziantep İl Yıllığı / İmer, *Gaziantep Yöresinde Kutnu, Alaca ve Meydaniye Kumaşların Bazı Teknolojik Özellikleri*, Ankara:2001, s. 10-11.

[72] İlhanlı İran için bak. Ünsî, *Dîr Resâla-ye Falâkiyyâ*, s. 136b-137a.

[73] Y. Altuntaş, Y. Şahin, M. Kanberci, *Gaziantep Halk Oyunları Kıyafetleri*, Ankara:1997; bugün pazarda *kutnu* ve *meydaniye* kumaş örnekleri için bak. Resimler.

[74] E. Yener, "Ankara Kadın Kıyafetleri", *Etnografya Dergisi*, XV (1976), s. 119.

[75] F. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul:1960, s. 42-43.

[76] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 42-43.

[77] İmer, *Gaziantep Yöresinde Kutnu*, s. 17, ayrıca bak. Resimler.

[78] Düz, çiçekli, saten dokusu ve çeşitlerinin teknolojik özellikleri için bak. İmer, *Gaziantep Yöresinde Kutnu*, s. 17-21; örnekler için bak. kıyafetlerde *üçetek*'te kullanılan kutnular; resimler, EKLER: I. *Söyleşiler ve Gözlemler*.

[79] *Kalem*, sızı, *dişeme* ve *ilikat bağlama* teknik özellikleri için bak. İmer, *Gaziantep Yöresinde Kutnu*, s. 19-20.

[80] Bak. İmer, *Gaziantep Yöresinde Kutnu*, s. 21-22.

[81] S. Faroqhi, "Female Costumes in the Late Fifteenth Century Bursa", ed. S. Faroqhi ve K. Neumann, *Ottoman Costumes*, İstanbul:2004, s. 81-89.

[Yan sayfada]
Billuriye meydaniye

Kutnudan yapılmış
üçetek entari.

Çeşitli kutnular
[yukardan aşağı
sırayla]:
Bağlamalı furc
Mercan
Darıca
Yeşil inci
Hindiye
Sarı tas kutnu
Bağlamalı turuncu
furc
Çatmalı
Şahiye
Düz Mecidiye
Kemha
Sultan
Beyaz tas kutnu
Çiçekli furc
Vişneli ful
Sedefli kutnu
Kerasi
Zincirli kutnu

[yan sayfada, soldan
sağağı sırayla]
Çitari
Kırmızı kemha alaca
Sarılı Osmaniye
Şaliye
Kürdiye
Müzemmeke
İnce kemha
Vişne meydaniye
Alaca tas
İnce kemha
Bürekkavi
İsimsiz
Sarılı meydaniye
Rehvancıoğlu

Kutnudan yapılmış iki üçetek entari. Halil İnalcık koleksiyonu.

lak yüzü ve rengarenk çizgili sularıyla kutnular, bugün de köylüler arasında özel toplantılarda, düğünlerde giyilen makbul bir giysidir. Bir halk türküsü kutnuyu şöyle tasvir eder:

Bir caket isterim beli dar ola
Bir çubuğu yeşil bir çubuğu al ola

Türkiye'de kutnu imâlâtı, 1900'lerde Suriye'den gelen ustalar eliyle yeniden canlanmıştır.[82] Geniş tüketim konusu olduğundan, modern Japon tekstil endüstrisi, kutnu taklitlerini başarıyla Orta-Doğu pazarlarına sürmektedir.

Kutnu ve benzerleri el-tezgâhı imâlâtı, kuşkusuz çok eski zamanlara, belki eski Mezopotamya ve Doğu-Anadolu uygarlıklarına kadar izlenebilen dokuma, desen ve boyama tekniklerine indirgenebilir (bak. s. 71, Eskiçağda Anadolu-Assur tekstil ticareti, Kaniş). Dokuma işleminde, *taharlama*, *tefeleme*, *tavlama*, *cendereleme*, *mengenleme* gibi sıra ile bir takım teknikler izlenir.[83] Kutnu dokunduktan sonra yumaşaklık vermek üzere pişirilir. *Tokmaklama*, *perdahlama* (parlatma), nihâyet vergiye esas olmak üzere resmî *damgalama* ile kumaş topu pazara arza hazır duruma gelmiş olur.

Özetle, ipek-pamuk karışımı kumaş çeşitleri, bu arada kutnî (kutnu), Hindistan, İran ve Türkiye'de çok eskiden beri en çok tüketilen tekstiller olarak bilinmektedir.[84]

Şunu da belirtmek gerekir ki, gerek bezzaz stoklarında gerek ev eşyası arasında Hint menşeli kumaşlar; Anadolu, Bagdad, Bursa, Haleb ve Şam kumaş ve bezleri kullanımı karşısında önemsiz bir miktardadır. Fakat 1640 tarihli İstanbul Narh Defteri ve Basra Gümrük defterine göre, Hint dülbendleri, piyasada önemli bir yer tutmaktadır. İthal Hint eşyasının büyük tüketim pazarının, İmparatorluğun payitahtı İstanbul ve başka büyük şehirler olduğu, bu malların taşrada çok daha kısıtlı bir sürümü bulunduğu kaydedilmelidir.

[82] İnalcık, *Gaziantep Yöresinde Kutnu*, s. 75
[83] Dalsar, *Bursa da İpekçilik*'te bu işlemlerle ilgili belgeler no. 236-291, 296, 298; İnalcık, *Gaziantep Yöresinde Kutnu* da ayrıntılı analiz.
[84] XIV. Yüzyılda, Hinz, *Die Resâlä-ye Falâkiyya*, s. 136b-137a.

4. Türkiye pamuklu ihracatı, şehirler ve yollar (XVII. yüzyıl)

XVII. YÜZYILDA Batı-Anadolu'da Doğu kervanlarının son durağı İzmir, aynı zamanda pamuklu imâlâtçısı bir ihracat limanı idi. XVII. yüzyıl başlarında İzmir'e Safed, Selânik, İstanbul ve başka Osmanlı şehirlerinden Yahudiler gelip yerleştiler; fakat o zaman şehirde yalnız bir sinagog vardı. 1630'larda beş mahalle ve sinagog sayısının beşe çıkması şehrin hızla geliştiğinin göstergesidir. İzmir bölgesinde, Tire'de, Menemen'de ve Göller Bölgesi'nde (Beyşehri, Burdur, İsparta) üretilen ince makbul bir pamuklu çeşidi olan bogasi (bohasi, Fransızca'da *boucassin*) eskiden beri büyük ölçüde ihrac edilen bir pamuklu çeşididir. Bu pamukluların bir kısmı, İzmir ve İstanbul'da Hint basmaları tarzında boyanıp ihrac olunuyordu. Keza, Bursa'da, Hint tarzı basmalar çok miktarda imâl olunmakta idi. Tokat ve Amasya'da da imâl edilen bogasi basmalar, özellikle Kırım Hanlığı ve Rusya'ya büyük ölçüde ihrac olunuyordu; Marsilya'ya gelen pamuklular arasında Anadolu pamukluları yanında az miktarda Suriye, Filistin ve Mısır'ın pamukluları ve Kıbrıs *boutan*'lan kaynaklarda zikredilir. XVIII. yüzyılda Fransa'ya Güneydoğu-Anadolu'dan Haleb yoluyla pamuklu ihracatı öbür bölgeleri geride bırakmış görünüyor.

[85] Rumeli pamuğu için bak. Svoronos, *Le commerce de Salonique*

1705–1714 döneminde Marsilya'ya gelen pamuklular, ortalama değeri (livre tournois) (Fukasawa, Commerce du Levant)

menşe	değer
Haleb (Güneydoğu Anadolu ihrac limanı)	179.400
İstanbul	96.300
İzmir (Batı-Anadolu)	40.900
Suriye (Sayda ve Trablus)	34.500
Mısır	13.800
Kıbrıs	10.000
Selânik, Ege Adaları ve Mora	1.200

Avrupa'da pamuklu sanayiinin yayılması üzerine 1766–1772 döneminde pamuk hammaddesine talep büyük ölçüde arttı. Batı'da ilk gelişme döneminde pamuk başlıca, Osmanlı ülkesinden gitmekte idi (K. Fukusawa, *Commerce du Levant*, s. 27; bak. s. 115, Güneydoğu-Anadolu'dan Fransa'ya pamuklu ihracatı). Hindistan, Amerika gibi ham pamuk ihracatçıları yanında Osmanlı ülkesi, önemli bir ham pamuk ve iplik ihracatçısı durumunu sürdürdü. Batı-Anadolu pamuğunun ihrac limanı İzmir, Suriye pamuğunun ihrac limanı Sayda idi. Rumeli pamuğunun ihrac limanı ise Selânik idi.[85] Rumeli pamuğu aynı zamanda Tuna Macaristan üzerinden Viyana'ya, Almanya ve İsviçre'ye (İsviçre tül-

bentleri ünlüydü) sevk olunuyordu. İngiltere, pamuğu daha çok Amerika ve Levant'tan almaya başladı. Levant (Osmanlı) pamuğu boyayı Amerikan pamuğundan daha iyi emdiğinden, mavi pamuklu imâlinde tercih olunmakta idi.

XVII-XVIII. yüzyıllarda Anadolu doğu-batı yolları, doğuda iki büyük antrepo-şehir olan Tebriz ve Bagdad'dan hareketle batıda üç büyük merkez Haleb, İzmir, İstanbul üzerine yöneliyordu. Tebriz-Haleb ve Tokat-Bagdad yolları, Diyarbakır merkezinde kesişmekte idi. Tavernier (1679) bu dönemde önemli dokuma ve ticâret merkezi Diyarbakır nüfusunu 20.000 tahmin eder.[86] Tebriz-Erivan-Erzurum-İzmir yolu XVII. yüzyılda Haleb ile rekabet edecek bir gelişme gösterdi. Bu kervan yolu İzmir limanına başlıca İran ipeği getiriyordu (kervanlar 300-400 deveden kurulurdu), bu ticâret Ermenilerin tekelinde imiş. Tebriz'den gelen kervanlar, Haleb'e iki yoldan Van-Bitlis-Diyarbakır veya Erzurum-Kemah üzerinden Fırat vadisini izleyerek Diyarbakır'a iniyor, Fırat üzerinde Birecik geçidinden Haleb'e ulaşıyordu. XVIII. yüzyılda İskenderun Limanı, XVI. yüzyılda başlıca ihrac limanı olan Trablusşam'ın yerini aldı.[87] Ağır iklimi ve coğrafi konumu İskenderun'u uzun zaman bu rolden mahrum etmişti (1592'de Venedikliler, 1612'de Fransızlar mal yükleme için buraya gelip yerleşmişlerdi). İkinci olumsuzluk, limanı koruyan bir kalesi olmadığından korsanlara açık olmasıydı. Nihâyet, Haleb-İskenderun kervan yolu üzerinde dağ eşkiyası faaliyette idi. XVII. yüzyılda Hollandalı ve İngiliz tüccâr bu limanı kullanıyordu. Haleb'in bu limanına, yılda 6-10 Fransız gemisi gelmekte idi. İkinci kervan yolu, İstanbul'a erişmek üzere Erivan-Erzurum-Erzincan-Tokat üzerinden kuzeye yöneliyor; Niksar-Lâdik-Merzifon-Osmancık-Tosya üzerinden Bolu'ya; Göynük Suyu vadisini izliyerek İzmit'e, Üsküdar'a varıyor. Ya da güneye yönelerek İzmir limanına erişiyordu. Kervanların başlıca yükü yine İran ipeğidir. XV-XVI. yüzyılda yılda beş-altı kervan gelirdi. Bagdad'dan kalkan kervanlar (genelde 200-300 deve, haziran ve temmuz aylarında 1.500-1.600 deve) Diyarbakır üzerinden Haleb'e yöneliyordu. Böyle bir kervanda mallar ve tüccâr üzerinde ayrıntılı bir Osmanlı raporu (1610) Halil Sahillioğlu tarafından yayınlanmıştır.[88] Basra üzerinden gelen Hint malları, XVII. yüzyılda Hint pamuklu (Hint basmaları ve tülbent yüklerin dörtte üçü), *indigo* (çivit) ve eczalardan oluşurdu. İran menşeli ham ipek, değerli pamuklular, Acem şalları, tiftik yünü (siyah ve kırmızı), Çin rubabı Bagdad kervanlarıyla gelen mallar arasındadır.

[86] Çoğunluk Ermeni'dir.

[87] Trablusşam için bak. H. İnalcık, "Tax Collection, Embezzlement and Bribery in Ottoman Finances", *Essays in Ottoman History*, İstanbul:1998.

[88] Bak. H. Sahillioğlu, "Bir Tüccâr Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, IX (1959), s. 63-69;özeti İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 339-340.

XVIII. yüzyıl sonlarında Bagdad kervanları ile İstanbul'a gelen mallar

mal	miktar
Tülbent (dülbend)	1.500 balya
Pamuk ipliği	20.000 okka
Biber	400 balya
Hint şalları ve kumaşları	
İlâç, boya ve ecza	

İnce hafif Hint dülbendi sarık için kullanılırdı (bak. s. 93-98, Narh Defteri). Hint pamukluları İstanbul'da başlıca devlet hizmetlileri tarafından tüketilirdi. Renkli nakışlı Hint basmaları (Hindistan veya Türkiye menşeli de olsa Fransız belgelerinde *indienne* veya *toile peinte* adıyla anılır; İngilizcede *chintz* veya *chitte* denir) Avrupa'da giyecek

veya mobilya yüzü olarak kullanılırdı. XVII. yüzyılda Avrupalılar basma tekniklerinden habersizdi. Türkiye'de, özellikle Ayntâb ve Diyarbakır'da Hint basmaları güzel taklit ediliyor ve pahalı Hint pamukluları yerine Marsilya pazarında tercih olunuyordu.

İran, Suriye, Bagdad ve Güneydoğu-Anadolu'nun ihrac limanı olan Haleb'de pamuklu dokumalar, boyacılık, sabun, ipekli kumaşlar ve maroken sanayii gelişmişti. "Haleb özellikle mavi indigo boyacılıkta" (Fukusawa, *Commerce du Levant*, s. 46) ileri idi. Etraf kasaba ve köylerde dokunan pamuklular, Haleb'e gelir, orada boyanırdı. Avrupalılar, pamuklu dokuma çeşitlerini, Hint taklidi basmaları, boyama teknolojinisini Osmanlı yoluyla öğrendi (*cehri* boyasıyla şap, ünlü Diyarbakır kırmızısını veriyor). Doğu-Anadolu *kırmız* (*cochenille*) boyası, eskiçağdan beri ünlü idi. Diyarbakır *chafarcani*'leri, kırmızı veya menekşe zemin üzerinde çiçeklerle süslenmiştir. Zemin menekşe rengi ise bordür kırmızıdır (Fukusawa, 46).

Pamuklu, maroken ve kırmızı iplik boyacılığında *cehri* kullanılırdı. Cehri, İran, Türkistan, Kafkaslar'da Aras Vadisi ve Türkiye'de ekilen bir bitkiden elde ediliyordu. Diyarbakır'a büyük miktarda (2.000 deve yükü) ithal olunuyormuş (bir Ermeni, cehri tanmını Anadolu'dan Fransa'ya götürmüş).

Ayntâb'ın beyaz (boyanmamış) veya maviye boyanmış acemîleri (menşei İran), bu şehirden Haleb-İskenderun üzerinden Fransa'ya ihrac edilen başlıca pamuklu dokumaları oluşturmakta idi.

[89] Bak. İnalcık, *An Economic and Social History*, s. 359, 724-729; B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge 1981.

Ayntâb acemileri ihrâcı (parça hesabıyla)

	boyanmamış acemî	mavi acemî
1728-1737	45.893	11.534
1738-1747	79.066	11.612
1748-1757	81.988	590
1758-1767	46.036 2	72

(bu pamukluların ölçüleri için bak. Fukasawa, 54)

XVIII. yüzyılda Diyarbakır ve Ayntâb'dan başka "Verimli Hilâl"de ("Fertile Crescent": Güneydoğu-Anadolu) pamuklu dokuma imâl ve ihrac eden ikinci derece merkezler Musul, Malatya, Urfa, Mardin, Kilis ve Antakya idi. Suriye'de Hamâ önemli bir pamuklu üretim merkezi olup Fransız belgelerinde *aman* pamuklularının menşei bu şehir olmalı (Fukasawa, 51). Acemî, aman ve Kilis pamukluları mavi pamuklulardır.

Mavi acemilerde düşüşün nedeni, indigo ithâliyle beyaz pamukluları maviye boyama işleminin Marsilya'da yapılmaya başlamasıyla açıklanır. Hindistan'dan Hollanda Hint Kumpanyası yoluyla doğrudan Avrupa'ya bol miktarda indigo ithâl olunmaya başladı. Öbür taraftan, mavi pamuklu yerini Diyarbakır chafarcani'sine bırakmış görünüyor (Fukasawa, 51). Marsilya'ya indigo, başlangıçta Haleb'den ithal olunuyordu. XVIII. yüzyılda kahve gibi indigo da, Amerika adalarından gelmeye başlıyor; hatta Haleb'e ve İzmir'e Fransızlar, Amerikan indigosu ithal ediyorlardı. XVIII. yüzyılda Amerikan kolonilerinin kahve, pamuk ve boyalarda Doğu memleketlerinin yerini alması, büyük ticâretin Hint Okyanusu ve Levant'tan (Osmanlı) Atlantik'e kaymış olması gibi derin bir devrimi göstermektedir.[89]

5. Güneydoğu-Anadolu'dan Fransa'ya pamuklu ihracatı (XVIII. yüzyıl)

BURADA, Güneydoğu Anadolu-Marsilya ticâreti üzerinde Dr. Katsumi Fukasawa'nın, Marsilya CNRS araştırmaları arasında yayınlanan *Toilerie et Commerce du Levant au XVIIIe siècle, d'Alep à Marseille* adlı önemli araştırmasını özetleyeceğiz. Eserde, Güneydoğu-Anadolu pamuklularının, özellikle Diyarbakır'ın makbûl kırmızı emprimeleri ve Gaziantep'in mavi acemîlerinin Haleb-İskenderun üzerinden Marsilya'ya ihrâcı, oradan Fransa'nın öbür bölgelerine ve kolonilere yeniden-ihracı konuları ele alınmakta ve bu ticâretin gelişim aşamaları, Fransız ticâretinde Haleb ve Marsilya'nın önemli yeri, bu ticâretle uğraşan Fransız iş adamları ve hükümet düzenlemeleri, belgelere göre ayrıntılarıyla incelenmektedir.[90]

Fukasawa,[91] Osmanlı Türkiyesi'nden Fransa'ya pamuklu kumaş ihracatının tarihsel önemini şu sözlerle belirtir: "Pamuklu ticâreti, Fransa ile Levant arasında ticâretin büyümesinde ziyadesiyle önemli rol oynayan faktörlerden biridir. Marsilya, Levant pamuklularının bir antreposu olup oradan bu pamuklular Fransa'nın iç bölgelerine olduğu gibi İspanya, İtalya, Orta-Amerika ve Afrika kıyılarına ihrac olunuyordu. Pamuklular, Levant'tan ithal olunan mamül eşya arasında en başta gelir. Levant pamuklularının meselesi, böylece bizi tarihin bir büyük dönüm noktasına, geleneksel deniz ticâretinin ve gelişme halinde bulunan Avrupa kapitalizminin temel meselelerine götürür".

Haleb'den pamuklu ihracatının toptan değeri biteviye artmıştır. Ayntâb (Gaziantep) pamukluları (acemî ve geniş pamuklular) ihracatta başta gelmekte,[92] öbür pamuklu ihracatı Ayntâb'ınkilerin ancak dörtte birini bulmaktadır (bak. s. 116, tablo *Ayntâb*). Hint basmaları ve İran menşeli *calankar*lar (*kalemkâr*) ve benzerleri, Marsilya piyasasında kaybolduktan sonra yerine Diyarbakır basmaları, (Fransız belgelerinde *chafarcani, şerefhâni?* basmaları) ve Ayntab acemileri, Fransa pazarında bu çeşidi temsil eden başlıca pamuklular durumuna geldi (Fukusawa, 123).

[90] Daha önce P. Masson ve R. Paris, Marsilya *Chambre de Commerce* arşivine göre eserler yayınlamışlardır (bak. Bibliyografya) Dr. Fukasawa, esas itibarile Marsilya *Chambre de Commerce* (*Marsilya Ticâret Odası*), ve Paris'teki *Archives Nationale* (*Millî Arşiv*) belgelerine dayanmakta ve daha önce konu ile ilgili araştırmaları göz önünde tutmaktadır. Marsilya, Levant ile ticâret imtiyazını elinde tuttuğundan *Chambre de Commerce* arşivi, Osmanlı-Fransız ticâreti bakımından birinci derecede zengin kaynaktır. *Chamber de Commerce*'de konsolos vergisini toplamak amacıyla düzenlenmiş istatistik serisiyle, özellikle Haleb Fransız konsoloslarının Bakana ve Ticâret Odasına gönderdikleri raporlar önemlidir. Bundan başka, mâliyenin kontrolları, Marsilya iltizam idaresince ithal ve ihrac malları üzerinde tespit edilmiş mal listeleri ve ticâret dengesi bürosunun hazırladığı istatistikler bu malzemeyi tamamlar. Bu sonuncu seri, Osmanlı ülkesi ve Kuzey-Afrika ile 1716-1772 yılları için ticâretin toptan değer tahminlerini içerir. İltizam idaresi ise, 1725-1780 döneminde ticâret eşyasını ayrıntılı olarak verir. İstatistikler, ticârî yasağın kalktığı 1739 yılından sonra daha ayrıntılıdır. *Marsilya Ticâret Odası* verileriyle *Millî Arşiv* detaller birleştirilirse, XVIII. yüzyıl için tam bir seri çıkarılabilir. Fukasawa, özellikle bu iki seri verilerini karşılaştırmıştır. Konsolos hakkı (*consulage*) için tespit edilen değer rakamları, fiyatlar konusunda oldukça güvenilir rakamlar verir. Fransa'dan ihrac mallarına gelince, kayıtlar boşluklar gösterir, Türkiye ile ticâret dengesi hakkında gerçekçi bir sonuç çıkarmak güçtür. Fransa'dan ihracatın ana maddesi daima Güney-Fransa'nın yünlü kumaş imâlâtıdır. Yazar, kaynakların verilerinde bu noktaları gözönünde tutarak, Haleb-Marsilya ticâretinin 1700-1790 dönemi için güvenilir grafikler yapmıştır (116-121). Dr. Fukasawa'nın Fransız kaynaklarına dayanan bu önemli araştırmasını Haleb, Gaziantep, Diyarbakır Şer'iyye sicilleri ve T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi fonları üzerinde yapılacak araştırmalarla tamamlamak ödevi, Türk ve Batılı Osmanistlere düşmektedir.

[91] *Levant*, Avrupalıların faaliyet gösterdikleri Doğu Akdeniz ve Karadeniz'i çevreleyen memleketleri içeren bir deyimdir. Balkanlar, Anadolu, Kuzey-Karadeniz bölgesi, Batı Kafkasya, İran, Irak, Suriye ve Mısır bu coğrafyaya girer.

[92] Gaziantep sicilleri hakkında çalışmalar için bak. Bibliyografya: Gaziantep şehri üzerinde son kez, H. Canbakal, "Hierarchy Town: 'Ayntab in the seventeenth Century", yayınlanmış doktora tezi, Harvard University:1994, bu tez ekonomi üzerinde fazla durmaz; Trablusşam için bak. İnalcık. "Tax Collection, Embezzlement and Bribery",

(parça sayısı)

	Ayntâb pamuklulari	Diyarbakır Chafarcanileri	ötekiler
1728-1737	57.400	6.600	9.900
1748-1757	106.000 2	0.200	26.200
1768-1777	120.500	26.600	29.800
1778-1786	69.900	22.400	28.300

Savaş dönemleri ticârete olumsuz etki yapmakta idi. XVIII. yüzyılın ortalarında % 85 bir artışa karşı, 1768-1777 (Osmanlı-Rus savaşı 1768-1774) artış % 14'e düşer. Bununla beraber Fransa'da Türk pamuklulari daima rağbet görmekte idi. Bu ticârette XVIII. yüzyılda Fransa önde gelmektedir. Buna denk olarak Avrupa'dan Osmanlı ülkesine ince yünlü kumaş ithalatı İngiltere'den Fransa'ya kaymıştır.

(yarım-parça sayısı hesabıyla)[93]

	İngiliz yünlü kumaş	Fransız yünlü kumaşı
1701-1709	37.670	13.610
1726-1730	31.350 4	1.420
1741-1745	13.970	47.560
1761-1765	7.240	63.850

Rakamlar açık olarak göstermektedir ki, başka dünya pazarlarında olduğu gibi Haleb pazarında da Fransız-İngiliz rekabetinde, 1726-1765 döneminde Fransızlar İngilizleri büyük ölçüde geride bırakmıştır. Fakat ithal edilen öbür mallar (özellikle kalay, kurşun) hesaba katıldığında, İngiliz ithalatı balya hesabıyla ileridedir (Fukusawa'da bu karşılaştırmanın yalnız Haleb pazarını yansıttığı unutulmamalıdır). 1750'lerde Londra'da Levant ipek fiyatlarında hızlı düşüş, Haleb'de İngiliz ticâretinin genel düşüşüne neden olmuştur. XVIII. yüzyılda denizlerde ve koloni politikasında iki millet arasında rekabet ve savaşların ticârette dalgalanmalara yansıdığı açıktır. Tarafsız bayrakla seyrüsefer kuralı yerleşince, Fransa ve İngiltere arasında amansız mücadele sırasında Venedik, Hollanda, İsveç, Danimarka, Raguza gemileri Haleb ticâretine yeni ortaklar olarak katıldı. Fransızlar, İngiltere ile savaş zamanında tarafsız milletlerin gemileriyle Levant ticâretlerini sürdürdüler.

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus donanmasının Doğu-Akdeniz'de yıkıcı saldırıları, denizde Fransız-Osmanlı ticâretine fazla olumsuz etki yapmış görünmüyor (Rus gemilerinin Mısır-İskenderiye Körfezi'ndeki tehdidi). Levant'ta Fransız ajanları, Rus saldırıları sonucunda paşaların ve yerel güçlülerin Mısır'da itaatsizliğine yol açarak Osmanlı padişahının otoritesinin zayıflamasına neden olduğu gözlemini yapmaktadırlar.[94] Haleb pazarı için Osmanlı-İran savaşları (1723-1727, 1730-1736, 1743-1747) olumsuz sonuçlar doğurmuş, özellikle, Nadir Şah'ın (1736-1747) saldırıları, Erzurum'dan Bağdad'a kadar ticârete sekte vurmuş; bu savaşlar sırasında İran pazarı tamamiyle kapanmıştır. Kökboya, yünlü kumaş ve pamuklu ticâretinde düşüşler

[93] XVII. yüzyıl sonlarında İngiliz parça kumaş uzunluğu genelde 40 yarda, XVIII. yüzyıl ortalarında ise 50 yardadır. Fransız kumaşları ortalama aynı ölçüdedir. *Yarım-parça* üzerinden hesaplamak için Fukasawa sayıyı ikiye çarpmıştır. İngiliz *bale* (balya) beş parça (200 yarda), Fransız balyası aşağı yukarı İngiliz balyası kadardır (Fukasawa, *Toilerie et commerce*, s. 147, not 30, 31).

[94] Fukasawa, *Toilerie et commerce*, s. 127 ve not. 142 , krş. J. Hathaway, "Rewriting Eighteenth Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review*, 19-1 (2004).

bunun sonucudur (Bir Fransız raporuna göre, Nadir'in altı ay Bagdad'ı kuşatması sırasında Bagdad'dan Haleb'e giden zengin bir ticâret kervanı Iranlıların eline geçmişti). Haleb pazarını besleyen kervan ticâretinin bu savaş döneminde hayli aksadığını ve Osmanlı doğu eyaletlerinde ekonomik hayatın büyük zarar gördüğünü Fransız raporları yansıtmaktadır (Fukasawa, 128). Savaştan başka zaman zaman görülen kuraklık ve veba salgını, ticâreti sekteye uğratan başlıca iki olumsuzluktur. Kuraklık yanında, tahıl ticâretinde Osmanlı görevlilerinin ihtikâr yolsuzlukları ve ayaklanmalar da Fransız raporlarında belirtilmektedir (Fukasawa, 129).

[95] Bak. Irwin ve Brett, *Origins of Chintz*, Londra: 1970.

Marsilya, Anadolu pamuklularının dünya pazarı

XVII. yüzyıl son dönemi ve XVIII. yüzyılda Marsilya, hükümetin verdiği imtiyazla (Colbert'in 1669 Mart tarihli emirnâmesi) Levant (Osmanlı) ticâretinin tekelini elinde tutuyordu. Marsilya'nın Levant ticâreti için en büyük rakipleri, bağımsız Yahudi ve Ermeni tüccâr ile İngiliz ve Hollanda gemilerinin uğrağı olan Livorno serbest ticâret şehri idi. Marsilya'da ticâret eşyasından, *tarti* (kantar) resmi ve Levant'a giden gemilerden *cottimo* resmi alınırdı. Colbert'in emirnâmesi, Yahudi ve Ermeni tüccârını Marsilya'ya çekmek için bir takım ayrıcalıklar içermekte idi. Özellikle, Fransız ipek endüstrisisi için çok önemli bir ithal malı olan İran ipeğinin Osmanlı limanlarından doğrudan Marsilya ve Rouen'a ithali için sıkı önlemler alınmıştır (Fukasawa, 159-160). Bu ticârette Ermeniler önde geliyordu. Marsilya'ya, özellikle renkli pamuklu veya sade Hint ve Türk basmaları ithalatı, 1686-1700 döneminde İngiltere'de olduğu gibi[95] Fransa'da da, yerli ipekli ve yünlü kumaş endüstrilerini korumak amacıyla, yasaklandı; "Hindistan'ın renkli basma pamukluları, yahut bunların Fransa'da yapılan taklitleri, Çin'den ve Hindistan'dan gelen altınlı gümüşlü kemhaların ticâret ve kullanımı yasak ilân edildi (Fukasawa, s. 160 ve 203, not 8). Osmanlı menşeli aynı malların ithali, daha sonra çıkarılan emirnâmelerle bu yasak içine alınmıştır. Bununla beraber, özellikle Osmanlı ülkesinden ithal olunan "beyaz pamuklu"ların Fransa'da boyanmasına izin verildi. Bu yasaklardan, bu çeşit mallar ticâretini kaçak olarak yapan İngiliz ve Hollandalılar yararlandı. Almanya'da Ren havzasında ve İsviçre'de pamuklu endüstrileri gelişti. Doğu basmalarının kaçak ticâreti geniş ölçüde arttı; Marsilya, Levant'tan gelen kaçak pamukluların merkezlerinden biri haline geldi. Bütün yasaklara rağmen halkın büyük talebi karşısında kaçakçılığın ve Doğu'dan beyaz pamuklu ithalinin artması sonunda nihâyet pamuklu endüstrisi, Fransa dahil tüm Avrupa ülkelerinde yerleşip yayıldı. Bu gelişim, ileriki zamanlarda, Osmanlı pamuklu sanayii için öldürücü bir etki yapacaktır (bak. s. 120, *Pamuklu ticaretenin gelişim seyri*).

Yasak kalkınca Marsilya, imtiyazlı serbest liman ayrıcalığı sayesinde, Osmanlı Levant limanlarından başlıca beyaz veya basma pamuklu ithal limanı görevini gerçekleştirdi. Fransız *Hindistan Kumpanyası* ile İngiliz *Levant Kumpanyası* arasında bu sonuncu lehine bazı yeni önlemler kabul edildi (Fukasawa, 169). Fransa hükümeti nihâyet, Hint stili pamuklu basmaların ithalinde "açık kapı" siyasetini kabullenmek zorunda kaldı (1740) (Ayntâb ve Diyarbakır'da bu çeşit basmalar yapılıyordu). Pamuklu sanayiine tanınan serbestlik, Avrupa'da XVIII-XIX. yüzyıllarda kendini gösteren en önemli ekonomik-endüstriyel gelişmeler arasında sayılmaktadır.

1760 ve 1770'lerde Levant'tan (Osmanlı ülkesinden) beyaz ve basma pamuklu ithalatında Marsilya'ya, resimlerde indirim yoluyla ayrıcalık tanındı (Fukasawa,

169-171). 1785 düzenlemesi, yabancı pamuklu basmaların ithal yasağını yenilemekle beraber, beyaz pamukluları bundan hâric tutuyordu. Marsilya bu yasağa tepki gösterince, Levant'tan beyaz pamuklu ithalinde bazı kolaylıklar tanındı. Bu arada, Marsilya'ya, Levant pamukluları hâric başka "yabancı" pamukluların girişini yasaklama izni verildi. Bu liman ve bölge, Levant (Osmanlı) eşyasının girişi için tam bir bağışıklık kazandı. "Yabancı" pamuklular ithaliyle ilgili tüccâr, tam ticâret serbestliği isteğinde bulundular. Hükümet, Levant pamuklularının ithal tekeli siyasetinde direndi (Fukasawa, 174). Tüccâr, Marsilya limanının, dünyada pamuklu ticâretinin bir antreposu durumuna geleceğini, Hindistan'dan Amerika'ya kadar Fransa'nın bu ticâreti ele geçireceğini iddia etmekte idi. Marsilya, Levant pamuklularını, yabancı ülkelere ve Amerika'daki Fransız kolonilerine ihrac eden merkez durumunu korudu.

Eskiden beri, ithal olunan Levant *mavi pamuklularının* Marsilya'dan yeniden-ihrâc bölgeleri, İspanya Doğu limanları (başlıcaları Katalonya'da) ve İtalya idi. Bu çeşit pamuklular, üç kategoriye ayrılıyordu: 1. Beyaz pamuklular, 2. Basma ve mavi pamuklular, 3. Siyam menşeli pamuklular. İhrâç edilen pamuklular arasında Fransa'da imâl edilenler de vardı.

Tek başına en önemli ithal malı olan Ayntâb mavi acemîlerinin[96] başlıca ihrac yeri İspanya idi. 1740-1757 döneminde 27.000-30.000 parça Ayntâb acemîsi Marsilya'dan ihrac olundu. İspanya'ya ihrac 1758'de 2.200'e düştü. Bu pazarın kapanmasının nedeni Avrupa'da 1756-1763 arasında süren Yedi Yıl Savaşı'dır. Bu pamuklunun Marsilya'dan ikinci önemli ihrac bölgesi İtalya, 1740-1757 döneminde 16.000-20.000 parça, 1758-1774 döneminde 6.000-17.000 parça ithal etti. Marsilya'dan acemiler, Akdeniz İngiliz donanma tayfası için İngiltere'ye de ihrac olunmakta idi. Acemilerin ithali genelde artış göstermiş; 1740-1757 döneminde 74.000-82.000 parça, 1767-1774 döneminde ise 129.000 parçayı bulmuştur. Ayntâb şehri ve bölgesi, acemî pamuklu imâl ve ihrac merkezi olarak büyük gelişme göstermiştir (bak. s. 134 Gaziantep). Marsilya'dan yeniden-ihrac kotası azalmışsa da, artan miktar Fransa'da tüketilmiştir.

Ayntâb acemileri Türkiye'den ihrac olunan başlıca pamuklu çeşidi idi. Avrupalıların Amerika'daki kolonilerinde plantasyon tarımı, Afrika'dan getirilen zenci köleler ile ayakta durabiliyor ve kölelere Osmanlı-Levant pamukluları giydiriliyordu. Bu dönemde zenci ticâreti ile birlikte pamuklu ticâreti büyük ticâret sayılıyordu. Levant pamukluları, koloni ürünleri (kahve, şeker, boya) ihracıyla karşılanıyordu. Aşağı kalite mavi pamuklular (günümüzdeki blue jean), Amerikan kolonilerinde zenci köleleri giydirmede ve fakir halk giyisisinde kullanılan başlıca pamuklu olduğundan, İzmir ve Haleb'den ihrac olunan bu çeşit pamuklular, XVIII. yüzyıl ortalarına kadar Marsilya ithalatında birinciliği korumuştur. Keza, Levant'tan ithal olunan taklit "Hint basmaları" (*indiennes*) için, Amerikan pazarı başlıca pazarlardan biri olarak kaldı. Fransız hükümeti, bu ticârete sekte vurabilecek girişimlere izin vermiyordu. Koloni ticâreti yılda 15.000-20.000 parça tüketebiliyordu (Fukusawa, 181). Öteki pamukluların (Mısır *demitteleri*, *Hamâ amanları*, *Kilis bogasisi*, vb.) Marsilya'ya ithal ve yeniden-ihracı (1740-1748'de 12.800, 1758-1766'da 4.240 parça) ise, çok daha sınırlı kalmaktadır. Bu çeşitlerin ihracındaki düşüşler, acemilerde olduğu gibidir. Taklit, renkli-çiçekli Hint basmalarının (*chafarcani*)[97] Marsilya'dan ihracında düşüşler varsa da, acemiler kadar değildir. 1740-1757 döneminde İspanya'ya ithal 9.640 parçadan 1840 parçaya, 1767-1774 döneminde 3.500 parçaya düşmüştür; İtalya'ya ihracatta da aynı düşüş görülüyor. Bu taklit "Hint" basmalarının menşei Levant'tır. Diyarbakır'dan başlıca *cha-*

[96] "tissés avec gros fils de coton.... sont teintes le plus souvent en bleu indigo pour servir de vêtements au peuple Levantin", (Fukasawa, *Toilerie et commerce*, s. 45).

[97] "le chafarcani est une toile imprimé à fond rouge et à fleurs en blanc" (Fukasawa, *Toilerie et commerce*, s. 46).

farcani denilen renkli-çiçekli basmalar, "Antep" pamukluları (acemi ve aman) ithal olunuyordu. Bu ucuz pamuklular, kaçak olarak İspanyol ve İngiliz kolonilerine de gidiyor; oralarda Zenci kadın ve erkekler ve fakir halk tarafından tüketiliyordu. Yılda ortalama 12.000-15.000 parça tüketen koloni pazarı, büyük bir pazar sayılmakta idi. Başka bir deyişle, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransız, İspanyol ve İngilizlerin Amerika kolonilerinde halkın büyük bir bölümü Güneydoğu-Anadolu'da dokunan basmaları giymekte idi. Hindistan'daki savaşlar dolayısıyla, Marsilya'ya Hindistan basmaları ithalatı azaldığı zaman, Haleb pazarında Doğu-Anadolu'dan gelen bu çeşit pamuklulaların ithalatı artmakta idi. Hindistan basmalarının pahalılığından şikâyet olunuyordu. Bu avantaj, 1763'te Hindistan'da koşullar normale dönünce kısmen kaybedildi (Fukusawa, 182). Ayntâb ve Antakya mavi acemi ve amanları aynı zamanda Afrika'da Gine kıyılarına götürülüp, Zenci esirlerle değiştiriliyordu. (Bir defasında 9.000 parça, 600 zenci esirle değiş-tokuş edilmiştir) (Fukusawa, 184).

Sonradan, Marsilya pamuklu ihrâcı için İspanya pazarı tamamen kapanmış; İtalya pazarı az çok durumunu korumuştur. İspanyol pazarının kapanışında, Kıral III. Carlos'un (1759-1788) ithal yasağı ve yerli pamuklu endüstrisini geliştirme önlemleri başlıca neden olarak ileri sürülmektedir (Fukusawa, 179). Fransız hükümetinin Levant pamukluları ve "Hint basmaları" üzerine koyduğu ağır resimler (bu resimler 1760'ta kolonilerde de uygulanmaya başlamıştır); bu ticârete hayli sekte vurmuştur (Fukusawa, 181-182). Osmanlı beyaz ve basma pamuklularının, özellikle Fransa-İngiltere arasındaki Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) sırasında Marsilya pazarında hızla düşüşe geçmesi, İspanya'dan sonra İtalya'da da pamuklu imâlâtının artmasıyla ilişkilidir. 1785'e doğru Venedik, Livorno, İsviçre'de basma imâlâtı yapan fabrikalar kuruldu. İspanya, ithal yasağı koyduğu gibi, Fransa hükümetinin gümrük oranını arttırması, kolonilere ihracı durdurdu. Marsilya'dan "*geniş* Ayntâb" basması ile aman kumaşlarının 1789-1790'da İspanya'ya sıfır, Sardunya Kırallığı'na 921 liralık, İtalya'ya sadece 275 parça ihrac edildiği kayıtlıdır. Öte yandan XVIII. yüzyılın sonlarında zenci esir ticâretinde yeni gelişmeler, Levant pamukluları için kötü koşullar getirdi. Şimdi, Levant'a karşı Hint Okyanusu ülkelerinden ithalata büyük sermayeler yatırılmakta idi. Bir yandan Hindistan pamukluları, öbür yandan İsviçre, İngiltere, Hollanda, Almanya basmaları, Osmanlı pazarıyla rekabet ediyor; Osmanlı Haleb pazarı derin bunalıma giriyordu (Fukusawa, 187). Ancak şunu eklemeliyiz ki, Avrupalılar basma ve boyama teknolojisini XVIII. yüzyılda Türkiye'den öğrendiler.[98]

Marsilya'dan Levant pamuklularının yabancı ülkelere, İspanya, İtalya ve Amerikan kolonilerine ihracında duraklama olmuşsa da; bizzat Güney-Fransa pazarı, Levant basma pamukluları için genişleyen bir pazar oluşturdu. Yasaklara rağmen, Güney-Fransa'da aşağı gelirli kadınlar, günlük giysilerinde Levant basmalarını kullanıyordu. Tabii, yasak kalkınca basma kullanımı büsbütün arttı ve memleketin içerilerine yayıldı. XVIII. yüzyıl ortalarına doğru bizzat Marsilya'da renkli basma (*indiennes*) yapan 14 imâlâthane sayılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında bazı imâlâthaneler, büyük ölçüde genişliyor, bir taraftan da Hindistan ve Haleb pazarıyla bağlantılar sürdürülüyordu. Bir kayda göre bir fabrika, yılda Türkiye'den gelen 25.000-30.000 beyaz parçayı renkli basma haline getirmekte idi (1760).

XVIII. yüzyılda Fransa'da Levant basma pamukluları kaçakcılığı büyük ölçülere varmıştır. 1760'larda beş yıl içinde Fransa'ya, başlıca Marsilya yoluyla yarım milyon parça sokulduğu hesaplanmıştır. Kaçakçılığın konusu yalnız Levant basmaları değildi;

[98] J. Depitre, *La toile peinte en France au XVIIe et au XVIIIe siècles*, Paris:1912; J.C. Flachat, *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes orientales*, I-II, Lyons:1766.

"yabancı" kaçak basmalar, krallığın iç bölgelerine kadar gidiyordu. Resmi kayıtlara göre, yılda 80.000 parça kaçak olarak krallığa girmekte idi (Fukusawa, 193). İsviçre ve İngiliz menşeli kaçak basmalar, Levant (Osmanlı) menşeli olanlara oranla çok azdı. Yakalanmış bir kaçak misâlinde, Levant menşeli acemî, aman ve *charfarcani* ve Antakya basmaları 555 parça, Hindistan menşelîler 142 parça idi (Fukusawa, 196). Bu ithal malları Marsilya'dan Gine ve Antiller'e ihrac olunuyordu. Kaçakçılığın XVIII. yüzyıl sonlarında arttığı tespit olunmuştur. Yasaklara rağmen, XVIII. yüzyılda pamuklu kullanımı yüksek sınıflar ve sıradan halk arasında büyük artış göstermiştir; bu da kaçakçılığın başlıca nedenidir. Basmalarda, özellikle boyanın, yıkamaya ve ışığa dayanıklılığı önemli idi (Levant merkezlerinde boyama tekniği üstün düzeyde idi. Diyarbekir basmaları, İstanbul pazarında da başlıca basma çeşidi olarak rağbette idi). Yasak kaldırıldığı zaman da, pahalı Hint kumaşları değil, Levant menşeli ucuzlarının kullanımı teşvik edilmiştir.

Dr. Fukasawa eserinin sonuç kısmında, Anadolu'dan Amerikan plantasyonlarına kadar yaygın uluslararası bu pamuklu ticâretinin çarpıcı önemini belirtmektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Güneydoğu-Anadolu (başlıca Diyarbakır ve Ayntâb (Gaziantep)) pamuklularının Marsilya tüccârı için satış pazarı olarak Haleb, Orta-Doğu'nun başlıca ticâret merkezi durumuna geldi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Haleb ticâretinin tavsadığı da bir gerçektir (Batı-Anadolu ve İzmir'in bu dönemde önemi artacaktır).[99]

[99] P. Masson XVII. ve XVIII. yüzyıldan Levant ticâreti üzerindeki eserlerinde Marsilya Ticâret Odası verilerine göre Haleb, İzmir ve İstanbul'da Levant ticâreti bakımından değişen durumlar üzerinde istatistik bilgiler verir; modern eserler arasında İzmir için bak. N. Ülker, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan 1974; D. Goffman, *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle:1990.

Pamuklu ticaretinin gelişim seyri

Levant ticâreti konusunda *Marsilya Ticâret Odası* ve *Milli Arşivler* verilerine göre Fukusawa tarafından dikkatle yapılmış grafikler (Fukasawa, 116-121) gösteriyor ki, Güneydoğu-Anadolu'dan acemiler (başlıca Ayntâb), Haleb yoluyla ihrâç olunan pamuklu kumaş ihracatı, 1731 yılından başlıyarak değer üzerinden hesaplanırsa, tüm ticâret hacminde %50'den fazla bir artış göstermiştir. 1772'de İskenderun'dan yapılan pamuklu ihracatının değerce önemini, öbür limanlar ihracatıyla bir karşılaştırma ortaya koymaktadır.

	guruşla değer	gemi sayısı	bir gemi hamülesi ortalama değeri guruş olarak
İskenderun	3.381.000	9	375.200
İzmir	6.878.000	32	214.900
İstanbul	1.815.000	11	165.000
Mısır	3.118.000	21	148.000
Sayda ve Akkâ	1.803.000	16	112.000
Selânik ve Ege	4.556.000	46	99.000

Pamuklu ihracatının toptan değeri zamanla artmıştır. İzmir'den ihracat hesaba katılmazsa, Ayntâb pamukluları (acemi ve geniş pamuklular) ihracatta başta gelmekte, öbür pamuklu ihracatı Ayntâb'lılerin ancak dörtte birine varmaktadır. "Hint basmaları taklidi" (*indiennes* denilen emprime çeşidi pamuklular) İran menşeli *calankar*lar

(kalemkâr) ve benzerleri piyasadan kaybolduktan sonra Diyarbakır basmaları (Fransız belgelerinde *chafarcanis* diye bilinen basmalar), Fransa pazarında bu çeşidi temsil eden yegâne pamuklu durumuna geldi (Fukasawa, 123).

Haleb XVIII. yüzyılda da, XVI-XVII. yüzyıllardaki Doğu-Batı ticâretinin en önemli transit merkezi durumunu kısmen korudu. Kuzeydoğudan İran-Doğu-Anadolu; güneydoğudan Basra-Bagdad-Musul üzerinden kervanlar Haleb'e ulaşıyordu. Fakat XVIII. yüzyılda Moskova'nın rekabeti Bagdad Paşası'nın bağımsızlığı, İran'da iç savaşlar Haleb ticâretine büyük zarar verdi. 1730'larda Erzurum, İran ticâretinin kavşak noktalarından biri haline geldi. Bununla beraber Erzurum-Haleb arasında işleyen kervanlar, güzergâhtaki şehirlerde beş kez vergiye tâbi idi.[100]

Zamanla İran ticâretinde doğu yolları üzerinden Haleb ticâreti, yerini İzmir'e bıraktı. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren İzmir, Avrupa'nın Levant ticâretinde birinci mevkie yükseldi. İzmir'in yükselişi üzerinde Fransız konsolos raporları ve seyyahlar şu noktalar üzerinde durmaktadır:[101] Evvelâ Arap, Kürd ve Türkmen aşiretlerin saldırıları yüzünden güvenliğin kalmaması bu nedenler arasında zikredilir. Tokat-İzmir yolunda güvenlik daha iyi idi.[102] Belki daha önemli olarak, ipek üzerinde çeşitli şehirlerde beş kez yüksek vergi ödenmesi olgusu üzerinde durulmaktadır.[103]

Yangın (1742 ve 1763) ve deprem gibi (1688) âfetlere uğrayan İzmir'in nüfusu 30.000'den (1688) 100.000'e kadar yükseldi (Lucas) (Başka tahminlerde 60.000). İzmir'in 1731'de 50.000 Türk, 12.000 Rum, 7.000 Ermeni, 6.000-7.000 Yahudi barındırdığı tahmin edilmiştir.[104]

Avrupa ile Anadolu ve İran ticâret trafik merkezi olan İzmir'de Avrupalı tüccâr ve ticâret şehre, Marsilya gibi tipik bir kozmopolit ticâret limanı görünüşü vermekte idi. Fransızlar en kalabalık koloni olup 23 ticârethaneleri vardı (İngilizlerin 5, Hollandalıların yalnız 3 ticârethanesi). Fransız alımları 1768-1787 döneminde ortalama 9,5 milyon *livre* olup 1787'de 15 milyonu aşmıştı.[105] Bu rakamlar Levant'tan Marsilya'ya ithalatın üçte birinden fazla idi. Bu ithalatın başında şu malları görüyoruz.

Marsilya'ya Levant ithalatı

	(1787) bin Fransız lirası (livre)
Pamuk	21.905
Pamuk ipliği	6.035
Bakır	3.159
Tiftik ipliği	3.126
Tiftik	2.754
İpek	1.865
Meyan kökü	732
Şap	265
Mazı	125
İncir	95
Kuru üzüm	75
Toptan ithalat	43.605.000

5. Güneydoğu Anadolu'dan Fransa'ya pamuklu ihracatı (XVIII. yüzyıl)

[100] Masson, *Histoire du commerce*, II, s. 520-521.

[101] Masson, *Histoire du commerce*, II, s. 421-422, 552.

[102] Masson, *Histoire du commerce*, II, s. 421.

[103] Masson, *Histoire du commerce*, II. Tebriz-Haleb kervan yollarında ipek yüklerinden alınan vergiler üzerinde ayrıntılar için bak. s. 226, Tebriz-Haleb transit yolu.

[104] Masson, *Histoire du commerce*, II, s. 533.

[105] Masson, *Histoire du commerce*, II, s. 553-554.

Batı-Anadolu'da başlıca yerli ürün olan pamuğun ihracatta önemi bu rakamlarla ortaya çıkmaktadır.

Bölgede 42.000-44.000 balya pamuk üretilmekte idi. Batı-Avrupa memleketlerinin aldıkları pamuk miktarı şöyle sıralanmaktadır:

	1.000 balya
Fransa	12-13
Hollanda	8
İtalya	5
İngiltere	1
	29

Kalan 13.000-15.000 balya Türkiye'de işlenmekte idi. İzmir'den ihrac olunan öteki başlıca mallar sırasıyla bakır, ipek (başlıca İran ipeği), meyan kökü, şap ve mazıdır (mazı boyacılıkta kullanılırdı). Bu, Anadolu'dan ortaçağdan beri, Avrupa'ya ihrac olunan hammaddeler tablosunda fazla bir değişiklik olmadığını gösterir.[106] Gerçekleşen önemli değişiklik, bu hammaddelerden yapılan mamülât, yani tiftik yün ve ipliği yerine çeşitli lüks soflar, ipekli kumaşlar ve bogasi (bocassino) denilen ince pamukluların Avrupa'ya ihrac olunmasıydı.

Fransa'nın XVIII. yüzyılda Türkiye'ye ihrac ettiği başlıca mallar ve değerleri (bin Fransız lirası) şöyle hesaplanmıştır.[107]

Çeşitli yünlü kumaşlar	14.071
Kahve (Güney-Amerika ürünü)	4.014
İndigo boyası (çivit)	3.997
Şeker	.636
Kırmız (cochenille)	2.255
Fes	1.062
Biber	524
Potin	303
İpekli kumaş	253
Kurşun	206

Konsolos raporlarına göre, 1782-1785 döneminde başta gelen Fransız ticâreti, 10,5 milyon *lira* eşya satın alma ve 10,2 milyon eşya satma şeklinde dengeli bir durum göstermektedir. Tüccâr ve gemici olarak birkaç yüz Fransız, İzmir limanına gelmekte idi. Şehirde ikamet eden Fransızların sayısı 100'ü bulmakta idi (Haleb'de 42, Sayda'da 34). Tiftik yünü almak için Ankara'da birkaç ajan bulunurdu. Ankara'da bir konsolosluk ihdası için girişimler oldu. Onların rakibi, bu ticâretin tekelini ellerinde tutmak istiyen Ermenilerdi.

[106] Anadolu ihracatı için özellikle 1340'daki genel durumu için bak. Pegolotti, *La Pratica*.

[107] Masson, *Histoire du commerce*, II, s. 554-555.

Mavi pamuklu "blue-jean": Bir tarihçe

Denim, XVIII. yüzyılda Türkiye'den mavi ve beyaz pamuklu ithal eden Güney-Fransa'daki Nimes şehrinden bu adı almıştır. Bugün, modası dünyayı saran kaba mavi pamukluların ilk kaynağı, Türk tekstil tarihiyle yakından ilgilidir. Marsilya *Ticâret Odası* (*Chambre de Commerce*) arşivi, Fransa'nın *Levant* (Doğu-Akdeniz ve hinterlandı) ile ticâreti üzerinde başlıca arşivlerden biridir. Fransız tarihcisi Paul Masson bu arşiv malzemesi üzerindeki araştırmalara dayanan eserinde[108] İzmir'den Marsilya'ya büyük ölçüde kaba mavi pamukluların ihrac olunduğunu ve bu malın İspanya tarafından satın alındığını belirtmiştir (krş. ayrıntılar K. Fukasawa'nın s. 115-120'de özetlediğimiz araştırması). Bu dayanıklı ve ucuz mavi pamuklular, İspanya ve Portekiz tarafından Güney-Amerika plantasyonlarında çalıştırılan köle işçileri giydirmek üzere kullanılıyordu. Anadolu'da yetiştirilen pamuk çeşitlerinin lifleri kalın ve sağlam olup kaba pamuklu yapmaya elverişli idi. Hindistan'dan ithal çivit -indigo- ile boyanan bu pamuklular,[109] geniş halk katmanları tarafından tüketiliyordu (indigo ortaçağdan beri Levant'a gelen bir ticâret malı olup tekstil sanayiinde çok kullanılan bir maddedir).

Başlangıçta kölelerin ve işçilerin ucuz giysisi olan kaba mavi pamuklu kullanımının, nasıl olup da dünyada tüm toplum katmanları arasında moda olduğunu açıklamak güç değildir.

Blue jean'in Amerika'da aydınlar arasında geniş ölçüde kullanılmaya başlanması ve tüm dünyada moda olması, II. Dünya Savaşı bitiminden sonra sosyalist hareketlerin ivme kazanmasıyla ilgilidir. İşçi sınıfına yakınlık imgesi olarak üniversite gençleri, aydınlar *blue jean*'i tercih etmeye başladılar. 1970-1980'lerde solcu tanıdığım bazı profesörlerin, tam takım *blue jean* giydiklerini hatırlıyorum. Bu giysi, bir çeşit sosyal protesto imgesi iken, dünya gençliği arasında hızla yayılan bir moda halini aldı. Bunda, bir *prestij kültürü* haline gelen ABD kültürünün öteki imgesel modalarla birlikte öncülük ettiğine kuşku yok. Bu giysinin Türkiye tekstil ihracatının başında markalaşması, kuşkusuz, *jeans*'in evrensel bir moda haline gelmesinden kaynaklanmakta ve Türk tekstilinin umudu olmakta. Türk *Madoc Jeans* ihracatçı firması, 2007 yılı sonuna dek 30 yeni mağaza açmayı plânlıyor. Bir tanıtmada, "XVIII. yüzyılın sonlarında dayanıklılığı nedeniyle işçi giysisi olarak üretilen *jeans*, zamanla moda konusu haline gelmiş" deniyor. Maviye boyanmış kaba pamuklunun Türkiye menşei ve Batı'da yayılışı hakkında yukarıda (s. 116-120) açıklamalarda bulunduk. Amerika'da yaygınlaşması konusunda şu özet verilmektedir (*Radikal*, 30 Ağustos 2004). Levi Strauss adında birisi ilk kez Amerika'da *Jean* pantolonları, San Francisco'da altın arayıcıları arasında satmaya başlamış; 1872'den sonra *jean* pantolonlar, metal detaylarla ve cepler ilâvesiyle dayanıklı ve gösterişli hale getirilmiş ve kovboylar arasında tercih edilir olmuş. Ancak 1950'li yıllarda bu işçi giysisini, solcu âsi gençlik tercih edip giymeye başlayınca moda olmuş, dünyaya yayılmış. Yukarıda özetlediğimiz gibi ucuz kaba mavi pamuklular, Güney, Doğu ve Batı-Anadolu'da büyük miktarda imâl edilip Marsilya'ya gönderiliyor, oradan İspanyolların eliyle Amerika'daki plantasyonlara götürülüyordu. Bu dayanıklı ucuz pantolon, özellikle pamuk tarlalarında bacakları iyi koruyordu. XVI-XVIII. yüzyıllarda bu pamuklu, geniş bir ticâret konusu idi (bak. s. 115-120'de Fukasawa'dan yapılan özet). Daha sonraları XVIII-XIX. yüzyıllarda Amerika Birleşik Devletleri güney vilâyetlerinde pamuk tarlalarında çalışan zenci esirlerin giyiminde aynı giysi kullanılıyordu. Maden işçileri ve kovboylar arasında yayılışı, yukarıda anlatıldığı gibi, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren başlamıştı.

[108] Masson, *Histoire du commerce*.

[109] Halk arasında *indigo*'ya çivit denir. Gerçekte mavi renk veren ayrı bitkilerden elde edilen boyalardır. Fakat "boyama özü aynıdır". Bak. Ö. Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara:2006, s. 154-157, 160-161

2006 yılı başlarında gazetelerde okuduğumuz bir habere göre (*Hürriyet*, 10 Ocak 2006, s. 11) 2005'te Türkiye, dünyaya 1,5 milyar dolarlık *denim blue jean* pantolon ihrac etmiş ve toplam *denim* ihracatı 2,8 milyar hedefine ulaşmış. *Denimder* başkanı Nedim Özbek'in ifadesiyle, Türkiye dünyada aynı malı ihrac eden Batı ülkelerini geride bırakmış, ancak Özbek'e göre hükümetin mâlî politikası yüzünden üretici âdeta sermayesine satış yapmak zorunda kalmış. Türk denimlerine İtalya'da rağbetin arttığına (61 milyon dolarla yüzde 173 oranında artış) işâret eden Özbek, Çin pamuklularının kalite düşüklüğü dolayısile Türk denimleriyle rekabet edemediğini belirtiyor. Özbek, 2006'da 3 milyar dolar üzerinde ihracat yapılabileceğini iddia etmekte. Çin'den başka Fas ve Tunus da rakipler arasındadır. Tekstil sanayi, vasıfsız işçi çalıştıran bir sektördür ve işsizliği önlemede önemli payı vardır; bu nedenle hükümetin sektörü destekleyici önlemler alması hayati önemdedir. Özbek'e göre, hükümetin otomotive verdiği teşvik bu sektöre verilse, ihracat üç katına çıkar. *Denim* sanayii eğitimle gelişirse, dünya piyasasında "moda marka" olabilir. Bu arada, ihracata kredi sağlayan Eximbank'ın orta ve uzun vadeli krediler için yeniden yapılandırılması gereği vurgulanmıştır.

6. XVIII. yüzyılda Anadolu'dan Doğu-Avrupa'ya pamuklu ihracatı

XVIII. YÜZYIL ortalarında Türkiye'nin pamuklu sanayi üretimi ve ihracat kapasitesini göstermesi bakımından değerli bir kaynak olarak aşağıda M. de Peyssonel'in,[110] Karadeniz bölgesinde konsolosluğu sırasında topladığı bilgileri özetliyoruz. Peyssonel, Fransız ticâretine yeni pazarlar bulmak çabası ile araştırmalarına 1750'de başlamış, 1753'te konsolos olarak Kırım Hanlığı'na gönderilmiş, 1758'de oradan ayrılmış ve eserini 1762'de Girit'te tamamlamıştır. Kırım'a gitmeden önce İzmir ve İstanbul'da bulunduğu sırada Türk, Rum ve Ermeni tüccârından bilgi toplamaya başlamış; Kırım'a gittikten sonra yerinde araştırmalarını sürdürmüştür. Kırım'ı dolaşmış, Özü tarafına bir seyahat yapmış; ihrac ve ithal mallarını, miktar ve fiyatları, ölçüleri dikkatle saptamaya çalışmıştır. Peyssonel'in eseri, yalnız o zamanki koşullara göre güvenilir istatistik bilgiler sağlaması bakımından değil; aynı zamanda merkantilist bir Batı devletinin yeni pazarlar açmak, rakipleri alt etmek için başvurduğu yöntemler bakımından da son derece ilginçtir. Osmanlı devletinin kendine özgü ithalatı serbest bırakan sisteminden yararlanarak, bizzat yerli Osmanlı sanayi yapıtlarının yerini almak için Peyssonel'in kendi hükümetine önerdiği önlemler özellikle dikkati çeker. O, Osmanlı bogasilerinin ucuzluğu sebebiyle, Fransız yünlü kumaşlarının sürümünü nasıl kısıtladığına parmak basar; Osmanlı ve yabancı rakipleri ortadan kaldırmak için her şeyden önce fiyat faktörü üzerinde durur, kaliteden önce pazarda ucuza satmanın önemli olduğunu vurgular. Önem verdiği noktalardan biri de, ucuz hammadde kaynakları bulmaktır; bunların daha ucuza mal edilmesi için bizzat üretim bölgelerine sızma, aracıları olabildiği ölçüde ortadan kaldırma yollarını gösterir. Fransız malları sürümünü sağlamak için örnek vermek, alıştırmak, deneme alış ve satışları yaparak mâliyeti hesaplamak gibi o dönemde İngiliz, Felemenk ve başka koloni devletlerinin dikkat ettiği bütün yöntemleri, Osmanlı pazarında deneyerek pazar olanakları arar. Merkantilizmi iş başında görmek için Peyssonel'in çabalarını incelemelidir. Burada amacımız, sadece onun pamuklu ticâreti üzerinde verdiği istatistik bilgileri değerlendirmektedir. Aşağıda, Anadolu'dan Kuzey-Karadeniz bölgesine yapılan geniş pamuklu ihracatına ait bilgileri özetliyoruz.

[110] M. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I-II (Paris:1787); bu çeşit ticârî raporlar hakkında bak. H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticâret İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI (1968), s. 61-66; XIII, s. 60-68.

mal çeşidi	yıllık ithalat (guruş olarak)	fiyat	
Tokat basması	200.000	arşını 6-15 para	Kırım'da, Karadeniz kuzeyindeki steplerde Nogaylar ve Çerkesler arasında çok kullanılır, şalvar, yatak örtüsü ve yastık yüzü gibi eşya yapılır.
Hollanda basmaları	-	arşını 20-30 para	Bu basmalar, kısmen Hollanda malı, kısmen Hollanda tarafından Hint'ten ithal edilmiş olmalıdır. Hollanda, Hint pamuklularının Avrupa'da başlıca ithalatçısı idi. XVIII. yüzyılda bu mallar, Doğu-Avrupa'ya Leipzig Fuarı yolu ile yayılırdı, Karadeniz kuzey bölgesinde tüketimi kısıtlı idi. Kalitesi daha iyi olmakla beraber fiyat bakımından Anadolu basmaları ile rekabet edemiyordu.

Bogasi	400.000	10 arşınlık parçası en iyisi: 4-5 grş. orta: 3-3,5 grş.	Tokat, Kastamonu ve Amasya bogasileri çok ucuz olup halk çok alır. Başlıca erkek ve kadın kaftanları yapmada kullanılır. En iyi kalitesi Tokat bogasileridir. Bogasi çeşitli renklerde olur. Kefe tüccârı bunları almak için Anadolu'ya adamlarını gönderir.
Astar	250.000	20 arşınlık parça en iyisi (dağ bezi): 1,25- 2 grş. orta (çadır bezi); 1,25 - 1,50 grş aşağı (Çorum bezi) 1 - 1,25 grş.	Anadolu'da dağınık olarak bir çok yerde yapılan bu kaba pamuklu, Sinop ve Samsun'dan Kefe'ye getirilir ve ordan bütün Kuzey-Karadeniz bölgelerine dağılırdı.
Dülbend	10-12.000	en iyisi: 15-20 grş. 2. kalite: 17-18 grş.	Kadınlar dış başörtüsü, erkekler sarık olarak kullanırlar. En iyi kalitesi şerbeti diye bilinir. Mendil veya yaşmak şeklinde kenarı nakışlı çeşidi var. İkinci kalitesine deve-tabanı denir.
Çember	250.000	parçası 6,50-16 grş.	Bir çeşit başlık olup örtüsü arkadan topuklara kadar sarkar. Frenk mermeri, hazne mermeri, sultan mermeri, mendil mermeri, ve Bengal mermeri çeşitleri vardır. Şehir ve köylerde kadınlar giyer.
Târpûş	150-200.000	-	Kırımlı ve Nogay kadınları tarafından giyilen bir nevi başlık olup renkli pamukludan yapılırdı.
Pamuklu gömlek	4.000	2,25-10 grş.	Hamamdan sonra kadınların sarınıp kurulandıkları bir çeşit bornoz.
Havlu	8-10.000	ipek kenarlısı 1,25-2,25 grş.	Çoğu Serez'den gelir.
Peştemal	10.000	en iyisi: 40-45 para, orta: 20-25 para, aşağı: 15-16 para.	Çok çeşidi var, ipek ve pamuk karışımı olanlarla sırf pamuktan olan çeşitleri var. Mısır ve Selânik peştemalleri lüks, pahalı çeşitlerdir; ipek yollu ve kenarlıdır. Selânik'in kırk kalemi meşhurdur. Keten ve pamuk karışığı koraburgo ve ak-baş denilen çeşitleri mendil ve yağlık olarak kullanılır.
Pamuk ipliği	18.750-22.500 okka	okkası: 2,5-3 grş.	İstanbul yolu ile Anadolu'dan ithal olunur. Çoğunlukla boyalıdır; önlük, peştemal, örtü, şalvar dokumada kullanılır.
İnce tire	16-18.000	turası (60 çile) 30-35 para	Pamuk olanlar İstanbul ve Sinop'tan, keten olanlar Trabzon, Rize ve Rusya'dan ithal olunur. Renkli olan çeşidini özellikle terziler, kaba ipliği ayakkabıcılar kullanır.

Pamuk	7-8 bin balya	En iyi kalite pamuk Anadolu'da Kırkağaç ve Akhisar'dan gelir. Pahalıdır. Daha ucuz çeşitleri Gelibolu ve Kasaba pamuklarıdır. Pamuk fiyatını İstanbul pazarı belirler.

M. Peyssonel'in bu rakamları, pazarı tanıyan tüccârdan sorarak dikkatle topladığını biliyoruz. Böylece, sadece Kefe yolu ile Kırım Hanlığı'na (yani Kırım yarımadası, Deşt denilen Kuzey-Karadeniz step bölgesi ve Çerkezistan) güneyden gönderilen pamuklular, 1750'lerde yaklaşık 1,5 milyon guruş toplam değer tutmaktadır. Anadolu, bu bölgenin çeşitli giyim ve döşemelik ihtiyaclarında kullandığı tekstil mallarının büyük bir bölümünü sağlamaktadır. Bu bölgede yünlü ve keten dokumalara bakarak pamuklu ithalatı çok daha önemli bir düzeydedir. Peyssonel, büyük miktarda kullanılan bogasinin, bu pazarda Fransız yünlü tüketimini kısıtlayan başlıca faktör olduğunu kabul etmektedir. Dış giyimlni en ucuza sağlamaya çalışan halk kitlesi, Anadolu bogasisini seçiyordu. Açıkça, Hollanda ve Hint pamuklulan bu pazarda ucuz Anadolu pamuklulan ile fiyat bakımından rekabet edemiyordu. Bununla beraber, İstanbul pazarında olduğu gibi, ince pamuklularda (dülbend ve mermerler) Kefe'de de Hint malları hâkimdir.

Genellikle, XV. yüzyıl sonlarında Kefe gümrük defterlerinde gördüğümüz durum pek değişmemiştir. Ucuz pamuklular, kuzey-güney ticâretinin temel maddesi olmakta devam etmiştir. Orta ve Kuzey-Anadolu, Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge, XV. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da kuzey bölgesinin pamuklu gereksinimini karşılayan temel üretim bölgesidir. Özellikle, çok harcanan kaba pamuklularda yalnız şehir-kasabaların değil, kırsal bölgelerin de bu üretime katıldığı anlaşılmaktadır. Bölgede, Kastamonu, Amasya, Merzifon, Tokat, Çorum gibi dokuma ve boyacılık el-sanayii merkezlerinin başlıca ihrac limanları, Sinop, Samsun, Giresun idi.

Cenevizliler

Cenova, Osmanlılardan ilk ticâret imtiyazı almış ve Batı-Avrupa ülkelerinden önce Anadolu ticâretinde öncelikli yer tutmuş bir ülke olarak dikkatimizi çeker. Osmanlı-Ceneviz dostluğu ve işbirliği, Osmanlıların Avrupa yakasında yerleşmesi ve fetihlerini koruması açısından son derece önemli olmuştur. İlk ittifak, veya işbirliği, 1351-1355 döneminde Venedik-Bizans-Aragon ittifakının Ceneviz'e karşı savaşı sırasında gerçekleşti. Orhan, 1351-1352 kışında Cenevizlilere ticâret güvencesi bağışlayan bir *âhdnâme* vermiştir. Prensip itibariyle bu gibi âhdname-kapitülasyonlar yalnız dost ülkelere verilirdi.[111] (Bizans'a karşı 1329 Pelekanon/Gebze Savaşı akabinde) İstanbul Boğazı'nın Yoros'tan Üsküdar'a kadar Anadolu sahilini elinde tutan Orhan, bu savaş sırasında Ceneviz ile bir müttefik gibi hareket etmiş; Ceneviz Pera'sının savunması için bin okçu göndermiş. Ceneviz donanmasının Osmanlı ülkesinden yiyecek vesair ikmal yapmasına izin vermiş, Boğaz'daki limanlara sığınmalarını sağlamıştır. Kayda değer ki Cenevizliler Bizans'a ait Marmara Heraklea'sını (Eregli) feth ettikleri tarih (1352), Süleyman Paşa'nın Tsympei'de (Çimpe) yerleşmesi 1352 tarihine rastlar. Osmanlılar, bu köprübaşını elde ettikleri zaman Trakya'ya yoğun bir göç ve yerleşme hareketine giriştiler. Türklerin boğazlardan Trakya'ya geçişine engel olmak Bizans'ın başlıca kaygısı

[111] Bu belge şimdiye dek bulunmamıştı. 1351-52 kapitülasyonu hakkında kaynaklar için bak. K. Fleet, "The Treaty of 1387 Between Murad I and the Genoese", *BSOAS*, LXI/1 (1993), s. 11, not. 28; bu çeşit âhdnameler hakkında bak. "imtiyazat" *EI2*

idi. Bu konuda Bizans, Venedik ile işbirliği yapmakta idi.[112] Osmanlılar, 1352'den itibaren Trakya'da devamlı yerleşmeye başladıkları ve fetihlere giriştikleri dönemde, özellikle I. Murad zamanında, Boğaz'dan geçişte Ceneviz işbirliğinden yararlandılar.

Murad, 1387 Haziran ayında Yenişehir'deki sarayında Cenova Cumhuriyeti'yle 1352 Kapitülasyonları'nı yeniledi (K. Fleet, Treaty). Bu belge, Orhan ve Murad dönemlerinde Cenevizlilerle sıkı siyasi ve ekonomik ilişkiler konusunda bizi aydınlatmaktadır. Osmanlı devleti, 1351 yılından itibaren Ceneviz devletiyle Venedik ve Bizans'a karşı siyasi ve askeri işbirliği yapmaktadır.[113] Osmanlı devletinin bu ittifaka önem vermesinin nedenleri arasında en önemlisi, özellikle Venedik ve Bizans'a karşı Ceneviz deniz gücünden yararlanarak Rumeli'ye gidiş-gelişi güvence altına almaktır. 1366'da Gelibolu'nun yeniden Bizans eline geçmiş olması, bu soruna hayati bir önem kazandırmıştır. I. Murad 1389'da Rumeli'de Sırplara karşı yapılacak sefer için Ceneviz ile dostluğu pekiştirmek gerektiğini anlıyordu. Fâtih dönemine kadar Osmanlı askerini öbür yakaya taşımakta Osmanlı, daima Ceneviz gemilerinden yararlanacaktır.[114] İkinci önemli bağ, Pera-Bursa arasında sıkı ticâret bağıdır. 1387 antlaşması bu noktada değerli bilgiler sağlamaktadır. Bu belgeye göre, Osmanlı tebaası (Türkler ve zimmî Rumlar) Pera'da mal satmakta ve satın almaktadırlar. Gümrük ödemelerinde Ceneviz ayrıcalık tanımakta, Osmanlı tebaası 100 hyperperlik eşya için yalnızca sekiz *karat* ödemektedir. Bu simsarlık resmini (brockerage tax)[115] ödedikten sonra Osmanlı tebaası başka hiçbir resim ödemeyecektir. Osmanlılar için % 3 olan gümrük (?) Altınordu için % 5'tir.[116] Batı-Anadolu Beyliklerini istilâ eden I. Bayezid, 1390'da Ceneviz için de gümrüğü 1 *hyperper*'e çıkardı. Pera Ceneviz kolonisi için özellikle Anadolu'dan yiyecek maddeleri ithali hayatî önemde idi. Bunun için antlaşmada Murad, kendi ülkesinden hububatın (*victualibus*) ihracına izin veriyor ve öbür mallara bakarak daha az gümrük ödemesine razı oluyordu (madde 5). Kıtlık yıllarında buğday ihracına yasak konuyor, bolluk olunca izin çıkıyor, *mud* (modio) başına yarım veya bir hyperper ödeniyordu. Kapitülasyon, Cenevizlilere Osmanlı ülkesinde serbestçe dolaşmak, istedikleri her çeşit malı gümrük ödeyerek alıp ihrâc etmek iznini veriyor, şahısları ve malları için tam güvence vaad ediyor. Antlaşmada Osmanlı ülkesinden *şap* ihracına dair madde özel bir önem taşır. Tekstil sanayiinde boya tespiti için gerekli olan şap, bu çağda Avrupa'ya yalnız Anadolu'dan (Kütahya ve Şapın-Karahisar şap yatakları) gidiyordu ve bu maddenin işletme ve Avrupa'ya ihracı imtiyazı uzun zaman Cenevizliler elinde kaldı[117] ve onlara büyük kazançlar sağladı. Murad'ın Germiyan-ili'nin fethine neden o derece önem verdiğini anlıyoruz. Şap imtiyazı Osmanlı hazinesine önemli gelir sağlıyordu. Şap madeni, yalnız Germiyan'ın servetini ve büyük kültür zenginliğini sağlamıyor, ayrıca Saruhan ve Aydın limanlarına ticarî canlılık getiriyordu. Şap tekeli Osmanlı eline geçince bu limanlar eski canlılığını kaybedecektir.[118] Bu durum, Batı-Anadolu beyliklerinin Kosovo'dan hemen sonra 1390'da Osmanlı ülkesine katılmasını[119] kolaylaştırmış olmalıdır.

Antlaşmada önemli bir madde de kaçak esirler hakkındadır. Osmanlı ülkesinde kaçmayı başarabilen esir, Üsküdar, Gelibolu, Foça ve Pera limanlarına varmaya ve orada Hıristiyan gemilerine sığınmaya çalışırdı. Kaptanlar genellikle din gayreti ve fidye alma umuduyla esirleri kaçırırlardı. 1387 antlaşma maddelerine göre Pera'ya sığınan kaçak esirler Podesta'ya teslim olunacaktır. Esir için sahibine değerince bir fidye ve ayrıca Pera cema'ati hesabına 100 hyperper ödenecektir. 1387 antlaşmasında görüşmeleri yürüten Peralı Giovanni Demerode'dir. Bir Ceneviz noter kaydında Giovanni Demerode, Germiyan şap imtiyazına sahip görünmektedir (K. Fleet, "The Treaty", 123), demek

[112] N. Iorga, "Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)", *Byzantinische Zeitschrift*, 15 (1906).

[113] 1351-1352 yılındaki ittifak için bak. M. Balard, "A propos de la bataille du Bosphore", *Travaux et Memoires*, 4 (1970), s. 431-469; 1386 tarihine doğru ilişkiler gerginleşmiş görünüyor. K. Fleet, "The Treaty of 1387 between Murad I and the Genoese", *BSOAS*, LXI/1 (1993), s. 13-33.

[114] Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, çev. H.J. Magoulias, Detroit: 1975, s. 150-151. I. Murad döneminde Osmanlı donanması hakkında s. 215.

[115] Bizans'ın altın parası, genelde bu dönemde iki hyperper 1 Venedik altına geçiyordu, bir hyperper 24 *karat*'tır. Bak. Fleet, "The Treaty", s. 142-146.

[116] Fleet, bu resmi "brockerage tax" (tolta censarie) ve gümrük (comerchium) olarak tespit etmiştir. Osmanlılarda *simsar*, İtalyanca *censarie*'den gelmedir. Batı-Anadolu Beyliklerinde XIV. yüzyıl'da gümrük % 2'dir. Bu oran Fâtih döneminde % 2'den % 4'e ve % 5'e çıkarılmıştır.

[117] Bak. İnalcık, "Murad I", DV *IA*.

[118] Zachariadou, *Trade and Crusade*, ve Fleet, "The Treaty", s. 15-16.

[119] Bak. "Bayezid I", *EI2*.

en geç bu tarihte şap üretim merkezleri Osmanlı kontrolündedir. Antlaşmanın onaylanmasında ileri gelen iki Osmanlı devlet adamı, "Cassano Bassa" ve "Tomortassio" tanık olarak hazır bulunmuşlardır (K. Fleet birincisini *Hasan Paşa* ikincisini *Timurtaş* olarak tanımlamaktadır). Bu tarihte Hasan Ağa, yeniçeri ağası; Kara Timurtaş Paşa Rumeli Beylerbeyi'dir. Osmanlılar için Türk (*Turchi, Teucri*) ve Türkiye (*Turchia, Turchie*) adları, XIV. yüzyıl İtalyan belgelerinde kullanılagelmiştir.[120] Osmanlılar kendileri, kavim olarak Türk oldukları bilincinde idiler, *Osmanlı*, devlet için kullanılıyordu. XIV. yüzyıl geleneğini yansıtan Aşıkpaşazade Osmanlıları daim Türk olarak zikreder.

I. Murad ile Ceneviz arasında 1387 antaşması ve Osmanlı-Ceneviz ticâreti üzerinde çalışmaları ile K. Fleet İtalyan arşivlerinin erken Osmanlı tarihi için önemini birkez daha vurgulamıştır.[121]

Bu dönemde Osmanlı-Ceneviz ilişkilerinde önemli bir yer tutan şap, boyayı kumaşa sabitleştirme işinde kullanılan maddeydi. Türkiye şap madenleriyle imtiyazlı bir durumda idi. Avrupa'da şap madeni ancak XVI. yüzyıl ortalarında İtalya'da Tolfa'da keşfedildi. Şapın esas kaynağı Anadolu madenleri olup, şap Anadolu ile Avrupa arasındaki ticârette önemli bir yer tutmakta idi. 1340'a doğru Pegolotti "allume de Cotai (Kütahya) ve d'Altoluogo"dan söz eder. XVI. yüzyılda Osmanlı ülkesinde bu kıymetli maden, Gediz, Foça, Ulubad, Kapdağı, Şapın-Karahisar (Koloneia) ve Rumeli'de Gümülcüne,[122] Marulye, (Maronia?), Saruhan, Yeni-Foça'da çıkarılmakta idi. XVI. yüzyılda yalnız Karahisar'ın makbul kaya şapı 2 milyon akça (35.000 altın) ile iltizama veriliyordu. 954/1547 tarihli bir mukata'a defterinde[123] Anadolu'da şap üretim merkezleri şöyle sıralanıyordu:

Üretilen mikdar Kantar (1 Kantar=56,5 kg): Kütahya 1.331, Şaphane-i Gedos (3 yıllık) 950, Teke-Hamid 1.520 (1,5 milyon akça), Gedos (Şaphane Köyleri) 1.200 (Venediklilere iltizam), Alaiye ve Manavgad 230. Batı-Anadolu, başlıca şap üretim merkezi idi. Yukarıdaki listede Kütahya-Gediz şaphanesi, bu tarihlerde 1.331 kantar (yaklaşık 75 ton) üretimiyle iltizama verilerek devlet hazinesine 1.320.000 akça (yaklaşık 22.000 altın) getiriyordu. Şap, Aydın limanlarından Avrupa'ya ihrac olunmakta idi (1340'larda gümrük vergisi, değer üzerinden % 4 idi). 1381'de I. Murat Kütahya ile beraber Egrigöz *(Şaphâne)* bölgesini Osmanlı ülkesine katınca, şap iltizam geliri Osmanlı hazinesine ait oldu.

[120] Fleet, "The Treaty".

[121] "Considerable importance of Western archival material for early Ottoman history", Fleet, "The Treaty", s. 23.

[122] K. Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The merchants*, Cambirdge: 1999, s. 80-94;
S. Faroqhi, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (About 1560-1830)". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71 (1979), s. 153-175.

[123] BA Osmanlı Arşivi, *Mukâta'a Defteri*, *no. 385*.

6. XVIII. yüzyılda Anadolu'dan Doğu-Avrupa'ya pamuklu ihracatı

7. Anadolu'da pamuklu sanayi merkezleri

APAÇIK ekonomik nedenle, kırsal bölgede yer yer dokunan tekstil yerinde boyanmaz, yakın şehir veya kasabadaki boyahanelere getirilir, boyama işi toptan orada yapılırdı. Yalnız bazı büyük köylerde boyahane vardı. Dr. Ümit Koç'un arşiv belgelerinde boyahaneden devletin aldığı vergi gelir miktarı, boyahane *mukata'aları*, şehir veya kasabadaki boyahanelerin önemi ve bölgede boyanan tekstil düzeyi hakkında bize bir fikir vermektedir.[124] Çizelgelerde 10.000 akça üzerinde mukata'a ödeyen kaza ve nahiyeleri gösteren bir çizelge yaptık.

[124] Dr. Ümit Koç'un düzenlediği listeler: *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, s. 165–174.

Boyahane vergi mukata'aları
(bin akça hesabiyle)

kaza veya nahiye	1525–1549	1550–1574	1575–1605
Adana	25	35	?
Adilcevaz	12	12	21
Ahlat	9	6	24
Aksaray	4	10	?
Amasya	?	?	82
Ayıntab	24	50	?
Ankara	52	53	?
Bayburt	32	?	?
Behisni	15	17	?
Birecik	?	?	10
Bitlis	24	?	50
Çemişkezek	15	46	29
Çorum	23	213	?
Diyarbekir	?	?	?
Elbistan	?	28	?
Erzincan	55	60	60
Erzurum	5	35	?
Gerger	20	20	?
Harput	?	80	?
Hınıs	?	15	?
Hısnıkeyfa	60	?	?
Hasankale	15	19	?
Kiğı	10	12	?
Karahisar	25	25	?
Karahisar-ı şarkî	20	?	?

Kars	?	?	12
Kayseri	?	45	45
Konya	15	15	9
Larende	20	?	?
Malatya	24	35	?
Mardin	113	?	?
Mud	4	10	?
Niğde	16	?	?
Nusaybin ve Karadere	90	?	?
Saklf	45	?	?
Samsun	?	?	12
Savur	?	25	?
Siirt	33	?	?
Sis	16	26	?
Siverek	16	?	?
Tarsus	25	18	?
Terme ve Arım	?	?	21
Urfa	?	100	?
Van	?	?	35

Bu çizelgede büyük boyahaneler bulunan Tokat, Kastamonu, Sivas ve Tosya'ya ait rakamlar gösterilmemiştir. 1585-1604 rakamları, akçanın yüzde yüz değer kaybettiği bir dönemdir. Dr. Ümit Koç'a göre boyahane gelirlerinde yüzyılın sonuna doğru bir artış görülmüyor. Başka bir husus, rakamlar tahrir defterlerindeki tahmini rakamlardır; mukata'a iltizam rakamları daha yüksek veya alçak olabilir. Kuşkusuz bu tablo noksandır. Dr. Koç dokumacılıkta başta gelen Batı-Anadolu boyahane mukata'alarının listemizde yer almamış olmasını açıklayamamıştır. Buna karşı boyahane mukata'alarının Doğu-Anadolu'da büyük rakamlar vermiş olması normaldir; zira Doğu-Anadolu gerçekten tekstil üretiminde çok ileridir.

Bu tablodan bir sonuç çıkarmak gerekirse, boyahane mukata'ası en yüksek düzeydeki merkezler şunlardır:

Diyarbakır	213.000	(1550-1574)
Mardin	113.000	(1525-1549)
Urfa	100.000	(1550-1574)
Nusaybin	90.000	(1525-1549)
Harput	80.000	(1550-1574)
Hısnıkeyfa	60.000	(1525-1549)
Erzincan	60.000	(1550-1605)
Ankara	53.000	(1525-1574)
Bitlis	50.000	(1575-1605)
Kayseri	45.000	(1550-1605)

Güneydoğu-Anadolu tekstil merkezlerinden her biri (Diyarbakır, Mardin, Urfa, Nusaybin, Harput, Hısnıkeyfa) boyahaneleri en yüksek mukata'a gelirl sağlamaktadır. Yukarıda, bu bölgenin büyük tekstil üretim ve ihracatından söz etmiştik; boyahane mukata'a rakamları bir kere daha bu olguyu açıklamaktadır. En yüksek rakamların XVI. yüzyıla (1525-1574) isabet etmesi ilginçtir. Osmanlı dokumacılığının altın çağı bu tarihlere rastlar. Bitlis'e gelince, bu şehir Tebriz-Halep İpek Yolu üzerinde önemli bir merkezdir. Keza Erzincan bölgesi kuzey İpek Yolu üzerinde önemli bir merkezdir, aynı zamanda çeşitli tekstil üretmektedir. Boyahane mukata'ası 50.000 üzerinde olan Ankara, büyük ihrac kapasitesi olan sof üretimiyle dikkati çeker.

Tokat pamuklu sanayii (1500–1800)

Tokat, 1500-1800 döneminde Anadolu'da en önemli sanayi ve ticaret merkezleri arasında yer aldı.[125] Tokat'ın olağanüstü ekonomik gelişmesi, Fâtih Sultan Mehmed zamanında başlar. Fâtih, Tokat'ı İran'dan Bursa'ya gelen ipek kervanlarının gümrük resmi ödemek üzere ilk durak yeri yaptı.[126] Kervanlar Bursa'da gümrük ödememek için ipek yüklerini başka şehirlere indirmekte idiler. Gelişmiş Bursa ipek sanayii ve ipek ticâreti bu yüzden sıkıntı çekiyordu.

O zaman Tokat bir sınır şehri olduğundan kervanlar gümrük resmini orada ödeyecek, kaçakçılık yapamayacaklardı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan bunu kendi devlet hazinesine büyük gelir sağlayan ipek ticâretine bir darbe saydı ve şiddetle protestoda bulundu.[127] Yeni gümrük düzeni, Tokat'ın işine yarıyor görünüyor. Bu durum üzerine, İranlı ipek tâcirleri yüklerini Tokat'ta çözmeye ve şehir tüccârına satmaya başladılar. İpek sanayii gelişti. Esasen eskiden beri önemli bir ipek sanayii merkezi olan Amasya, ihrac mah ünlü *Amasya kemhalarını*[128] İran ipeğinin bir bölümünden üretmekte idi.

Tokat-Amasya bölgesi Karadeniz memleketleri, Kırım-Deşt pazarlarına öteden beri tekstil ihrac etmekte idi. 1479 Kefe Gümrük Defteri kayıtları bunu açıkça göstermektedir.[129] Tokat'ın gelişmesinde Anadolu yol şebekesinde başlıca merkezlerden biri olması gerçeği belirtilmiştir. İran'dan gelen İpek Yolu Tokat'a erişmekte, oradan Karadeniz limanlarına, batıya Bursa'ya, İstanbul ve İzmir'e gitmekte idi. Suriye ve Bağdad'dan kuzeye gelen yolların hepsi Tokat'tan geçiyordu. Tournefort'a göre[130] "Tokat, Küçük-Asya ticâretinin (bir) merkezi" idi.

Tokat, 1500-1800 döneminde Anadolu'nun sayılı sanayi merkezlerinden biri durumuna yükseldi; bu gelişme XVIII. yüzyılda en yüksek noktasına erişti.[131] Bu gelişmeye denk olarak şehrin nüfusu XVI. yüzyılın 3. çeyreğinde 13.000, 1807'de 60.000 (onda biri gayrimüslim) tahmin ediliyor. Evliya Çelebi şehri, Bursa ve Halep gibi büyük şehirler arasında bir "sevâd-i azîm" diye niteler. Tokat bu olağanüstü gelişimini, doğu-batı-güney-kuzey kervan yollarının kavşağı olması kadar özellikle bir pamuklu sanayi ve ticâret merkezi olmasına borçludur. Öteki önemli sanayi kolları, tekstil boyacılığı, dericilik ve bakırcılıktır.

Burada başlıca M. Genç'in araştırmalarını[132] göz önünde tutarak Tokat pamuklu sanayii üzerinde duracağız. Tokat tekstil sanayii üç kolda, dokumacılık, basmacılık ve boyacılıkta gelişmiştir. Başlıca ihracatı, ince pamuklu bogasi (bohasi), kaba pamuklu bezi (*kirbas*) ve renkli *basma* çeşitlerinden oluşmaktadır. İmâlât, şehir ve etraf köy ve kasabalarda yapılır ve Tokat'tan ihrac olunurdu. Hammadde pamuk daha çok Batı ve Güney-

[125] Osmanlı Arşivi'nde özellikle *damga resmi* ve sicillerindeki rakamlar esas alınarak yapılan önemli bir inceleme: M. Genç, "17.-19. yüzyıllarda Sanayii ve Ticâreti Merkezi olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara: 1987.

[126] Bak. "Mehmed II", *MEİA*.

[127] "Mehmed II", *İA*, Uzun Hasan, Şarabdâr Hamza'ya yaptığı şikâyetler arasından İran'dan kervanla Bursa'ya gönderilen ipek balyaları üzerinde Tokat'ın yeni gümrük resmi alınmasını protesto etmişti. Uzun Hasan'ın Fâtih'e şikâyetlerini bildiren Belge'de aynen "Rusûmı va bida'-i muhdes mi mahand" (sonradan çıkarılan (mubdes) haksız vergiler (bid'alar) koymuşlardır). XVII. yüzyılda Tournefort Tokat'ı hâlâ bir iç gümrük merkezi göstermekte: M. Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 146.

[128] Bak. İnalcık, *The Custom Register of Caffa*, Cambridge:1995.

[129] İnalcık, *The Custom Register of Caffa*, ve dipnot 112'de Peyssonel; XVII. yüzyılda Tavernier, Tokat'ı İran'dan gelen yolların ayrıldığı merkez olarak tasvir eder (Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 147-148).

[130] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 146.

[131] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 145.

[132] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 145.

Anadolu'dan gelirdi. Evliya Çelebi "beyaz *penbeh* (pamuklu) bezi, mücellâ, kalemkâr, basma yorgan yüzü, munakkaş perdeler"den söz eder.[131] Resmî kayıtlarda, *kırmızı bogasi, basma, çit, dülbend, elvan çit, donluk* (elbiselik), *elvan kirbas* sayılır. Öteki Anadolu şehirlerinde olduğu gibi, etraf köy ve kasabalarda dokunan pamuklular Tokat şehir boyahanelerinde boyanırdı. 1776 yılında miallkâne-mukata'a mültezimi sermayedar Âtıf Mustafa, boyacıları büyük bir boyahanede toplanmıştır.[134] Boyahane vergilerinde büyük artışlar, pamuklu sanayi ve ihracatında artışın bir göstergesidir.[135] Anadolu pamuklu sanayii Hint basmalarını taklit ederek bu sektörde büyük ihracat gerçekleştirmişti. Kuzeye (daha doğrusu, Kuzey-Karadeniz ülkeleri, Rumeli, Polonya'ya) ihrac olunan basmaların yarıdan çoğu, Tokat ve Amasya'dan ihrac olunurmuş.[136] Pamuklu sanayiinde büyümenin bir göstergesi olarak işçi hareketleri de dikkate değer. Tokat'a, Amasya, Erzincun, Kayseri ve Diyarbakır'dan (kalfiye) işçi gelmekte idi. Dokumacı, basmacı ve boyacı 661 cizyegüzâr gayrımüslim halk XVIII. yüzyılda şehir nüfusunun % 26'sını oluşturuyordu.[137]

Marsilya'ya Batı ve Doğu-Anadolu'dan yapılan pamuklu ihracatında olduğu gibi çivit (indigo), boyacılığın temel maddesi idi. Hindistan'dan çivit ithalatı, İngiltere-Fransa arasında Yedi Yıl Savaşı dolayısile aksadı, pahalılaştı; evvelce çivit ithalatı 7.500-11.500 kg.'a varıyordu. Genç, şehir nüfusundaki artış ve kumaşlara vurulan *damga resmi* kayıtlarına göre büyüme dönemlerini tespite çalışmıştır.

Kırım Hanlığı'nda Fransız Konsolosu C. de Peyssonel'in (1754-1758) sağladığı hayli ayrıntılı kayıtlara göre Tokat ve çevresinden Kuzey-Karadeniz ülkelerine, Kuzey-Kafkasya ve Gürcistan'a ihracat (Tokat bezi, bogasi, kirbas, kaha basmalar) yılda 500.000 topa varıyormuş. Bu pamukluların başlıca ihrac limanları, Samsun, Ünye, Trabzon, Rize idi. Tokat Boyahanesi kırmızı bogasi üzerinden alınan damga resmi kayıtları, pamuklu sanayiindeki dalgalanmaları yansıtması bakımından dikkate değer.

Kırmızı bogasi ve bez üzerinde alınan damga resmi iltizam bedelleri (guruş olarak)

1643	450
1690	2.200
1708	3.250
1763	5.341
1765	17.500
1772	4.837
1777	7.250

Tokat sanayii, 1690'dan başlayarak XVIII. yüzyılda esaslı bir yükselişe tanık olur. 1708'de pamuklu imâlâtı, 390.000 topa varır. Kırım'da kargaşa ve 1768-1774 Rus savaşı, ticâret ve sanayie darbe vurur, büyük düşüşlerden sonra 1777'de nisbî kalkınma görülür, fakat asla 1765 düzeyine çıkamaz. Tokat pamuklu sanayii 1830'a kadar sürekli gerileme kaydeder. Bu tarihten itibaren İngiltere'de Endüstri Devrimi (bak. s. 136, İngiltere pamuklularının Osmanlı pazarını istilası) sonucu tüm dünyada geleneksel pamuklu sanayileri sillnmeye başlar. M. Genç'in deyişiyle (s. 161) Tokat üretimi yerel pazara "hapsolmuştur". 1750'lerde yılda 11.500 kg çivit tüketen bu sanayi kolu, 1844'te dört ayda ancak 100 kg çivit harcamaktadır.

[131] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 152 (Evliya, V, 67).

[134] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 156-157.

[135] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 156.

[136] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 156; XVIII. yüzyıl için başlıca kaynak C. de Peyssonel'dir, bak. Yukarıda s. 125 vd.; Güneydoğu-Anadolu'dan Fransa'ya büyük ölçüde ihrâc olunan pamuklular hesaba katılmamıştır.

[137] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 154.

Tokat, pamuklu sanayiinde daralmaya karşı XVII. yüzyıldan başlayarak bakırcılıkta büyük gelişmelere sahne oldu. Kastamonu-Küre ve 1750'lerde Ergani bakırları, Tokat'ta tasfiyehanede tasfiye edilmekte, binlerce develik kervanlarla Samsun'a getirilip deniz yoluyla İstanbul'a gönderilmekte idi. Yerli bakırcı ustalarının işlediği bakır kaplar dolayısile Tokat "bakırcı ve kazancılar şehri" şöhretini kazandı.[138]

[138] Genç, "17.-19. yüzyıllarda Tokat", s. 161-166.

[139] Z. İmer, *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu*; İmer, bir tekstil mühendisidir; eseri, yerinde inceleme sonuçlarını kapsar; Suriyeli ustaların katkısı belirtilmiştir.

[140] İmer, *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu*, s. 1.

[141] Hinz, *Die Resalä-ye Falâkiyyä*, s. 136b-137a.

[142] İmer, *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu*, s. 10-11.

Gaziantep

Gaziantep şehri, güneydoğu büyük ticâret yolları üzerinde, Fırat Nehri üzerinde geçit noktası Birecik'e (Birra) 55 km ve Akdeniz ihrac limanı Haleb'e 100 km uzaklıktadır. Şehre 10 km'de eski ünlü *Dülük* şehri (bugün aynı adlı bir köy), kadîm tarihte imparatorluklar arasında mücadele konusu olmuştur. XIX. yüzyıldaki tahminlerde Ayntâb'da 3.815 ilâ 5.000 pamuklu tezgâhı ve 70 kadar boyahane tespit edilmiştir. 1923'te tezgâh sayısı 1.000'e düşmüştür.

Üretim, Gaziantep şehrinde ve civar köylerde yürütülmektedir. İş bölümü, *çözgü çözücüler, taharlama ustaları, boyacılar, dokumacılar, mengeneciler* arasında düzenlenmiştir. Hirfet düzeni, geleneksel işçi-kalfa-usta çerçevesinde örgütlenmiş (1990'larda 7-8 bin kişi). Dokuma teknikleri ve işbirliği, Dr. Z. İmer'in araştırmalarında açıklanmıştır.[139] Geleneksel metotlar yanında bugün modern teknolojinin üretimde yer aldığı görülmektedir.

Gaziantep'te Cumhuriyet döneminde koruma önlemleri sonucu, tezgâh sayısı hızla artarak 5.000'e ulaşmıştır (1935). Dokumalar (poplin, havlu, kuşak, atkı, bez, astar, tele) Orta ve Doğu-Anadolu, Karadeniz şehirleri, İzmir ve İstanbul'a gönderiliyordu. Bu dönemde geleneksel Antep alacaları, bez, döşemelik imâli devam etmiştir. 1950'den sonra tezgâh-el işçiliği yerini makine sanayiine bırakmış (1968'de el tezgâhı sayısı 500); üç pamuk ipliği fabrikası faaliyete geçmiş, 156 dokuma tezgâhı yılda yaklaşık 5.800.000 m çeşitli kumaş üretmeye başlamıştır. Bu kumaş çeşitleri, "Bugün hâlâ dokunmasına devam edilen ve geniş bir kullanma alanına" sahiptir.[140]

1973'te *ipekli* denilen ve çoğunlukla köylülerce kullanılan kutnu-alaca-meydaniye üretimi, ekserisi köylerde olan 700 tezgâhta yapılmakta idi. Genelde bu tezgah sanayiinde eskiden beri kadın ve çocuk emeği üstündü. Hammadde, sunî ipek ve merinos yünü idi. Bu çeşit kumaşlar, turistik eşya olarak İstanbul pazarına da sevk olunmakta idi. Gaziantep'in ürettiği dokumalar arasında, desenli tül perdeler, jarse, elbiselik, döşemelik kumaşlar, dantel ve kadifeler de vardır ve memleketin her tarafında satılmaktadır (1973 Gaziantep İl Yıllığı; Z. İmer, 8).

İpek-pamuk karışımı kumaş çeşitleri, bu arada kutnî (kutnu); Hindistan, İran[141] ve Türkiye'de çok eskiden beri en çok tüketilen tekstiller olarak bilinmektedir. *Hint kutnisi, telli kutnî, zerdar kutnî, putadar (?) kutnî, sade kutnî, mahremat kutnî* çeşitleri bilinen kutnîlerdir; giysilik armağan verildiğine göre değerli tekstiller arasında sayılır.

Z. İmer'e göre[142] kutninin anavatanı Hindistan'dır. Hindistan ve İran'dan kutnu çeşitleri ithal olunuyordu. Pahalı Hint tekstilleri kullanımı ve ithalatının neden olduğu altın ve gümüş darlığını önlemek için, XVIII. yüzyılda yasaklar çıkarılmıştır. 1776 tarihli bir fermanda şunları okuyoruz: "Hademe, esnaf v.s. makûlesinden hiçbiri ba'demâ çiçekli Hind metâ'ından entari giymemeleri, hangi neviden olursa olsun Hind şalı kuşanmamaları ve ancak İstanbul ile Engürü (Ankara) şalı kuşanıp Bursa kutnusu, Şam

alacası giymeleri "emredilmiştir.[143] Kutnular, parlak düzeyli atlas tipinde bir kumaş olup ipeklilerden farkı, çözgütelleri ipek ve pamuk, atkı telleri çoğu kez pamuktur.[144] Osmanlı ülkesinde Bagdad, Şam kutnuları rağbette olup İstanbul pazarına bol miktarda gelirdi. İpekli kumaşlardan daha ucuz ve çeşitli yerlerde kullanıldığından ülkede daima ipekli yerine en çok rağbet gören kumaş çeşidi olmuştur. Bir ara, kadifeye pamuk karıştırmanın yasaklandığına (Dalsar, v. 16) ve Bursa'da kutni (kutnu) ithaline dair belgelerde bol kanıt vardır. Ancak, *şehri kutnu* çeşidi Bursa'da dokunurdu. Bagdad ve Şam kutnularının Bursa'dakilerden farkı "kalınlık ve renk"tedir (Dalsar).

Kutnu, "kendine has renkleri (sarı, kırmızı), dokunuşu ve desenlerinin çeşitliliği ile" Doğu'ya özgü bir kumaştır. Kutnu imâlinde ipek tellerinin sayısı ve ağırlığı nizama bağlanmıştır. "Kutnular, yüzeyinde genelde saten bağlamanın hâkim olduğu, birçok rengin yanyana kompozisyonu ile uzunlamasına yol yol çizgilerden oluşan, parlak yüzlü dokumalardır". Bir tekstil uzmanı olarak Z. İmer, çeşitli kutnu örneklerini renk, desen bakımından incelemiştir (İmer, 17, 81-159). Sularında çiçek motifli olanlar vardır, çözgü yoğunluğu ile alaca ve meydaniyeden ayrılır. Kutnu, çoğunlukla uzunlamasına mat ve parlak renkli şeritlerden oluşur; yukarıdan aşağıya ipek çizgiler ayrı renklerde olup çoğu kez sarıdır, sarı hâkim renktir. Kırmızı, siyah, beyaz ve krem-beyaz renkler ahenkli biçimde dokunmuştur.[145] Kutnuların diş diş dokumalarından (dişlemeli) yatak çarşafı ve kadın şalvarı yapılır. Osmanlı geleneksel toplumunda, kadın giysilerinde, kadın erkek entarileri ve kaftanları olarak veya *döşemelik* olarak yastık, döşeme üstü ve perde, çarşaf ve astar olarak kullanılan çeşitleri vardır (Kadın giysileri örnekler için bak. *üçetek*, s. 107-110). Kutnularda farklı renklerde uzunlamasına yollara *kalem* denir.[146] Alaca ve meydaniye, dokuma ve renk farklarıyla ayrı kutnu çeşitleridir.[147]

Kadın üst giysisi olarak, kutnudan içi astarlı entari, şalvar yaygın bir kullanım şekli idi. Kutnu tüketimi konusunda, kişilerin bıraktığı miras tereke listeleri ilginç ipuçları vermektedir.[148] Parlak yüzü ile rengarenk çizgili kutnular bugün köylüler arasında düğünlerde, özel toplantılarda giyilen makbul bir giysidir. Türkiye'de kutnu imâlâtı, 1900'lerde Suriye'den gelen ustalar eliyle yeniden canlanmıştır.[149] Geniş tüketim konusu olduğundan, modern Japon tekstil endüstrisi, taklitlerini başarıyla Orta-Doğu pazarlarına sürmektedir.

Kutnu ve benzerleri el tezgâh imâlâtı, kuşkusuz çok eski zamanlara, belki kadîm Mezopotamya ve Doğu-Anadolu uygarlıklarına kadar izlenebilen dokuma, desen ve boyama tekniklerine dayandırılabilir. Dokuma işleminde *tahtalama, tefeleme, tavlama, cendereleme, mengenleme* gibi sıra ile bir takım teknikler izlenir.[150] Kutnu dokunduktan sonra yumaşaklık vermek üzere pişirilir. *Tokmaklama, perdahlama* (parlatma), nihâyet idarece *damgalama* ile kumaş topu pazara arza hazır duruma gelmiş olur.

[143] F. Yener, "Ankara Kadın Kıyafetleri", *Etnografya Dergisi*, XV (1976), 139.

[144] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 42-43.

[145] Düz, çiçekli, saten dokusu vb. çeşitlerinin teknolojik özellikleri için bak. İmer, *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu*, s. 17-21.

[146] *Kolem, sızı, dişleme ve ilhat bağlama* teknik özellikleri için bak. İmer, *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu*, s. 19-20.

[147] Bak. İmer, *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu*, s. 21-22.

[148] S. Faroqhi, "Female costumes in Late Fifteenth-Century Bursa", ed. S. Faroqhi ve C. Neumann, *Ottoman Costumes*, İstanbul:2004, s. 81-89.

[149] İmer, *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu*, s. 75.

[150] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*'te bu işlemelere dair belgeler: no. 236-291, 296, 298.

8. İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarını istilâsı

AVRUPA'DA 1793'te başlayan harp döneminden önce, yalnız Hint pamukluları değil, Almanya, Avusturya ve İsviçre pamukluları Levant pazarında İngiliz pamuklularına karşı rakip görünüyordu. O zaman Alman pamukluları, İzmir'de yılda 55.000-60.000 parça ve Bursa'da 30.000 parça satılıyordu. Osmanlı ülkesi, özellikle Serez-Selânik bölgesi ve Teselya'daki pamuk ipliği merkezleri Almanya'ya geniş ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihrac etmekte idi. XVIII. yüzyıl sonuna doğru yalnız pamuk ipliği ihracatı, yılda 20.000 balya veya 2,5 milyon kg olarak hesaplanmakta idi.[151]

Batı'dan 1770'lerde İstanbul'a ithal olunan pamuklu ve yünlü kumaşlar
(Fransız lirası olarak toplam değer)

	muslinler	yünlüler
İngiltere (1777)	691.000	656.000
Hollanda (1778)	298.000	583.000
Venedik (1782-9)	7.000	–
Trieste (Almanya ve Avusturya)	108.000	220.000
Fransa	42.000	7.448.000

Kaynak: P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant*, II, Paris:1911, s. 495, 615; R. Paris, *Le Levant*, Paris: 1957, s. 552.

Görülüyor ki, İngiltere daha bu tarihlerde Levant'a pamuklu ihracatında Avrupa ülkelerinin başında gelmektedir. Fransa ise, çok daha aşağı bir düzeydedir. Fakat yünlü kumaşlarda Fransa, İngiltere'nin yerini almış, Levant pazarına hâkim olmuştur. Yünlü kumaş ticâreti, ortaçağdan beri Levant'ta daha ziyade bir lüks ticâretidir; zengin ve hali vakti yerinde olan tabakaya satılır. 1580'den beri İngilizler nisbeten ucuz yünlüler (*kersey*) ihrac etmekle pazarı genişletmiş; pahalı olan rakip Floransa ve Venedik yünlülerini piyasadan kovmuşlardır. Evliya Çelebi XVII. yüzyıl ortalarında, çoğu Osmanlı şehirlerinde zengin halkın ithal malı yünlü kumaştan elbise giydiklerini kaydeder; aşağı tabakanın pamuklu giydiklerini söyler.[152] Özetle, Orta-Doğu'da köylü-kentli büyük halk yığınlarının pamuklu tüketimi, temelli ekonomik değişmeleri belirleyen asıl büyük pazarı oluşturur. Görülecektir ki, İngiltere sonraları bilhassa bu pazarı ele geçirmeye çalışacaktır. İngiltere'nin, İstanbul muslin (ince pamuklu) pazarını, yalnız Almanlardan kapmak için değil; yerli Osmanlı sanayii girişimlerini öldürmek için de nasıl çalıştığını gösteren dikkate değer bir durumu. İngiliz ticâret ajanı C. Aubin[153] anlatıyor: Napolyon harpleri sırasında, İstanbul pazarında, Alman muslinlerin fiyatları fazla yükseldi. Zira, Fiume ve Trieste yolla-

[151] Svoronos, *Le commerce de Salonique*, s. 245.

[152] Meselâ, Erzurum'da (II, 213): "Ulemâ ve sulehâsı yine *çuka* ferace ve *bogasi* kaftan giyerler. Edânasi ehl-i hiref olup aba ve kaba *bogasi* kaftan hilat giyüp kâr u kisb ederler". Amasya'da (II, 190): "Samurlu çuka ferâceli âyânı varsa da, vasatu'l-hâlleri *bogasi* giyerler". Halk tabakaları giyimleri üzerine özellikle bak. Evliya, II, 90-91 (Trabzon).

[153] C. Aubin, "A Report on the Trade of Turkey in 1812". *Archivum Ottomanicum*, VI.

n harp dolayısıyla kapanınca, karayolundan gelen pamuk Almanlara daha pahalıya mal olmaya başlamıştı. O zaman, yerli Osmanlı girişimcileri, yüksek fiyatların etkisiyle, İstanbul'da büyük bir han yapıp içine dört-beş yüz tezgâh yerleştirmek ve bu muslinleri İstanbul'da yapmak isterler. Aubin, bu yerli sanayiin İngiliz *twist* pamuk ipliği tüketimini arttıracağını kaydetmekle beraber, yüksek kalite ve ucuz muslinler yapıp ihrac ederek Osmanlıların İngilizlere rakip olacağını; onun için bu girişimi öldürmek ve bu geniş pazarı ele geçirmek gerektiği kanısındadır. Bunun için İstanbul pazarında revaçta olan muslinlerin örneklerini İngiltere'ye gönderir. İki yıl sonra 1814'te İsaac Morier,[154] İngiliz pamuklularının ucuzluk, renklerindeki parlaklık ve dayanıklılıklarıyla, Kahire'den İstanbul'a kadar Osmanlı pazarında "prodigious demand" bulduğunu ve bu ticâretin İngiltere için son derece önemli olduğunu kaydetmektedir. Bununla beraber, Hint muslinleri ve pamuk ipliği, XIX. yüzyılda da Avrupa sanayi ürünleri karşısında Orta-Doğu'da rekabetini sürdürmüştür. Zira Osmanlı kibar sınıfı, Avrupa'nın Hint taklitlerini beğenmiyordu.

1806 tarihli Osmanlı-İngiliz gümrük tarifesine göre,[155] İngilizlerin Türkiye'ye ithal malları arasında Hint menşeli şu malları buluyoruz: Hint pamuk ipliği (rişte-i Hindi) -fakat onun hemen arkasında rişte-i penbe-i İngiliz-, agabâni şeridi, çeşitli Hint mermerleri (muslinler, hazine, hümayun), cevizi (Cûni) destâr, Hindî Mahabethâne kumaşlar. Bununla beraber, bu tarihte Osmanlı ülkesinden giden mallar arasında ak, kırmızı ve elvan pamuk ipliği kayda değer. 1806 tarifesinden sonra 1812'ye doğru, İngilizlerin Orta-Doğu'ya ithal ettikleri Hint menşeli pamuklular, Aubin'e göre, şunlardı: Cossaes, calicoes, long cloths, terrendams, mulmuls, surbities, alliballies, f. mulls ve cirbans, humhums, sursuckers, bassas, addaties, emmerities, guercks, *do-osooties*, mamoodies, sallembores, jamdonies, alatches (krş. s. 93-98, 1640 Narh Defteri'ndeki liste). İngilizcede okunuşu çok bozulmuş olan bu Hint pamukluları arasında bazı eski çeşitleri tanımak zor değildir (şerbeti, mahmudî, salampûr, alaca, hammâmî gibi). Asıl İngiliz malı olan pamuklular da, Hint taklitlerinden ibaret olup calico'lar (bunlar Hint cossalları ile rekabet ediyordu), yollu kumaşlar (stripes), boyalı calico'lar, döşemelik chintz (çit), basma calico (kışlık ve yazlık, perdahsız), şerbetîler, Hint nankinleri idi. 1826 tarihli bir Osmanlı vesikasında,[156] yerli dülbendler yanında Hint dülbendleri, savaşpur, nezif ve mermer dülbendleri hâlâ başlıca pamuklu mallar arasında sayılmaktadır. Fakat artık bu dönemde, aynı vesikaya göre, İngilterekâri basma, enli patiska, Fransız patiskası ve Amerikan bezi de yer almaktadır.[157] İngilizler, ancak Hint kumaşlarını taklit için tek-

[154] A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London:1964, s. 192-193.

[155] M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, I, Ankara:1974, s. 132 (bazı eşya adları yanlış okunmuştur).

[156] Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, I, İstanbul:1922, s. 379-381.

[157] *Amerikan bezi*. Amerika Birleşik Devletleri ile ticâret ilişkilerinde, Osmanlı ülkesine ithâl olunan malların başında gelmekte idi. Bu ithâlât şu gelişimi gösterir:

ABD'den Osmanlı ülkesine ithâl olunan pamuklu ve öteki eşya (dolar olarak değeri)

tarih	pamuklular	genel ithalât toplamı
1829	4.563	27.600
1830	29.117	74.263
1862	61.587	484.689
1872	8.748	1.209.443
1882	8.393	1.829.166
1892	111.957	206.292
1902	217.480 (yünlülerle beraber)	774. 227
1912	489.558 (yünlülerle beraber)	3.786.789
1920	7.664.837 (yünlülerle beraber)	42.247.798
1922	2.089.595 (yünlülerle beraber)	15.980.548
1928	91.032 (yünlülerle beraber)	4.110.846

1892'den sonra hızlı artış vardır; 1920-22 döneminde ABD'nin İngiltere'nin yerini alması olağanüstü bir artış nedenidir. 1872'den sonra petrol, genel ticâret hacminde en geniş payı alır. 1872'de ABD, Osmanlı ülkesiyle ticâret yapan devletler arasında dördüncü gelmektedir. (İngiltere, Almanya ve Fransa'dan sonra; İngiltere'den ithalât o zaman bir milyar 823 milyon dolara varmış idi): L. J. Gordon, *American Relations with Turkey: 1830-1930. An Economic Interpretation*, Philadelphia:1932, s. 43, 51, 52, 66.

nikte ilerledikleri ve çok daha ucuza mal ettikleri zaman Hint mallarını piyasadan kovabildiler. Hargreaves'in eğirme makinesi (1767), Arkwright'in *water-frame* makinesi, atkı ve çözgü iplikleri yapımını kat kat arttırdıkları halde Hint muslinlerini taklit için gerekli çok ince pamuk ipliği yapmaya yeterli değildi. Bu, ancak Samuel Crompton'un bulduğu *mule* ile 1780'den sonra gerçekleşti ve yayıldı. Bu buluş, İngiliz pamuklularının Levant pazarında yayılması bakımından ve genellikle İngiliz pamuklu ticaretinin gelişmesinde gerçekten bir dönüm noktası oldu. Yine de, Hint malları ile rekabet edebilmek için kasarlama (bleaching) ve basma tekniğinde ilerlemeleri beklemek gerekti.[158] Aubin'e göre, Hint muslinlerinin taklitleri, 1810'a doğru, ucuzluğu nedeni ile hakiki Hint malları yerini almaya başladı. İngiliz sanayiinin tam etkinlik göstermesi ve Levant'ta Hint muslin ve basmalarının tamamı ile yerini alması 1825'ten sonradır. Nihâyet 1833'te David Urquhart[159] şunları yazabiliyordu: "*While we observe the avidity with which our goods are sought, the preference now transferred from Indian to Birmingham muslins, from Calcutta to Glasgow chintzes, from Damascus to Sheffield steel, from Cashmere shawls to English broadcloth*".

Görülüyor ki, bu aşamada İngilizler, Osmanlı pazarında ancak Hint muslinleri ve basmaları ile rekabet edebiliyordu. Türkiye'de yerli büyük bez piyasası, henüz yerli el-dokumacıların elinde idi. Başka deyişle, İstanbul, Bursa, İzmir gibi büyük merkezlerde satılan Hint ve İngiliz malları henüz geniş iç pazarı ele geçirmiş değildi. Geniş iç pazarın fethi, ancak ucuz bezin üretim mâliyetinde Osmanlı (ve Hint) yerli sanayii ile rekabet edebilecek memleketlere nasib olacaktır. Yerli pamukluların yerini almak için en önemli sorun, üretim mâliyetini, özellikle emek mâliyetini Asya ülkelerindekinden daha aşağı bir düzeye indirebilmekti. İşte bu sorunu ilk defa İngiltere, artılgan kapitalist çevrelerin baskı ve öncülüğü ile, pamuklu sanayiinde emek mâliyetini ziyadesi ile indiren mekanik yöntemleri uygulamakla çözdü. Geniş pazar için bu mekanik araştırmalar, Batı'nın öteki kapitalist ülkelerinde, özellikle Fransa'da yapılmakta idi. Yukarıda görüldü ki, Orta-Avrupa pamuklu sanayii, daha XVIII. yüzyılda İngiltere'ye karşı ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmışsa. Fakat, 1793-1815 savaşları, onun ardından, özellikle İngiltere'nin Avrupa aburuka siyaseti, bu ülkelerin pamuklu sanayiinde yıkıcı etkiler yapmış, İngiltere'nin pazar rakiplerini bertaraf etmiştir.

Levant'ta geniş pazarda ilk defa tutunan mal, İngiliz pamuk ipliğidir. Biliyoruz ki, 1790'larda İngiliz sanayii yeni yöntemler uygulayarak pamuk ipliği fiyatlarında önemli bir düşme sağladı (100 no. çile pound'u 38 shilling iken, 1792'de 16'ya düştü; 1812'de ancak 5-2 idi).[160] Bu iplikler büyük kâr bırakıyordu. İngilizler, Levant pazarına, ilkin yerli ve Hint numunelerine üstün *mule* ve *mixt* pamuk iplikleri ile girdiler.[161] Daha 1790'larda İngiliz ipliğinin ucuz çeşitleri büyük talep alıyordu. 1806 Osmanlı gümrük tarifesinde İngiliz pamuk ipliği önemli bir ithal malı olarak yer almıştır. 1840'larda Diyarbakır pamuklu el-sanayii, Trabzon yolu ile ithal edilen İngiliz ipliği işliyordu.[162] Halep ve Şam, İzmir, Bursa ve İstanbul pamuklu sanayileri İngiliz ipliğine dayanıyordu.[163] Fakat yine de, Anadolu'da şehir ve kasabalarda iplik eğirmekle geçinen geniş halk tabakaları, henüz bu gelişmenin etkisi altına girmiş görünmüyor. Anadolu'da 1820'lerde ucuz pamuklular, hâlâ yerli iplik yapımına dayanıyordu. Burada, yine iplik üçüncü emek mâliyetinin, ne zaman İngiliz fabrika ipliğinden daha pahalıya geldiğini hesaplamak gerekir.

1831'de Urquhart, Anadolu'da pamuk ipliği ve bez mâliyetini hesaplamayı denemiştir. Gerçekten ucuz ve üstün kaliteli İngiliz ipliği ithali, yerli iplik fiyatlarının

[158] Michael E. Edwards, *The Growth of the British Cotton Trade*, New York: 1967, s. 44-48.

[159] D. Urquhart, *Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East*, London: 1833, s. 134-35.

[160] Edwards, *The Growth*, s. 254.

[161] Aubin, "A report".

[162] William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, London: 1842, s. 242.

[163] Bak. Svoronos, *Le commerce de Salonique*, s. 245-54; L. Heuzey, *Excursion dans le Thessalie Turque*, Paris: 1927, s. 28-29; burada çıkarılan pamuk ipliği şöhretini, *alacabri* (Batı dillerinde *alizari*) kök boyasıyla boyanmasına borçlu idi. Edirne ve Diyarbakır bu tarzın iplik sanayiinin eski merkezleri idi. Pamuk iplikleri İzmir'den boyanmak üzere Edirne'nin büyük boyahanelerine gönderilir, ihraç için tekrar İzmir'e geri getirilirdi. Boyacı, boyadıktan sonra okka başına 40-50 para alır, ulaştırma giderleri ise iplik fiyatının %50'sine varırdı (bak. H. Sahillioğlu, "XVIII. yüzyıl", 67-8).

düşmesine. dolayısıyle emeğin ucuzlamasına yol açmıştır; fakat İngiliz pamuk bezleri henüz Türk bezlerini pazardan kovamamıştır. Her şeyden önce büyük işsizler kitlesi. gündeliği gittikçe indirmektedir. Urquhart.[164] aynen der ki: "the people must go on working merely for bread. and reducing their price in a struggle of hopeless competition". Bu savaşta tabii en ucuz emeği. Urquhart'ın İngiliz kapitalizmi adına "most remarkable" diye aferin çektiği şehirlerin iplikçi kadın ve çocukları temsil etmektedir. Pamuk ipliği üretim merkezi Ambelakia'da 1831'de. işçinin (çoğunluk evde çalışan Rum kadınlar) gündelik eline geçen kârı 20 paraya kadar inmiştir. Buna rağmen bu tarihte onlar. ürettikleri ipliği satamıyorlardı. Urquhart. 5 okka pamuktan iplik yapım giderlerini şöyle hesaplar.[165]

[164] Urquhart. *Turkey and its Resources*. s. 148.
[165] Urquhart. *Turkey and its Resources*. s. 148.
[166] Urquhart. *Turkey and its Resources*. s. 148. not.
[167] D. Urquhart. *Turkey and its Resources*. s. 148. not.
[168] F. E. Bussey. *British Policy and the Turkish Reform Movement*. Cambridge. 1942. Appendix II. table B.
[169] Urquhart. *Turkey and its Resources*. s. 150.

	guruş	para
Beş okka temizlenmemiş pamuk değeri	2	5
Bir kadın işçinin iki gün gündeliği	0	35
Pamuğun atılması (hallaç yayı ile)	0	10
İplik eğirilmesi (bir kadının arasız yedi gün çalışması)	5	30
Pamuk temizlenirken bir okkadan fazla kayıp	0	20
Elde edilen bir okka iplik maliyeti	9	20

(1 guruş= 40 para. bu tarihte 1 guruş= L. 2 penny veya 1 penny= 33 para).

Kadın işçinin tarım sektöründeki işçiye göre gündeliği yarı yarıyadır. 2 *penny*'dir: buna karşılık ürettiği pamuk ipliği. yine de İngiliz ipliği karşısında rekabet edemez. Bu pamuk ipliğinden bir erkek işçi. üç gün çalışıp kırk arşın (27.2 metre) uzunlukta ve 7/8 arşın genişlikte bez dokur. Bu bezin değeri yirmi kuruştur. Bu fiyat işçiye günde iplikçi kadının yevmiyesinin beş misli bir kazanç. yani 10 penny sağlar. Urquhart kabul eder ki, bu tarihte İngiliz kaba pamuklüları henüz bu fiyatla rekabet edecek durumda değildi. İngiliz işçinin gündeliği. Osmanlı işçisininkinden çok daha yüksekti.[166] Öbür taraftan Osmanlı dokumacısı. sırf İngiliz ipliğinden veya yarı Türk yarı İngiliz ipliğinden bez yapmayı tercih eder. Yarı İngiliz yarı Türk ipliği. köylünün tercih ettiği daha sağlam bir bez verir. Sırf İngiliz ipliğinden yapılmış bez ise. biraz daha (beşte bir) pahalıdır.[167] Özetle. üretim maliyetindeki büyük fark sebebi ile İngiliz bezleri. geniş Osmanlı pazarını bu tarihlerde ele geçirememişir. 1830'da Osmanlı pazarına İngiliz pamuklu kumaş ihracatın toplam değeri ancak 351.000 İngiliz lirası civarında idi.[168] Urquhart. aynen diyor ki:[169] "*the coarse cotton cloth... makes $5.000.000. This embraces only the coarse and heavy stuffs. used by the peasantry. and which do not figure at all in our first exports... The Americans were the first to turn their attention to the coarse unbleached assortments: but. as I have above remarked. although our handkerchiefs and imitation shawls are to be seen throughout villages and at the country fairs. we can scarcely be said to have entered on the branch to which our future commerce will be chiefly indebted*". Aynı yazar. Osmanlı el sanayiinin ucuzluk ve kalitede daha dikkatli davranarak rekabete çabaladığını ve bir derece başarı kazandığını da kabul eder ve der ki: "*still the consumption of eastern articles is immense. and the im-*

ricacy of their circulation throughout the country is quite surprising". Ondan sonra, bu iç ticârette Musul ve Mardin pamuk ipliği ve pamuklularını, Diyarbakır Hint taklitlerini, boyalı pamuklularını, kırmızı ipliğini, Urfa, Antep, Kilis, Malatya, İzmir pamuklu bezlerini sıralar.

Adam Smith ekonomik liberalizminin önderlerinden olan David Urquhart'a göre,[170] Osmanlı köylüsü, bez yapımını İngilizlere bırakıp kendisini tahıl yetiştirmeye verse, emeğini daha çok değerlendirmiş olurdu. Ona göre, Türkiye'de bir himaye politikası olmaması, bırak-geçsin politikasının bir gelenek olarak yerleşmiş olması, iki memleket arasında serbest alış-verişi garanti edecek ve nihâyet kendiliğinden bu sonuç gerçekleşecektir. Liberalizme inanmış bir ekonomist-politikacı olarak o, aynı zamanda Türk mallarının girişinin kolaylaştırılması, yani buğday üzerinden yüksek tarifenin kaldırılması taraftarıdır. Böylece, kazanç gören Osmanlı köylüsü, üretimini arttırır, aynı zamanda İngiliz mallarını alacak mâli gücü elde eder, diyor. İngiltere'de emeğin ekonomik-rasyonel değerlendirilmesi, bir dünya pazar ekonomik sistemi içinde işbölümü ve karşılıklı bağlılık felsefesi, İngiliz ekonomik yayılışının temel taşı olarak, zaten çok geçmeden benimsenmiştir.[171] Garip olanı, Osmanlı devletinde ıslahatçı bürokratların aynı görüşü benimsemiş olmalarıdır.[172] Gümrük meselesinde çıkışlar ve yükseltme girişimleri daha ziyade gümrük gelirlerini arttırma kaygısından doğmuş olup[173] sistemli bir himaye ekonomi politikasının izlendiği ileri sürülemez. Bu, Osmanlı diplomat ıslahatçılar için siyasi ve mâlî kaygılardan çok daha hayati bir nitelik taşıyordu. İngiliz tarafında ise tam tersine, siyaset rasyonel bir ekonomi politikasının hizmetinde bulunuyordu.

Üzerinde durulması gereken nokta, büyük halk yığınlarının temsil ettiği büyük bez pazarının İngiliz sanayii tarafından nasıl ve ne zaman ele geçirildiğidir. Aşağıdaki çizelge bu gelişimi ana hatlarıyla yansıtır.

İngiltere'nin pamuklu ihracatı, 1825–1860

Tarih	Osmanlı ülkesine ihracat		bütün ihracat toplamı	
	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk ipliği (bin libre)	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk ipliği (bin libre)
1825	3.578	557	132.129	35.334
1830	15.940	1.528	219.355	64.645
1835	25.692	3.272	421.122	118.470
1845	46.793	5.830	673.268	135.144
1850	31.124	2.384	757.979	131.370
1855	132.605	8.446	1.230.827	165.493
1860	229.201	22.824	–	–

Kaynak: F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge:1942, s. 247-270; 1860 rakamları yıllıktan: J.L. Farley, *The Resources of Turkey*, London:1862, s. 62; krş. O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul:1974, s. 49.

[170] Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 142-148.

[171] Ed. E. L. Jones, *Agriculture and Economic Growth in England*, London:1967; D. G. Barnes, *A History of the English Corn Laws, 1600-1848*, London:1930; V. J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, 2. baskı, Hamden:1969, s. 10-117.

[172] T. Thornton, *The Present State of Turkey*, London:1807 ve Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 123-133. Bu yazarlar Osmanlı, daha doğrusu İslâm ekonomik felsefesinin serbest ticârete dayandığını iyi anlamışlardır. Abû Yûsuf, pazarda fiyatın serbestçe oluşmasını Allah'ın işi olarak yorumlar ve devletin kontrolünü anormal bir durum olarak karşılar. Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat'ı ilân ederken serbest ticâret üzerinde durdu ve aldığı önlemler (tekellerin, esnaf örgütlerinin kaldırılması, 1838 ticâret antlaşmaları, toprak üzerinde tasarruf haklarının pekiştirilmesi vb., kuşkusuz liberal bir ekonomi anlayışına dayanıyordu. İngiliz devlet adamları ve ekonomistleri, bunu kendi ekonomileri için bir nimet saymışlardır. Reşid Paşa serbest bir ticâret rejimi altında imparatorluk ticâretinin artacağını, tarımın ihraca yönelerek tarım alanının ve metodlarının gelişeceğini düşünüyor, geleneksel İslâm düşüncesiyle hayran olduğu Batı toplumlarının o zamanki iktisat politikalarının bu noktada birleştiklerini görüyordu. Gülhane Hattı'nda Şeriat prensiplerine dönüşü isterken,

Bu çizelgeden ortaya çıkan şudur ki, 1825-1830 döneminde pamuk ipliği ithalatı 3 katına, sonra gelen beş yılda 6 katına, 1860'ta 1825 rakamının yaklaşık 40 katına çıkmıştır. Pamuklular ise, yine 1825-1830 döneminde yaklaşık 5 katına, 1860'da 1825 rakamının 65 katına erişmiştir. İngiliz genel ihracatı içinde Osmanlı ülkesinin payı gittikçe büyümüştür. İthal edilen öteki mallar da hesap edilince 1850'de Osmanlı ticâreti, İngiltere ticâretinde üçüncü sırayı almıştır. 1850'de İngiltere'den yapılan ithalatın toplamı, yaklaşık sekiz buçuk milyon İngiliz sterlinine erişmiş olup bunun yaklaşık üç milyonunu dokumalar oluşturmakta idi.[174]

Daha sonraları, İngiltere'den pamuklu ithalatı, Fransa, Avusturya ve İsviçre'ye bakarak çok ileri bir düzeye çıkmıştır. 1878-1880 döneminde İngiltere payı, ithalatın toplamında % 45, Fransa % 16, Avusturya % 14 idi.[175] David Urquhart, pamuklu ithalatının Osmanlı dokuma sanayii için yıkıcı etkilerinden söz ederken,[176] Üsküdar'da 600 tezgâhtan 1821'de ancak 21'i kalmıştır; Teselya'da Tournovo'da (Tyrnavo) 2.000 tezgâhtan 1830'da 200 tezgâh işliyor, der. 1840'lardan söz ederken C. Hamlin (*Among the Turks*, New York:1877, s. 59) der ki: "*five thousand weavers in Scutari were without employ, and reduced to the most deplorable beggary. The fast colors and firm material of Diarbekir disappeared... and Bursa towels came from Lyons and Manchester... Thus, all the industries of Turkey have perished*". Bu perişanlığı, 1868 tarihli bir Osmanlı belgesi[177] şöyle tanımlamaktadır: "İstanbul ve Üsküdar'da min'el-kadim 2.750 aded kumaşçı destgâhi bulunarak bu sanatla İslâm ve Hıristiyan teba'a-yi Devlet-i Aliyye'den 3.500 kadar nüfus taayyüş etmekte iken, otuz kırk sene zarfında bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenezzül etmiş ve kemhâcet esnafının 350 destgâhi olup... " Burada sözü edilen "kumaşçı" esnafı herhalde pamuklu dokumacıları olmalıdır. Urquhart'ın iyi bilgi aldığı anlaşılıyor. Osmanlı kaynağı, çöküşün başlangıcı olarak 1828-1838 yıllarını gösterir. 1845 tarihli bir Fransız resmi raporu ise,[178] Suriye'de durumu şöyle anlatıyor:

> A l'exportation générale, l'Angleterre occupe le premier rang; les toiles écrues, les cotons filés, les impressions sont les principaux articles qui alimentent ses relations avec la Syrie... leur bon marché (de ces étoffes) les avait fait préferer aux tissus indigènes similaires; de la ruine presque complète de l'industrie de Damas et d'Alep. Ces deux villes comptaient, il ya une vingtaine d'années, au-dela de 25.000 métiers produisant des étoffes mi-soie, mi-cotton (kutnu, *H.İ.*); aujourd'hui c'est à peine si le sixième a survecu".

Başka kaynaklarda, bu beklenmedik çöküşü yansıtan birçok gözlem vardır.[179] Bizim için burada önemli olan nokta, değişikliğin ani ve yıkıcı etkisini, 1825-1830 yıllarında herkesin gözüne çarpar bir biçimde gösterdiğini saptamaktır.

Dikkate değer ki, İngiltere'de sanayi mamüllerinin temel milli gelir içinde birdenbire bir sıçrama yapması (% 20,8'den 31,9'a fırlaması), 1811-1821 arasında olmuş ve sürekli artma göstermiştir. Büyüme hızı, sanayi ve inşaatta 1801-1831 arasında % 4,7 (1901 yılına kadar görülen en yüksek oran) iken, öteki sektörlerde bunun hayli altındadır. (Tarım, ormancılık ve balıkçılıkta 1801-1831 döneminde bu hız sadece 1,2). Sanayi için 1821-1831 arası yavaş bir canlanma, 1850-1861 dönemi ise bir refah dönemi olarak nitelendirilir. Phillis Deane ve W. A. Cole'nin hesaplarına göre.[180] İngiltere'nin pamuklu ihracatı toplam değeri şöyle bir gelişme göstermiştir:

Batı'nın liberal prensipleri bu yolla geniş Müslüman kitlelere rahat empoze edilmiş olmaktadır. Reşid Paşa'nın siyaseti üzerine bak. H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten*, XXVIII (Ankara:1964), s. 603-622; bunun karşısında Mehmet Ali Paşa'ya, daha sonra Rusya'ya karşı İngiltere'nin siyasi desteğini sağlama kaygısı daima esas düşüncesi olmuştur, bak. Bailey, *British Policy*, s. 129-233; V.J. Puryear, *International Economics*, s. 146-179.

[175] Gümrükler üzerinde İngiltere ile görüşmeler için bak. M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Ticaret Münasebetleri*, I, s. 78-86; II, s. 7-108; Puryear, *International Economics*, s. 117-127; Bailey, *British Policy*, s. 84-128.

[176] Bailey, *British Policy*, s. 74.

[177] C. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago-London:1980, s. 79.

[178] Urquhart, *Turkey and its Resources*, s. 150.

[179] Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, s. 760; bu vesika 1284 H. tarihinde tamaşçılar şirketi kurulmasına dair bir müzekkere

[180] D. Chevallier, *La Société du Mont Liban à l'epoque de la revolution industrielle en Europe*, Paris:1971, s. 300; not 1.

[180] Osmanlı kumaşçılığı durumu açıkça görmüş ve protestoya başlamıştır: Bak. İ. Sungu, "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, İstanbul:1940, s. 787-794, 837-840.

[180] P. Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959. Trends and Structure*, Cambridge:1964, s. 166, 170-171, 185

İngiltere'nin pamuklu ihracatı (milyon İngiliz lirası olarak)

1805-1807	12,5	cari fiyatla
1811-1813	17,4	cari fiyatla
1815-1817	17,4	cari fiyatla
1819-1821	52,8	mamûlün değer yüzdesi olarak
1824-1826	51,1	mamûlün değer yüzdesi olarak
1849-1851	60,8	mamûlün değer yüzdesi olarak

Yazarlar, 1816-1840 döneminde pamuklu sanayiinin en yüksek büyüme hızına eriştiğini kabul ederler. Bu dönemde İngiliz iç pazar talebi, gelişmenin temel nedeni idi. Sonra dış pazar, pamuklu üretiminde daha büyük bir önem kazanıyor. Pamuklu sanayiine en büyük yatırım da, aynı dönemde, makinenin bu üretime uygulanması ile gerçekleşiyor. Kapitalistler, en büyük kâr oranını bu dönemde elde ettiler. Orta-Doğu'da olduğu gibi, İngiltere'de de el tezgâhları, 1820'lerden başlayarak ortadan kalkmaya başladı, 1850'lerde el tezgâhlarının üretimi önemsiz bir düzeye indi. Özetle, İngiliz pamuklu sanayiinde gerçek devrim 1820'lerde başladı.[181] Sonuç olarak, İngiltere'deki sanayi devrimi ile Orta-Doğu'daki çöküş dönemi 1820-1840 olarak saptanabilir. Fakat yine de asıl büyük pazarın, köylünün harcadığı kaba bez piyasasının ele geçirilmesi zaman alacaktır.

Büyük Osmanlı el sanayii merkezlerinde; Haleb, Şam, İstanbul, Üsküdar'da kaliteli pamuk dokuma sanayii çökerken köylerde ve kasabalarda yerli halkın gereksinimini karşılayan el tezgâhları, yerel pazarı henüz elinde tutmakta idi. Bu küçük yerlerde "manifaturacı", yani Avrupa'nın makine mamüllerini satan aracı henüz köylünün aradığı adam olmamış görünüyor.[182] Panayır ve pazarlarda bu malların egemen olması için Avrupa kapitalizmi daha bazı sorunları, ulaştırma problemini çözmek, fiyat rekabetini etkileyen bir sürü iç (kara) rüsumunu kaldırtmak, veya kararlı bir miktar saptamak zorunda idi.[183] Fakat 1862'de Edirne'den gönderilen bir Fransız raporuna göre,[184] kırsal bölge ticaretinde o kadar önemli bir yeri olan panayırlarda artık bu tarihlerde Avrupa pamuklu ları başlıca ticâret konusu olmuştur.

Rumeli'de en büyük panayırlardan biri olan Uzuncaova (Edirne-Filibe arasında) panayırına 40 milyon guruş değerinde, çoğu İngiliz menşeli pamuklu kumaş, o arada *calico* (ucuz basmalar) ve madapolam (kuşkusuz Hint Masulipatam) getirilmiş; bunun 25 milyonluk bölümü orada satılmıştır. Getirilen öteki mallar, bu miktarın yanında önemsiz kalmakta idi (Hırdavat 3 milyon, koloni ürünleri 1,5 milyon, yabancı yünlü kumaşlar 1,5 milyon, İngiliz pamuk ipliği 1 milyon). Buna karşılık, panayırda satılan yerli ürünlerin başlıcaları, aba bir milyon, koyun ve keçi derisi yarım milyon, demir 200.000 guruş değerindedir (1 guruş o zaman Fransız parası ile 20,8 santim karşılığıdır).

1860'da Lewis Farley, İngiliz kapitalizmi için Osmanlı ülkesinin pazar ve hammadde kaynağı olarak olanaklarını incelemeye geldi. Bu yeni aşamada o, durumu şöyle özetliyor.[185]

> Turkey is no longer a manufacturing country. The numerous and varied manufactures which formerly sufficed, not only for the consumption of the empire, but which also stocked the

[181] Deane ve Cole, *British Economic Growth*, s. 187-188, 191-192.

[182] H. 1252/M. 1836 tarihli Beypazarı ihtisâb cedvelinde "mâl-i fatura tâbir olunan emvâl-i Efrenciyye"den söz edilir (BA. *İhtisâb Defteri*, no. 32, s. 6). Mâl-i fatura yerine İtalyanca manifatura, Avrupa-fabrika malı anlamına Türkçe'de yerleşecektir. İstanbul'da Kapalıçarşı yerine Galata'nın kibar sınıf için bir alış-veriş yeri halini alması 1840'larda artık kesinlik kazanmıştır (özellikle bak. C. White, *Three Years in Constantinople*, II, London: 1846, s. 54-59). White, Kapalıçarşı'da ithal malı Hint ve Acem şalları (Kirman) gördüğü gibi, yerli ustaların bu şalları beceri ile taklit ettiklerini de kaydeder. Ona göre burada Hint şalları Londra'daki fiyattan üçte bir daha pahalıdır (II, s. 45; III, s. 217-218). Fakat moda değiştiği için bu Hint mallarına talebin, dolayısıyla ithalâtın azaldığını, buna karşılık pamuklu veya yünlü ucuz Avrupa şallarının büyük sürüm yaptığını belirtir. Orta ve aşağı sınıf halk, uçkur ve entari yapmak için şimdi bu Avrupa şallarını yeğlemektedir. White, İstanbul'da her gün belli bir semtte kurulan hafta pazarlarında ucuz pamukluların satıldığını, en iyi *kalemkârî* mendillerin Boğaziçi köylerindeki Rum ve Ermeni kadınlar tarafından dokunanlar olduğunu işâret eder (I, s. 27). Yerli *muslinler* için bak. II, s. 103-140; memur ve asker kıyafetinde Avrupalılaşmanın, Avrupa yünlüleri ithalâtını nasıl geniş ölçüde arttırmış

markets of the Levant, as well as those of several countries in Europe, have, in some instances, rapidly declined, and in others become altogether extinct.

Buna karşılık bu ülke ona göre, eşsiz bir hammadde kaynağıdır. Bu sırada Amerikan İç Savaşı dolayısı ile, Türkiye'nin İngiltere için önem kazanan pamuk ihrac kapasitesi hakkında şu hükme varıyor:

There can be no doubt, therefore, entertained as to the possibility of an immense increase of the quantity of cotton grown in Turkey... It is, in fact, this capability of supplying raw material at a low price and of excellent quality which gives to Turkish commerce that importance and consideration in which it is held by the European Powers.

olduğuna dair gözlemi de (II, s. 53-54) ilginçtir.

[183] Bak. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, I, s. 117-127; II, s. 43-64; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul:1974.

[184] Issavi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, s. 145; Rumeli'deki panayırların bir listesi: H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticâri İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XIII, s. 63; XVI. yüzyılda Anadolu'da kır pazarları için *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (Özel Sayı, 1978), S. Faroqhi'nin yazısı ilk önemli araştırmadır.

[185] J.L. Farley, *The Resources of Turkey Considered With Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, London:1862. 1844 döneminden sonra Türkiye'ye pamuklu ve pamuk ipliği ithalâtının geniş ölçüde artışı üzerinde bak. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, II, s. 130-131 ve eklerde şekil no. 9 ve 10. 1850'lerde durum için bak. E. Michelsen, *The Ottoman Empire and Its Resources, with Statistical Tables*, London:1853; İngiltere'de pamuklu üretimi artışı için: D.A. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market*, Oxford:1979. özellikle s. 91 (Table 5), 101, 114-115, 128-129; Deane ve Cole, *British Economic Growth*, s. 212.

Sonuçlar

BU incelemeden bazı sonuçlar çıkarmak gerekirse denebilir ki, gerek dinamik ekonomiler karşısında Osmanlı ekonomisinin durumu, gerekse bizzat Osmanlı ekonomisinin iç-yapısı incelenirken, pamuklu dokumalar yapım ve ticâretini birinci derecede göz önünde tutmak gereklidir. Eskiden, Anadolu'da belli başlı pamuk üretim bölgelerinde pamuklu el-tezgâhı sanayiinin merkezileştiğini, uzak iç ve dış pazar için üretim yapıldığını gördük. Bu durum sonucunda, Orta-Doğu hirfet üretimi ve kervan ticâreti yöntemlerinde en ileri biçimlerin ortaya çıktığı da kadı sicillerindeki işlemlerden anlaşılıyor. Öbür taraftan, köylerde giyim-kuşam gereksinmeleri, en çok aile tezgâhında üretildiğinden, bu işbölümü ve uzmanlaşmanın kısıtlı kaldığını söylemek gerekir.

Bununla beraber, pamuklu tüketimi bu ekonomi aşamasında dahi, bölgeler-arası yoğun bir ticâret konusu olmuştur.

Hint pamuklularının, XV. yüzyıldan beri Osmanlı ithâl malları arasında olduğunu biliyoruz. Özellikle, sarıklarda ve kadın başlık veya örtülerinde, çok ince muslin tül çeşidi, çok erkenden lüks bir ithal malı olarak kullanılıyordu. 1640 Narh Defteri, XVII. yüzyılda Hindistan'ın pahalı muslin çeşitlerinin Osmanlı pazarına hâkim olduğunu kanıtlar. Avrupa'dan Osmanlı ülkesine giren gümüşün doğuya, Hindistan'a doğru akışı yalnız baharat, kıymetli taşlar ithâli sonucu değildi, belki daha çok pahalı Hint muslinleri ithalinden ileri gelmekte idi. Hindistan'da pahalı çeşitler yerine halk için harcıâlem taklitlerin ortaya çıkması, özellikle *çit* (chintz) basmaların ve ucuz muslinlerin yapımı, bu malların Orta-Doğu ve Avrupa pazarlarını istilâsı, dünya ekonomisinde gerçekten bir devrim olarak nitelendirilebilir. Bu gelişme, özellikle basmalarda, XVII. yüzyılın ilk yarısına götürülebilir. Pazar genişlemesinin, Hint pamuklu ithalatında artışın, doğuya değerli madenler akışını hızlandırdığı için, Osmanlı idare sınıfı arasında kaygı doğurduğu da bir gerçektir. Avrupa'da ise bunun, endüstri devrimine götüren bir gelişimin hareket noktası olduğu genellikle kabul edilir.[186] Osmanlı pamuklu sanayii kendini toparlamış, ham pamuk üretimi, ucuz işçi ve gerekli teknik ve beceriye sahip olması nedeni ile bunalımı bir derece önlemiş görünmektedir. Bununla beraber, XVII. yüzyıldan beri Hint pamuk ipliği ithali, dikkatle üzerinde durulacak bir olgudur. Hint pamuklu sanayiinin Osmanlı ekonomisi üzerinde etkilerini hakkıyla ölçmek için daha derinliğine araştırmalar yapmak gereklidir.

Şu bir gerçektir ki, XVIII. yüzyıl ikinci yarısından beri Avrupa pamuklu sanayi, Orta-Doğu pazarına Hint muslin ve basmalarının taklitleri ile girmiştir. XIX. yüzyıl ortalarına doğru, hâlâ başlıca Avrupa çeşitlerini bu Hint taklitleri oluşturmakta idi. Öyle görünüyor ki, İngiltere, Orta-Doğu piyasasında her bakımdan Hindistan'ın izleyicisi ve mirasçısı olmuştur. Orta-Doğu'da sürümü olan Hint mallarının yapımını İngilizler, Hindistan'da öğrenmiş; iç ve dış büyük pamuklu pazarının kapitalist genişleme için vaadleri, İngilizleri ucuz ve massiv yapım metodları bulmaya itmiş ve nihâyet İngiliz fabrika pamuklulan Orta-Doğu'da Hindistan mallarının yerini almıştır. İngiltere'nin başlangıçta transit (re-export) şeklindeki rolü, sonra kendi pamuk ipliği ve kumaşlarını ihrac şeklini almıştır.

[186] Sorunun tartışması şurada: R. M. Hartwell (ed.), *The Causes of the Industrial Revolution in England*, Norwich; 1967.

Doğu'da emek mâliyetini düşüren faktörler, büyük işsiz yığınları, yaşam-geçim giderlerinin çok aşağı düzeyde olması, buğday ve pamuk ürünlerinin memleket içinde yetişmekte olması İngiltere için rekabeti güçleştiriyordu. Makine, öteki problemlerle birlikte mâliyet sorununu çözmüştür. Bu da, ancak 1815-1830 döneminde kesinleşmiş, dünya ekonomisi ve Osmanlı ekonomisi için yeni bir dönem başlamıştır.

Bu incelememizde pazar açmada, kalite, zevk ve moda ve hepsinin üstünde de emek mâliyet faktörünün rolü üzerinde durduk. Osmanlı sanayiinin çöküş sürecinde aşamalar vardır ve her aşama başlıca İngiliz teknolojisinin emek mâliyetinde başardığı indirime bağlı olmuştur. Öyle görünüyor ki, ilk aşamada pamuk ipliği, sonra muslin ve basmalar, üçüncü aşamada da asıl büyük pamuklu piyasası, yani kaba pamuk bezleri ithalatı önem kazanmıştır.

Osmanlı pamuklu sanayiinin yerini almak için İngiliz kapitalizminin üstün (rasyonel) ekonomi yöntemleri ile çalıştığı noktasını unutmamak gerekir. Osmanlı pazarında fiyat, kalite, talep koşulları, firmaların zaman zaman gönderdikleri ticâret ajanları ve konsoloslar tarafından dikkatle izlenmekte, ölçülmekte, ticarî-sınaî strateji ona göre ayarlanmaktadır.

Avrupa sanayiinin Osmanlı büyük köylü-pazarını ele geçirmesi, yani gerçekten Osmanlı ekonomik çöküşü hangi tarihe rastlar sorusunu yanıtlamak için, yukarıda ileri sürdüğümüz aşamaları göz önünde tutmak gerekir. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu durumuna düşmesi, pamuklu gereksiniminin büyük bölümünü dışardan alıp ham pamuk satar hale gelmesi ile ilgilidir. Bunda; madenler, koloni malları yanında pamukluların başta gelen önemi unutulmamalıdır. Buna göre, Osmanlı ana geleneksel sanayiinin çöküşü süresini 1830 hatta 1850'ye kadar geciktirmek olanaklıdır.

Son olarak işâret edilebilir ki, bugün Türkiye, yeniden ana sanayi kolu haline gelen pamuklu sanayiinde ihracatçı durumunu korumaya çalışıyor. Bu savaşta başarı için, öyle görünüyor ki, her şeyden önce üretim mâliyetini, dış pazar koşulları ile ayarlamak, hammadde, kalite faktörleri yanında özellikle emek mâliyetini avantajlı düzeyde tutmak zorundadır. İşçinin yaşam-geçim düzeyini ileri Batı toplumlarındaki düzeyde tutmakla beraber, bu avantajın nasıl sürdürülebileceği, herhalde bugün Türkiye ekonomisinin en çetin sorunu olarak ortaya çıkmıştır.

3. BÖLÜM Türkiye pamuklu tekstil sanayiinde modernleşme

[önceki sayfalarda]
Saz yaprağı ve çiçek desenli uzun kollu bir ipek kaftandan ayrıntı.
16. yüzyıl ortaları.
TSM 13/529.

1. XIX. yüzyıl Osmanlı dönemi

1930'LARDA Cumhuriyet hükümetinin ekonomik kalkınma programında ilk ele alınan tesisler, tekstil sanayii alanında olmuştur. Zafer Toprak'ın belirttiği gibi,[1] XIX. yüzyılda ilk fabrikalar, Avrupa'dan ithal olunan makineler ve çoğu Ermeni idareciler eliyle işletilen tesislerden ibaretti. Osmanlı döneminde ezici Avrupa tekstil rekabeti karşısında, makine ve su kuvvetiyle işleyen Beykoz'daki *Çuha Fabrikası* (1805), Türkiye'de ilk modern tekstil fabrikasıdır. Bunu Haliç'te Kadırga'da kurulan *Feshane* izler (1826). Makineler İngiltere ve Belçika'dan ithal olunmuştur (aylık üretimi 1860'ta 30.000 fes). Feste kırmız boyasından elde edilen parlak kırmızı boya, ortaçağdan beri uzman olan Ermenilere verildi. Cumhuriyet döneminde *Feshane* en önemli tekstil fabrikalarından biri olarak devam etmiştir. 1843'te *Feshane*'de yün kumaş imâli ise, Avrupa rekabeti yüzünden gelişemedi. *İslimye*'de (Sliven) asker için yünlü kumaş imâli daha başarılı oldu. Tanzimat Batılılaşma döneminde (1839-1876) daha ziyade askeri ihtiyacları karşılamak üzere etraflı bir sanayileşme programı uygulanmaya başladı.

Bakırköy'de başlıca basma imâl eden muazzam bir tekstil fabrikası kuruldu. Pamuklu imâlât için makineler ithal olundu. *Bakırköy Bez Fabrikası* veya *Basmahâne*, Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir. Kezâ, devlet tarafından İzmit'te ve Hereke'de yün ipliği ve yünlü kumaş imâl eden fabrikalar (1843), *Tanzimat* atılım döneminde kurulan eserlerdir. En erken tekstil fabrikalarından biri de Balıkesir'de kuruldu (1843). Tanzimat'ın endüstrileşme politikası eseri olarak Bursa'daki ipek ipliği ve Samakov'daki kumaş ve demir tesisleri burada anılmalıdır. *Feshane* dışında bu sanayi tesisleri, kötü idare, yolsuzluk ve en başta kapitülasyonların Avrupalılara tanıdığı imtiyazlı koşullar yüzünden iflâsla ortadan kalktı. 1908'de II. Meşrutiyet bir uyanış ve kapsamlı batılılaşma atılım dönemidir. Devlet, bütün güçlüklere rağmen, yerli özel sanayii geliştirmek için mali önlemler aldı; gümrük resimlerini % 15'e kadar yükseltti. Yine de yerli pamuklu sanayi tesisleri gelişemedi. Başlıca neden, Türkiye'de üretilen ham pamuğu Avrupa alıyor; kendi ucuz mamüllerini düşük gümrük ödeyerek Türk piyasasına sürüyordu. Özel teşebbüsün kurduğu ilk özel fabrika, İzmir'de 1885'te kurulmuş, sonraları *Şark Sanayi Kumpanyası T.A.Ş.* adıyla bir şirkete vücut vermiştir. Z. Toprak (*Sümerbank*, s. 19) teşebbüsün başarısını, Batı-Anadolu'nun kısa ve sert elyaflı pamuğunu değerlendirmesine bağlamaktadır. Bu tesis, Cumhuriyet döneminde faaliyetini sürdürmüştür. Amerika'daki iç savaş (1861-1865) dolayısıyla Amerika'dan pamuk alamayan İngiliz pamuklu sanayiinin girişimiyle, Çukurova'da pamuk ekimi geliştirildi. 1885 kuraklığı arkasından, bölgede Amerikan pamuk tohumu ekilmeye başlandı. 1887'de Tarsus'ta, iç tüketime yönelik kaba pamuk ipliği üreten bir tekstil fabrikası açıldı. Yine Osmanlı döneminde, Elazığ, Gelibolu, Manisa ve Trabzon'da özel pamuklu imâlâthaneleri ortaya çıktı. İstanbul'da bir İngiliz ailesi Yedikule'de özel bir iplik fabrikası kurdu. Burada üretilen ipliğin çoğunu *Basmahane* alıyordu. Cumhuriyet döneminde 1940'larda bu tesis, Mensucat Santral T.A.Ş.'nin malı oldu. En son dokuma tekniklerini kullanan pamuklu fabrikaları, sonunda, Çukurova *Milli Mensucat*

[1] Z. Toprak, *Sümerbank*, (İngilizce), İstanbul 1988.

Sanayii ve Ticâret T.A.Ş.'de birleşerek Türkiye'de en büyük pamuklu sanayiini temsil etti. Bölgede kurulan *Adana Bez Fabrikası*, 1927'de Ziraat Bankası'na, sonra Sümerbank'a devroldu. Adana yanında, İzmir'de askeri ihtiyacı karşılamak üzere 1913'te geniş bir pamuklu fabrikası, *İzmir Pamuk İmâlâtı* tesis edilmişti. Özetle, Cumhuriyet dönemine intikal eden topu topu dört pamuklu fabrikası Anadolu'nun kaba pamuk ipliği ihtiyacını karşılıyordu.

2. Pamuklu sanayiinde devlet girişimleri: Sümerbank

1923 İzmir İktisad Kongeresi, millî ekonomiyi kurmak için temel politikaları saptadı: Girişimcilere kolay kredi, fabrika için arazi sağlama ve endüstri alanında çalışacaklara eğitim. Lausanne Antlaşması (1923) ile kaptülasyonların kaldırılması, yani Avrupalıların Türkiye pazarında imtiyazlı durumlarına son verilmesi, bir millî sanayi kurulması için koşulları (bağımsız bir gümrük siyaseti) hazırlamış bulunuyordu. Bununla beraber, Türkiye Cumhuriyeti yabancılara evvelce verilmiş müsaadeleri 1929'a kadar tanıyordu.

Cumhuriyet hükümeti 1922'de, *Basmahane, Feshane ve Hereke* fabrikalarını, *Sanayi ve Maadin Bankası*'na (kuruluşu 1925) bağlayarak modernize etmeye çalıştı. Halı yün ipliği üreten firmalarla işbirliğine gidildi. 1927'de Adana'da bir özel pamuklu tekstil fabrikası devletleştirildi. Girişimcilere kolay kredi sağlayan İş Bankası yanında özellikle *Sanayi ve Maadin Bankası* (sonradan Sümerbank) mevcut fabrikaları tüm varlıklarıyle üzerine aldı. Banka, bu tesisleri özel kumpanyalara devredecek, yeni fabrikaların kuruluşuna malî destek sağlayacak, mamüllerini pazarlamada ticarî kuruluşlarla işbirliği yapacak, kredi verecekti. Banka, *Feshane*'yi bir kumpanyaya devretti. Bu arada 1927'de çıkarılan *Sanayi Teşvik Kanunu*, önemli dokuma, iplik, trikotaj ve halı fabrikalarına bir takım imtiyazlar tanıdı: 10 hektara kadar arazi bağışı, telgraf-telefon masraflarında, vergilerde, gümrükler ve taşımada bağışıklıklar, bazı tekel hammaddelerinde fiyat indirimi, hükümet, belediyeler ve bağlı kumpanyaların bu fabrika mallarını satın alma zorunluluğu. 1927 sayımı, memlekette 65.245 tesisi, *sanayi tesisi* olarak tanıyor; ancak 5 işçiden fazla işgücü kullanan tesisler, bu rakamın % 8,94'ünü, motor kullananlar % 4,5'ini oluşturmakta idi. Bu durum *endüstrileşmede erken aşama* olarak kabul edilmektedir.[2] Tekstil sektörü, tesislerin % 23,83'ünü oluşturmakta idi. Yavaş gelişmekte olan endüstrinin başlıca problemi, başlangıçta yeterli sermaye sağlanamamasıdır. 1929'a kadar Türkiye, Rusya ve Japonya'dan sonra, dünyada en hızlı endüstriyel büyümeyi gösterdi.[3] Fakat 1930 Dünya Ekonomik Krizi gelip çatınca, Türkiye'de de çöküş sonucu birçok işyerleri iflâs etti, kapandı. 1927–1933'te pamuk ipliği üretimi, 1.000 metrik tondan 7.000 tona yükselmiş, pamuklu sanayi kapasitesi de bu ölçüde artış göstermişti. Unutmamalı ki, bu endüstride büyüme daima Avrupa'dan makineler ithaliyle mümkün olmuştu. Dünya ekonomi krizi karşısında sanayiide devlet müdahalesi zorunlu görüldü. *Sanayi ve Maadin Bankası* yerine sanayi işletmeleri, doğrudan devlet idaresine bağlı kuruluşlar durumuna getirildi (1932).

Türkiye, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, XIX. yüzyıl Osmanlı döneminde olduğu gibi, Avrupa'ya bağımlı idi: hammadde pamuk, yün, sof yünü ve ipliği ihrac ediyor ve tekstil ihtiyacının büyük bir bölümünü (20.000 metrik ton) dışarıdan alıyordu: yerli üretim, ihtiyacın ancak 3,70 bin metrik tonunu karşılayabiliyordu. 1932'ye gelindiğinde, çabalar sonuç vermiş; memleket için pamuklu, yünlü üretim, ihtiyacın 9,05 bin tonunu (ihtiyacın % 40'ı) karşılayacak düzeye çıkmıştı.[4] Bununla beraber, tekstil itha-

[2] Toprak, *Sümerbank*, s. 27.
[3] Toprak, *Sümerbank*, s. 27
[4] Toprak, *Sümerbank*, s. 31.

ları, tüm ithalat içinde en yüksek düzeyde kaldı; ancak 1934'te tekstil ithalatı azalma gösterdi. Türkiye'de pamuklu endüstrisi üretilen pamuğun ancak küçük bir bölümünü kullanıyor, kalanı ihrâc olunuyor, tekstil ithalatı bu yolla ödeniyordu. Genel ihracat düşünce tekstil ithalatı da düşme gösteriyordu. 1929 Büyük Ekonomik Krizi'nde tekstil hammaddeleri (pamuk, yün) ihracatı büyük düşüşler gösterdi. Kriz sonucu ihracat % 60 oranında, buna karşılık ithalat da üçte bir azaldı. Hükümet hammaddeyi, yerli tekstil endüstrisinde kullanarak, ithal malları yerine ikame (*substitution*) politikasına karar verdi; bu karar, tekstil sanayiinde devlet girişimine (*etatism*) öncelik veriyordu. Bu siyasette tekstil alanı başta ele alındı, çünkü bu sektör fazla kapital ve teknoloji gerektirmeyen çok sayıda ucuz işçi kullanan, hafif bir endüstiri sayılıyordu. Kayseri, Nazilli, Ereğli-Konya, Malatya ve Adana'da devlet eliyle tekstil fabrikaları açıldı. İstanbul Bakırköy Pamuklu Fabrikası, Bursa, İstanbul Defterhane, Bünyan ve Hereke Yünlü Fabrikaları genişletildi. 1930'larda Gemlik'te bir suni ipek fabrikası açıldı. Sonuçta, bu sektörde teknik ve idareci personel yetişti ve memlekette özel girişimcilere, modern büyük sınai tesislerin avantajlarını gösterdi. O zamanlar, ihracat için tekstil üretme düşüncesi gündemde değildi.

Hızlı ve sistemli endüstrileşme amacıyla ortaya konan ilk *Beş Yıllık Plân* (1934-1938) çerçevesinde tekstil endüstrisine öncelik tanındı. Kayseri ve Nazilli'de, Sovyetler'in sağladığı uzun vadeli kredi ile yeni teknolojiyi izleyen büyük pamuklu tekstil fabrikaları kuruldu. 1939'daki *İkinci Beş Yıllık Plân*, çeşitli bölgelerde endüstri alt yapısını güçlendirmek amacını güdüyordu. 1933'te bir devlet kurumu olarak, Sümerbank kuruldu. Sümerbank'ın kuruluş kanununda şu amaçlar yer almıştır: Devlete devrolunan fabrikaları işletmek, özel endüstrilerdeki devlet hisselerini ticâret kanunu çerçevesinde takip etmek, devlet sermayesiyle yeni endüstriler kurmak ve idare etmek, milli ekonomiye yararlı endüstri girişimlerine destek vermek, kredi kolaylıkları sağlamak, sanat okulları açmak, mühendis ve eksperler yetişmesi amacıyla burs vermek. İhracata yönelik endüstriler, kanunda göz önüne alınmamıştır. Kuruluşun esas hedefi, tekstil ithâlâtını kısmak ve halka ucuz mal sağlamaktı. Kâr payı daima aşağı tutuldu. Banka sermayesi 42 milyondan (1934) 200 milyona (1946) çıkarılmıştır. Beş Yıllık Plân'ın uygulanmasında Rusya, özellikle devlete ait tekstil alanında Almanya, teknik eleman, makine sağlayarak destek vermişlerdir. Plânın esas amaçları, ithal mallarının yerine yerli malı koymak, özel yerli endüstrilerin desteklemek, böylece endüstri sektörünü güçlendirmektir. Tekstil üzerinde özellikle duruluyordu: Gemlik'te sunî ipek fabrikası kurulurken; Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Iğdır ve Malatya'da pamuklu endüstrileri desteklendi veya kuruldu. Bunlardan üçü, yeni baştan kurulan tesislerdir. Bu tesisler, memleket ihtiyacının % 80'ni karşılıyor; yün ve pamuklu ithalatını % 33'ten % 18'e indiriyordu.

Sümerbank, bir devlet girişimi olarak, memlekette endüstrileşmede öncülük rolünü benimseyerek, tekstilde sermaye ve üretimde önder kalacaktır. Amaç, ileri metodlarla çalışan bir endüstri düzeyine erişmekti. Sümerbank, devletçe yönetilen bazı endüstri kolları yanında, özel girişimcilere kısa vadeli kredi sağlayacaktı. Özetle, 1929-1939 döneminde memleketin tekstil üretim kapasitesi iki misli arttı, bu oldukca yüksek bir artış ifade etmekte idi. Bununla beraber, özel sektör, hâlâ büyük ölçüde geleneksel el sanatları düzeyinde kalmıştı. Tüm sanayide işgücü % 3'ü geçmiyordu.

Sümerbank, amacına büyük ölçüde erişmiş sayılabilir. Programlarda, pamuklu sanayiine öncelik vermiştir. Sonunda, ithalat % 37,25'ten % 21,53'e inmiştir.

1932'de üretim

	Üretim (milyon metre olarak)
Büyük fabrikalar	13
Küçük işletmeler	1
El tezgâhları	60
	74

1932'de ayrıca 4 milyon kg pamuk ipliği üretilmiştir. Sümerbank'a devredilen pamuklu fabrikaları: *Bakırköy* (iğ sayısı 3.000'den 10.000'e çıkmış), *Basmahane* (1950'de 1.943 ton pamuk ipliği, 8.180 milyon metre pamuklu).

Sümerbank'a devredilen fabrikalar üretimi, 1933–1950 (1.000 m)

	1933	1950
Bakırköy	3.000 iğ	10.000 iğ 5 milyon m pamuklu
Bakırköy Basmahane	987 ton iplik, 4.676 m pamuklu (1935)	1.943 ton iplik, 8.180 m pamuklu
Adana	1.674 ton iplik	1.548 ton iplik
Adana Mensücât fabrikası	5.558 m pamuklu (1946)	7.148 milyon m pamuklu

Sümerbank'ın kurduğu fabrikalar (1.000 m)

	1936	1950
Kayseri Fabrikası (kuruluş, 1934–1935)	2.716 ton iplik 18.345 m pamuklu	5.688 ton iplik 43.617 milyon m pamuklu
Ereğli (1937–1950)	28 ton iplik	8.912 milyon m pamuklu
Nazilli (1937–1950)	133 ton iplik	198 milyon m pamuklu
Malatya (1937–1950) (Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş.)	1.962 ton iplik 4.914 m. pamuklu	3.150 ton iplik 10.577 milyon m pamuklu
Gemlik Sunî İpek (1938–1950)	137 ton iplik	323 ton iplik, 276 ton viskos

Sümerbank'ın girişimleri, özel teşebbüse kapital temini ve yeni teknolojilerde örnek olma gibi yararlarla beraber, memleket ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılama imkânını sağlamıştır. Genelde, Sümerbank hedefine ulaşmış sayılır (Z. Toprak, *Sümerbank*, s. 51). Fakat, üretimdeki artışa rağmen tüketimde artış sonucu tekstil ithalatı azalmamıştır. Memleket üretimi, ihtiyacın ancak % 60'ını karşılayabiliyordu. 1947'de ithalat 19.286 tona fırladı.

1950'den itibaren *Demokrat Parti* hükümetleri, özel girişimleri, bol kredi ile destekleyerek liberal bir iktisat politikası benimsedi.

Duruma çare olarak, Sümerbank, 1946'dan sonra mevcut fabrikalarda üretimi artırma yoluna gitti (yukarıda 1950 rakamları); sermaye artışı, idare ve iletişimde

(*management*) reformlarla daha etkin bir üretim faaliyeti dönemi açtı, birçok özel girişim tesisleri Sümerbank'a devredildi veya hisseler arttırıldı (Z. Toprak, 73). Tekstil sanayiinde merkezileşme politikası her zamankinden ziyade güçlendi. 1950'lerde Sümerbank ve özel tekstil girişim ve üretimi büyük gelişmeler gösterdi. 1960'larda Sümerbank'a bağlı 15 tekstil fabrikası faaliyette idi ve birçok özel kumpanyada Sümerbank hisse sahibi idi. Fakat ilginç bir gelişme olarak özel girişimler bu dönemde devleti geride bıraktı.

	özel sektör (büyük girişimler)		devlet sektörü	
Yıl	1950	1961	1950	1961
Fabrika	441	1.082	16	21
İşçi sayısı	31.993	73.837	23.426	27.731
Üretim değeri	307	2.728	217	799

Özel sektörde küçük girişimleri (10 işçi çalıştıran) katınca (% 25), tekstilde 1950–1961 döneminde özel sektörün genel üretimde artan payı daha iyi anlaşılır. Özel sektörün dış pazarlara açılması bu dönemde başlar. Bu açılma ile birlikte tekstilde makine stokunun zaman zaman modernleştirilmesi (emekte tasarruf), bir zaruret halini aldı. Devlet sektöründe rasyonel bir işletmenin gerekleri, öteki resmî kuruluşlarda olduğu gibi, başlıca problem olmakta devam etti. Yabancı döviz girişiminde devletin avantajlı durumu, özel sektör üzerinde kontrolünü devam ettirdi. 1960'tan sonra devlet, vergi bağışıklığı, kredi kolaylığı ve destek politikasıyla ihracatı teşvik yoluna yöneldi.

1963–1972 döneminde pamuk ipliği ve pamuklu kumaş ihracatı

	iplik (ton)	kumaş (ton)
1963	2	1.721
1972	21.000	5.500

Görülüyor ki, pamuk ipliği ve kumaşta ihracat, bu dönemde oldukça önemli bir atılım yapmıştır. İç tüketimde pamuklu kumaş artışı 1963'te 532 milyon metre iken, 1972'de 932 milyon metreye ulaşmıştır.

Sümerbank yeni fabrikalar açarak veya girişimcilere sermaye sağlayarak ihtiyacı karşılamaya çalışıyordu.

Kapasite

	iplik (ton)	kumaş
Kahramanmaraş Pamuklu Dokuma Sanayii (1965'te kurulmuş, 1968'de Sümerbank'a devir)	1.420	3.800.000
Eskişehir Basma Sanayii (1956'da kurulmuş, 1968'de Sümerbank'a devir)	3.160	24.246.000
Adıyaman Kumpanyası (1967)	4.100	1.690 ton materyal
Karaman İplik ve Pamuklu Mensucât (1967)	50.000 ‰ ile ihracata yönelik iplik	–
Nevşehir (1967)	3.000 ton iplik	

1967'ye doğru devlet fabrikaları üretimi ikiye katlanmakla beraber, iplik ve kumaş üretiminde değer bakımından payı, % 27 veya 28'e düştü. Daha sonraki yıllarda bu oran daha da düşecek; böylece, devlet tekstil sanayii 1950'den önceki dönemde 20 yıl boyunca elinde tuttuğu öncülüğü kaybedecektir.

Devlet, vergide indirim yaparak, makine ithalinde *quota*'ları artırarak ithalat tarifelerini yükselterek, özel tekstil girişimcilerine güçlü bir destek sağladı. Sonuçta, 1950'lerde birçok yeni özel tekstil fabrikası faaliyete başladı, eskileri modernize oldu. Sümerbank fabrikaları, gerekli işçi ve personel yetiştirerek bu bakımdan da özel girişimcilere kadro hazırlamış oldu. 1973'te Sümerbank'a ait 30 endüstri tesisinde (18'i tekstilde) yaklaşık 42.000 personel çalışıyordu. Ürettiği tekstiller, ucuzluğuyla kırsal alanlara ve şehirlerin fakir mahallelerinin ihtiyacına cevap veriyordu. Türkiye'de Sümerbank'ın 300'ün üzerinde perakende satış mağazası faaliyette idi.

1950'lerde Sümerbank'ın yeni politikası sonucu sektörde kârlılık (porfitability) artışı özel girişimi teşvik eden başlıca neden oldu. Fakat aynı zamanda, devletin yüksek gümrük siyaseti, devlet girişimlerine imtiyazlı kredi ve döviz tahsisleri; devlet girişimlerinde personel seçiminde, fiyat ve bütçe kararlarında özerkliğin yokluğu, endüstriler-arası rekabetsizlik başlıca eleştri noktalarıydı. Özellikle, tüm devlet girişimlerinde olduğu gibi, hatır için tayinlerle personelin gereksiz şişkinliği üzerinde duruluyordu. Bu koşullarda devlet sektöründe üretim mâliyetinin yüksekliği, özel seklörün başlıca şikâyet konusuydu (ayrıntılar için bak. Z. Toprak, *Sümerbank*, s. 127-132). 1984'te tüm devlet ekonomik girişimleri gözden geçirilip, kapsamlı bir yeniden-yapılanma ve özelleştirme süreci başlatıldı. Dış pazarlara yönelme siyaseti gündeme alındı (233 no.lu kanun), 1986-1987'de alınan kararlarla 1984 kanununda öngörülen reformların uygulanmasına geçildi (ayrıntılar için Z. Toprak, *Sümerbank*, s. 134-141).

3. Tekstilde örnek bir özel teşebbüs: Hacı Ömer Sabancı ve BOSSA

HACI Ömer Sabancı'nın ataları, Kayseri'ye yakın Akçakaya köyündendir.[5] Hacı Ömer'in babası ilk zamanlarda Ceyhan'dan Adana'ya develerle pamuk taşıyıcılığı yapmış, sonra Adana'da yerleşmiş, Hacı Ömer *Simyonoğlu Fabrikası* (sonradan *Milli Mensucat*) diye bilinen çırçır tesisinde depoda "yükleme işçisi" olarak çalışmaya başlamış, fabrika sahibi Kayseri Zincirdere köyünden Mösyö Simyon'un güvenini kazanmış. 1900'lerde Osmanlı idaresinde Adana'da, Hıristiyan ve Müslümanlar uyum içinde bir yaşam sürmekte imişler. I. Dünya ve Bağımsızlık Savaşı sırasında bölgede başgösteren çarpışmalar, 2 Aralık 1921'de Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması ile son bulmuş; düşmanla işbirliği yapan Rum ve Ermeniler şehri terk etmişler, birçok işyeri âtıl kalmıştı. 1924 yılında Adana'da, ayrılan gayrımüslimlerden kalan ikisi iplik ve dokuma, sekizi çırçır ve *prese*, dördü yağ üreticisi olmak üzere 17 fabrika vardı. İşçi sayısı 2.000'i geçmiyordu. İstanbul ve İzmir'de olduğu gibi Adana'da da, metrük fabrikaları işletecek kimseleri belirlemek Cumhuriyet hükümetinin başlıca kaygısı oldu. Adana için Nuh Naci (Yazgan) seçildi, Simyonoğlu'na ait işletmenin başına geldi. Hacı Ömer o sırada işini ilerletmiş, gündeliğinden arttırdığı 2.000 altınla pamuk komisyonculuğuna başlamış, 1.000 lira biriktirmiş ve pamuk borsası alım satımında kullanılan değerli kâğıt (*koçan*) üzerinden pamuk ticâretine başlamıştı.

Adana'da pamuk üretiminin gelişmesi iki faktöre bağlanır: Amerikan İç Savaşı dolayısıyla İngiliz fabrikalarının pamuk ihtiyacını Orta-Doğu'dan karşılamaya başlaması, Mısır deltası gibi pamuk ekimine elverişli sulak Çukurova'da pamuk tarımını teşvik etmiş, el emeğini hükümet zoruyla ovada yerleştirilen Toros Yörükleri sağlamış; fakat ancak 1960'a doğru Cumhuriyet hükümetinin aldığı önlemler sonucu başlıca problemler (sıtma hastalığı, sulama, ulaştırma) ortadan kalkmış ve Çukurova tarımı gelişme yoluna girmiştir.

Sabancı'nın ifadesiyle[6] "Rum ve Ermenilerin çekilmesiyle iyice sönükleşmiş bulunan ekonomik hayatı" canlandırmak, hükümetin başlıca kaygısı idi. Bu dönem, hükümetin milli iktisat, "milli tüccâr, millî sanayici yetiştirme arayışlarında" bulunduğu dönemdir. "Pamuğu 40-50 kuruşa satıp, kilosu üç buçuk liradan bez, basma, pazen alıyormuşuz... madenlerimiz kilosu 1 kuruştan gidiyor ve yerine kilosu 650 kuruşa makineler alınıyormuş". 1923-1950 döneminde Adana'da 17 tesis kayıtlıdır, bunlardan yalnız bir iplik fabrikası, 21 çırçır tesisi vardı. Çukurova'da tarımın gelişmesini, aynı zamanda toprak mülkiyetindeki değişim belirlemiştir. Osmanlı hükümetinin aşiret ağalarına dağıttığı geniş araziler, zamanla küçük işletmeler halinde yarıcıların eline geçti. Fakir Kayseri halkının geçim için Çukurova'ya göçlerini, yarıcı ve sonra küçük toprak sahibi olmalarını. Sabancı önemli bir gelişme olarak kaydeder. II. Dünya Savaşı'ndan sonra traktörün gelişi ve Seyhan Barajı'nın inşası, tarımda yeni bir gelişme çağını açtı, sulu tarım başladı; bu yolla sermaye edinenler sanayi yatırımlarına yöneldiler. Gi-

[6] Sabancı ailesi ve kurdukları tesisler üzerinde Sakıp Sabancı'nın iki eseri, *İşte Hayatım*, İstanbul: 1985, ve *Bıraktığım Yerden Hayatım*, İstanbul: 2004 esas kaynağım olmuştur. Rahmetli, hatırlarını derin bir safiyet ve samimiyetle bizlere aktarmıştır, Allah bol bol rahmetine erdirsin.

[6] Sabancı, *İşte Hayatım*, s. 29.

rişimci Kayserileler ilkin ticâretten kazandıklarıyla toprak sahibi oldular, sonra tarım kazançlarını sanayi tesislerine yatırmaya başladılar.

Bu yolda ilk sivrilenler, Kayserili Mustafa Özgür, Seyit Tekin, Nuh Naci ve Kadir Has'tır. Adana'da sanayi tesislerinin çoğu hâlâ gayrımüslim vatandaşlar (Alber Diyap, Corc Lütfullah, Salamon, Vital Eskenazi, vb.) elinde idi; hepsi Adana'da yaşadılar, orada öldüler. Kurtuluş'tan sonra Kayseri'den Adana'ya gelen Nuh Naci, Kadir Has ve öbür işadamları kendi tesislerini kurdular; onlardan Bekir ve Ahmet Sapmaz, BOSSA iplik ve bez fabrikasından bir yıl önce, bir iplik ve bez fabrikası (*Güney Sanayi Fabrikası*) kurdular. Hacı Ömer, ilk sanayi tesisi olarak pamuk çekirdeğinden yağ üreten bir fabrika kurdu.

Sabancı, o dönemde pamuk üretim ve ticâretinin nasıl yapıldığı hakkında ilginç ayrıntılar vermektedir. Pamuk tarımında önemli *çapalama* ve *toplama* işi için civar köylerden göçmen işçiler gelir, çoluk çocuk tarla civarında çadır kurarlardı (yüzyılın sonlarında bu iş için Güneydoğu'dan çoğu Kürd köylüleri gelmiş ve bölgede yerleşmişlerdir). Pamuk çuvallara basılır ve çekirdekten çıkarılması için çırçır fabrikalarına getirilir, çırçırdan sonra *haşa*lara (çuvallara) basılır veya makine ile preslenir, çekirdek yağ çıkarılmak üzere prese fabrikalarına gönderilir. O tarihlerde Adana ovasında 30.000 ton pamuk yetiştirilirken, 1984'te bu rakam 525.000 tona varmıştır. Toptan pamuk alım-satımı, 1900'lerden beri *Adana Borsası*'nda yapılagelmiştir. Hacı Ömer, yol üzerinde manda arabalarıyla pamuk getiren köylüleri bekler, pamuklarını satın alır ve çırçır fabrikasına götürürmüş.

Hacı Ömer, Borsa'da *koçan* alıp satma işinde sermayesini arttırmıştı. Simyonoğlu'nun fabrikasını satın alan Kayseri'li Nuh Naci ve ortakları, pamuk alım satımı ve Borsa işlerinde "çalışkan güvenilir bir adam" olarak tanınan Hacı Ömer'i ortaklığa almışlardı. O zaman *Milli Mensucat Fabrikası* adını alan fabrika, en önemli pamuk alıcısı durumuna geldi, Hacı Ömer pamuk piyasası için ilk önemli işin *çırçırlama* (pamuğu çekirdekten ayırma) işi olduğunu görmüş; elden düşme 5 çırçır makinesi alıp bir çırçır atölyesi kurmuş, sonra ortak bulup *Yeni Çırçır Fabrikası*'nı 50 makine ile işletmeye açmışlar (*Bekir Sapmaz ve Ortakları Çırçır Fabrikası*); çırçırlamadan çıkan pamuk ve çekirdeği fabrikalara satmaya başlamışlardı. 1942'de Hacı Ömer ile ortağı Ahmet Sapmaz, İtalyan Musevisi Triçelli'nin iplik üreten *Katlı Pamuk Fabrikası*'nı satın almışlar. Bu arada zengin iş adamı Mustafa Özgür, umumî vekâleti için Hacı Ömer'i seçmiş. Hacı Ömer, kârlı her teşebbüse ilgi göstermeye, faaliyet alanını genişletmeye başlamıştı.

Bu arada Hacı Ömer, sinema binası ve başka inşaat işleriyle de ilgilendi. Ahmet Sapmaz ile beraber, büyük inşaat taahhüt işlerini üzerine alan Muzaffer Budak inşaat şirketine ortak oldular. 1930'da evlenen Hacı Ömer'in 7 Nisan 1933'te Kayseri'nin Akçaköy köyünde ikinci oğlu dünyaya geldi; Sakıp Sabancı. Sakıp'ın çocukluğu, 5 erkek kardeşiyle Adana'da kerpiçten, altı depo olan mütevazı bir evde geçti (ilginç hayat sahneleri için: *İşte Hayatım*, s. 37-43: bahçede fırın yapmak için Ermenilerin bıraktığı komşu köydeki kesme taşları nasıl taşıdıkları vb). Sakıp, babasının iş yerlerinde, ilk kez Çırçır Fabrikası'nda çalışarak iş öğrenmeye başlamış; 1948'de 20 lira aylıkla Akbank'da stajyer memur olmuştu. Bu görev, onun işadamı olarak yetişmesinde bir mektep vazifesi gördü: Orada hesap makinesi kullanmayı, fişlerle tahsilât ve kontrol yapmayı öğrendi. Sonra, un fabrikasında, veznedarlıkta, muhasebede çalıştı ve 1955'te ticâret müdürü oldu. 1957'de Bossa tekstil bölümünde müdür muavinliği, genç Sakıp'ın yetişmesinde önemli bir aşamadır. Nihâyet, 1960'ta *Bossa*'nın umum müdürü oldu.

Öyle görünüyor ki, Sakıp, her şeyden önce kendini işe vermiş, disiplinli fırsatları değerlendirmesini iyi bilen babasının bir yetiştirmesidir. Hacı Ömer, eşinin ifadesiyle "işinin mecnûnu" imiş. Geleneksel Türk anlayışında olan Hacı Ömer için aile birliği ve dayanışması, temel ahlâktır; kardeşler bir arada eşit muamele görmeli, aralarında ağabeylik hukukuna saygı göstermeli. Hacı Ömer, köyünü, hemşehrilerini hiç unutmamıştır. Bayramlarda köye bir kamyon yağ gönderip dağıtırırmış.

Hacı Ömer Ağa, başarılı bir iş adamı olarak Adana'da kaloriferli lüks bir ev yaptırmış. 1950'lerde bir Cadillac araba sahibi olmuş; dönemin başbakanı Adnan Menderes ile dostluk kurmuştu. Sakıp Bey, babasından şu tekerlemeyi nakleder (*İşte Hayatım*, s. 51): "Gururluluk eşekliktir, hilekârlık ahmaklık". İş hayatında itimat, güven onun değişmez prensibidir, çocuklarına daima birlik, beraberlik telkin ederdi. İş hayatında bağlandığı prensip, iş ile dostluğu, siyaseti karıştırmamaktır. Kamu iktisadi kurumlarının başarısızlığı Hacı Ömer'e göre, işe siyasetin karışmasıdır. Partiye giren, baskıyla bankadan ve mâliyeden döviz alan bir iş adamının (Ömer Başeğmez), sonunda nasıl iflâs edip perişan olduğunu misâl olarak anar. Hacı Ömer'in oğullarına bir öğüdü de "kaldıramayacağınız yükün altına girmeyin, işleri yavaş yavaş geliştirin"dir. Hacı Ömer, 1942–43'te Varlık Vergisi kurbanlarından olmuş, 316.000 lira ödemişti. Hacı Ömer'in oğullarına aşıladığı başka davranışlar, tutumlu olmak, israftan kaçınmak, tasarruf etmek.

Hacı Ömer'in ilk fabrikası

1939 yılına doğru Hacı Ömer ve ortakları, Adana'da pamuk ticâretinde öndelerdi. 30 ton pamuktan 15.000 ton çiğit çıkar. Hacı Ömer'le dört Kayserili, iki Karaisalı altı ortak, *Türk Nebati Yağlar Fabrikası*'nı kurarlar. Çiğitten yağ, küsbe ve sabun üretilirdi. II. Dünya Harbi'nde fiyatlar yükselince yağ işi kârlı bir iş haline geldi. Bu işte, Rusya göçmeni Musevi Rafael Glido tekti. Hacı Ömer, Muammer Tuğsavul adında Almanya'da kimya tahsil etmiş bu uzman bularak; ortakları ile Rafael'e rakip bir *Türk Nebati Yağlar Fabrikası* kurup işletmeye açar (1944). Sonra Rafael'in fabrikasını da satın alırlar. Hacı Ömer zamanla tüm girişimin tek sahibi olur, fabrika bugün *Marsa* adıyla faaliyetini devam ettirmektedir. Hacı Ömer, devlet tesislerinin ekonomik rekabet ve kâr düşüncesiyle çalışmadığına inanmaktadır; kamu girişimlerinin yapısını şu basit formülle eleştirir: "Bir sürü insan dolduracak, üç kuruşluk malı beş kuruşa mal edecek".

Hacı Ömer, özel *Yapı Kredi* ve *Garanti* bankalarının başarısını görüp 1948 Ocak ayında, Nuh Naci Yazgan, Nuri Has dahil altı Kayserili ortağıyla Akbank'ı kurar. Kuruluşta Hacı Ömer, 800.000 lira yatırımla % 15 hisse sahibi; idarede ortaklarıyla anlaşmazlık çıkınca, Banka'nın tamamını kontrolü altına almaya karar verir. Bu arada *Bossa*'yı kurmaktadır. Sabancı'ya göre, 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle "ülkede özel sektöre dayalı yeni bir sanayileşme, gelişme" dönemi açılmıştır. Celâl Bayar'ın Adana'yı ziyaretinde, Hacı Ömer "Adana'nın önde gelen iş adamlarından sayıldığı için" düzenlenen yemeğe katılmış ve Bayar'a, Adana'da Nazilli Fabrikası gibi büyük bir fabrika kurmak için 15 milyon TL'lik yatırım yapabileceğini söylemiş, Bayar da Sümerbank'tan kredi vaadinde bulunmuştur. Hacı Ömer'in girişimci karakteri burada ortaya çıkar; bu büyük girişim için Adana'nın tanınmış zenginlerinden Bosnalı Salih Efendi'nin çocuklarıyla ortaklaşa *Bossa* şirketini kuruyorlar (Bosna'nın *Bos*'u ile Sabancı'nın *Sa*'sı şirketin adı olmuştu). Hacı Ömer, Bossa iplik ve bez fabrikasını kurmak için deneyimli bir kişi

olan Sümerbank'tan Fazlı Turgay'la işbirliği yapar, proje 1953'te tamamlanır. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'ndan kredi aldığı gibi, Dünya Bankası'ndan büyük bir para, 5 milyon TL sağlanır. Hacı Ömer, Fazlı Turgay ile Avrupa'da dolaşarak makineleri ısmarlar. Bu seyahatte, Bosnalılardan iyi yetişmiş Sinan Bosna'da vardı. Bossa'nın yapımı 1954'te tamamlandı ve faaliyete geçti. Fabrika Türkiye'de Nazilli'den sonra basma imâl eden ikinci büyük tesis idi. *Ruri* tezgâhlarında dokunan ham bez, İtalya ve Almanya'ya gönderilip basma yapılıyor, sonra memlekete getirilip satılıyordu. Basma işi ince bir teknik işi idi, Bossa bunu zamanla öğrendi, 16 renge kadar çıktı. *İğ* sayısı da 13.000'den 120.000'e (2.000 tezgâh) çıkarıldı. Ortaklık yarı yarıya idi, başından itibaren teşebbüs kâr etmeye başladı. Bosnalı gençler kârın dağıtımını isterken, Hacı Ömer ise sermayeye eklenip işin büyümesine taraftar idi. Nihâyet Hacı Ömer, Bosnalıların hisselerinin başlangıçta % 14,5'ini, daha sonra tamamını satın aldı. Bossa, bir Sabancı tesisi oldu.

[1] Bak. Sabancı, *Biraktığım Yerden*.

İş adamlığı, kâra yönelik her çeşit girişim Hacı Ömer'i çekmiş, sermayesi yetmezse hemen ortaklar bulmaya girişmiş; sonunda ortaklarından işin bütününü ele geçirmiştir. Bir işçi olarak başladığı pamuk konusunda, yıllar sonra *Bossa* fabrikasını ortaklıkla kuracaktır. Ortaklarla kurduğu müteahhitlik şirketi, İstanbul-Ankara Yolu, Anıtkabir, Ulus İşhanı gibi büyük işleri üzerine almıştır. İşadamı Alber Diyap ile ortak olarak büyük çapta pamuk ihracatçısı olmuştur. Hacı Ömer, ortaklıkta daima kârın sermayeye yatırılması, işin büyütülmesi hedefine yöneldiğinden çoğu kez öbür hisse sahipleriyle aykırı düşmüş; hisseleri satın alıp tesisin tamamının sahibi olmaya çalışmıştır. Hacı Ömer tüm yaşamı boyunca çok tutumlu biri idi, israfa karşı idi, parayı taşınmaza ve kıymetli antika eşyaya yatırırdı.

1950-1960 döneminde sanayileşme yolunda olan Türkiye, "büyük sanayii destekliyecek yeni kuruluşlar ortaya çıkmadığından" fabrika bir çok sanayi kolunu ve hizmetleri yüklenmek zorunda idi. Sakıp Sabancı diyor ki, *Bossa*'yı yürütebilmek için tekstilcilik dışında, meselâ makineleri tamir için bir *torna* atölyesi, bir marangozhane kurmak, nakliye işini üzerimize almak, işçilerimizi doyurmak zorunda idik, böylece biz o zaman bu konularda Adana'nın en büyük tesislerini kurmak zorunda kaldık, sonraları bunları başkalarına devrettik. "Bırakın herkes en iyi bildiği işi yapsın" (*İşte Hayatım*, s. 70-71).

Hacı Ömer, Demokrat Parti ricali ile yakınlık içinde idi. Demokrat Parti, kesinlikle yumuşak para ve liberal politikasıyla ekonomiye hız getirmiştir. Fakat enflasyon hastalığı gelmekte gecikmedi. Demokrat Parti de onun kurbanı oldu. 1950'li yıllarda işleri Hacı Ömer'in oğulları üzerlerine alınca, kendisi Emirgân'daki Atlı Köşk'e çekildi. Hacı Ömer son yıllarında hastalıktan mustaripti. 1966'da bu dünyaya gözlerini kapattığında, "Akbank dahil, tüm kuruluşlarda hisse çokluğu Sabancı ailesine ait bulunuyordu. Hacı Ömer'in kurduğu tesisleri "babasının oğlu" Sakıp Sabancı kardeşleriyle birlikte yeni modern tesislerle genişletmiş; Türkiye'nin gururu olan uluslararası bir *holding* yaratmıştır. Kendisi bu başarıyı memleketine mal ederek şöyle diyor: "Bu, Sabancı Topluluğu'nun çizgisinin ötesinde, Türkiye'nin gelişme çizgisini de göstermektedir" (*İşte Hayatım*, s. 363). Bir zamanlar "Türkiye'de pamuğun çekirdeğini ayırmak, sanayi sanıldı; sonra iplik yapıp ihrac etmeyi başarı olarak gördük ... sonra bez, kumaş satık ... şimdi teknolojiye dayalı sanayii ürünlerini en gelişmiş ülkelere ihrac ediyoruz".

Sakıp Sabancı'nın yönetiminde (1985-2003) Hacı Ömer'in tesisleri gelişti, dallandı budaklandı[7] "Sabancı Topluluğu iki kolda ilerledi: sanayi ve finans".

Akbank, "Türkiye'nin en güçlü özel sektör bankası konumuna geldi ... Sanayide, ileri entegrasyona gidilerek liderliğe soyunduk ... Tekstilden sonra çimentoda da

kapasite ve pazar payı bakımından lider olduk". Sakıp Bey, Sabancı aile geleneğine sadık kaldı; diyor ki, "Babamın pamuk işçiliği, pamuk ticâreti, çırçır fabrikası ve nihâyet *Bossa* iplik fabrikasıyla tekstilci olduk. 1951'de Hacı Ömer'in kurduğu *Bossa* 'altı ayrı tesisiyle' Türkiye'nin en büyük entegre tekstil kuruluşu haline geldi. *Bossa* tesislerinde iplik, dokuma, boyama ve baskı gibi tüm tekstil işlemleri entegre olarak bir arada yapılabilmekte ve ürün yelpazesi iplik, ham bez, fantezi (dokumalar), *streç* ve normal kumaş, kadife ve konfeksiyon ürünlerini kapsamakta. 2002 yılında poliviskon dış giyimlik, ev tekstil, deniz ve spor giyim kumaşları, gömleklik ve sentetik dış giyimlik kumaşı olmak üzere 50 milyon metre üretim yapılmıştır. İhracat 171 milyon ABD dolarına ulaşmıştır... Pazarlama hedefi; katma değeri yüksek, nitelikli ve farklılaşmış ürünler üretmek ve satmak, özellikle dış pazarlarda kalıcı olmaktır... Orta vadede Avrupa Birliği'nin en büyük ve en kârlı tekstil şirketi olmayı hedeflemektedir. Bossa'nın sermayesinin % 22'si halka açık olup, hisse senetleri İMKB'de işlem görmektedir". *Yünsa* ise, 7 buçuk milyon metre kapasitesiyle Türkiye'nin en büyük yünlü kumaş üreticileri arasında yer almaktadır. Dışarıda "başlıca pazarları ABD, Kanada ve AB ülkeleridir". Üretiminin % 80'i ihrac edilmektedir. Sabancı ailesinin 1960'a kadar kurduğu ilk sınaî tesisler sentetik elyaf (*Sasa*), naylon iplik (*İnsa*), pamuk ipliği (*Teksa*) yine tekstil sanayiine hammadde hazırlayan fabrikalar oldu. Hacı Ömer taktiğine sadık kalan Sabancılar, Turhan Sümbül ile ortaklık kurup yünlü kumaş sanayiine (*Yünsa*) girdi. Sakıp Sabancı, sanayide en son makineleri almakla, makineleşmekle övünür. "Bez yapınca, hele beze renk basınca işin sonuna geldiğimizi sandık"; ama hayır, Sabancılar, çimento, lastik sanayiine girmekte tereddüt etmedi.

Burada, Sabancıların özel teşebbüs sektöründe ilk ve en başarılı bir örnek olarak serüvenini anlatmaya çalıştık. 1950-1990 döneminde yılmaz çabalarıyla, cesaretle devletin ve bankaların sağladığı imkânlarla kendi tesislerini kurmuş, Türkiye'yi bir sanayii memleketi durumuna taşımakta öncü olmuşlardır. Onların ardından yüzlerce, binlerce Türk girişimcisi tesislerini kurmuştur.

Rahmetli Sakıp Sabancı ile Paris Büyükelçiliğimizde Başbakan Turgut Özal şerefine verilen bir ziyafette tanışma fırsatına eriştim. Özal, beni kendisine "tarihçimiz" diye takdim etti ve ayrıldı. Sakıp beye zihnimde sorulacak birçok soru vardı; fakat o sırada kâtibi bir haber getirdi, Sakıp Bey benimle bir kelime konuşmadan hemen yanımdan ayrıldı, gitti. Tabii dedim, hen bir işadamı değildim ya... Rahmetliden sonra Yönetim Kurulu Başkanı olarak Sabancı Holding'in başına geçmiş olan Sayın Güler Sabancı, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'a verdiği beyanatta, ailenin kurduğu başarılı pamuklu tesisleri için yabancı ortak aradıklarını ilân etti ve rahmetlinin iş felsefesini dile getirerek, bu sanayii daha ileri götürmek azminde olduklarını ifade etti.

4. Özel tekstil sanayiinin gelişmesi

XV. ve XVI. yüzyıllarda Türkiye, pamuklu ve ipekli endüsıri ve ticâretinde dünyada Hindistan'dan sonra önde gelen bir ülke idi. Bunun, belgelere dayanan tarihini bu kitapta okuyorsunuz. Merkantilist bir Avrupa'nın XVII. ve XVIII. yüzyıllarda pamuk ve ipek üretim kaynaklarına ve dünya ticâretine egemen olmaya başlaması sonunda, Türkiye'nin ticâreti küçüldü. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru İngiltere'de makinenin tekstil endüstrisine uygulanmasıyla çok ucuz, makine yapımı pamukluların dünya pazarlarını ele geçirmesi sonucu, 1830-1850 döneminde Türkiye ve Hindistan pamuklu sanayileri çöktü ve sadece hammadde ihrac eder memleketler düzeyine indi. Geçmişte, Türkiye ve Hindistan'ın üstünlük nedenleri arasında hammadde ve işçi ucuzluğu, bir sır gibi saklanan boyacılık (*Türk kırmızısı*, Hindistan'da basma teknolojisi) avantajlarını sayabiliriz. Türkiye, 1980'lerde dünya serbest pazar koşullarından yararlanarak tekstilde yeniden ihracatçı bir ülke durumuna geldi ve ekonomide genel gelişmeye paralel olarak hızlı bir büyüme ile, geçmiş yüzyılları anımsatan bir tekstil ihracatçısı durumunu yakaladı. Tekstil ve konfeksiyon ihracatı, Türkiye genel ihracatında ön plâna geçti.

Anadolu, ortaçağdan beri hammadde (pamuk, boya, şap) ve çok eskilere giden çeşitli dokumacılık birikimiyle modern tekstil sanayii için iyi hazırlanmış durumda idi. Dokumacılık, Cumhuriyet döneminde de iddialı sektörlerden biri durumuna geldi. 1950 sonrasında Dünya Bankası, Türkiye'yi başlıca tekstilde rol sahibi gördü. 1980'de imâlât sanayiinde çalışan 1.975.000 kişiden % 29'u tekstildeydi (Mustafa Sönmez, *Gazete Pazar*, 13 Temmuz 1997, s. 22). 1980'lerde Türkiye'nin en hızlı büyüyen sanayi kolu tekstil, özellikle hazır giyim sanayii idi ve işgücünün % 30'unu istihdâm ediyordu. 1990'da yalnız tekstilde çalışanlar 1 milyonun üzerine çıktı ve imâlât sanayiinde payı % 38'e yükseldi. 1997'ye doğru genel imâlât içinde tekstil imâlâtı oranı % 45'e yükselmiştir. Buna, tekstilin toptan ve parekende ticâretiyle uğraşanları, pamuk ve yün yetiştirenleri eklersek, sektörün 5 milyon kişiye geçim sağladığı söylenebilir. Bunun, 20 milyonluk istihdâmın dörtte birini oluşturduğu ileri sürülmüştür (M. Sönmez, Gazete Pazar, 13.7.1997).

1997'ye doğru hazır giyim sektörü, İstanbul'dan, işgücünün ve diğer giderlerin daha ucuza geldiği Anadolu sanayi merkezlerine yöneliyordu (M. Sönmez, s. 21). İstanbul, yer sorunu, yoğun trafik, geçim standardının yüksekliği (İstanbul'da ayda 500 dolar) dolayısıyla Anadolu ile rekabet edemiyordu. Anadolu'da işgücü ucuz, hammadde kaynağı yakın. Anadolu'da organize sanayi bölgelerinde yer kapmak için rekabet başlamıştı. 1997'de *Domino Tekstil*'in Bolu'da kurduğu fabrika 300, Kastamonu'da hazır giyim tesisi 400, Bafra'daki tesis 300 üzerinde işçi istihdâm ediyordu. Bu göç, tabii İstanbul'daki tesisler için olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Türkiye'de ilk sırada Adana, Gaziantep, K. Maraş, Kayseri, Güney ve Güneydoğu illeri, hammadde, işgücü ve vergi avantajları dolayısile tekstilde en hızlı büyüyen şehirlerdi.

2000'e gelindiğinde, tekstilde yaklaşık 1,5 milyona yakın istihdâmın % 73'ü büyük iş yerlerinde, kalanı küçük iş yerlerinde idi. Sektörde sendikalaşma olmadığından ücretler, genelde düşüktür, sigortasız işçi de çalıştırılmaktadır. 1980'den itibaren AB ile gümrük birliği ve GAP yatırımları sonucu, ihracata yönelen tekstil sanayiinde, büyük yatırımlar ortaya çıktı; dış rekabet koşulları hesaba katılarak, en ucuz hammadde ve işgücü sağlanması, en ucuz arsa ve en çok teşvik alan bölgeler seçilmeye başlandı. Büyük yatırımlar için çoğunlukla Çukurova, Gaziantep, K. Maraş, Kayseri tercih bölgeleri oldu.

1990 sonrası teşvik gören yatırımlarla tekstilde İstanbul, İzmir, Kocaeli, Bursa, Ankara, Adana gibi merkezler yükseldi. Bu arada Tekirdağ, Kırklareli, Denizli parlayan merkezler arasındaydı. 1990-1996 döneminde teşvik belgelerinin öngördüğü yatırımlar, 138 milyon dolan buldu. K. Maraş ve Kayseri yanında geçmiş yüzyıllarda çok önemli bir pamuklu ihracatçısı olan Gaziantep, teşvikle yatırım yapan şehirlerin başında gelmekteydi. 1990'larda gelişmekte olan birçok ülke gibi Türkiye'de de, iplik teknolojisini yenilemek ve makine parkını genişletmek için harekete geçildi. Adana, Gaziantep, K. Maraş ve Kayseri dörtlüsü, iplik yatırımında öne çıktı. Türkiye'nin iplik üreten 103 firmasından 77'si bu bölgede toplandı. Yıllık iplik üretim kapasitesi 437.000 tonu buldu (bunun % 60'ı pamuk ipliğidir). Bölge, başta batıdaki tekstil yatırımcılarını (özellikle Bursa'dan) kendine çekmekte. Tekstil işçilik mâliyetinin yüksek olduğu Marmara bölgesinden yığınla teklif geliyordu. Bölge, GAP üretimi de eklenince, 2000'li yıllarda dünya iplik üretiminde söz sahibi olabilecek bir düzeye erişti. Tekstil sanayiinin ham maddeleri, başta pamuk, sellüloz kökenli suni elyaf ve petrol kökenli sentetik elyaftır. Yün de sektörün başka bir hammaddesidir. Kalite yün, Yeni Zelanda ve Avustralya'dan ithal edilmektedir. Türkiye yünleri daha çok halıcılıkta kullanılır.

Pamuk ekimi ve üretimi (1992)

	bin hektar	üretim (ton)
Ege	222.426	263.566
Akdeniz (Adana ve bşk.)	181.221	177.514
Güneydoğu	147.721	151.091
Tüm Türkiye	567.852	602.238

5. Dış rekabet, bunalım (2004–2006)

2004 baharında gözlemciler, kotaların kalkması halinde tekstil ve hazır giyimde yeniden bir yapılanma gerçekleşemezse, bunalımı kaçınılmaz görerek uyarıda bulundular (*Zaman*, 9 Mayıs 2004, s. 8). Kotaların kalkmasıyla beraber Üçüncü Dünya'da gümrüklerde indirim gelecekti. Murat Kılıç, "tekstilde entegre tesisler yerine uzmanlaşmaya" gidilmesini, küçük fakat uzmanlaşmış fabrika sistemine yönelinmesini tavsiye etti. Sektör, asıl AB ile Gümrük Birliği'nden sonra atılım yapmıştı. Çin rekabeti karşısında AB, geçici de olsa, Türkiye'yi rahatlatacak bazı önlemler alacaktı. Tüm tekstil ve hazır giyimcilerin ortak şikâyeti yüksek vergi yüküdür.

2005 yılının ilk aylarında tekstil sektöründe % 13, hazır giyimde % 12,5, deri eşyada % 24'lük üretim düşüşleri tespit edildi (O. Ulagay, *Milliyet*, 14 Aralık 2005, s. 9). 1990'ların başında İstanbul hazır giyim ve konfeksiyon sanayiini, Rusların vergisiz Lâleli Bavul Ticâreti besliyordu. Rus hükümetinin aldığı önlemlerle bu ticâret önemini kaybetti. 2006'da Rusya yeni önlemlerle bu ticâreti daha da kısıtladı. Rusya'ya vergisiz sokulabilecek mallar, şimdi ayda bir kez 30 gramı aşmamak üzere sınırlandırıldı (*Milliyet*, 28 Ocak 2006, s. 10). Öbür sanayi kollarında ise çarpıcı büyümeler görülüyor, Türkiye ekonomisinin kapsamlı bir dönüşüm içine girdiği sonucu çıkarılıyor. Tekstilin gerilemesine karşı, 2005'te inşaat lokomotif sektörlük pâyesine erişmiş durumdadır.

Rusya bavul ticareti

Rusya'ya yönelik Lâleli ihracat pazarı, 25–30 milyon dolarlık bavul ticâreti yapmakta idi. Fakat bazı pazarlayıcıların kısa görüşlülüğü yüzünden kötü mal sürmeleri (Rusya'da bazı mağazalar, "Burada Türk Malı Satılmaz" ilânı yazmayı zorunlu bulmuştu), özellikle son zamanlarda Rusya hükümetinin Türk mallarına karşı aldığı ithalatta kısıtlamalar, malların gümrüklerde bekletilmesi ve kayıplar yüzünden Rusya pazarını kaybetmekteyiz. Laleli Sanayici ve İşadamları Derneği Başkanı Ayhan Karahan başlıca sorunun sevkiyatta ortaya çıktığı inancında; (bavul ticâretiyle) sevkiyatın yolcu beraberinde olması, düzensizliğin başlıca nedenleri arasında. "Rusya'da bavul ticâreti sona ermiştir" hükmüne varıyor ve dış ticâret kurallarına uyum göstermek gereğini vurguluyor (*Yeni Şafak*, 20 Ocak 2007). Bununla beraber, Ukrayna ve Kazakistan pazarlarında halen sorun görünmemektedir. Kazakistan, Türkmenistan, İran ve Yunanistan ihrâç malları için yeni pazarlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Tekstilde bunalım

1990'lı yıllarda Çin, tekstilde dünya pazarlarında Türkiye'ye karşı başarılı bir rekabete girdi. Çin, son derece ucuz ürünleriyle bugün tüm dünya ekonomileri için rekabet edilemez bir tehdit olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. Şimdi Batı, uluslararası serbest pazar koşullarının kendi aleyhine işlediğini görmekte, bir çıkmazla karşı karşıya bulunmaktadır. Türkiye, tekstil endüstrisi ve ihracatı konusunda aynı güç durumda düşmüştür. Yeni koşullar karşısında Türkiye'de başgösteren kaygı, son zamanlarda gerçek bir bunalım olarak hissedilmektedir. Bu gelişimi Türkiye basınından izleyelim.

2004'te Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, "Ticârette Çin Tehdidi" konusunda bir toplantı düzenledi. Toplantı Başkanı Halit Narin, bunalımı şöyle ifade etmektedir: Kontrolsuz ithalat endüstriye çöküş getirmiş, sektörde işsizlik büyük boyutlara varmıştır. "Dumping" haline gelen bu sınırsız ithalatı kontrol için ABD ve AB önlemler almak zorunda kalmışlardır. Narin, iç vergi engeli üzerinde ısrarla duruyor ve diyordu ki, "Türkiye açık kapı politikasıyla âdeta Çin'i koruyor".

Serbest pazar politikasına sırt çevirmenin tehlikelerini gören TOBB tekstil sektörü Başkanı Abdülkadir Konukoğlu ise, pazar rekabeti koşullarından vazgeçilemeyeceğini, "kaliteli üretim ve Ar-Ge faaliyetlerine önem verilmesiyle Çin tehdidinin ortadan kalkacağını" iddia etti (Ama Çinliler, Türk tekstil firmalarıyla ortaklık kurup kalite sırlarını öğrenme taktiğiyle bunu da aşma girişimindedir. Alman *Siemens* firması "teknoloji aşırma" girişimine karşı Alman endüstrisini uyarmaktadır). Bir Türk firması, Çinlilerin ortaklık önerisini reddetmiştir. Fakat serbest pazar ekonomisinde bu önlenebilir mi? Sendika genel sekreteri Metin Emiroğlu, "Çin malı karşısında katma değer yaratılmayacağını vurgulayarak, durumun devam etmesi halinde istihdâmda şok etkisi yaratarak sosyal krizle karşılaşılabileceği" uyarısında bulunmuştur. Eski bakanlardan M. Keçeciler, bir yandan Çin'den ithalatı kısıtlamak, öte yandan Türk mallarında mâliyeti düşürücü önlemler almak gerektiği inancındadır (*Radikal*, 25 Nisan 2000, s. 16). Ama, kısıtlama serbest pazar koşullarında nasıl uygulanabilir ve mâliyeti düşürme; fiyatları, yok bahasına satan Çin mallarıyla rekabet edecek düzeye indirme nasıl sağlanabilir? Bu kitapta, geçmiş yüzyıllarda "Pazar Rekabetinde Emek Mâliyeti" makalemizde (yukarıda) ele alınmıştır bu soru. Yaşam düzeyi çok düşük olan Hint işçisinin son derece ucuz emeği karşısında İngiltere nihâyet teknolojik bir devrim yaparak soruyu çözmüştür: Makinenin pamuklu sanayiine uygulanması sonunda İngiliz işçisinin mâliyeti beş kat ucuzlamıştır. Bugün serbest pazar koşullarından yararlanan Çin'in ileri teknolojileri elde etmek için girişimleri önlenemez (yukarıda ortaklık konusuna değindik; son zamanlarda Türk tekstil firmaları Çin'de fabrika kurmaktadır). Bu hayatî konuda Türk-İş'in hazırladığı raporda, devletin gerektiği kadar duyarlı olmadığı tenkidi yapılmış; meselâ bizzat devletin, Çin mallarına rağbet ettiği işâret edilmiştir (Türk-İş'in tenkidi, *Radikal*, 25 Nisan 2000). *Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası* da Çin mallarının istilâsı karşısında sesini duyurmak gereğini duymuş, "Çin'in en güçlü olduğu alanın, emek ve gelişme kapasitesi yüksek ürünler" olduğu belirtilmiş; denge için Türkiye'nin büyük Çin pazarına girmesi tavsiye edilmiştir. Esas sorun, Çin'de emek mâliyetinin son derece düşük ve ev-sanayiinin (*Verlag System*) yaygın olmasıdır. 2005'te Türkiye'de bir saat işçiliğin ücreti 2,58 dolar iken Çin'de 0,69, Hindistan'da 0,58'dir.

Türkiye'de devletin mâliye politikası, daima, rekabet koşullarını engelleyen önemli bir faktör olarak ileri sürülmüştür. İstihdâm vergisi Türkiye'de ABD'den iki mis-

li, Meksika'dan üç misli fazladır. Buna karşı İtalya'da bir saatlik işçilik ücreti Türkiye'dekinden üç kat yüksektir.

Türkiye'de kredinin pahalılığı, işgücü maliyetinin hiteviye artışı, rekabetçi olumsuz yolda etkilerken, kaliteye yönelmeye yeterince yapılabiliyor mu? Türkiye tekstil sanayiinin rekabet gücünü artırmak için kredi ve vergilendirmede esaslı reformlar gerektiği özellikle vurgulanmakta.

2005'e girildiğinde Türk basını, "Tekstilcilerin Çin'e İsyanı" başlığıyla çalkalanıyordu. 55 ülkenin katılımıyla Dünya Ticâret Örgütü'nün (DTÖ) Washington'daki 1. Uluslararası Tekstil toplantısında, 2005 yılı başında kotaların (belirlenmiş miktarda ithalat) kalkmasının ardından, Çin ve Hindistan'ın dünya tekstil pazarlarını istilâya başladığı gözlemlenmiş; kararın sonuçlarının *derilen* gözden geçirilmesi çağrısı yapılmıştır. Bu bağlamda, Türk ve ABD tekstil sektörü temsilcileri arasında tekstil ticâretinde *Dünya Ölçeğinde* (*Global*) *İttifak* oluşturuldu. Uygun önlemler alınmadan uygulanan kotaların kalkması kararı eleştirildi, sonuçta Çin ve Hindistan dışında dünyada tekstil sektöründe çalışan 30 milyon kişinin işsiz kalacağı belirtildi.

10 Ocak 2005'te AB ve ABD, tekstil ve hazır giyimde kotaları kaldırdı, böylece Çin için "pazar", sonuna kadar açılmış oldu. Çin'in, cârî ticâret koşullarını çiğnediği, ABD delegesi tarafından "Çin hile yapıyor ve âdil olmayan rekabet yaratıyor" ifadesiyle protesto edildi. Âdil Bir Tekstil Ticâreti İçin Global İttifak (GAFIT) önderlerinden İstanbul Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği (İHKİB) başkanı Süleyman Orakçıoğlu, kotaların kalkmasıyla az gelişmiş ülkelerin mağdur olacağını belirtti ve "2005 sonunda Çin ve Hindistan'ın 400 milyar dolarlık tekstil ticâretindeki payı %71'e çıkacaktır" tahmininde bulundu; tekelleşme en çok, fakir ülkelerde işsizliğin yaygınlaşmasına, "küresel bir sosyal patlamaya" yol açacaktır, açıklamasını yaptı. Çin, avantajlı durumunu şöyle sağlıyordu: düşük işçilik mâliyeti, devlet mali yardımı, karşılıksız kredi. AB üyeleri adına Portekiz temsilcisi, Meksika, Nepal eleştirilere katıldı. Nepal, "hazır giyim ve tekstil ihracatından gümrüğün kaldırılması" önerisinde bulundu, GAFIT'nin nihaî bildirisinde şu öneriler yer aldı: Çin ve Hindistan'ın uyguladığı yöntemler âcilen gözden geçirilmeli, DTÖ yeni önlemler almalı, Çin'e karşı ABD ve AB ve ihracatçı ülkeler alınacak önlemleri desteklediklerini beyan etmeli ve serbest piyasa bozulmadan önce önlemler gündeme gelmeli, haksız rekabet uygulamalarına karşı devletler, DTÖ nezdinde harekete geçmelidir (bu bildiri, toplantıya katılan 55 ülkeden Türkiye dahil 25'i tarafından hazırlanmıştı).

Öbür yandan, Türk parekendecileri *Birleşmiş Markalar Derneği* toplantısında bir önlem olarak Türk firmalarının uluslararası markalaşmasında inisiyatif alması ileri sürüldü. Türkiye'de 2.500 mağazanın 40.000 kişiye iş olanağı yarattığı, yurtdışında 350 üzerinde mağazası bulunduğu ve 5.000 kişiye iş sağladığı belirtildi. Çin pazarına mağazalar zinciriyle girilmesi plânlanmış, fakat kotaların kalkmasıyla ortaya çıkan yeni koşullar bir beklentiye neden olmuştu.

Yerel bir tekstil sanayi kolunun, kotaların kalkması üzerine nasıl zor duruma düştüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde yapılan bir araştırmaya konu olmuştur (*Hürriyet*, 17 Aralık 2005, Ege eki). Uşak sanayiinin "bel kemiği" sayılan Uşak tekstil sanayii 10.000 kişiye geçim sağlamaktadır. Dr. H. Bayraklı'nın araştırmasına göre bunalım, kotaların kalkması ve Çin mallarının dünya pazarlarını istilâsı üzerine ortaya çıkmıştır; bu, Türkiye ihracatındaki düşüşle doğrudan doğruya ilgilidir. Bunalım, işçi çıkarma, mâliyetine satış yapma veya büsbütün faaliyeti durdurma şeklinde kendini göstermiş-

tir. Bayraklı'ya göre başka bir faktör, içerideki kayıtdışı üretim ve haksız rekabettir. Teşvik Yasası ve Pakistan depremi sonrası kısmi bir canlanma görülmüşse de, Dr. Bayraklı sorunun ulusal boyutta ciddi bir sorun olduğu kanısındadır. Bazı gözlemcilere göre, çok ucuz Çin mallarının Türkiye'ye girişi önlenemez, o mallar kaçak olarak da girer.

2005 Eylül başlarında hazır giyim ve tekstilde ümit verici bir canlanma görüldü. Bu canlanmanın, İstanbul Deklarasyonu kapsamında AB ve DTÖ'nün çalışmalarına bağlı olduğu düşünülmekteydi. Avrupa pazarlarının siparişleriyle % 11-12 bir artışla bu kolda ihracatın 11-12 milyara varacağı tahmin edilmekte idi. % 25'e varan kayıp, AB'nin Çin mallarını gümrüklerde bekletmesiyle telâfi edilmiş, "talep patlamıştır". AB, 11 Haziran'da Çin'e 10 kategoride kısıtlama getirmiş (*Tercüman*, 5 Eylül 2005); triko, pantolon, bayan bluz ve elbise ve keten kategorilerinde kotalar dolmuş ve Çin mamülleri gümrüklerde kalmıştır (İhracatcılar Birliği Başkanı S. Orakçıoğlu'nun beyanları). Fakat Çin'den pantolon ithalatı, 2004'te 41 milyon adet iken 2005'te 104 milyona çıkmış. 2008'de sınırlı kotaların da kalkmasıyla bu miktarın, çok yüksek rakamlara çıkabileceği tahmin ediliyor. Orakçıoğlu, Çin rekabetinin bir tehdit olmaktan çıktığını, şimdi iç rekabetin engellenmesi gerektiğini vurguladı. Orakçıoğlu ve *Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği* başkanı Aynur Bektaş, AB'nin Türkiye'nin önemini anladığı kanısındalar. AB'nin, Çin malları üzerinde aldığı kararların, Türkiye ihracatını desteklediği noktasında, *Türkiye İhracatçılar Meclisi* hemfikirdir. 2005 yılı sonuna kadar 1-2 milyar dolar bir artış beklenmektedir. Sonuçta, "Türk firmalarına inanılmaz dönüş" olduğu, "talebin patladığı" belirtilmektedir (Eylül 2005). Hazır giyim sanayiinin lokomotif durumunda olduğu tekstil sektöründe 45.000'den fazla firma faaliyettedir; ve bu sektör gerek üretim ve istihdâma katkısı, gerekse ülkeye döviz kazandırması bakımından "lokomotif sektör" olmaya devam etmektedir. Hükümet, durumdan memnundur; Türkiye'nin AB ile görüşmelere başlamasının olumlu etki yaptığı resmi ağızlardan yinelenmiştir (*Vakit*, 28 Eylül 2005, 3). Fakat yine de, tekstilciler o kadar memnun değildir; zira Çin rekabeti yüzünden fiyatların çok düştüğü ve elde edilen dövizin mâliyeti karşılamadığı belirtilmektedir.

Avrupa'da tanınmış firmalara mal satan *Yeşim Tekstil* müdürü Şenol Şankaya, Çin rekabeti yüzünden kâr marjının düştüğüne, mâliyeti karşılamakta güçlük çekildiğine ve "2006'nın çok daha da zor" olacağına dikkati çekti. Bu rekabet yanında doların değeri kaybetmesi, işçiliğe yüklenen verginin yüksekliği, enerji fiyatlarının "çok yüksek" olması gibi olumsuz iç faktörler rekabet gücünü zayıflatmakta; sektör, "çok zor koşullarda üretime" devam etmektedir. Hükümetin önlem alması beklentisi vardır. Küresel pazar koşulları karşısında, *kobi*lerimizin girişimciliğini geliştirmek, üniversite ile işbirliğini artırmak gereği sanayicilerce vurgulanmaktadır. 2005'te Türkiye'de genel ihracatçı firmalar 40.000'e varmış ve ihracat kapasitesi 14-15 milyara ulaşmıştır; bu rakamı gelecek yıllarda arttırma gereği, Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen tarafından vurgulanmıştır (*Yeni Şafak*, 12 Kasım 2005, s. 8). Sanayi Bakanı Ali Coşkun'un uyarısı ilginçtir: Güçlü olmazsak, fiilen teknoloji ve mâli bakımdan "sömürgeleşeceğimiz" kaçınılmazdır (*Yeni Şafak*, 2 Kasım 2005, s. 7).

2005'te tüm iyimser beyanlara rağmen, Amerikalı dev tekstil firması Glen Raven'in patronu A. Gent, "Çin, dünya ülkelerindeki tekstil ve hazır giyim üretimini yok olma noktasına getirmiştir" dedi (*Radikal*, 5 Şubat 2005, s. 14). Gent, "Önlem almakta geciktik" gözlemini ilâve ederek hükümetlerin "eşitlikçi ve âdil bir (dünya) ticâreti" için âcilen önlemler almasını istedi. Bu yolda ilk adımı *İstanbul Deklarasyonu* ile Türkiye

haşlatmıştır. Ocak 2005 te kotaların kalkmasıyla beraber yeni piyasa koşulları sonucu, AB siparişlerinin % 30'unu Çin alacaktır. tahmini yapılmıştır. Çin'i ziyaret eden Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül. "Türkiye'nin kapsamlı bir plan ile geleceği karşılamakta geç kaldığı âşikâr" gözlemini yapmış, "Çin'de neler yapıldığını görünce, Türkiye'nin neler kaybettiğini iyi anladık" itirafında bulunmuştur. Çin idaresi. Gül'ün ifadesiyle, gelişme için doğru kararlar almış ve bunlar doğru bir yöntemle uygulanmıştır. (*Radikal*, 5 Şubat 2005. s. 14). 2006 Haziran ında *Çin dumping*'ine karşı alınacak önlemler gündeme gelmiştir. "Ağırlıkta tekstil olmak üzere Çin'e karşı 42 ürün grupunda tedbir alındı" (*Milliyet*. 26 Haziran 2006, s. 9).

Tekstil ve hazır giyim "2005'te tarihinin en kritik yılını yaşadı" gözlemi yapıldı. Buna rağmen 2005 yılının sonlarına doğru Türkiye tekstil ihracatında % 6 artış sağlandı; 2005'te hazır giyim ve konfeksiyon ihracatı 13,7 milyar dolara ulaştı; bu rakam geçen yıla göre % 7,4 hir artış ifade etmektedir. Aynı dönemde, 4,8 milyar dolarlık tekstil ve hammadde ihracatı gerçekleştirildi. İkisinin ihracatta payı % 6.7'ye ulaştı. Bununla beraber tehditler devam etmektedir: Gümrük vergilerinin artmaması için girişimler sürerken, tekstil ve hazır giyim sektörü, hükümetin gerekli önlemleri almadığı kanısındadır. Hükümetin alacağı önlemlerle birlikte, bizzat sektör şimdi kalitede rekabet siyasetine yönelmeli tavsiyesi yapılmıştır (*Hürriyet*, 28 Aralık 2005, s. 25).

2006 için hazır giyim sanayicileri başkanı Aynur Bektaş iyimser: 2005'te % 30–35 kayıp gerçekleşmedi, 2006 için sektör bir takım önlemler aldı (tasarıma ağırlık verilmesi). Yurt dışında ofisler açıldı, AB ve ABD yeniden kotalar koydu (*Hürriyet*, 28 Aralık 2005, s. 25).

Sektörlere göre kekstil ve hazır giyim ihracatı
1 Aralık 2004–30 Kasım 2005 (1.000 dolar)

	2004	2005
Tarım	7.437.368	9.522.194
Sanayi	53.605.285	61.913.352
Tekstil ve mamülleri	4.999.181	4.863.983
Hazır giyim	12.819.704	13.772.303
Halı	498.838	663.356

Sonuç: Ekonomide 2005'te dört yıllık büyüme rekoru kırıldı.

Artık herkesin kabul ettiği bir gerçek şudur: Çin ucuz mallarıyla Türk pazarını istilâ etmiş ve Türk üreticisine büyük kayıplar verdirmiştir (*Dünya*, 7 Ocak 2006, s. 11). 2006 başlarında Çin, *Tekstilkent*'te 168 dükkânı 30 milyon dolara satın alma girişiminde bulunmuş, teklif reddedilmiştir. Çin'in, Türk tekstil sektöründe üretime geçmeyi ve Avrupa pazarına bu yoldan daha kolay girme hedefini güttüğü düşünülmektedir. Başkan Atalay Şahin, bunu Türk "tekstilinin kalbine hançer saplamak" biçiminde ifade etmiştir (*Dünya*, 7 Ocak 2006, s. 11).

Ayrıca Çin, dünyada başka ülkelerdeki firmalarla ortaklık kurarak "teknoloji aşırmakla" suçlanmaktadır (Alman *Siemens* firması olayı). Çin, saldırgan girişimlerle dünya pazarlarında devlerle yarışan büyük ekonomi olma yolundadır; Tekstilkent

Brüksel'deki Trade Mart'a girmek için girişim yapmış, Belçikalı müdür Türkiye'nin geri kalmamasını söylemiş; *Devlet Planlama Teşkilâtı*, katılım öncesi ekonomik program göndermiş ve cârî işlemler dengesindeki olumsuz durumun yeni yatırımlarla düzeleceği umudu ifade edilmiştir. Her halükârda, AB ile görüşmeler aşamasında tekstil ihracatında Türkiye, Çin'e karşı daha elverişli durumda görünmektedir. İstanbul Ticâret Odası, ihracat yapan belli başlı sektörlere, bu arada tekstil sektörüne özel teşvikler getirilmesini istemiş ve Anadolu'da *kobi*leri ihracatçı yapmak için çalışmada bulunmuştur (*Dünya*, 7 Ocak 2006, s. 11).

Bu gibi iyimser beklentilere rağmen, 2006 başlarında tekstil sektörü imdat çanları çalmaya başladı. Basında "Tekstil sektöründe kötü günler yaşanıyor" deniyor ve krizden söz ediliyordu (*Milliyet*, 8 Şubat 2006, s. 7). Birçok fabrika kapandı, birçoğunda işçi çıkarması gündeme geldi, yahut tekstilciler başka sektörlere yöneldi. Kapanan firmalar arasında Bursa'da Sönmez Holding, İzmir Pamuk Mensucat ve İzmir Basma Sanayi, Denizli'de Abalıoğlu grubu vardı. Meselâ Sanko Holding, 2003'te 3.500 kişi olan işgücünü 680 kişiye indirmek zorunda kalmıştı. Denizli tekstil sanayii "sıfır kârla satış" yaptığını söylüyordu (*Milliyet*, 8 Şubat 2006, s. 8). Tekstilciler durumu hükümete bir raporla sunmaya karar vermişti. Bursa havalisinde 150 işçiyle faaliyet gösteren *Göktaş Tekstil Ürünleri ve Gereçleri Dış Ticâret AŞ*, 2006 Mart sonunda Bakanlığa şu beyanda bulundu (Bursa, *Olay*, 8 Nisan 2006, s. 7): "Pazar kaybı, ... teknolojik ve yapısal düzenlemelerin kaynak yetersizliğinden yapılamaması, ... işletme gelirlerinin, işçilik, sabit giderleri ve girdi mâliyetlerini karşılayamaz duruma gelmesi ... sebebiyle" 66 işçi işten çıkarılmıştır. Kapasiteyi lüzumundan fazla büyüttük ... 10 liralık işi, işçi 8 liraya yaparım, diye baş vuruyor (*Olay*, 8 Nisan). Bursa tekstilcisi umutsuzdu: "Tekstil bütünüyle sıkıntıda. İyiye gidecek bir şey de gözükmüyor ... Haziran'a kadar kapanmalar daha da olacak" (*Olay*, 8 Nisan). Her zaman olduğu gibi, yüksek enerji fiyatları, aşırı vergi yükü, KDV'nin yüksekliği ve YTL'nin dövize karşı aşırı değerlenişi, raporun üzerinde durduğu başlıca hususlardı. Uzun vadeli kredi sağlanması istekler arasındaydı. Bunlar, sektörün rekabet gücünü kısan başlıca faktörlerdir. Sektördeki en büyük sıkıntı, başta Çin olmak üzere, Uzak-Doğu ülkelerinin hem iç pazarda hemde ihracat pazarlarında rekabette etkili olmaya başlamasıydı. Bunun başlıca nedeni olarak, bu ülkelerde işçilik mâliyetinin çok düşük düzeyde olması gösterilmektedir.

Nihâyet, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, ilgili bakanlarla birlikte sektörün sıkıntılarını dinlemek ve önlem almak üzere tesktilcilerle bir zirvede buluştu (*Milliyet*, 1 Mart 2006, s. 9). Başbakan, durumu çok iyi anladığını, ancak, "Makro dengelerden taviz vermeden" Bakanlar Kurulu'nda alınacak önlemlerin görüşüleceğini vaad etti ve ilâve etti, "Yoksa geçmişte olduğu gibi hepimiz bu yükün altında kalır ve birlikte yok oluruz". Sorunun, bir krize yol açabilecek boyutlara eriştiğini ifade eden tekstilcilerin vurguladıkları konularda (işgücü mâliyeti, enerji ve istihdâm vergisi) Başbakan vaadde bulunmaktan kaçındı; Başbakan, Yardımcısı Abdüllatif Şener başkanlığında Ekonomi Koordinasyon Kurulu'nu toplantıya çağıracağını vaad etti.

Tekstilciler, özellikle sigorta primlerinin düşürülmesi üzerinde durdular. Bu taktirde, kayıt dışılıktan vazgeçilmesi noktasında Başbakan garanti istedi. Zirve'de (*Milliyet*, 8 Mart 2006, s. 6) tekstil sektörünün 3,5-4 milyon işçiyi ilgilendirdiği, istihdâm üzerindeki yüklerin kaldırılması zarureti ifade edildi; Çalışma Bakanı Başesgioğlu, kayıtlarda ancak 765.000 işçinin göründüğünü açıkladı. Sektörün erimekte olduğu, ortak gözlemdi. Tekstil sektöründe son 10 ayda 200.000 kişi açığa çıkarılmıştı. 2005'te sek-

tör, % 11,9 küçülmüş, 2 yılda 2.962 firma kapanmıştı. Tekstilciler, banka kredilerinin de yetersizliğini belirttiler. Bankaların tekstil sektörüne kullanıma imkânı verdiği kredi payı, toplam krediler içinde 2004'te % 9 iken, 2005'te % 6,9'a inmişti.

Nihâyet hükümet, bazı tekstil sektörlerinde KDV'yi % 18'den % 8'e indirme kararı aldı, fakat bu yeterli görülmedi; indirim özellikle hazır giyim ve deri sektörlerini hayal kırıklığına uğrattı. İplikçilerle hazır giyimciler arasında tartışma çıktı (*Milliyet*, 24 Mart 2006). Sektörde memnuniyetsizlik üzerinde devlet Bakanı Babacan'ın eleştirisi, tekstilciler arasında tepkiyle karşılandı. İndirim, sektörün problemlerini çözmemiştir, deniyordu (*Milliyet*, 8 Nisan 2006). KDV indirimi karşısında, istihdâm yükü ve enerji mâliyetinde indirim ve para kurunda ayarlamanın zaruri olduğu ifade edildi. YTL'de aşırı değerlenme ihracatçıyı zora sokmaktaydı. Bu koşullar altında, Türkiye dünya pazarlarında rekabet gücünü kaybetmektedir, deniyordu. Türkiye Hazır Giyim Sanayicileri Derneği Başkanı Aynur Bektaş, istihdâm yükünün azaltılması doğrultusunda hiçbir önlem alınmadığını söyleyerek, Başbakan'la zirvenin esas hedefine erişmediğini belirtti. Ürünlerinin % 80'ini ihrac eden deri sanayii de, KDV indiriminin sorunu çözemeyeceğine işâret etti.

Tekstilde daralma karşısında Türk otomotiv ve beyaz eşya sanayii atılım yapmaktadır. Arçelik beyaz eşyada Çin ve ABD pazarlarına girmeyi plânlıyor (*Milliyet*, 8 Mart 2006, s. 10). Bazı ekonomistler, tekstilde çöküşün önlenemeyeceği kanısındaydılar ve alınacak önlemlerle zorla yaşatma çabası boş çabadır, diyorlardı. Rüşdü Saracoğlu'na göre (*Milliyet*, 8 Mart 2006, s. 6), hükümetin "talepleri ciddiye almak" imkânı yoktur. Tekstil sektörü, pek çok ülkede olduğu gibi bizde de sanayileşmenin itici gücü oldu; ama bugün gelinen noktada, tekstil, Çin'den Fas'a, Sri Lanka'dan Romanya'ya kadar emeğin ucuz olduğu ülkelerde sanayileşmenin itici gücü haline gelmiştir ve bizim ülkemizi terk etme yolundadır. "Katma-değeri yüksek çok özel kumaşlar ve markalı ürünler dışında şansımız her geçen gün azalmaktadır". Tekstil yanında, Türkiye'nin dünya pazarlarında kalitede önde gittiği başka bir sanayi kolu dericiliktir. Bu sektörde 2006 yılında 5 milyar dolarlık ihracat beklenmektedir (*Milliyet*, 9 Aralık 2005, s. 10). Tekstilcilerin bazıları şimdiden strateji değişikliği yaparak kaliteye veya dünya markalarıyla işbirliğine yöneldi (Bursa, *Olay*, 6 Nisan 2006, s. 11).

Genelde sorun, işçi mâliyeti sorusuna gelir, dayanır. 1980'lerde ucuz Japon malları ABD pazarlarını istilâ ettiği zaman, rekabet eşitsizliğinden söz eden Amerikalılar yüksek sesle protestolara başladılar; Japon işçisinin çalışma koşullarında, Amerikan işçisine bakarak daha elverişli ve daha etkili çalıştığını ileri sürdüler, "Vatan sevgisiyle fedakârca çalışan Japon işçisi" için *fanatik* diye duygusal ifadeler kullanmaya kadar gittiler. O zaman bir ekonomist, bekle dedi; Japonya'da ekonomik refah arttığı ve işçi emeği pahalılaştığı zaman onlar bu avantajı kaybedeceklerdir. Bugün Japonların 15–20 dolara mal ettikleri bir çakmağı, Çin 1–2 dolara yapıp ihrac etmekte. Çin ve dünya ekonomileri arasında dengesizliği, ekonomistlerin çoğu işçi mâliyetindeki dengesizliğe yormaktadır. Özal, ekonomide dış rekabette avantajı, Türkiye'de "işçinin ucuz" olmasına yoruyordu (ve bu yorumuna karşı sert tepki almıştı). Bu avantaj bugün, büyük ölçüde tarih olmuştur. Türkiye'de primler, vergi yükü, işçinin yaşam düzeyini karşılayan nisbeten yüksek gündelik, bir kelime ile işçi mâliyeti sorunun temelinde yatar. İşveren, bu mâliyeti düşürmek için ister istemez kayıt dışı işçiye yönelmektedir. Bugün, tekstil sanayiinde kayıt dışı işçi sayısı kayıtlıların iki misline varmaktadır. Başka deyişle, sanayici ***su yüzünde kalmak*** için pratik çözüm yollarına yö-

nelmekte, bazıları kaçak elektrik enerjisine bile başvurmaktan çekinmemektedir. Güngör Uras, çoğunlukla görmezden geldiğimiz bir temel soruna parmak basıyor (*Milliyet*, 9 Aralık 2005): Türkiye nüfusu 72 milyona vardı. "Nüfus artıyor, iş imkânı artmıyor". Ülkede gündelikle çalışanların % 92,7'si kayıt dışı (gündelikçiler 1,8 milyon sayılmış). İşçinin büyük bölümü, istatistik verilerine göre, kayıt dışı çalıştırılıyor; çünkü kayıtlı işçi çalıştıran firma istihdâm vergisi ödüyor, "âdeta cezalandırılıyor". İşveren ayrıca, SSK ve işsizlik sigortası ödüyor, yemek ve servis, kıdem tazminatı ödemek zorunda. Bütün bu giderler, kayıtlı Türk işçisini çok pahalı yapıyor (yüksek işçi mâliyeti). Vergi artışı dolayısile 2005 yılında işçi gündeliğinde % 9 azalma görüldü, buna karşı işverenin istihdâm vergisi vb. dolayısile cebinden çıkan para % 60 arttı. Bu % 60'ın önemli bölümü vergi ve sigortalara gidiyor, işçiye gelmiyor. IMF, Türkiye'nin dış piyasalarda rekabet gücünün arttırılması, istihdâmın genişlemesi, işsizliğin azaltılması için mâli yüklerin hafifletilmesi, özellikle fazla yüksek olan kıdem tazminatının azaltılmasını gerekli görmektedir. Asgarî ücretin fazla yüksek olması da, Türkiye'yi rakipleri karşısında zayıf yapıyor (*Milliyet*, 12 Temmuz 2006, s. 10). Mâliye Bakanı, 2006'da istihdâm vergisini azaltma vaadinde bulundu. Hükümetin 2006 plânında, kayıt dışı istihdâm gibi kayıt dışı sermayeyi hedefleyen önlemler var. Beklentilerin aksine, 2006 yılı tekstilcilerce bunalım yılı olarak ilân edilmiş ve hükümetten âcilen önlemler alması gündeme gelmiştir.

Tekstilcilerin alınmasını zorunlu gördükleri önlemler arasında, para kurunda değişiklik isteği, tüm ekonomiyi ilgilendiren bir problem olarak gündemdedir. 2006'da makro-ekonomi eğilimleri, tüm ekonomi karşısında ortaya sorular çıkarmış bulunuyor. Para kuruna müdahele gerekli mi, değil mi sorusu karşısında, Devlet Bakanı Babacan, mâli program ve disiplini bozmanın, kura müdahelenin, sermaye hareketlerinde ülkeyi kontrolsüzlüğe götüreceğine, dolayısile büyümeyi sağlayan sektörlere öncelik verme gereğine inanıyor. Toptan Türkiye ekonomisi gözönüne alındığında, (bak. Tablo I) son dört yıllık büyümenin 2006'da süreceğine çoğu ekonomist inanmaktadır. "Türkiye % 6'nın üzerinde bir büyümeyi uzun süre sürdürebilecek bir potansiyele sahiptir" (Faik Öztrak, *Milliyet*, 9 Aralık 2006, s. 9). Bununla beraber, pahalılaşan enerji, vergi yükünde artış, imâlât sanayiinde artış hızının yavaşlaması (ithalatın hızlı artışı), reel ücretlerde artış olmaması, para kuru sonucu ithal mallarında ucuzlama (% 22) ve talep artışı, üretimin yavaşlaması (işçi çıkarmaları) sonucu, F. Öztrak'a göre, önlem alınmazsa 2006'da büyüme yavaşlayabilir; hükümet asıl, üretimi teşvik edecek önlemlere yönelmelidir. 2005 bütçesinde açığın önemli ölçüde gerilemesi (beşte bire inmesi), kamu mâliyesinde nisbi rahatlama işâreti vermiştir. Ama bu ilerleme, Mâliye Bakanı Unakıtan'ın ifadesiyle, sadece normalleşmeye doğru gidişin göstergesidir. Bu sebeple sonuçta, hükümet, tekstilcilerin kapsamlı isteklerini karşılayacak durumda değildir, 2006 Mart ayında Başbakan, ancak KDV'yi % 18'den % 8'e indirme vaadinde bulunabildi.

Osmanlı'nın ekonomik çöküşü koşullarını unutmayalım: Batı'nın her gün yenilik getiren ileri teknolojisini vaktinde izlemezsek veya Batılı firmalarla işbirliğine gitmezsek, vergi ve prim vb. indirimleriyle tekstil sanayiini ayakta tutamayız (Bursa, *Olay*, 6 Nisan 2006). Vaktiyle olduğu gibi, son yıllarda büyük bir gelişme gösteren tekstil sanayiine elveda demek kaçınılmazdır. Hükümetin yeni dış pazarlar arayarak, üretime yönelik dış sermaye girişini teşvik ederek, inşaat gibi bazı sektörlere canlılık getirerek, *çip* sanayiini kurma yolunda girişimler yaparak, tekstildeki daralmayı telâfi yolundaki çabaları umut vericidir, denmektedir.

Makro-ekonomi eğilimleri (2005)

Yukarıda işâret olunan milli endüstrilerin, uluslararası arenada rekabet gücünü artırmak için, istihdâm vergisi, enerji fiyatları aşağıya çekilsin; para kurunda değişiklik yapılsın, deniyor. Fakat öbür yandan devlet gelirlerini arttırmak âcil bir zaruret. Hükümetin son bir açıklaması, vergi kaçağının % 119 olduğunu gösterdi. Çığ gibi büyüyen milyonlara eğitim ve sağlık hizmetleri vermek, yüzlerce okul, hastane inşa etmek, yurt savunması için harp teknolojisini âcilen yenilemek, yüzbinlerce sosyal konut yapmak, ulaştırma araçlarını, yolları, limanları modern standardlara göre yükseltmek, memur sınıfına hiç olmazsa enflasyon nisbetinde bir zam vermek; hülâsa saymakla bitmeyen kamu hizmetleri için devlet bütçesini büyütmek kaçınılmaz bir zaruret. Osmanlı'dan devralınan devlet mâliyesini temelinden modernize etmek gerekli; vergi adaleti yok, kontrol zayıf, milyonluk iş yapan kuruluşlar gülünç düzeyde vergi beyan ederken, güçsüzler bütçenin ağır yükünü taşıyor; kayıtdışı ekonomi muazzam, enflasyonist bir ekonomide yolsuzluk, soygun her yerde; gazetelerde okuyoruz, elektrik enerjisinin dörtte biri çalınıyormuş; yeşil kartla haksız yere bedava sağlık hizmetinden yararlanan milyonlara varmış, vs. vs. Bu koşullar altında hükümetin sanayii rahatlatıcı vergi indirimleri yapması güç görünüyor.

Türkiye, AB memleketleri düzeyine erişmek için kendi imkânlarını çok aşan topyekûn hızlı bir modernleşme çabası içinde bocalıyor; ekonomisi, halkın genel gelir düzeyi, devlet mâliyesi gelişmiş Batı memleketlerine kıyasla o kadar geri bir düzeyde ki, durum, tehlikeli ekonomik, siyasi, sosyal bunalımlara gebe. Bir kelime ile, Batı memleketlerinin bir yüzyıl, iki yüzyılda eriştiği düzeye Türkiye çok kısa bir zamanda varmak çabası içinde, kaçınılmaz bir bunalım yaşıyor. Kitlelerin baskısı artmakta. Sosyal hizmetlere bir göz atmak yeter. Hükümet, yalnız AB kriterlerini yerine getirmek için değil; ihtiyacları, istekleri çığ gibi büyüyen kitlelerin baskısı altında. Devlet bir çıkmaz karşısında. Meselâ, kitlelere ilâcına kadar sağlık hizmetleri götürmek devlet hazinesine katrilyonlara mal olmakta. Sonuçta devlet, hazinesini biteviye büyütmek, vergi disiplini getirmek, yeni vergi ve gelir kaynakları bulmak zarureti karşısında.

İlerisini karanlık gören tekstil baronları, 2004'ten beri rekor gelişme yapan turizm tesislerine yönelmeye başladı. Fakat 2006'da *kuş gribi* turizmde de rekor büyümeye son vermiş görünüyor. Herşeye rağmen ekonomide genel büyüme indeksi, 2004'te önemli artış gösterdi; yatırımcılarda iyimserlik yarattı. 2004 ve 2005 yıllarında büyük yatırımlar (sadece makine ve techizata 71 milyar dolar) olağanüstü bir yatırımdır (G. Uras, *Milliyet*, 3 Nisan 2006). Hazır giyim sanayii, 2004 yılının ilk yarısında 9 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirdi (*Radikal*, 5 Temmuz 2004, s. 12). Buna karşı Korkmaz İlkorur'a göre (*Radikal*, 25 Kasım 2004, s. 12), Türk ekonomisinde yıllardan beri var olan kırgınlık sürüp gidiyor. İlkorur'a göre, bunu daima göz önünde tutmalı; kırılganlığın başlıca noktaları, enflasyon, kamu borcu, bütçe açıkları, dış ticâret açığıdır.

Kırılgan noktalar

Genelde, ekonomide en önemli kırılgan nokta, sürekli artış gösteren dış ticâret açıklarıdır; 2006'ya gelindiğinde, iç ve dış gözlemciler, bunun ekonominin genel gidişatı için en tehlikeli kırılgan nokta olduğunda birleşmektedirler. Her şeyin bir anda, ekonomik bir depremle altüst olabileceği korkusu var. İlkorur'a göre, 2001'de bankacılık sektö-

ründe, borçlanma kapasitesi tıkanıklıkları sonucu bankacılık battı. Mâli disiplinsizliğin önüne geçilmesi, kırılganlık tehlikesini azalttı; fakat "kamu açıkları bugün (2004 Kasım) Türkiye'nin en önemli kırılma (kriz) noktasıdır". Bir kısım ekonomist, hükümetin siyasi ve sosyal politikalarının, daha doğrusu önlenemez siyasi kararlarının, 2006'da ekonomiyi kırılganlığa sürüklemesinden kaygılı. İlkorur'a göre, daha 2004'te "Türkiye'deki popülist kamu yönetiminin, bankacılık sektörünün üzerinden aldığı stresi kendi üzerine yükleyerek", kamu borcu faktörünü yoğunlaştırmıştır. Makro-ekonomide iyileşmelere (dış ticârette rekor artış gibi) bakarak, "Kırılganlığın ortadan kalktığı rehavetine kapılmamalıyız". 2005 başlarında sorunu daha geniş bir açıdan ele alan başka bir analizci, Yiğit Bulut'a göre (*Radikal*, 28 Ocak 2005, s. 15), dışardan gelen sıcak para yatırıma yönelmiyor, riskler dolayısıle kırılma tehlikesi daima mevcut. Dikkatimizi reel sektöre çevirmeliyiz (İlkorur, 2004). Yakın zamanlara kadar reel sektörün en önemli kilittaşı ise, tekstil sanayii idi.

Ünlü bir dünya strateji uzmanı Dr. Kenichi Ahmar, TÜSİAD ve KalDer'in (deri sanayii) 13. kongresindeki konuşmasında şu gözlemlerde bulundu: AB'ye katılma, Türkiye'nin ekonomik dinamizmini, girişim ve rekabet hırsını önleyebilir; halen ekonomik kalkınmada "kalite bilinci artırılmalı", yabancı sermayeyi çekmek koşulları yaratılmalı, ihracat fiyatlarında rekabet gücünü kullanıp daha yüksek gelir sağlamalı, tanıtmaya önem vermeli (*Radikal*, 25 Kasım 2004, 12) (Dr. Ahmar, tabii geniş açıdan bakıp siyasi perspektifi hesaba katmıyor). Onun siyasi alanda tavsiyeleri: "Türkiye, jeopolitik liderlik amaçlamamalı, taraflsız kalmalı", gelişme yolundaki ülkelerle ilişkilerini yeniden yapılandırmalı; Çin'in son yıllarda ekonomide başarısını ise şöyle açıklamaktadır: Siyasi sıkı rejim, Çinli için bir engel değildir; aslında Çinli iyi kapitalisttir. Ekonomide yerel "motor"lar yaygın (Türkiye'de Kobiler). Yabancı ülkelerdeki Çin beyni yurda dönüyor (ABD'de 1990'larda 10.000'ün üstünde Çinli öğrenci okuyordu. Türkiye'de Özal döneminin ekonomide başarısı, özel teşebbüsün rekor büyüme kapasitesi sonucu, iyi ücret ve maaş sağlayarak, dışa göçen beyinleri yurda geri çekmesi sayesinde gerçekleşmiştir).

2004'te Dr. Ahmar, Çin ekonomisinin 2008'de Almanya'yı, daha sonra ABD'yi geçeceğini haber veriyor (Gerçekten Çin 2006'da muazzam bir dış ticâret artışı kaydetmişti; bu başarıyı Türkiye'nin muazzam dış ticâret açığıyla karşılaştırmalı ve Çin'in başarı önlemleri dikkatle incelenmelidir).

KalDer başkanı H. Subaşı, biz kendimiz plânlı yürümezsek, "geleceği kendimiz şekillendirmezsek", başkalarının belirlediği "sınırlı rolleri kabullenme zorunda kalırız" diyor. Genelde hükümetler, *Devlet Planlama Teşkilâtı* ve *TÜSİAD* ile ne derecede işbirliği yapıyor; ileriye dönük plânlar ve kararlar nelerdir ve nasıl takip olunuyor sorusu hatıra geliyor. Geçmişte hükümetler, güncel akım ve baskılara göre günübirlik politikalarla yalpalayan pusulasız bir gemiye benzetilmiştir. TÜSİAD ve KalDer toplantısında çok haklı olarak, her şeyden önce simgesel, gereksiz siyasi çıkış ve tartışmaların, dedikoduların bozduğu *istikrar* üzerinde durulmuştur.

Tekstil sektöründeki kötümserliğe karşı, 2005 yılı Türkiye ekonomisi, genelde olumlu bir tablo sunuyor ve ilerisi için büyük umutlara yer veriyordu.

2005'te Türkiye'nin genel büyüme hızı, AB ortalamasının üstündedir. Bir ABD raporuna göre, Türkiye'nin yabancı sermaye için câzip hale gelmesini sağlayan faktörler; büyümede beklenmedik artış, vergi oranlarında indirim, özelleştirme, yabancı bankaların artan ilgisi (*Milliyet*, 21 Şubat 2006, s. 8). 2005'te yabancı sermaye girişi, 9 milyar 650 milyona ulaştı, 2.800 Türk şirketine yabancı yatırım oldu; 2.825 yaban-

cı sermayeli şirket kuruldu. Öte yandan yüksek faiz ve ucuz doviz, Türkiye'ye milyarlarca *sıcak para* çekti. Bu milyarlar ilk kur değişiminde kaçmaya hazır.

Yılın son çeyreğindeki hızlı büyüme (% 7,3), iç talepte ve yatırımlardaki artıştan ileri gelmiştir. Yıllık büyüme oranı % 5 hedefini tuttu ve aştı. İlk 9 ayda kamu sektörü yatırımları % 32,8, özel sektör yatırımları % 26,7 büyüdü. Yıl sonunda büyüme 7,4 olarak açıklandı (Sınai büyüme 7,8). Ancak para politikası, 2006 yılı enflasyon hedefi için gerekli derecede sıkı tutulmamış, bu da "belirsizlik" doğurmuştur, tenkidi yapılıyor (F. Öztrak, *Milliyet*, 3 Nisan 2006, s. 9). Özel sektörün makine ve techizat yatırımlarında büyük artışlar (% 13,7), gerçek üretim büyümesinin göstergesi olarak önemlidir. İnşaat sektörü büyük artış gösterirken, sanayi % 5, ticâret 5,8 artış gösterdi. Bu rakamlar 2006 için umut verici. Büyüme ve enflasyon oranları gözönüne alınarak asgarî ücrette artış bekleniyor. Ancak G. Uras (*Milliyet*, 13 Aralık 2005), üretdiğimizden fazla harcadığımıza; savurganlığa, farkın dış borçla karşılandığına haklı olarak dikkati çekti; cari açığın/borcun başlıca nedeni budur. Toplam gelirin % 66,7'sini halkımız tüketmişti. Halkın geliri artmadığı halde bu artışın nasıl gerçekleştiği şaşılacak bir şeydi. Bunu kredi kartı dediğimiz büyücü sağlıyor. Kredi kartı, aşırı tüketimciliğe yol açarken, ekonomiyi tehdit eden bir ölçüye ulaştı, deniyor.

2006 başlarında, uygulanan politika IMF'den tasvip görüyor; buna devam edilirse Türkiye'yi aydınlık günler bekliyor, mesajı veriliyordu (*Milliyet*, 28 Ocak 2006, s. 11). Başarılı performans; enflasyonun düşüşü, faiz hadlerinin gerilemesi, topyekün büyüme ve işsizlikte azalma, diye özetleniyordu. Yapılan reformlar sonucu, "Son üç yılda toplam % 20 üzerinde bir büyüme oranı gerçekleştirildiği", Başbakan'ın deyimiyle Türkiye'nin, "Yakın gelecekte Asya Kaplanları" arasına katılacağı müjdeleri veriliyordu. Davos'ta bulunan Kemal Derviş, büyümenin 10-15 yıl sürmesi gerektiğine işâret etti (*Milliyet*, 28 Ocak 2006, s. 11). Devlet Bakanı Abdüllatif Şener, "Son dört yılda Türkiye ekonomisi % 32 oranında büyüdü, 2002'de 180 milyar dolardan şimdi 360 milyar dolara yükseldi. Türkiye dört yıllık düzenli bir büyüme trendine girmiştir" müjdesini verdi (*Milliyet*, 5 Mart 2005, s. 8) ve büyüme hızı asla % 3'ün altına düşmemeli gözlemini yaptı. Bu arada tekstilcileri düşündüren bir haber Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen'den geldi: pamuktaki ihracat sübvansiyonlarının 2006 sonundan itibaren kaldırılacağı. Hong Kong Deklarasyonu, "Zengin ülkeler ihrâç mallarının en az % 97'sinde gümrük muâfiyeti ve kotasız ithalat imkânını" ilân ediyor (*Milliyet*, 19 Aralık 2005).

TÜSİAD, 2006 Mayıs'ında 50 kişilik bir iş adamı kadrosuyla Çin'e bir seyahat planladı. Çin'den niye korkuluyor? deniyor; Çin'in neler yaptığını görmek, orada yatırım ve ihracat bağlantıları kurma imkanları araştırılacaktı; böylece bu ziyaretin ticârette denge sağlamak üzere ilk adım olduğu düşünülüyordu. Türkiye'nin Avrupa'ya açılan bir kapı olduğu anlatılacak, Çin'de temsilcilikler açılacaktı. Şimdiye kadar ziyaret edilen Rusya, Brezilya, Ukrayna ve Hindistan'da Türkiye ticâretinin "hep Türkiye aleyhinde" olduğu gözlemlenmişti (*Milliyet*, 6 Mart 2006). Çin'de şimdiden Türk tekstil fabrikaları vardı, Çin'in ucuz iş mâliyetinden -Türk işçisi aleyhine- yararlanıyoduk.

"Program", yeni gelişmeler, para kuru

Tekstilciler dövizde düşük düzeyin, dış pazarlarda kârı sıfırlaştırdığı iddiasında; bu nedenle kurda mutlaka değişikliğe gidilmesini istiyorlar. Türkiye'nin cari işlemler denge-

si, 2001'de eksi 2,3'ten 2005'te eksi 6'ya yükseldi. Cârî açığın rekor düzeyde artmakta devam etmesi, tüm para hareketleri ve ekonominin bütünü için tehlikeli bir faktör olarak görülüyor. Aşırı döviz girişi, ekonomi için bir probleme işâret sayılıyor. Dalgalı kurdan vazgeçilmesi doğru olmasa da, günümüzde yaşanan olağanüstü konjonktür, bazı önlemler alınmasını gerekli kılıyor, deniyor; özellikle Merkez Bankası rezervlerinin en az döviz borçları düzeyine çıkarılması gerekli görülüyor. Alınacak önlemlerin dalgalı kurdan vazgeçme demek olmadığına dikkat çekiliyor (F. Öztrak, *Milliyet*, 10 Mart 2006, s. 9). Devlet Bakanı Ali Babacan cârî açığın 5–7 yıl yüksek düzeyde kalacağını vurguladı (*Milliyet*, 5 Mart 2006, s. 8). Fâizlerin % 66'lardan % 13'lere düştüğünü yineledi. Cârî açık, başlıca, enerji fiyatlarındaki artıştan ve makine ithalatından kaynaklanıyor (makinede, hele tekstil makinelerinde dışa bağımlıyız. İngiliz dokuma makinelerinde ufak bir teknik değişiklik teknolojide geri kalmamız demektir).

Hükümet, tekstil için özel indirim, programdan sapma olur, gözlemini yaptı. Sektör, zamanla "rekabete açık ürünler imâl" ederek geçiş sürecini atlatabilir, dendi. Hükümet, KDV indiriminin, programdan sapmaya sebep olmayacak biçimde hesaplanarak alındığı kanısındadır. 10 Mart 2006'da IMF, tekstil sektörüne yönelik KDV indirimine karşı çıktı ve genel ekonomi programına kötü etkisi olacağını, "IMF destekli programın amaçlarından sapma" anlamına geldiğini bildirdi. IMF Başkanı Anne Krueger, programdan sapıldığı takdirde, enflasyonun düşüşünü sağlamak güçleşir ve cârî açık (döviz açığı) ödemelerinde güçlük çıkar; şimdi gelinen noktada, vergileri aşağı çekmek değil, arttırmak gerek, gözlemini yaptı.

IMF'ye göre, döviz açığını azaltmak, enflasyonu kontrol etmek için döviz fiyatına müdaheleden dikatle kaçınmak şarttır. Dalgalı kur uygulaması mutlaka devam etmelidir. Devlet Bakanı Babacan da, bu görüşteydi. IMF'ye göre KDV'yi azaltmak değil, arttırmak gerekiyordu ve tabii, yabancı sermayeyi çekmek için önlem alınmalıydı. Bir kısım ekonomistlere göre, bu çeşit bir kontrol, IMF ipoteği olarak adlandırılıyor (Türkiye'nin IMF'ye toplam borcu 12,1 milyar dolar). IMF'nin temel kaygısı, sağladığı dövizi geri almak, garanti etmektir ve Türkiye'nin ekonomik-mâlî politikalarını buna endekslemek ister; oysa hükümet, bu memleketin çiftçisi, işçisi, tekstilcisi, memuru, sosyal güvenlik sistemi, fakir fukarasını düşünmek, % 10'dan aşağı düşmeyen işsizliği azaltmak, bütün bunlara öncelik vermek zorundadır. AKP iktidara geldiğinde, IMF'den kurtulma vaadinde bulundu, fakat ister istemez IMF ile yeni bir *stand-by* yapmak zorunda kaldı.

Bir uzman yazar (G. Uras, *Milliyet*, 10 Mart 2006), dövizde "mâkûl" ölçüde artışı normal karşılamak gerekir, diyor. Ancak dövizi ucuz tutmak için devletin ödediği "yüksek faiz halkın cebinden çıkıyor ... Ucuz döviz nedeniyle ithalat coşuyor, ... tarım ve sanayide üretim yapısı bozuluyor ... İç piyasada ithalatla rekabet edemeyen, dış pazara ucuz döviz nedeniyle ihracat yapamayan üretici (tekstil üreticisi), yatırımı, üretimi, istihdâmı kısıyor". Bu da halkı zora sokan bir durum. Tekstilciler para kuruna müdahale taleplerinde haklıdır. Sonuçta, günümüzde dövizde mâkûl bir yükselme, iyi ve normal bir gelişmedir. Ama bu yükselme, dalgalı kur sistemini terk etme anlamına gelecek düzeyde olmamalıdır. Uras'a göre devlet yüksek reel faizden vazgeçerse, döviz girişi yavaşlar ve normal fiyatı bulur.

Dövize hücumu gerektiren bir neden, 2006'nın ilk ayları itibarıyla görünmemektedir. Dövizde "mâkûl olmayan" bir artış tüm ekonomiyi, bankaları güç duruma sokacaktır. Ancak Kemal Derviş'in tetiklemesinden sonra görüldü ki, alıştığımız "rehavet" süremez. Hükümet ve IMF "ucuz dövize yol açan politikaları gözden geçirme" zorunda kala-

cak ve programda değişiklik zorunlu olacaktır. Tekstilcilerin baskısıyla hükümetin aldığı önlemler ve dünya para hareketleri, genelde ekonomide alınacak yeni önlemler konusunu gündeme getirmiştir (bu yazı dövizde değerlenme tarihinden önce, bak. s. 176, 2006 döviz kurunda yükseliş). Ancak, hükümet tekstilcilerin tüm isteklerini yerine getiremez. Prim kesintilerinde indirime gidilmesi söz konusu değildir. Sosyal güvenlik, sağlık masrafları bütçeyi zorlamaktadır.

YTL'nin fazla değerlenmesini önlemekle, reel sektörün ve ekonominin önünü açacak tâvizlerin geleceği söylenmektedir. Sağlıklı bir seviyeyi nasıl bulabiliriz, sorusu daima gündemdedir. Bakan Babacan'a göre dalgalı kur ile sağlıklı kur düzeyine ulaşınız. Güven kaybedilirse, sermayenin Türkiye'den kaçmasına yol açılmış olunur. Revizyon gerekli ama, çok da risklidir (O. Ulagay, *Milliyet*, 5 Mart 2006, s. 8). Türkiye'de sayılan 6.667 firmanın toplam kredilerinin % 77'si yabancı para cinsinden dövizdir (*Milliyet*, 10 Aralık 2005). Bu dövizin dışarıya kaçması halinde gelecek yıkımın boyutlarını kestirmek güçtür.

Tekstilciler, Türk parasının aşırı değer kazanması sonucu büyük kayıplara uğradıklarını ileri sürerek dalgalı kurda "ince ayar yapılması" noktasında ısrarlıydılar. Tekstilciler zirvesinde başbakana bunu ısrarla tekrarladılar; 2006 başlarında bazı deneyimli ekonomistler, bunun dalgalı kur sistemi içinde yapılabileceğini ileri sürdüler, bu doğrultuda baskılar güçlendi. Eski Devlet Bakanı Kemal Derviş, her halükârda dış ticâret açığının 2005'te 22,8 milyar dolara yükselmesinin sorun doğuracağını ve müdahale gerektireceğini belirtti. Merkez Bankası'nın, döviz alımlarını artırmasını ve dövize endeksli borçlanmaların hemen ödenmesini tavsiye etti (o tarihte Türkiye'nin dış borcu 165 milyar dolardı). Kemal Derviş, "(para) kurunu Türk üreticisine, Türk istihdâmına yardımcı olabilecek bir düzeye çekmek" zaruretini belirterek, tekstilcilere hak veriyordu (*Milliyet*, 8 Mart 2006, s. 8). 2006 Mart ayına gelindiğinde, ABD ve Avrupa'da faizlerin artacağı beklentisi ve iç siyasi tartışmalar üzerine sıcak para, gelişmekte olan ülkeleri terk etmeye başladı, borsalarda hızlı düşüşler görüldü; Türk borsası da tarihinin en hızlı düşüşlerinden birini yaşadı. Devlet Bakanı Ali Babacan, serbest kur rejimine müdahale etmeyi kabul etmiyor; bunun izlenen mâli disipline aykırılığını ileri sürüyor ve enflasyon körüklenerek "istikrar"ın bozulacağını söylüyordu. Bu noktada herkes hemfikirdi.

10 Mart 2006'da Borsa'daki geçici panik durdu, hisse senetleri değer kazandı, dolara talep azaldı. Merkez Bankası döviz rezervi 57 milyar ile rekor seviyeye ulaşmıştı. Uluslararası Para Fonu (IMF) yöneticileri, Türk parasının değer kazanmasını bir çeşit "güvenoyu" saydıklarını, bugünkü koşullarda "durumun (kurda) bir değişiklik gerektirdiği" düşüncesine katılmadıklarını belirtti. "Program", herkes için düşük vergi oranları ve artan bir yatırım harcaması sağlayacak şekilde vergi tabanlarının genişletilmesini hedeflemektedir.

Güngor Uras, Türkiye ekonomisinin pek iç açıcı olmadığına dair bir gözlemi çerçevesinde (*Milliyet*, 6 Mart 2006) "Yatırımcı ve üretici, uygulanan ekonomi politikasından güç durumda; yatırım, üretim yapamıyor" diyordu. Uras'ın kanısı, Türkiye'nin ekonomik ve mâli politikalarının IMF ve dış finans çevrelerinin yararına, fakat içeride yatırımcı ve üreticinin, dolayısıyle işçinin aleyhine işlediği yönündeydi. Öte yandan, aşırı iç ve dış borçlar, dış ticâret açığı ve enflasyon baskısı altında bir ekonomi ister istemez sıkı kontrol altında sıkı bir "disiplin" ile çıkmazdan çıkabilir, deniyordu. Devlet Bakanı Babacan, programa bağlılığı vurgulayarak, kurda oynayarak ipin ucunu kaçırılırsa, kaosun geleceğini söylüyordu. Bu politikayı vurgulayan Başbakan, makro-

ekonomi koşullarını ileri sürerek kesinlikle tâviz vermeye karşıydı. Bu yüzden tekstilciler kapsamlı bir iyileştirme konusunda umutsuzlardı.

KDV'nin % 18'den % 8'e düşürülmesinin, talebi artıracağı ve kayıt dışı (faturasız) pazarlamaların avantaj kaybedeceği umudu söz konusuydu. Şu da var ki, KDV indiriminden Çin malları da yararlanacaktı; çünkü indirim kapsamında iplik, her çeşit mensucat, giyim, perde, halı ve kilim, deri mamülleri de vardı. KDV indiriminin akabinde yaz tarifelerinin de uygulanmasıyla, tekstil fiyatlarında % 50'ye varan indirimler görüldü ve tekstil pazarı biraz canlılık gösterdi. Ayrıca, tekstilciler için enerjide TRT payı kaldırılarak % 4'lük bir indirim meclise sunuldu. Enerji Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı sigorta primlerinde indirimi incelemeye başladı. Unutmamalıdır ki, asgari gündelik altında çalışmaya razı olan bir işçi sigorta istemez. Tekstilcileri izleyen öbür sanayi kolları da, KDV'de indirim istemekte, ilâve olarak tekstilciler gibi istihdâm, enerji ve para kurunda, yani tüm ekonomi programında yüksek sesle reform istemektedir (Mart 2006). Kur ve vergi konularında disiplini bozmayı tehlikeli bulan hükümetle iş çevreleri arasında tartışma gittikçe büyümekte; genel ekonomik politika üzerinde çekişme hız kazanmakta, basının ve iş çevrelerinin bunu destekler tavır alması, Başbakan'ın sert çıkışlarına yol açmaktaydı.

2006 döviz kurunda yükseliş

Ve nihâyet bu tartışma sürüp giderken olan oldu, tekstilcilerin beklentisi gerçekleşti. Tekstilcilerin önerdiği döviz kurunda "makûl ayarlama" isteği programda, makro-ekonomi hedeflerde bir gözden geçirme operasyonu gereği, çoktandır ekonomistler tarafından ifade ediliyordu. Enflasyonu düşürmek yanında, Türk sanayiini, ihracatı, tarımı korumak ve yeni istihdâm alanları oluşturmak için dövizde ayarlama zaruretini işadamları yineliyordu; döviz kurlarında % 20 artış normal karşılanıyor ve bu düzey kalıcı olmalıdır deniyordu. Dış para hareketlerinde, gelişme halindeki ekonomilerin fazlaca etkilendiği de bir gerçekti. Amerika'da FED'in faiz artışı tüm dünya para rejimlerini etkilemişti. Türkiye'de şok etkisi, beklenenden daha derin oldu, YTL'nin dolar karşısında kaybı beklenenden yüksek çıktı (Haziran'da 1 dolar 1,60 YTL'yi geçti, YTL'nin kaybı % 30 kadardı).

2006'da Borsa'da yabancı fonlar son yedi yılın en yüksek düzeyinde olup, hisse senetlerinin % 32'sine sahipti. Toplam hisse senetlerininse % 67'si yabancı yatırımlara aitti. İşlem hacmi 83 milyar dolar, saklama bakiyeleri 34 milyar dolardı. Döviz kurunda son gelişmeler üzerine yabancılar, bono satıp dolar aldılar. Haziran ortalarında kayıp 70 milyar olarak hesaplanıyordu.

10-15 Mayıs döneminde dalgalanmalarda dolar % 7,7 artışla 1,53 YTL'ye kadar çıktı, Borsa hızlı bir düşüşle dolar temelinde % 21,66 kaybetti. Dolar 2004 Ekim değerine yükseldi. Bu, İMKB şirketlerinin piyasa değerinin yaklaşık 20 milyar dolar düştüğünü de ifade ediyordu. Hazine Bonosu faizi 6 Mayıs itibariyle % 15,4'e yükseldi; tahviller hızla değer kaybetmekteydi. 22 Mayıs itibarıyla doların yıllık kâr payı 46,73, YTL'nin ise 193,44'e fırladı (1 dolar=1,522 YTL). Hazine tahvili (23 Mayıs itibarile % 15,65), kredi ve konut kredilerinin faizleri yükselişe geçti.

Merkez Bankası'nın ucuz döviz satarak müdahalesi, yabancıların cebine ucuz döviz doldurmak sonucunu vereceği için eleştiriliyordu (G. Uras, *Milliyet*, 16 Mayıs 2006).

Uras'a göre sadece bir düzeltme söz konusuydu. Çünkü şimdiye dek yürütülen yüksek faiz, ucuz döviz politikası yanlıştı. Hükümet sadece fiyat istikrarı politikasına bağlı kaldı. Halbuki istihdâm ve cari açığını hesaba katmayan bir politika, fiyat istikrarını (enflasyonun düşmesini) engellemekteydi. Uras'a göre bugünkü hareketlilik normal bir düzelime ifadesiydi. Döviz, faiz, mal fiyatları yükselecekti ve bu normaldi. Merkez Bankası'nın ucuz döviz satması, halkın parasıyla spekülatörleri desteklemekten başka bir şey değildir. Tekstilcinin bundan kârı, fiyatları yükselterek dengeleme fırsatını elde edecek olmasıydı. Uras başından beri "mâkûl bir döviz ayarlamasını" gerekli görüyordu.

ABD Merkez Bankası (FED), faizleri 0,25 arttırarak % 5'e çıkardı. Türkiye'nin bu gelişmeden fazla etkilenmiş olmasını bazıları (H. Güneş, *Milliyet*, 12 Mayıs 2005, s. 11), Nisan enflasyon rakamlarının yüksek çıkması ve cari işlemler açığının sürekli artmasında buluyordu. İç sorunlar arasında, Cumhurbaşkanı'nın vetosu ve ABD-İran gerginliği, ekonomide olumsuz koşullar şeklinde yorumlanmaktaydı. Cari açığın kapatılması için, katma değeri yüksek ürünlerin (tekstilde *hazır giyim, denim ve deri*) ihracatta payının arttırılması tavsiye ediliyordu. Devlet Bakanı A. Şener (*Milliyet*, 10 Mayıs 2006, s. 9) dalgalanmayı, piyasa ekonomisinin normal işleyişi olarak açıklamakta, "hareketlilik öngörülebilir sınırlar içindedir" güvenini vermekte, paniğe gerek olmadığını vurgulamaktaydı. Cari açığa karşı 2005'te yoğun bir sermaye girişini (9,7 milyar) hatırlatılarak, bu yılın üç ayında yurda 15,3 milyar girdiğine, 13 milyarının yatırım ve uzun vadeli sermaye girişi olduğuna dikkat çekiliyordu. Fakat uluslararası koşullar böyle bir iyimserliği yinelemiyordu. Asya borsalarındaki düşüş, FED'nin faiz arttırmaya devam edeceği haberi ve nihâyet IMF'nin baskısı sonucu İstanbul Borsası en çok kayıp veren borsa oldu; dolar karşısında düşüş % 21,66'ya vardı. Cari açığı ve faizleri yüksek, parası da anormal değerli olan Türkiye'de dalgalanma daha yüksek seviyede gerçekleşti. Öbür gelişen ekonomilerde rekor düşüşler görüldü (Hindistan'da borsada % 10 düşüş, Rusya % 9). Dolar ve bono faizleri en yüksek düzeye çıkmıştı. A. Odabaşı (*Milliyet*, 23 Mayıs 2006) Türkiye'de anormal düşüşte iç siyasi istikrarsızlığı bir neden sayıyordu. Mayıs sonlarında ekonominin bir bunalıma kayması kaygısı varken, iç istikrara en çok ihtiyaç olduğu bu zamanda yüksek seviyede sorumluların gereksiz çıkışları sonucu ağır bir siyasi gerginlik baş gösterdi; dışarda AB'nin Yunan ve Kıbrıs davalarını benimseyip dayatmaları siyasi bunalımı kamçıladı. Bu koşullar karşısında Türkiye ekonomisi hiç de sağlıklı bir atmosfer içinde değildi. Mayıs sonlarında ve Haziran'ın ilk yarısında durum kritik görünüyordu. İşsizlik oranı % 10'dan 11,9'a yükseldi –bu 2,8 milyon işsiz demekti (*Milliyet*, 23 Mayıs, s. 9). Nihâyet Merkez Bankası başkanı, Cumhurbaşkanlığı seçimi gibi iç siyaset tartışmalarını, kendi hesaplarında önemle dikkate aldıklarını işâret etti.

Tüm ekonomiyi yuvarlanmaya götürebilecek tehlike, korku ve panik sonucu doların biteviye değerlenmesidir. Türk parasının değer kaybı, dalgalanma sonucu enflasyonun azması korkusuna karşı (Mayıs enflasyonu tüketici fiyatlarında % 1,8 ve üretici fiyatlarında % 2,7 gibi fazlasıyla yüksek çıkmıştı) hükümet ve iş dünyası, halkı sakinleştirme çabasındaydı. Paniğe kapılıp zamlar birbirini kovalarsa, "enflasyon canavarını azdırırız" uyarıları yapılıyor; ekonomistler, olanların normal bir düzeltmeden ibaret olduğunu, gelişmeleri sükûnetle beklemek, paniğe kapılmamak noktasında uyarılarında bulunuyordu. Bu uyarılar karşısında, tabii olarak yeni koşullara uymak gereği ortadaydı, geleceğe dönük hesaplar, plânlar gözden geçiriliyodu.

Para piyasalarındaki dalgalanmalar üzerine "program"da revizyon, hedef değişikliği istekleri ortaya çıktı, ancak buna karşı hükümet durumunu değiştirmedi. Devlet

Bakanı Babacan, dalgalanmaların ciddi sonuçlar doğurduğu veya doğuracağı iddialarını reddediyordu (*Milliyet*, 8 Haziran 2006, s. 6). Program "oyuncak değildi", aylık değişiklere göre değişemezdi. Kurda artışın enflasyona etkisine gelince, yıl sonunu beklemek gerekliydi. Para piyasasındaki dalgalanmanın geçici olduğu söyleniyordu. Döviz kuruna gelince, piyasa koşulları gerçek kuru belirleyecekti, Merkez Bankası yoluyla müdahale gerekli değildi. Babacan, bütçe politikalarında değişiklik yapmanın normal olduğunu vurgulayarak, bankacılık sektöründe problem görmediğini belirtti.

Enflasyon hedefinde, % 5'ten yukarı bir rakam kabul edilirse, piyasa fiyatları, memur, işçi ücret zamları gündeme gelerek enflasyonun da uzacağı söyleniyordu.

Oyunun kendi kuralları içinde gelişmesi, Merkez Bankası ve bankaların bağımsızlığına bağlı kalınması noktasında sorumlular duyarlı olduklarını dile getiriyordu.

Hükümet iyimserdi; dalgalanmanın duracağına inanıyordu (Maliye Bakanı A. Şener'in beyanı). IMF Başkanı ABD'de faiz artırımının sürebileceğini hatırlatarak temkinli olmayı tavsiye ediyordu. Sürekli piyasa hareketliliği, yatırımcıların halen enflasyon ve küresel dengesizlik riskini hesaba katmalarından kaynaklanmaktaydı (IMF Başkanı Rodrigo Rato, *Milliyet*, 23 Mayıs 2006, s. 6).

Ancak Babacan'ın uyarıları gözardı edildi. Her yandan gelen uyarılara rağmen "fırsatçılar" tekstilde, gıda maddeleri, çimento ve sağlıkta "şaşırtıcı" fiyat artışlarına gittiler (giyim fiyatları % 10,88 gibi yüksek bir oranda artış gösterdi). Mısır ve pirinç fiyatlarında (ithal pirinçte % 10) önemli artışlar oldu. Sıkıntının üstesinden gelmeye çalışanlar (Merkez Bankası) kaygılanmıştı (Milliyet, 5 Haziran, s. 6). Tektilciler, anormal görünen artış kararını açıklamaya davet edildiler.

Dalgalı kur sistemi gerçekte mekanik işleyişini kaybetmişti. Bir haftalık gecikmeyle de olsa Merkez Bankası'nın şok faiz artırması (% 1,75) geldi; bununla dövizde artışı frenlemek, enflasyonun azmasını önlemek, finans piyasalarına güven ve istikrar getirmek hedefleniyordu. Finans piyasalarına istikrar getirme kararı içerde ve dışarda iyi karşılandı. Ekonomistler kararı temkinli, cesur, "gayet etkili" buldu (H. Güneş, *Milliyet* 9 Haziran 2006, s. 10). Kararın etkileri şöyle özetlendi: dövize hücum duracak, krediye talep düşecek, ithalat düşecek (petrol daima sorun olarak kalacaktı). Fakat karamsarlık bakiydi. H. Güneş (*Milliyet*, 9 Haziran 2006) yılın ikinci yarısında ekonomide "ciddi bir durgunluk" öngörüyordu. Para piyasasındaki dalgalanma Borsa'yı çöküşe götürmesiyle şirketlerin 80 milyar dolarlık kaybının olduğu hesaplanmıştı. Cari açığın gerilemesi zaman alacaktı. Hazine, YTL ile borçlanma yerine dövizle borçlanmaya geçmek zorundaydı.

Dövizi ayarlama operasyonu, eskiden hükümetlerin *devalüasyon* kararıyla gerçekleşiyordu. 1990'larda Meksika ve Türkiye'de siyasetçilerin, seçim endişesiyle devalüasyonu geciktirmesi derin ekonomik sarsıntı getirmişti. Piyasa koşullarını yakından izliyen bağımsız Merkez Bankası rejiminin Türkiye'de yerleşmesi, son dalgalanma karşısında ekonomik bakımdan doğru kararlar alınmasını sağlamış gibi görünüyordu. Panik yerine, piyasaya güven getiren bir müdahalenin gerçekleştiği kanısı iş dünyasında da ifade ediliyordu. "Makro-ekonomik yapımız dengeye oturdu" (ASKON Başkanının ve M. Koca'nın beyanı, *Yeni Şafak*, 4 Haziran 2006, s. 6).

Haziran başlarında (*Milliyet*, 5 Haziran) Merkez Bankası Başkanı Durmuş Yılmaz'ın durum değerlendirmesi şöyleydi: "Ekonomimiz normalleşme sürecine girmiştir. Bankacılık sektörümüz sağlıklıdır. Faizde artırma sadece enflasyon hedefine ulaşmak için gündemdedir. Döviz kurunun altın ve petrol fiyatlarının enflasyona etkisi, 0,65

puan olarak hesaplanmaktadır. Sıcak paranın en spekülatif kısmı Türkiye'yi terk etmiştir (9 veya 10 milyar dolar). Bu gelişme, serbest piyasanın doğal sonucudur. Rezervlerimiz yeterince yüksektir. Kur tayininde makro dengelere etkisi hesaplanmıştır. Eldeki 60 milyarlık rezervi gerekirse kullanırız. Sevindirici olan beklentiler gerçekleşmektedir. MB'nin ikinci kez faizi artırması akabinde Şener, "Döviz fiyatları iniyor, ekonomi iyiye gidiyor" gözlemini yapıyordu (*Sabah*, 2 Temmuz 2006, s. 9).

Merkez Bankası'nın yüksek faiz kararı "mali piyasalarda oluşan fiyatlarda belirgin bir geri çekilme" göstermiyordu (Dövizde artış Türkiye'ye 33,8 milyar dolarlık ek yük getirmişti). F. *Öztrak*, (*Milliyet*, 12 Haziran, s. 8) 1998–2003 Brezilya örneğinden günümüz Türkiye'si için ders çıkarmayı deniyordu. Brezilya'da, para ünitesi hızla değer kaybetmiş; enflasyon hedefi aşılmış, Merkez Bankası faizleri artırmaya başlamıştı; fakat büyüme düşmüş, işsizlik oranı yükselmiş, cari açık ve kamu borcu yükü de almış yürümüştü. Karşılaştırmada Öztrak, faiz artırmanın problemleri çözemediğini vurguluyordu. Hükümetin alması gerekli önlemler (mali disiplin, piyasaya güven sağlama) Brezilya'da büyüme ve işsizliğin düşmesini sağlamıştı. Siyasette ve kamu maliyesinde alınacak önlemler yanında esas sorun istikrar, geleceğe güvendi ve tüm ekonomistler bu noktada hemfikirdi. Yabancı gözlemci (IMF), gereksiz yaratılan iç siyasi çekişmelerin Türkiye'de dövizde dalgalanmayı aşırı hale getirdiğine dikkat çekmişti (M. Xafa'nın beyanı, *Milliyet*, 7 Haziran 2006, s. 6). Türkiye'de baştakiler, kışkırtıcı beyanlarla vetolar ve halka ters düşen kararlarla, cepheleşmeyi ve bunalımı körüklemekte; yaklaşan Cumhurbaşkanı seçimi üzerinde başlayan spekülasyonlar, hiç de güven havası getirmemekteydi. Güven kaybı, istikrarda bozulma bir gerçekti (*Milliyet*, 14 Haziran, 2006, s. 10). Siyasi ve ekonomik istikrarın bozulduğu gerçeği, Türk basınında da gözleniyordu (G. Uras, *Milliyet*, 14 Haziran 2006, s. 7). AB ile müzakere sürecinin devamı (Kıbrıs baskısının atlatılması) (13 Haziran 2006), güven havasını bir miktar olumlu etkilemişti. Bazı çevrelerin piyasadaki normal dalgalanmayı, hükümeti eleştirme gayretiyle kasten *devalüasyon, kriz* şeklinde yorumlamasına hükümet sert tepki gösteriyordu (*Milliyet*, 15 Mayıs 2006). Hükümet, dalgalanmanın normal ve geçici olduğunu vurgulayarak sürekli "panik havası yaratmayın" ihtarında bulunmaktaydı (*Milliyet*, 18 Mayıs)

Nisan ve Mayıs'ta son iki ayda gelişmeleri değerlendiren halkçı G. Aras (*Milliyet*, 5 Haziran) para palitikamızı kökten eleştirirerek "Merkez Bankası'nın ısrarla uyguladığı *yüksek faiz ve ucuz döviz* politikası"nın günümüzdeki ters gelişmelerin sonucu olduğunu vurguluyordu. "Sahte, geçici iyiliklere kandık. Merkez Bankası dövizi ucuz tutarak, % 10–20 faiz ödeyerek döviz girişini hızlandırdı ve isteyene ucuz ucuz döviz sattı; ama ödenecek faizi halkın cebinden çıkardı: Halk, bunu "faiz olarak, fiyat zammı olarak, vergi olarak ödeyecek"ti. Şimdi yeni koşullarda ithal malları fiyatlanacak, döviz değerlenecek (gerçek değerine yükselecek); fakat fiyat artışlarından, enflasyondan yine halk, dar ve sabit gelirliler (işçi, memur) etkilenecekti.

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) Mayıs'ta ihracatın % 22 artışla ivme kazanarak 7,3 milyara çıktığı müjdesini verdi. Temmuz başında ihracat % 28,4'lük bir artışla rekor kırmıştı. Döviz kurunda artıştan ihracatçılar, tabii bu arada tekstil ve hazır giyim sektörleri memnundu. Tekstil ve ham madde ihracatında % 18,4, deride % 16,8, halıda % 16,4, hazır giyim ve konfeksiyonda % 6,5 oranında artış kaydedildi. Bu olumlu gelişmede döviz kurunda değişiklik başlıca etken sayılmaktaydı (*Radikal*, 2 Haziran 2006, s. 12). TİM başkanı Satıcı, "Rakamlar geçen ay döviz kurlarında yaşanan düzeltme hareketinin olumlu sonucudur" yorumunu yaptı ve ileride ekonomik büyümenin

süreceğini müjdeledi. Bankaları, evvelce piyasa gerçeklerinden uzak kalmakla suçladı. Haziran başında Başbakan, 2007-2013 yıllarını kapsayan yedi yıllık plâna göre ekonominin yıllık ortalama 6,5 oranında büyümesi hedeflenmiştir, müjdesini verdi (*Radikal*, 2 Haziran 2006, s. 14). Bu dönemde patronlar (tekstilciler) için dikkat edilecek noktalar şöyle sıralandı: iç pazar daralacaktır; döviz borcunu kapat, işletme sermayesini yükselt, maliyeti gözden geçir; bankalardan kredi sağlamak güçleşecek, sermaye yeterliliği önplâna çıkacaktır (TOBB Başkanı Hisarcıklıoğlu, *Sabah*, 2 Temmuz 2006, s. 9).

Dış pazarda rekabeti güçlendirmek amacıyla, 2006 Mayıs başlarında tekstil sektöründe Anadolu'daki küçük işletmeler yerine İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerdeki firmaların, üretimlerini, teşvik alan illere kaydırması önerilmiştir (*Milliyet*, 10 Mayıs 2006, s. 28). İleri sürülen gerekçe, dış pazarlarda gerekli rekabeti dağınık küçük işletmelerin yapamadığıdır. Ankara Organize Tekstil Sanayi Sitesi başkanı S. Kayıhan seçilecek on ilde "konfeksiyon üretim kümeleri" oluşturulmasını önermektedir. Böylece işletmelere vergi, sigorta primi ve enerji desteği sağlanabilirdi.

YTL'nin değer kaybetmesi, döviz kurunda yükseliş üzerine tekstilcilerin fiyat artışı gerekçeleri şöyleydi: girdiler, maliyetler arttı ve geleceğe güvensizlik kendini gösterdi; ancak Çin ve Hindistan'ın, çok düşük fiyatları karşısında, fiyat artışı, ihracatı daraltmaz mı? Fiyat artıran tekstilciler bir kısır döngü karşısındaydı. Enflasyon mekanizması harekete geçmişti. Tüketici şimdi daha dikkatliydi. Mayıs'ta giyim eşyasında % 3,82'lik düşüş kaydedildi. Tekstilcilerin aşırı görülen zamları, enflasyonun şahlanması korkusu içindeki hükümeti kızdırdı, KDV indirimi yaptıkları halde zamları aşırı ve haksız bulundu (*Milliyet*, 11 Haziran 2006, s. 6). Talep azaldı, Tüketici Beklenti Endeksi geçen yıl sonuna göre % 14,9 düşüş gösteriyordu. "Enflasyonist eğilim daha çok maliyetlerden kaynaklanıyor"du. Maliyetler artınca fiyatlar artar ve piyasaya yansır, talebi frenlerdi. Memurlar, şimdiye dek maaşta kayıpların % 20'yi aştığını belirterek zam istiyordu. Bu eğilimden denge mi, yoksa enflasyonda artış mı gelir, kestirilemiyordu. Merkez Bankası'nın faiz artırma kararı, bu dengeyi sağlamak amacıyla alınmıştı (*Milliyet*, H. Güneş, 13 Haziran, 2006, s. 10). Ekonomi normale dönüş yapmakta; iş dünyası gelişmeleri normalleşme olarak karşılamakta, ucuz döviz ve bol ithalat sonucu piyasa fazlaca ısınmaktaydı. Mala hücum enflasyonu hızlandırmış, cârî açık azmıştı.

Haziran ortalarında FED'nin faiz arttırma haberi, Türkiye'de öteki memleketlerden daha derin sarsıntıya neden oldu; dolar ilk kez 1,60 YTL'nin üzerine çıktı; MB, faizi tekrar arttırmayı ve piyasaya dolarla müdahale önlemlerine başvurmayı düşünmeye başladı. TÜSİAD sözcüsü, reformlar ve siyasi istikrar gereğini bir kez daha vurgulayarak hükümet üzerinde baskı yaptı; fakat uzlaşmanın iki felsefe ve iki taraftan tavizler isteyen bir mekanizma olduğu gerçeğine değinmiyordu. Milyonlarca işsiz, aşsız kitlelerin beklentisi, yukarıdakilerin uzlaşmaz tavırlarını bırakıp gerçek bir uzlaşma ve sorunlara birlikte çözüm aramasıydı.

Doların biteviye yükselişiyle durum, kaygıyı artıran bir ivme kazanmıştır. Enflasyona karşı Amerikan Merkez Bankası'nın (FED), Haziran sonunda faizleri % 5'ten 5,25'e yükseltmeyi düşündüğü konuşuluyordu. Bu beklenti karşısında dünya borsaları hızla düşüşe geçti. 13 Haziran'da İMKB'de düşüş % 5,6 idi; yabancılar hisse ve bono satıp dolar alıyor, bono faizleri yükseliyordu. Döviz gelişmekte olan ülkelerden hızla, gelişmiş ülkelere kaçmaya başlamıştı. Türkiye Merkez Bankası, dolar satışıyla (13 Haziran'da 291 milyon) doları frenlemeyi denedi. Türkiye'de para piyasalarındaki bu olumsuz gelişmeler üzerine uluslararası kredi derecelendirme kuruluşu Fitch'in Türki-

ye notunun pozitiften negatife indirmesinin gündeme gelebileceğini bildirmesi (*Milliyet*, 14 Haziran 2006, s. 7), kaygıları su yüzüne çıkaran bir ihtar oldu. Hükümet, durumun, program hedeflerinde değişikliği gerektirecek bir ağırlık kazanmadığını yinelemekteydi. MB'nın aldığı ve alacağı önlemler, soru işâretiyle karşılanmaktaydı. Fâiz artırma beklenen sonucu vermemiş, yabancı dövizin kaçışını önleyememişti. O zaman Merkez Bankası piyasaya döviz satmaya başladı. Bu önlem de döviz kaçışını önleyemedi. İçerde dövize hücum yavaşladı, ki bu iyiye alâmetti (G. Uras, *Milliyet*, 14 Haziran, 2006, a. 7). Yeni gelişmeler sonucu şimdi "ortam farklı" idi (H. Güneş, *Milliyet*, 14 Haziran 2006, s. 10). 2001 krizinden beri yabancı dövizin yurt dışına kaçışı en yüksek seviyeye ulaşmıştı. İçerde güven "iyiden iyiye" bozulmuş; hükümetin karnesi 64 puandan 37'ye düşmüştü. İç siyasi gerginlikler dışta özellikle AB ile ilişkilerde gerilim, düşüşün başlıca nedeni olarak görülüyor; "program" sorgulanıyordu. "Program"da değişiklik gereği gündemdeydi. Para piyasasında dalgalanmanın anormal uzaması üzerine Mâliye Bakanı Unakıtan güven getirme çabasıyla vatandaşa hitab etti, ihtarda bulundu. 1984'ten beri bu yıl ilk kez bütçenin fazla (4,3 milyar YTL) verdiğini müjdeledi; kamu mâliyesinin ve Merkez Bankası'nın (60 milyar dolar rezerv) ve bankacılığımızın disiplin altındaki güçlülüğünü belirtti; normal bir döviz hareketliliğini krize dönüştürmemeleri için vatandaşın, mâli piyasanın bir paniğe kapılmamalarını istedi. Hükümet, Merkez Bankası Başkanı, dalgalanmanın uzamasında "spekülatif amaçlı fiyat verilmesinin", "sanal işlemlere" baş vurulmasının "dövizde kotasyon oyununun" (döviz kurunu yüksek göstermek ve ödeme yapmamak) rol oynadığını açıkladı (*Milliyet*, 16 Haziran 2006) (Dolar 1,60, Euro 2,02 YTL idi, 2005'te ise dolar 1,34 YTL idi); ancak H. Güneş (*Milliyet*, 16 Haziran 2006, s. 10), ekonomide yavaşlama gelirken harcamaların yeniden gözden geçirilmesini gerekli görüyordu. Bankaların dalgalanmaya (türbülans) iyi direndiği ve Türkiye'nin yabancı yatırımlar için "hâlâ çekici bir piyasa" durumunu koruduğunu uluslararası SEtP teyit etti. YTL'nin değer kaybı sonucu millî gelirin (üretilen tüm mal ve hizmetlerin parasal değeri) 360,8 milyar dolardan 304 milyar dolara düştüğü hesaplanmıştı; fakat hesabın sabit fiyatlar üzerinden hesaplanması durumunda artma ve büyüme gerçekti (G. Uras, *Milliyet*, 15 Haziran 2006). Para kurunda değişiklik sonucu Haziran'da ihracatta büyük sıçrama, % 28,4 bir artışla 7.685 milyarlık bir rekor kaydedilmişti (yılın ilk altı ayında genel ihracat 39.904 milyar). Hazır giyim ve konfeksiyon ihracatı % 11,61 artışla 1.268 milyara varmıştı. Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği Başkanı A. Bektaş büyük bir iyimserlikle, tekstilde ihracatın bu yıl 20 milyar doları bulacağını müjdeledi. Alınacak önlemlere de değinen Bektaş, üretimin Anadolu'ya kaydırılmasını, İstanbul'un moda merkezi olarak konumlandırılmasını ve gençlerin eğitimine önem verilmesini tavsiye etti (*Milliyet*, 11 Temmuz 2006, s.5). 2007'de mavi *jeans* ihracatı rekor düzeye erişti.

2007 Ocak ayında İstanbul Ticâret Odası'nda (İTO) düzenlenen *Tekstil Şûrası*'nda *Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası* (TÜTSİS) Başkanı Halit Narin, tekstil sektörünün "ekmeğini çalışanın, çalıştıranın elinden alan, ticâretle geçinip yatırım yapmayan, başka ülkelere yatırımı teşvik edenlerden" şikâyet etti. Bu eleştiri, Çin'de, Mısır'da yatırım yolunda olanlara karşı, millî iktisat ve istihdâm adına yapılmış bir eleştiri idi (*Milliyet*, 24 Ocak 2007). Yatırımcıların yanıtı ise, Türkiye'de özellikle işçi mâliyeti ve vergiler karşısında tekstil sanayiinin ayakta kalması için bu yönelişin ekonomik bir zaruret olduğu şeklinde idi. İşçi sektörü adına konuşan Narin, ithalat kapılarını sonuna kadar açma ve ucuz işçi ithali politikalarını da sert bir şekilde eleştirdi.

1. BÖLÜM Tarihte ipek ve ipekli kumaş ticareti: Yollar ve şehirler

[önceki sayfalarda]
Oturtma baskı ve desenlerle bezeli atlas kaftandan ayrıntı.
TSM 13/558.

1. Tarihî Orta-Asya İpek Yolu üzerinde yeni araştırmalar[1]

İPEK, medeniyet tarihinde, servetin, siyasal ve sosyal prestij ve egemenliğin sembolü, kıtalararası iletişim ve ticâretin konusu, sanat üslûplarının yayılışı için temel madde olmuştur.[2] Buharlı geminin gelmesiyle ağır yük kapasitesinin aşılabildiği çağa kadar medeniyetler arasında karadan ve denizden mal değişim ve iletişimi, yalnız yükte hafif pahada ağır mallar (baharat, ilâçlar, değerli taşlar, özellikle ipek, yün ve ipekli değerli kumaşlar) arasında olmuştur. İpek ve ipekli kumaş ticâreti bu listede, baharatla beraber başta gelir. Dünya ipek üretiminde bol kaynak, başta Çin, XIII. yüzyıldan sonra özellikle İran'ın Hazar Denizi'nin güney ve batısındaki eyaletleri olmuştur. Orta-Doğu ve Avrupa, Çin ipeğiyle Roma döneminde tanışmış ve ipekli kumaş imâli, sarayların ve ticâretin büyük prestij ve servet kaynağı olmuştur. Avrupa'da ilk ipek endüstrisi İtalya'da Toskana'da Lucca şehrinde 1200'lere doğru kendini gösterecek, Fransa ve İngiltere'de ancak XVI. yüzyılda yerleşecek ve Batı kapitalizminin gelişmesinde ilk sırada yer tutacaktır.

İpeğin, başlangıçtan beri Türk tarihinde belirgin bir yeri vardır. Çin ve Orta-Asya'dan başlayarak Akdeniz'e kadar ipek ticâret yollarını, bin seneden fazla Türk devletleri kontrolları altında tutmuş; bu başarı onların zenginlik, kudret ve medeniyetlerinin âdeta temel taşı olmuştur. Bir bakıma, Göktürk, Uygur, Selçuk ve Osmanlı devletlerine "İpek İmparatorlukları" demek abartılı olmaz. Batı'ya ipek ticâretini kontrol eden Sasânîlerden beri ipekli kumaş sanayiinin sıradışı gelişme gösterdiği İran'a, XI. yüzyıldan itibaren çoğu kez Türk soyundan hanedanlar egemen olmuş; Osmanlı devletinde ticâret, sanayi ve sanat, ipek ve ipeklilerin sıradışı etkisi altına girmiştir.

İÖ II. yüzyılın ikinci yarısında Roma imparatorluğu, Orta-Asya ve Çin devletleriyle ticarî ilişkilere girdi (bak. s. 190, Çin ve Orta-Asya'da İpek Yolları). Aynı dönemde Doğu'dan Yüe-çi'ler, Orta-Asya'ya girip yerleştiler. Çin imparatoru, Hiung-nu'lara karşı Yüe-çi'lere elçi göndererek Batı ile ticâret imkânı aradı. İpek kervanları gidip gelmeye başladı. Nadir değerli ipekli kumaşlar bir prestij malı olarak Batı bölgelerinde ilgiyle aranır oldu. Çin–Batı yolu için ilk kez F. von Richthofen, *Büyük İpek Yolu* deyimini kullanmış ve bu deyim yerleşmiştir. Böylece, Doğu ve Batı malları, Çin–Akdeniz memleketleri arasında değiş-tokuş konusu oldu.[3] Orta-Asya'da ipek yolları üzerinde kervansaray kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.

İpek Yolu'nu oluşturan üç anayol tespit edilmiştir:

Güney yolu: daha İÖ Ahamenidler (Ahamenişler) dönemine (İÖ 550–330) kadar izlenen İran–Hindistan arasında Pamir'den geçen eski yol. Bu yol, Semerkand'dan Tarım havzasına yöneliyordu.

Fergana–Sogud (Sogd) yolu: İÖ IV. yüzyıla kadar izlenen bu yol, Hocent ve Usruşan üzerinden Sogd'a erişiyordu. Bu yolların geçtiği bölgelere Orta-Asya göçebe halklarının (Sakalar) erkenden, İÖ VI. yüzyıldan itibaren girdiği ve ticâret ilişkilerinde bulunduğu tespit olunmuştur. Bu yolla kumaş ticâretinden söz edilmektedir.[4]

Kuzeyde göçebelerin egemen olduğu Saka stepleri ve Tarım yolu: Bu yol, Sır-Derya ve Aral üzerinden güneydeki yollarla bağlantılı idi.

[1] Rus arkeologlarının kazı sonuçlarını özetleyen önemli bir yazı, Y. Buryakov, "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta-Asya Türkleri", *Türkler*, ed. H.C. Güzel ve K. Çiçek, S. Koca. Ankara: 2002. III, s. 234–241.

[2] B.Y. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler*, ed. H.C. Güzel vd., s. 222–233.

[3] Yalnız ipekli kumaşlar değil, baharat, yünlü kumaşlar, kürk, deri, değerli taşlar, silâhlar, balı bu ticâretin konusu idi. Günümüzde, ortak tarihi ipek yolu, Orta-Asya Türk devletleri arasında yakınlaşma nedeni olarak ele alınmaktadır.

[4] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ", s. 237.

Arkeolojik verilere göre, daha Ahamenişler döneminde Başkurdistan'dan Irtiş'e kadar uzayan bölgelerde yaşayan göçebelerle Harezm üzerinden Batı'daki merkezlerle ticâret ilişkileri kurulmuştu. Etnik soruya gelince, Hint-Avrupalı Toharların dilinde ve Türkçede rastlanan ortak kelimeler, göçebe hanlıklar ahalisinin karışık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.[5]

Orta-Asya vahalarından step bölgesine İÖ IV. yüzyılda Büyük İskender'den (336-323) sonra Sogdluların göç ettikleri ileri sürülmektedir. Böylece, Çin-İran arasında Sır-Derya nehri doğusuna bugünkü Doğu-Türkistan üzerinden tarihî Büyük İpek Yolu ortaya çıkmıştır. İÖ III. yüzyılın başlarında, Türk asıllı Hiung-nu Şan-yü'sü Maotun (*Bagatur?*)'un saldırılarından kurtulmak için Çin, ona inci ve ipek harâc veriyordu.[6] Bir inanışa göre Çin Seddi onları durdurmak için yapılmıştır. Çin Sedd'inde bir kulede İÖ IV. yüzyılın başlarına ait Sogdca mektuplar, bulunmuştur. Çin'in T'ang hanedanı (İS 618-907) zamanında Çin'le ticâret yapan Orta-Asya tüccârı, Türkçe *Altıçub Sugdak* adı altında bir loncada birleşmişlerdir.[7]

İS IV. yüzyılda Oxus (Ôküz) ırmağı boyunca Harezm ve Sogd etkisi güçlenmiştir. Orta-Asya yolları üzerinden tüccârın Karadeniz'e, Abhazya'ya kadar erişmiş olduğunu kurganlarda çıkan eşya yinelemektedir. İran'da Sasânî İmparatorluğu (İS 226-651) yükselince, Karadeniz limanları önem kazanmıştı. Avrupa Hunlarına (372-451) Bizans imparatoru ipek kaftanlar gönderiyordu. Atilla'nın otağı ipektendi.[8] IV-V. yüzyılda Ak-Hunların (Eftalitler) Sasânîlerle mücadelesi sonucu, Türk asıllı kavimler sahneye çıkıyorlardı. VI. yüzyıl ortalarında Göktürk (Köktürk) İmparatorluğu kurulunca, Çin'den Sır-Derya'ya, Kırım'a ve Kuzey-Kafkasya'ya kadar Asya'nın step kuşağı, dolayısıyla Doğu-Batı yolu bu Türk konfedere devletinin kontrolu altına geçmiş oldu.

Sasânî İran'ı, Doğu-Batı arasındaki orta ve güneyden geçen yolları kontrolu altında tutuyor ve Göktürk Kağanlığı ve Doğu Roma İmparatorluğu arasında ticâreti engelliyordu.

Göktürkler ve İpek Yolu

Ortaçağda Türkler; Romalılar ve İranlılar için ipek sağlayan aracılardı.[9] Çin'in ipek stoklarını İran ve Batı dünyasına ulaştıranlar Türklerdi. Göktürkler (551-745) ve Uygurlar (748-846) üç yüz yıl iki dünya arasında egemenliklerini kurmuşlar, ipek yollarını kontrolları altında tutmuşlardı (Çinliler, Batı'ya uzanan İpek Yolu'nu *Uygur-Yolu* diye adlandırıyorlardı). Çin'den aldıkları değerli ipek yüklerini dayanıklı, çift hörgüçlü Baktriya develeriyle çöllerden, buzlu dağ yollarından, eşkiya saldırılarına karşı binlerce kilometre taşıyıp İran'ın kapısı Merv'e, yahut kuzey yolundan Kafkasya üzerinden Anadolu'ya ulaştıran bu Türklerdi. Türk-İran sınırı Merv'de idi.[10] Göktürk İmparatorluğu, Çin'den batıda Maveraünnehir ve Kırım'a kadar kontrollarını kurmuşlardı.

Bizanslı Prokopius'un bildirdiğine göre,[11] İS 568'de Bizans İmparatoru II. Iustinus, Göktürk elçilerine ipek böceği göstererek kendi ülkesinde ipek üretildiğini kanıtlamak istemiş. *Theophanos*'a göre[12] Bizans'a ipek böceğini tanıtan Iustinianus (527-565) döneminde bir İranlı'dır. İran Şehinşâhları Sasânîler (227-651) Çin'den Batı'ya ipek ticâretini kendi tekelleri altında tutmak için kararlı idiler. Yalnız kara yollarında değil, denizde Hindistan limanlarında, Yenen ve Himyeri yurdunda diplomatik girişimlerde bulunmakta idiler. Orta-Asya'dan İran'a giden kara yolunun batı bölümü Sogdluların kontrolu altında idi, Sogdlular Göktürklerin egemenliği altına girmişlerdi.[13]

[5] Kaynaklar için Buryakov, "Eski ve Orta Çağ". Bir misâl olarak *tengri* kelimesinin Toharca *çangaraka*'dan geldiği tezi üne sürülmektedir. Öyle görünüyor ki, ünlü Pazırık halısı sorununda da bu koşulları gözönüne almak gerekiyor.

[6] C. Schönig, "Von Hunnen, Türken und Mongolen", *Pera-Blätter*, nr.2 (1994), s. 5.

[7] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ".

[8] Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley:1973.

[9] E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersbourg:1903; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara:1984.

[10] Chavannes, *Documents*, s. 640.

[11] Chavannes, *Documents*, s. 233.

[12] Chavannes, *Documents*, s. 233.

[13] Bizans kaynağı Méandr'dan naklen, Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue*, s. 234.

İstemi Han, Sogdluların isteği üzerine Hüsrev Anuşirevan'a bir elçi gönderdi (İS 568). Fakat Türk elçilerinin getirdikleri ipek, Hüsrev'in önünde yakıldı. Türk ve Sogdluların İran'a girmesi yasaklandı.[14] Türklerle İran arasında savaş başladı. Göktürk elçisi Maniack Kafkasya üzerinden Bizans'a vardı, ipek armağanlar sundu. Bizans, karşılık olarak elçi Zemark'ı (Zamarhos) Göktürk hükümdarına gönderdi. Bizans elçisi Sogdiana'dan Ektag'da (Altın-Dağ, Altay) İstemi Han'a erişti. Elçi İstemi'yi ve otağını şöyle tasvir ediyordu:[15] "Zemark İstemi'yi otağında altın bir taht üzerinde oturmuş buldu. Tahtın iki tekerleği vardı, gerekince bir at çekebilirdi. Otağın her yanı, süslenmişti." Elçi, burada gördüğü sanat eserlerinin Bizans'takinden aşağı kalmadığına işâret eder. İstemi, İran'a karşı sefere çıkarken, Bizans elçisini yanında götürür. Talas'a vardıklarında bir İran elçisi gelir. Han, kendi tebaasına karşı yapılan haksız tutumlarından dolayı elçiye ağır sözler söyler.

Bizans elçisi, yanında İstemi'nin elçisi *Tanga* olduğu halde kuzey yoluyla döner, Yayık ve İtil ırmaklarını geçer. Bu bölgedeki Oğuzlar, İstemi'nin egemenliğini tanıyorlardı. Bizans kaynakları, daha sonra Bizans'la Türkler arasında başka elçilerin de gidip geldiğini işâret ederler.[16] Türklerin Bizans'ı İran aleyhine savaşa kışkırtması sonucunda, Bizans İran'a karşı uzun bir savaş dönemine girer (571–590). Bizans, Türklerin İran'a karşı harekete geçmesi için yeniden elçiler gönderir (Valentinus, 576). Valentinus vardığında İstemi'nin öldüğünü ve oğlu Tardu'nun tahta geçtiğini öğrenir[17] (582). Bizans imparatorlarıyla diplomatik ilişkiler devam eder (598'de Han'ın İmparator Mauris'e mektubu).[18] 629 yılında Hiuen-Tsang, Turfan Beyi'nin bir tavsiye mektubu ile Hindistan'a giderken Türk Beyi'ni şöyle tasvir eder: "Han'ın sırtında yeşil atlastan bir üst giyisi vardı, saçlarını tamamile dışarda bırakıyordu, sadece alnının etrafında on ayak uzunluğunda bir ipek bant olup bir kaç kez dolandıktan sonra arkasına düşüyordu. Etrafında yaklaşık iki yüz kadar görevli kemha (brocart) hil'atlar giymişti ve saçları tamamiyle örülmüştü. Askerin kalanı, develere binmiş süvarilerden oluşmakta idi, kürk ve ince yün kumaştan elbise giymişlerdi. Ellerinde uzun mızraklarla bayraklar ve yaylar vardı. Taşkent, Göktürklere bağımlı beylerin idaresindedir". Çinli hacı, Demirkapı'da (Keş güneyinde) sınırdan geçerek yoluna devam eder.[19] Doğu'da sınır Turfan idi.

VIII. yüzyıl Çin kayıtlarına göre, âdet ve yazıları aynı olan Kuça'da ve Kou-mo beyliğinde "ince yünden" (tiftik?) kumaş yapılıyordu.[20] Göktürklere itaat eden Tokmak batısındaki bir düzine şehirde halk, yünlü giyer ve alınlarını ipek bir kumaşla sararlardı.[21] İpek yolu üzerinde Buhara Beyliği'nde surlarla çevrili 40 şehir ve binden ziyade berkitilmiş karakol, bölgenin zenginliğine tanıktı. Göktürklere tâbi Hotenliler, dokumacılıkta ustaydılar. Bir rivayete göre, eskiden Hoten'de dutluk böceği yokmuş. Komşu beylik vermezmiş. Beyin oradan aldığı kıza, orada ipekli kumaş yapamayacağı söylenmiş; kız külahının kıvrımına ipek böceği koyup gitmiş, böylece Hoten'de ipekçilik başlamış.

İran (Çince Po-se) hakkında Çin kaynakları (başlıca T'ang chou), ilginç bilgiler içermektedir. İran'ın iki pâyitahtı ve on tane büyük şehri varmış, orada yapılan yeşil ve beyaz külahlar çeşitli renklerde ipek kenaria çevriliyormuş.[22] Çin ipeğinin batıya ihracı gibi, Çin'in Batı memleketleriyle kültür alışverişinde Göktürk hakanlığı ve ona bağlı hükümdarlar, hayati bir rol oynamıştır.[23] Göktürk hakanlarının egemenlik alanına Kuça, Tokmak batısındaki şehirler, Hoten, Semerkand (Sa-mo-kien), Buhara, Taşkend, Harezm, Keş dahildi. Çin kaynağı, Tohariar (Sogdiana'da) için, onların âdetleriy-

[14] Chavannes, *Documents*, s. 234.
[15] Çeviri Chavannes, *Documents*, s. 237'den.
[16] İsimler Chavannes, *Documents*'de.
[17] Chavannes, *Documents*, s. 240.
[18] Chavannes, *Documents*, s. 246.
[19] Chavannes, *Documents*, s. 195.
[20] Chavannes, *Documents*, s. 120.
[21] Chavannes, *Documents*, s. 120
[22] Chavannes, *Documents*, s. 170–174.
[23] Chavannes, *Documents*, s. 170–174.

le Türklerinki aynıdır, der.[24] Toharistan'da fakir halk ucuz "beyaz kumaş" (pamuklu) giyerlermiş. İlk Göktürk İmparatorluğu'nun çökmesi üzerine Çinliler İpek Yolu üzerinde saldırıya geçtiler, Turfan ve Karaşar'ı ele geçirdiler (640). Orta-Asya Sogd yurdunda Uygur Kaganlığı (748) yükseldi ve İpek Yolu'na egemen oldu. VIII. yüzyıl ikinci yarısı ortalarında Arap tehdidi kendini gösterince, Çin, Batı'ya doğru egemenliğini genişletmeye başlar; Maveraünnehir'e, hatta Taberistan'a (Çince T'o-pa-sa-tan) kadar nüfuzunu yayar. İranlı Taberistan hükümdarı 744'te Çin imparatorunun üst-egemenliğini tanır.[25] 753'te Kaşgar beyi Çin sarayına gelip tâbiliğini sunar; kendisine menekşe renginde bir hil'at giydirilir.

[24] Chavannes, *Documents*, s. 158.

[25] Chavannes, *Documents*, s. 296.

[26] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ", s. 238.

[27] S. Tezcan'ın 2003'de Bilkent Üniversitesi'nde konuşması.

[28] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ", s. 239; Çinli misyoner Syuan Tszan'ın (Hsüan-Tsang) (629-630) gözlemleri için bak. Si-yu-ki, *Buddhist Records of Western World*, çev. S. Beal, London:1884.

[29] P. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden: 1992, s. 153.

Kuzey İpek Yolu

Batıya doğru Harezm-Kuzey-Kafkasya veya Kırım, doğuya doğru Yedisu, Sogdluların zengin vaha şehirlerini içine alan Tarım Havzası, Amu-Derya'ya kadar bölgeler hepsi Göktürk Kaganlığı *tudun*larının (valilerinin) kontrolu altında idi. Göktürkler bir ara Çin'i harâc ödemeye zorladılar. Harâcın bir bölümü, kuşkusuz, ipekti. Orhon kitabeleri bu ilişkilerde Çin ipeğinin önemine değinmiştir.[26] Kagan, Yedisu'da oturmakta idi. Bölgede Türk egemenliği, yerel Bahter dilindeki belgelerde tespit olunan Türkçe kelimelerle ortaya konmuştur.[27] Tataristan-Pamir arası bölgelerde yerel beylikler dahi Kagan'ın oğullarına bağımlı idiler. Bu dönemde İpek Yolu, Fergana-Yedisu-Çaç'tan (Taşkent) geçmekte idi ve yol boyunca Türkçe adlar taşıyan (Atla, Taraz, Yangibalık gibi) şehirler kurulmuştu (bak. Harita I).[28]

Peter Golden'in ifadesiyle,[29] göçebe Türkler için ticâret hayatî bir önem taşıyordu. Çin şehirleriyle düzenli ticâretle (zira Çinliler göçebeleri durdurmak için ticâreti bir

Harita 1. Kuzey İpek Yolu

araç olarak kullanmakta idiler) veya akın yapıp ganimet olarak göçebeler ipek ve başka mallar almakta idiler. İpek, o zaman uluslararası ticâretin en önemli maddesi olduğundan İpek Yolu'nun kontrolunu elde tutmak, Avrasya'da çatışmaların belli başlı konusu idi. Golden'e göre "Göktürklerin kurduğu *Pax Turcica* sayesinde Doğu-Batı arasında ticâret eşyası serbestce akmaya başlamıştır".

Bu dönemde doğuya yol, eşkıya yatağı dağlık bölgeyi geçip Oş şehrine varıyor ve devamla Uzgenc, Kaşgar, Yarkent ve Çin'e ait Turfan'a varıyordu. İpek yolu diye bildiğimiz bu yol üzerinde saydığımız büyük küçük şehirler, aynı zamanda Göktürk kaganlığı zamanından beri çeşitli mallar (ipekliler, pamuklular, yünlüler, halı, seramik) üreten zengin sanayi ve ticâret merkezleriydi.[30] Zenginliğe misâl olarak Göktürk ülkesine dahil Paykent'te 706 yılında Araplara bir kişi, bir milyon dirhem karşılığı 5.000 parça ipekli fidye vermeyi önermiştir. Steplerdeki at sürüleri ipek ticâreti için önemli bir meta idi. Tarım bölgesinde Göktürklerin yerine gelen Uygurlar (748), Çin'e sevkettikleri her at için 40 veya 50 top ipek alıyordu (VIII. yüzyıl Çin kaynakları). Özetle, VIII. yüzyılda Seyhun ve Ceyhun vadilerindeki şehirlerde, Sogd ve Toharistan'da Türk etkisi sonucu her bakımdan güçlü bir Türk-Sogd ortak kültüründen söz etmek mümkün görünmektedir.[31] Uygur döneminde, ipek ticâreti bakımından bu ortak kültür en parlak dönemine erişecektir.[32] İpek o derece önemli idi ki, bir Hoten prensesi ipekçiliğe ait bir kanunnâmeyi taş üzerine kazdırmıştır.[33]

Kuzey ticâret yolu, VIII. yüzyıldan sonra Oğuz (Türkmen), Yedisu Karlukları (Karahanlılar) ve Uygurların kontrolu altına geçmiştir. Aslında, kuzey yolu güneydeki öteki yollarla bağlantı kurmuştur. Türk hakanları, bu yol üzerinde kontrollerini sağlamaya büyük önem vermekte[34] ve kervanları himaye etmekte idiler. Çin'den gelen kervanların durak noktalarında yol üzerinde Rabat, Ferava ve Tak Yazır gibi kaleler inşa edilmişti. Yol, Nisa'dan Margilan'a, oradan büyük bir şehir olan Abiverd'e, oradan Tarım Havzası vaha şehirleriyle sınır şehri olan Merv kavşak şehrine varıyordu. Merv'den bir yol güneye Nişabur'a, bir yol kuzeyde Harezm'e ayrılıyordu. Bu son yol üzerinde kaleler ve kervansaraylar yer alıyordu.

Doğu'ya doğru esas ipek yolu, Zerefşan vadisinden Amul'a varıyordu; çölden geçen kısmında kervansaraylar adlarıyla bilinmektedir.[35] Oradan Amu-Derya boyunca kuzeye Harezm'e bir yol ayrılıyor, ana yol Amu-Derya üzerinden doğuya Farab kalesi'ne erişiyor, Paykent'ten Buhara'ya bir yol ayrılıyordu. Buhara'dan Semerkand'a bir takım küçük şehirlerden geçerek varılıyordu. Semerkand, tüm ülkelerden gelen tüccârın toplandığı büyük yol kavşağı bir merkezdi. Oradan doğuya giden ana yol, Fergana, Taşkent ve Yedisu'ya uzanıyordu. Kervanlar, Zerefşan dağı eteğini izleyerek Katvan çölüne varıyor, Benakent, sonra Çinakent (Çin şehri) yakınında Sır-Derya üzerinde, "Türk Geçidi"ne erişiyordu. Ana yol, Çaç (Taşkent) bölgesinde Harkerd ve İsfîcâb, sonra Hocan'a yöneliyordu.

Çin ipeklileri, İslâm memleketlerinde çok makbûldü. XIV-XV. yüzyılda bile Çin ile Orta-Doğu arasında ipekli konusunda doğrudan doğruya resmî ilişki tespit edilmiştir. Çin imparatorunun Osmanlı sarayına ipekli kumaş gönderilmesine izin veren bir fermanı Topkapı sarayında bulunmuştur.[36] İbn Battuta, Çin imparatorundan Hindistan'da Delhi sultanına 500 parça kemha gönderilmiş olduğunu bildirir. Kırgızistan ve Orta-Asya şehirlerine Çinli ipek dokuma ustalarının gelip yerleştiği bilinmektedir.

[30] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ", s. 241
[31] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ", s. 241
[32] Golden, *An Introduction*, s. 155-187.
[33] Chavannes, *Documents*, s. 126; Uygur duvar freskolarında gözahcı ipekli elbiseleriyle Uygur centilmenleri tasvir edilmiştir.
[34] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ", s. 239.
[35] Buryakov, "Eski ve Orta Çağ", s. 239.
[36] T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, İstanbul: 1946, s. 13-14.

Kafkasya Yolu

Göktürk kontrolu altında Kuzey İpek Yolu'nun bir kolu, Kuzey-Kafkasya üzerinden Trabzon'a geliyordu. Kuzey-Kafkasya, Kuban nehri ve Abhazya kurganlarında ilk ortaçağa ait, iyi saklanmış çok miktarda Bizans, İran, Orta-Asya (Sogd) ve Çin ipekli kumaş örneği ortaya çıkmıştır. Sasânî İran'ının Çin-Orta-Asya-İran yolunda ipek ticâretini engellemesi sonucu, Göktürkler ve Bizans arasında doğrudan bir yol ihdası girişimleri bilinmektedir. Sonuçta, Bizans'a bağımlı Abhazya-Balkar ve Kuzey-Kafkasya üzerinden bir yol, en azından VII. yüzyıldan itibaren kullanılagelmiştir. Bir kurganda, Çinli bir tâcire ait yazmalar ortaya çıkmıştır (VIII. yüzyıl). Batı'dan bu yol üzerinden Çin'e değerli yünlü kumaşlar yollanmakta idi.[37] Parthlar (İÖ 312-İS 77) döneminden Cengiz Han (1206-1227) dönemine kadar Avrupa'dan Çin'e Batı dünyasının ihracatı, en başta pahalı lüks yünlü kumaşlardan (Floransa'nın *skarlet* yünlüleri) oluşuyordu.[38]

Çin ile Orta-Asya, İran ve Akdeniz arasında ipek taşıtımını kontrol eden "İpek Yolu" İÖ IV. yüzyıla kadar bilinir. Tarım çöküntüsü, Sogd, Merv üzerinden İran'a ulaşan "İpek Yolu" Seleukoslar, Partlar ve Sasânilerin kontrolu altında idi. İran'da Ahamenişler döneminde İran'da lüks ipek kumaş imâline dair bir kayıt varsa da (Schmidt, 51) hiçbir örnek bize kadar gelmemiştir. O tarihlerde Roma ve Bizans örneklerinde olduğu gibi Çin'den ithal edilmiş iplikler kullanılmış olmalı. İpek böceği yetiştirilmesi, Doğu Roma ve İran'a İS VI. yüzyıl ortalarında gelmiş olmalıdır (Prokopius). Herhalde İran'da en eski ipek üretimi ve ipekli kumaş yapımı Sasânî döneminde İS VI. yüzyılda tespit olunmuştur (Louvre Müzesi'ndeki ipekli, VI-VII. yüzyıl hükümdarlık sembollerini taşır, herhalde bir saray atölyesi, *tirâz*, yapımıdır (bak. "Abrišam" *Iranica*, Plate XI/2).[39]

Son araştırmalara göre Çin dışında ipekböceği yetiştirilmesi tahminen İS VI. yüzyılda Hoten'de başladı: Hotan kıralına nişanlanan Çin prensesi ipek böceği yumurtalarını getirmiş, üretme usulünü öğretmişti (İS 419). İpek üretiminin İran'a Merv üzerinden geldiği düşünülmektedir.

İpekli imâlinde kozadan dokuma tezgâhına kadar bir sürü geleneksel teknikler uygulanır.[40] Bu geleneksel teknikler saptanmıştır.[41]

[37] A. Ierusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar". *Türkler*, ed. H.C. Güzel vd., s. 243-250; A.I., *Gosud. ord. Lenine Ermitazh Srednaia Asiia: Iran*, Leningrad:1972, s. 1-56.

[38] Ierusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", s. 244; İnalcık, *An Economic and Social History*, I, s. 269-309.

[39] D. Thompson, *EI2*.

[40] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 25-124.

[41] Özellikle bak. P. Lafront ve H.L. Rabino, *l'industrie de Sériculture en Perse*, Montpellier:1910; "Abrišam", *Iranica*, s. 231-236.

[42] Z. Lin, "The Silk Road before the Expedition of Zhang Qian", *Land Routes*, Çince makalenin İngilizce özeti, s. 16-18.

Çin ve Orta-Asya'da İpek Yolları

Asya İpek Yolu üzerinde UNESCO'nun düzenlediği bilimsel alan çalışmaları dolayısıyla Urumçi'de örgütlenen sempozyuma sunulan bildiriler bir cilt halinde Beijing'de basılmıştır: *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges Between the East and West Before the 10th Century: Desert Route Expedition International Seminar in Urumqi, August 19-21, 1990, Beijing:1996*; ayrıca UNESCO tarafından *The Silk Roads Highways of Culture and Commerce*, Paris-New York:2008.

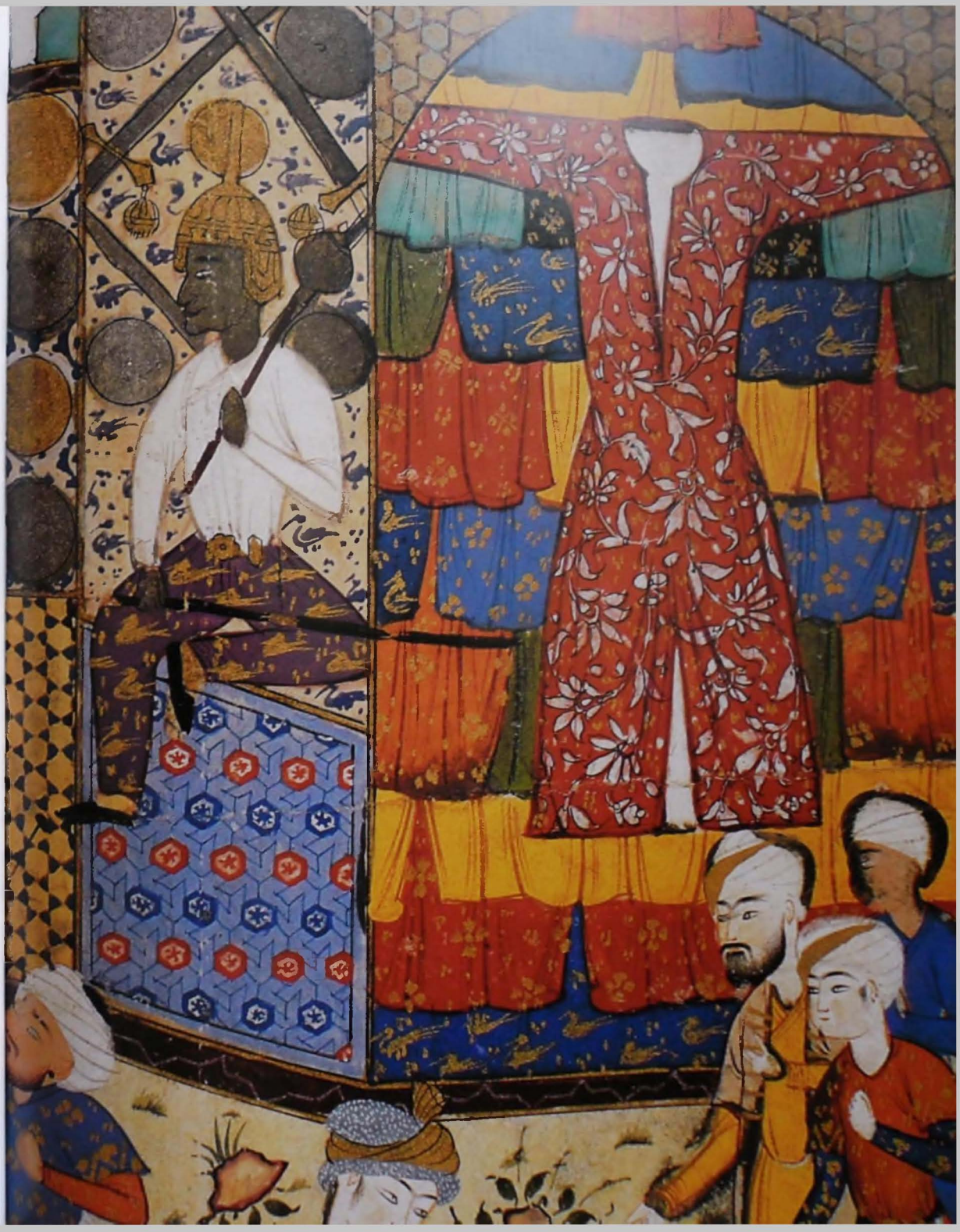
Land Routes'da Lin Zhichun,[42] Çin ve Batı medeniyetleri arasında Neolotik çağdan beri kültür ilişkileri üzerinde duruyor. Qin hanedanından ilk imparator *Hyungnu*'ları (*Xiongnu*) püskürtüp Çin Seddi'ni yaptırmıştı. *Xiongnu*'ların İskitler üzerine yaptığı sefer, Orta-Asya ve Doğu-Avrupa'da kavimler göçüne neden olmuştu. Bu göçlerin hepsi, sonradan İpek Yolu dediğimiz yollar boyunca cereyan etmişti. Şimdiye ka-

Şiraz'da terzi ve kuyumcu dükkânları. Gezürgâhî'nin Mecâlis-i Uşşâk adlı eserinden. TSMK H829, y. 51b. Bak. Uluç. Lâle, Türkmen Valiler, Şirazlı Ustalar, Osmanlı Okurlar, İstanbul 2006, s. 217, r. 161.

Çinli prenses ile maiyetinin İran'a gelişi. Caddedeki dükkânlar arasında kaftan ve giysi satan bir dükkân da bulunmaktadır. Firdevsi Şehnâmesi, TSMK R1548, y. 460b. Bak. Uluç, Lâle, Türkmen Valiler, Şirazlı Ustalar, Osmanlı Okurlar, İstanbul 2006, s. 383, r. 287-288.

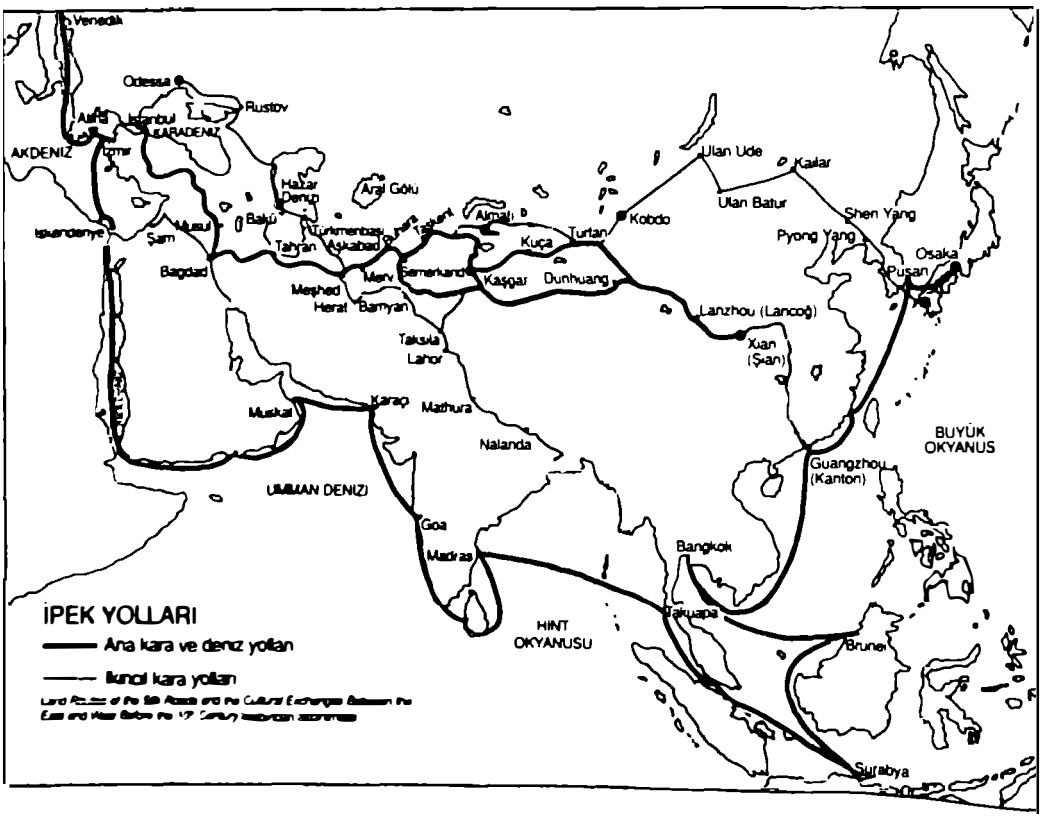

dar İpek Yolu'nun imparator tarafından Zhang Qian'ın (İÖ II. yüzyıl sonları) Batı'ya gönderilmesiyle açıldığı sanılıyordu. Bu makalede Çin'le Batı arasında İpek Yolu'nun çok öncelerde mevcut olduğu vurgulanmaktadır.

İpek yolunun eskiliği üzerinde John Noble Witford'un *New York Times*'ta çıkan makalesi iyi bir özet verir. Bir Mısır mumyasında ipek elyafının keşfi üzerine İÖ yaklaşık 1000 yıllarında Çin'den Akdeniz'e ipek ihrac edildiği, böylece Asya İpek Yolu'nun bu döneme kadar indiği ileri sürülmektedir. Resmî kayıtlar bu ticâretin İÖ II. yüzyılda imparator Wu-ti'nin (İÖ 140-87) Batı'ya gönderdiği bir misyonla (Zhang Qian) başladığını bildirir. Çin'de ipek sanayiinin İÖ 1500'de geliştiği kabul edilir. Han hanedanın merkezi X'ian'dan kervanlar Taklamakan çölünü çevreleyen vahaları geçip Kaşgar'a geliyor; oradan dağ geçitlerini aşıp Semekand ve Buhara'ya, sonunda Roma İmparatorluğu'na varıyordu. Mısır'da geniş ölçüde ipek kullanımı ancak İS IV. yüzyılda başlamıştı. Almanya'da VII. yüzyılda görülen ipek, herhalde Orta-Doğu ve Marsilya üzerinden, yahut Kuzey-Karadeniz bozkırından gelmiş olmalı.

Kayıtlara göre en aşağı İÖ I. yüzyıldan beri Orta-Asya göçebe halkları, Doğu ile Batı, Çin ile Orta-Doğu ve Akdeniz dünyası arasında mal ve kültür alışverişine vasıta olmuşlardır. Göçebeler, çift hörgüçlü güçlü develeriyle çöller, buzlu dağlar üzerinden

Harita 2: İpek Yolları

Çin'in kıymetli mallarını taşımak için en uygun durumda idiler. İpek, porselen ve amber (*musk*), bu uzun masraflı yolculuğu ve geçtiği bölgelerde defalarca ödenen resimleri karşılayabilecek yüksek değerde mallardı. İpek yükleri ile kervanlar, her indiği şehirde ipekli tezgâhlarına bu servet kaynağından bir parça bırakarak ilerlerdi. İpek Yolu'nun işler olduğu çağlarda; Turfan, Kaşgar, Buhara, Semerkand, servetleri ve mimarı şaheserler ile göz kamaştıran yüksek medeniyet merkezleriydi.

Bugünkü Çin sınırları içinde Büyük İpek Yolu, Çin'de Xian veya Luoyang şehrinden başlıyor; Batı-Gansu (Kansu) lös toprakları, Hexi Koridoru, Taklamakan Çölü ve Pamir platosundan Maveraünehir'e iniyordu. Taklamakan Çölü'nün güney ve kuzeyindeki vaha-şehirler, son 2.000 yılda coğrafi faktörler sonucu yok olmuş ve yollar yer değiştirmiştir. Savaşlar ve başka insan etkinlikleri de, zaman zaman İpek Yolu'nun değişmesi veya faaliyetin daralması veya durması gibi sonuçlar doğurmuştur. Xinjiang'daki (Sinkiang Uygur bölgesi) üç yoldan biri, Dunhuang'dan Kuça'ya giden yol, en geç olanıdır. Orta İpek Yolu İS IV. yüzyılda terk olundu. Han döneminden (İÖ 202–İS 220) itibaren yol Tarım Havzası'nın güney kenarını izliyordu. Arkeolojik buluntular, Çin'den Sinkiang'a İpek Yolu'nu Han hanedanından çok öncelerine götürmektedir.[43] Rus ve Çin arkeologlarının kazı sonuçları gösteriyor ki, Hyung-nu egemenliği altındaki Sayano-Altay bölgesinde İÖ birinci bin yılın sonlarındaki buluntular arasında ipek de vardır.[44] Arkeolojik buluntular, İran ve Roma paraları ve Çin ipek ürünleri, Büyük İpek Yolu ile birleşen ikinci derece yolların güzergâhlarını belirlemeye yardım etmiştir. O zamanlar Çin'de Xian'dan Urugkat'a giden Büyük Yol, Sinkiang'dan geçiyordu (bak. Harita 1).

İÖ II. yüzyılın sonuna doğru Çinli kâşif Zhang Qian, *Xiongnu* yolu üzerinde Çin'in batı bölgelerini keşfetti ve saraya, bu yol üzerinden Baktriya ve Hindistan'a ulaşmanın mümkün olduğunu bildirdi. Bu tarihten itibaren Han imparatorları batıdaki *Xiongnu*'larla savaşarak batı yolunu Çin için açık tutmaya çalıştılar.[45]

U.S. Khudakov'un, Mogolistan ve Güney-Sibirya'dan (Altay, Minusinsk) Çin "Büyük İpek Yolu"na götüren ikinci derecede yollar üzerinde Rus arkeologlarının kazılarına göre yaptığı inceleme ayrıntılı bilgiler sağlamaktadır.[46] Xiongnu'ların Çin'le yaptıkları sürekli ticâretin göstergesi olan birçok eşya, kazılarda ortaya çıkmıştır.

İS VI. yüzyılda Göktürk İmparatorluğu'nda Sogdlu tüccâr büyük faaliyet göstermiştir. Bugünkü Mogolistan'da Tuva ve Altay'da kazılarda çok çeşitli süs eşyası arasında (gümüş tabaklar, altın gümüş süsler) ipek giysi kalıntıları bulunmuştur. Bazı yerlerde Türk, Sasânî ve Bizans paralarına rast gelinmiştir. Bu dönemde Sogd alfabesi esas alınarak Türkçe *runik* alfabe meydana getirilmiş ve bu alfabe sonradan Türkçe konuşan Uygurlar, Kırgızlar tarafından kullanılmıştır. Sogd tüccârları, Tarım havzasında Uygur Kaganlığı'nda (748–840) ticârî faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Minusinsk çöküntü bölgesinde bağımsız Kırgızlar Tang Çin'iyle diplomatik ve ticârî ilişkilerde bulunmuşlar (VI–IX. yüzyıllar), bu faaliyetlerini Batı'da Tibet ve Karluklarla da sürdürmüşlerdir. İS 940'larda Uygur devleti yerine Kırgızlar gelince, Çin'le ilişkiler güçlenmiştir. Güney-Sibirya'dan "Uygur Yolu"na varılıyor, dağ geçitleri geçiliyor, sonra konaklar boyunca tekerlekli arabalar için yapılmış bir yola varılıyordu (oradan Uygur merkezine kadar yolun tasviri, Khudakov 123).

Kuzeyde Orhun civarında, Uygur merkezi Ordu-Balık'a ayrı bir yol da vardı. Çin imparatoruna harâc olarak teslim edilen kürkler dışında at karşılığı ipek başlıca ticâret eşyasını oluşturmakta idi. Daha ileride kervan yolu, Orta Yenisey Irmağı ve yukarı Selenge'ye varıyordu. Khudakov'a göre yol daha ziyade Altay'dan Büyük-Göller bölgesine iniyor ve oradan Batı'ya devam ediyordu (bak. Harita 2). Kırgız elçileri ve

[43] W. Binghua, "New Archaeological Results of the Xinjiang Section of the Silk Roads", *Land Routes*, s. 305–334.

[44] U.S. Khudakov, "The Commercial Routes binding the Great silk Road with Southern Siberia", *Land Routes*, s. 120.

[45] S. Chu, "On the Opening of the Qiang-Zhong Route-a Branch of the Silk Road", *Land Routes*, s. 19–21.

[46] Khudakov "The Commercial Routes", s. 119–132. Rus arkeoloji kazıları üzerinde ayrıntılı bibliyografya, s. 129–132.

ticâret kervanları (atları) Çin'e bu yoldan erişiyordu. Khudakov, bu yolun Büyük İpek Yolu ile birleştiği kanısındadır. Tibetlilerin üstünlük döneminde (VIII. yüzyılın ikinci yarısı) bu yol İpek Yolu'nun yerini almış olabilir. *Uygur Yolu*'nun güney kolu, Beşbahk'tan Kara-Hoço ve Ordos'a varıyordu. Uygur-Kırgız savaşları sırasında ticâret yolu, Uygur Turfan Beyliği üzerinden dolaşıyordu. Minusinsk havzasından Turfan'a varan yola "Kırgız Yolu" denmekte idi (Tibetliler bu yolla ipekli kumaş alıyorlarmış). Kırgız Han'ın merkezi Minusa'dan yollar, Tarbagatay'dan Mogol Altayı'na ve nihâyet Turfan'a erişiyordu. Mezarlarda çıkan çeşitli süs eşyası yanında pek çok renkli ipekliler ve yünlü elbise bulunmuştur. Kırgızlar ipek karşılığında yabancı tüccâra samur kürk ve amber veriyorlardı.

Ticâret, Kırgız yurduna yerleşik kültür ögelerini, tarımı, para kullanımını ve Buddizmi getirdi. Kırgız Hanı'nın merkezinden bir yol, batıya Kimak ve Kalukların yurduna götürülüyordu. Bu yol, Yenisey üzerinden Yedisu bölgesi ve Doğu-Avrupa'ya erişiyordu. X-XII. yüzyıllarda Khitan'lar döneminde Uygur Yolu üzerinde ticâret kervanları azalmış görünmektedir. Bununla beraber, Mogol istilâsından önceki dönemde Doğu-Türkistan ve Yedisu bölgesinde ticâret yollarında faaliyet vardı. Cengiz Han İmparatorluğu döneminde imtiyazlı müslüman tâcirlerin Güney-Sibirya'da ticârî faaliyetleri artmıştır. Müslüman tüccâr bölgeye kürk karşılığı ipekli kemhalar, ipek, pamuklu ve başka lüks eşya getirmekte idiler. Kodakov'a göre, geç ortaçağda bu yol sistemi güneyinde, "Güney ticâret yolları" önemlerini saklamıştır.

Çin kaynaklarında, "Batı Güney Yolu", "Uygur Yolu", "Kırgız Yolu" ve "Bozkır Yolu" olarak dört yol kaydedilir ve bu yollar üzerinde step göçebe kavimlerinin kontrolundan söz edilir.[47]

X. yüzyıldan önce Çin ile Batı arasında dört anayol, Duojie Caidan tarafından tasvir edilmiştir.[48] Yazara göre, İÖ IV. yüzyılda Çin ile Tibet'in merkezi ve kuzey bölgeler ile İÖ I. yüzyılda Avrupa ile ilişki kurulmuştur. Batı dünyasına ipek kervanlarının İS VIII-XI. yüzyıllarda işlemesi tarihinde Uygur Türklerinin önemi üzerinde Qian Boquan'ın makalesi ilginçtir.[49] Hanlık, Çin'den gelen "milyonlarca top ipeği" başlıca Sogdlu tüccâr eliyle Batı'ya göndermiş; kervanları himaye için İpek Yolu boyunca şehirlerde askerî birlikler yerleştirmiş, ipek karşılığında Çin'e yerel ürünler ve mücevherat gönderilmiştir. Uygur Hanlığı dağıldıktan sonra kurulan beylikler, İpek Yolu'nun önemli kısımlarını daha uzun zaman kontrolleri altında tutmuşlar.

Urumçi bildiriler kitabında, Han hanedanı döneminde Çin'de ipek boyama sanatı üzerinde bir inceleme ilginçtir.[50]

Uluslararası ticârette deniz yolları üstünlük kazandığı dönemde, (bak. Harita 2) (XVI-XVIII. yüzyıllar) Orta-Asya İpek Yolu üzerinde ticârî faaliyet yeni koşullar altında devam etmiş. Bu dönem üzerinde Prof. İsenbike Togan'ın[51] ilginç incelemesine göre XV. ve XVI. yüzyıllarda Timuroğulları, Safeviler ve Osmanlı imparatorluklarının himayesinde, devletle işbirliği halinde tüccâr ipek ticâretini ellerine almıştır. Bağımsız Müslüman tüccâr (*hoca*) gruplar, özellikle Nakşbendî tarikatının Orta-Asya'da zaviyeler ağını kullanarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Tarım Havzası'nda *hoca* (büyük tüccâr) tarikat grupları, Nakşbendilerle işbirliği halinde, Çin'le ticâreti sürdürmüştür. Keza Orta-Asya'dan Müslüman tâcirler, hac seferleri dolayısile Orta-Doğu ticâret merkezlerinde görünmekte idi.

Bozkır halkı, Çin'in kıymetli mallarını dünyanın öbür ucuna götürerek değerlendirmekten öte, Çin'e orduları için at, tarlalarını sürmek için öküzlerini de sağlıyor-

[47] J. Ganhold, "The Silk Road and the Mongols", *Land Routes*, s. 103.

[48] C. Duojie, "About the Communication Line between the Tubo Kingdom and the Silk Road", *Land Routes*, s. 33-48, plân: s. 52.

[49] B. Qian, "The Historical Importance of the Uighurs on the Silk Road", *Land Routes*, s. 49-68.

[50] W. Xu, "An Inital Study into the Han Dynasty Craft of Dyeing Silk with Cinnabar", *Land Routes*, s. 369-382, fotoğraflar 371-373.

[51] I. Togan, "Inner Asian Muslim Merchants at the Closing of the Silk Road", *Land Routes*, s. 139-161.

du: "100 bin at 100 bin ipek balyası ile değiş-tokuş ediliyordu". Bu külliyetli ipek stokları, sonra Batı ile ticâreti sağlıyordu. Batıya güney yolunu ilkin İsa'dan önce *Xiongnu*'ların (Türk ve Mogol göçebe halk) açmış olduğu kabul edilmektedir.[52] Bu yolun Batı kısmı, Ptolemaios'un coğrafyasında bugünkü Cungaria, Batı-Mogolistan olup yol, Çin'e varıyordu. Çin'de Tang döneminde "Uygur Yolu" işlekti. Bu yol, Beijing'den (Pekin) başlıyor, Orhun nehri kenarından Batı'ya yöneliyordu.

Ortaçağda Cengizoğullarının kıtalararası ticâreti etkin biçimde koruması, *Pax Mongolica* sayesinde Akdeniz'e bol ve ucuz ipek geldi ve ilk kez Avrupa'da Tuscana'da Lucca'da ipek sanayii ortaya çıktı ve bölgeye büyük servetlerin akmasını sağladı. Çin ipeği, 1300'lerde kesildi (R. Lopez: Orta-Asya'da Cengizoğulları arasındaki mücadele yüzünden). Anadolu'da ve Akdeniz'de ipek sanayii, bu tarihten sonra İran ipeğiyle üretimi sürdürdü. Artık Akdeniz memleketleri için İpek Yolu; Çin-Orta-Asya değil, Tebriz-Ayasoluk (Altoluogo, bugün Selçuk), Tebriz-Haleb, Tebriz-Bursa yolu idi ve öyle kaldı. Yeniçağda Orta-Doğu'nun Çin ile ticâreti daha ziyade Avrupalıların 1500'lerde açtığı deniz yolu ile sağlanıyordu. Orta-Asya kervan yolundan Akdeniz'e bazı nadir lüks maddeler gelmekte devam etti. Bunların arasında lüks çini kapları ve amber başta gelir. Çin kâseleri, Orta-Doğu ve Osmanlı topraklarında daima son derece pahalı *fagfuri* adıyla yerlilerinden ayırt ediliyor, paşaların padişaha sundukları pahalı armağanlar arasında başta geliyordu. Orta-Asya kervanlarında fagfurî kâselerin toprak doldurulmuş küpler içinde nakledildiğine dair kayıtlar vardır. İpek ticâreti yanında *musk*, Orta-Asya'dan Batı'ya ihrâç edilen önemli bir madde olarak önemini korumuş görünmektedir.[53] Xiongnu'lardan beri İpek Yolu boyunca Türk-Mogol kavimleri egemen olduğundan, onlara ait arkeoloji buluntuları özel bir araştırma konusudur.[54]

[52] Gunbold, "The Silk Road and the Mongols", s. 104.

[53] G. Chen, "Prehistoric Cultures in Xinjiang", *Land Routes*, s. 254.

[54] N. Diyarbekirli, "Burial Structures, Yug Ceremonies, and Mourning themes among the Turks along the Silk Road in the Middle Ages", *Land Routes*, s. 449-466.

2. İran'da ipek üretimi ve sanayii

İSLÂM'DAN once Çin ve Orta-Asya ile doğrudan doğruya ilişki içinde olan İran'da ipekli sanayii erkenden büyük gelişme göstermiştir.[55] Sasâniler zamanında (IS 226-651) Çin imparatorluğu, Orta-Asya'da Sır-Derya'ya kadar yayılmış, Kuzey-İran'da Taberistân'a girmişti. İran'da yerli ipek üretimi bu döneme rastlar. Kayda değer ki, Tabaristân yerli ipek üretiminin bir merkezi olacaktır. Taberistân'da Amol, Fars'ta Şirâz, Hazar kıyısında Sari, erkenden ipekli kumaş sanayii merkezleri olarak göze çarpar. Câhiz (öl. 869), Curcân'dan halifelere harâc olarak bin parça ipekli gittiğini işâret etmiştir. İstahri (öl. 952),[56] Semerkand'da kemhâ imâl edildiğini ve Türk ülkelerine ihrac olunduğunu bildirir. İlk Abbasi döneminde, VIII. yüzyılda, Buhara merkezinde usta dokuyucuları barındıran bir *tirâz* (bak. bu sayfada 3. paragraf) atölyesi vardı ve Hucend ipeği meşhur idi. Cengiz orduları istilâ ettiğinde oradaki ipekli ve pamuklu dokuma ustaları Mogol prensleri hizmetinde paylaştırılmıştır. İbn Havkal (X. yüzyıl), Fars'da *dâru't-tirâz*'da[57] dokunan altınlı ipekliler ve keçi yününden kumaşların (sof?) İslâm dünyasının her tarafına ihrac olunduğunu kaydederler.

Bagdad ve Musul'da dokunan ipekli dibalar, özellikle çok değerli *'attâbî* denilen kemha Bizans'a ihrac olunuyordu. Ortaçağda Irak'ta en ünlü sanayi kolu, ipekli kumaş sanayii idi. Bu sanayii, İran'dan, Huzistan'dan gelen ustaların geliştirdiği tahmin olunur. İran, Mogol egemenliği altına girinceye kadar Mısır, ham ipeği İran'dan alırdı. İlhanlı Mogol idaresi altında (1256-1336) Uzak-Doğu ve Hindistan genel ticâreti Tebriz'e yönelir. Memlûklara ait Suriye ve Mısır'a ipek ithalatı durma noktasına gelir; bu yüzden sultan, ipekli elbise giyilmesini yasaklar.

İslâm devletlerinde saraya ait dâru't-tirâzlarda dokunan ipekliler hazinenin kontrolu altında idi ve balyalar damgalanarak tüccâra teslim olunurdu. Buveyhîlerden Adadu'd-Dawla (949-983) ipekli kumaş yapımını tümüyle devlet tekeline almıştı. İran'ın ipek üretim merkezleri ham ipeği işlenmek üzere *Yezd*'e (Yazd) gönderirlerdi.[58] Yezd'de kendisi de ham ipek üretilirdi ve ipekli kumaşları dünyaca ünlü idi, Yezd İran'da önemli bir ipekli kumaş sanayi merkezi idi. Yezd'de dâru't-tirâz yoktu, başlangıçta pamuklularıyla ünlü idi. İpekli sanayi hurada XI. yüzyılda gelişmiş görünmektedir. Dut ağaçları ve üstün Yezd *dibâc*larından bu tarihten sonra söz edilir (İbn Balhî). Dibâcların ve tiftik-ipek karışımı kumaşı dünyaca ünlü idi (Sundus yeşil dibâci). Marco Polo, Yezd'de. *yezdi* diye ünlü ipeklilerden ve hunları yapan ustalardan övgü ile söz eder ve Yezd kumaşlarının her ülkeye gönderildiğini belirtir. Mustavfî, Yezdli ustaların maharetini över. Osmanlı pazarında (1640 Narh Defteri'nde ve kadı mahkeme sicillerinde) Yezd'ın *dârâyî, hatâyî, kutnî, şalı ve alacası* zikredilir (1640 tarihli Narh Defteri, Dizin 432). Yezd'ın değeri 1.000 altına satılan çok zengin işlenmiş halıları, Yezd kadifelerin XVI. yüzyıl sonlarında İngiliz R. Teixeira tarafından anılmıştır (O zamanlarda Kirman halıları ikinci, Horasân halıları üçüncü sırada anılmaktadır).

Bölgede Kazerûn, bir tekstil ticâret merkezi idi. Keten ve pamuklular müslin-dülbent dünyanın her tarafına ihrâç olunduğu gibi, kumaş balyaları devlet hazinesince kont-

[55] Serjeant, "Material for a History of Islamic Textiles up to Mongol Invasion", *Ars Islamica*, IX (1942), s. 54-105; N.A. Reath ve E.B. Sachs, *Persian Textiles*, New Haven: 1937 (pieces from Seljukid Anatolia).

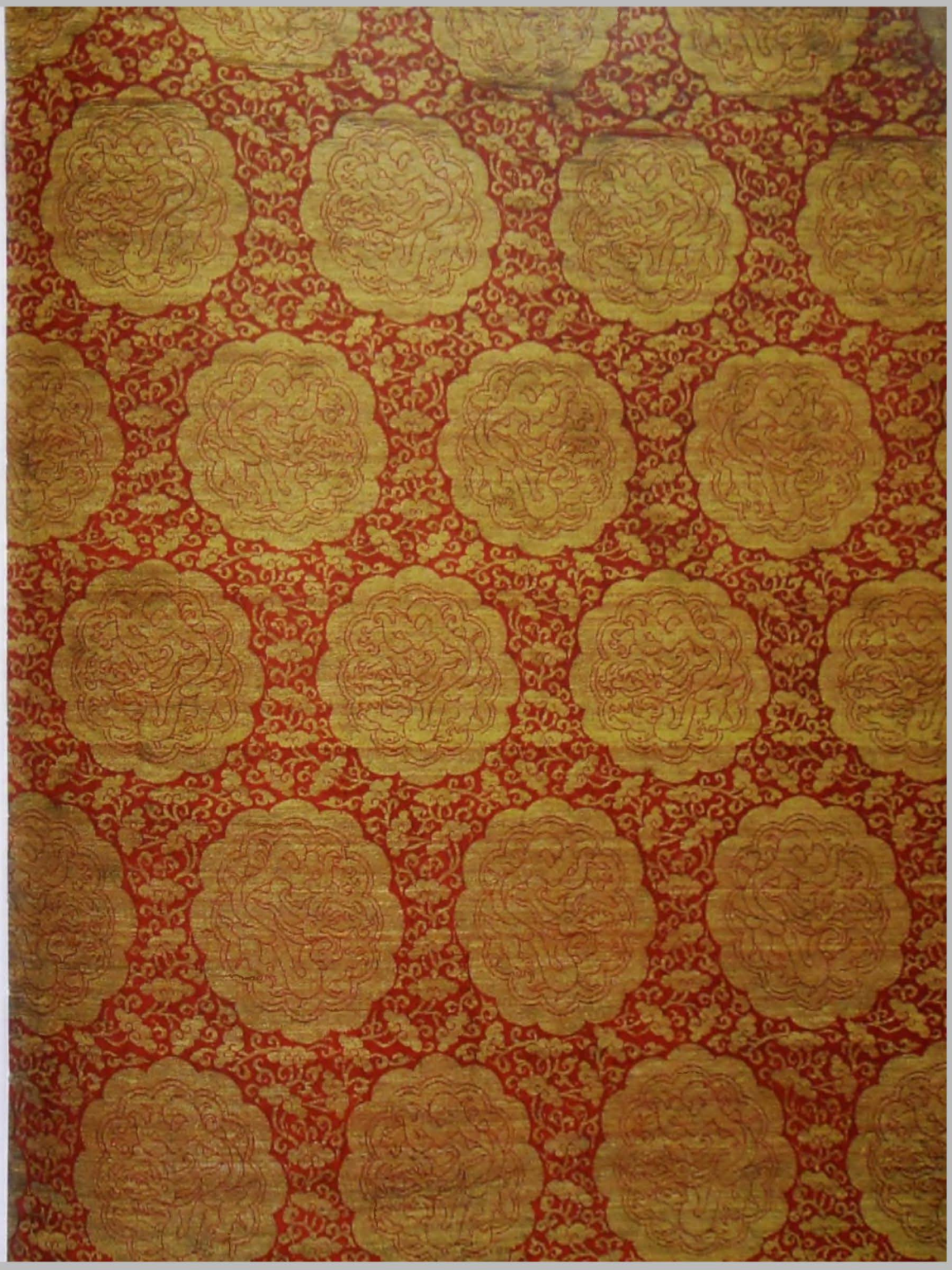
[56] Ebû Ishak İbrahim İstahri, *Kitâbu'l-Masâlik wa'l-Mamâlik*, ed. I. Afshar, Tahran: 1969.

[57] Bak. "Tirâz", *EI2*, s. 534-537; M. Behiştipur, *Tarihce-i San'at-i Nisâci-i Irân*, Tahran: 1943.

[58] J. Barbaro ve A. Contarini, *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, çev. William Thomas, ed. Lord Stanley of Alderley, London: 1873, s. 73.

[59] Akkoyunlu Ya'kub'un (1487-1490) II. Bayezid'e gönderdiği armağanlar arasında Yezd'de dokunan ipekliler: *katife-i muzalıhab*, çeşitli kemhalar, *kemha müzelıheb* ve *atlas* vardı (Topkapı Sarayı Arşivi, D. 10255); şehrin tarihi: I. Afshar, *Tarih-i Cedid-i Yazd*.

[yan sayfada] İpekli dokuma. Doğu İran, 13. yüzyılın ikinci yarısı-14. yüzyılın başı. Grassi El Sanatları Müzesi, env. no. 1901.1267

rol edilirdi. Balyalar damgalanır, dellallar dolaştırır, balya açılmadan elden ele geçerdi, şehir aynı zamanda keten ve pamuklularıyla ünlüydü (Mukaddesî). Fasâ'da ipekliler, hafif kaftanlar, halılar imâl olunmakta idi. Huzistan ve Fars kumaşları erken Abbasî hilâfetinde olduğu gibi Mısır'da Fatımî (910-1171) hazinesinde de rastlanmaktadır (Makrîzî).

Güney-İran'da Ahvaz, Şuştar, Sus ipekli kumaş sanayii bakımından ünlü şehirlerdi. Ka'be örtüsü, Şuştar'da Rûmî dibâctan yapılıyordu. Bölge bu sanatta, XI. yüzyılda hâlâ ünlü idi. İslâm dünyasında önemli bazı şehirlerde, Bizans'ta olduğu gibi, saray ve pazar için ipekli kumaş hazırlayan tirâz atölyeleri faaliyette idi.

Hil'at için ortaçağ İslâm dünyasında Farsca tirâz terimi yaygındı. Tirâz, hükümdarların giydiği, önemli kişilere bağışladığı, üzerinde kitabe şeklinde bir yazı bandı bulunan kaftan veya bu kitabe anlamına gelir. Bu âdetin menşei, kadîm İran ve Roma imparatorluklarına kadar izlenmektedir. Bizans tirâzı, Mısır ve Suriye'de Emevî hilâfetince taklit edilmiş görünmektedir. Al-Kalkaşandî, İskenderiye'de dâru't-tirâzdan söz eder. Roma-Bizans'taki bu âdetin, ipekli sanayiinin erkenden ileri bir düzeye eriştiği kadîm İran'dan geçtiği iddia edilir. Tirâz imâl eden atölyeler imparatorluğun çeşitli merkezlerinde faaliyette idi. Tirâz, sikke gibi, hükümdarın sembollerini taşır. Osmanlı'da ağır ipekli kumaştan hil'at, hükümdar otoritesini temsil eden ve bağımlı prenslere bir imtiyaz ve otorite sembolü olarak bağışlanan bir üst giysi anlamını korumuş ve Osmanlılarda bu âdet devam etmiştir.

Hilâfet döneminde Suriye; Bizans ve İran ile ipekli kumaş ticâretinde ve ipekli imâlâtında dünyaca ünlü idi. Haleb, ortaçağda uluslararası tekstil ticâreti merkezi idi. Haleb'de İran'ın ünlü Yezdî ipekliler de satılıyordu. 1212-1213'te İbn Şahne'nin bir kaydına göre,[60] Haleb'de ipekli atölyelerinden alınan vergi 80.000 gümüş dirheme yükselmişti. Bu şehirde bir Fatimî tirâz atölyesi vardı. Şam'da yapılan brokarlar, *Rûmî* (Bizans) kumaşını aratmayan önemli bir ihrac maddesi idi ve kalitece İran kumaşlarından aşağı değildi. İstahrî'ye (X. yüzyıl) göre, Bizans ile İslâm dünyası arasında mal alışverişi başlıca Trabzon üzerinden yapılmakta ve % 10 gümrük ödenmekte idi. Makbûl ipekli ve yünlüler, hayvanî "kırmız" boyası ile boyanırdı (Câhiz'e göre bu boya Endülüs ve Fars'ta çıkıyormuş). Kırmız boyasıyla boyama *Arminiye*'de yaygındı. Osmanlı döneminde boya, *Diyarbekir kırmızısı* diye ün salacaktır.

Ortaçağda Kuzey-İran'da Curcân, ham ipek üretiminde ve ihracında dünyaca ünlü idi. Bölgede çıkan Esterâbâd ipeği (İtalyanca *Stravai* ipeği) her devirde ününü saklıyacaktır. Ortaçağ ve yeniçağda Tebriz, İran'ın Batı'ya ipek ve ipekli ihracatında başlıca transit merkezi olacaktır. Tebriz'de özellikle *atlas* ve *hatâî* (Çin, Orta-Asya taklidi) denilen kumaşlardan söz edildiği gibi, üstün kalite sırmalı ipekli kumaş dokunuduğu da kaydedilmiştir (1280: Marco Polo). İbn Battuta (1330'larda) Tebriz'de kemha dokunduğunu kaydeder. Polo, Tebriz pazarında Cenevizlileri, Ermeni, Gürcü tâcirleri görmüştü. Azerbaycan'da Şirvan, Şamahi, Karabağ, Gence ipek üretimi yapan önemli bölgelerdi. Mukaddesî'ye göre, Azerbaycan'da Barda'a'da *Turkî* denilen pazara, etraf halkı ibrişim (ham ipek) getirip satarmış. Polo, Gilân'da (merkezi Reşt) ham ipek üretimi yapıldığını, üretilen ipeğin ve kadınların dokuduğu kemerlerin dünya pazarlarına gönderildiğini işâret etmiştir. Reşt'te daha X. yüzyılda kemha dokunduğu bilinmektedir. Bu bölgede Lâhicân'da çıkan *lahcî* ipek başka ülkelere ihrac olunuyordu. İtalya'da lahcî (*legge*) ipeği en iyi ipek çeşitleri arasında sayılıyordu. Gilân'ın ipeği daima en makbul ipek sayılmış ve her dönemde İran'da üretilen ipeğin en büyük kısmı Gilân'da üretilmiştir. 1669-1670'de İran'ın toptan ipek üretimi 2.870 ton tahmin ediliyor ve bunun 1.350 tonu Gilân'da çıkıyordu.

[60] Serjeant, *Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest*, Beirut: 1972, s. 139.

Safevî elçisi Tokmak Han, Topkapı Sarayı'nda Sultan III. Murad'ın huzurunda. Seyyid Lokman'ın Şehinşehnâme adlı eserinin I. cildinden. Safevi elçisi Osmanlı sultanına çeşitli hediyeler getirmiştir. Bunların arasında değerli kumaşlar da bulunmaktaydı. İÜK F1404, y. 41b-24a.

Ortaçağ'dan beri Gürcistan, önemli bir ipek ve ipekli sanayi bölgesi idi. Marco Polo'ya göre Gürcistan'da büyük miktarda ham ipek yetiştirilmekte idi ve altınlı ipekli kumaşlar dokunurdu, "kırmız" boyası da boldu.

IX-X. yüzyıllarda ipek üretimi, sanayii ve ticâreti üzerinde temel bilgilerimiz, bu yüzyıllarda yaşamış İslâm coğrafyacılarından, İstahrî (öl. 869), İbn Havkal *Hudûdu'l-'Âlem*. ve İbn Fakih'ten gelmektedir.[61]

Mogol istilâsıyla beraber Orta-Doğu İslâm memleketlerinde, Uygur yoluyla veya doğrudan Çin kemha motifleri görülmeye başladı.

Kadim İran'da ipekli imâlâtının üstün kalitesinden Heredotos ve Xenophon övgü ile söz etmişlerdir. Sâsânî hükümdarı II. Şapur (İS 310-379) ve I. Kubad'ın (Kawâd) Suriyeli dokuma ustalarını İran'a sürgünle getirip yerleştirdiklerini biliyoruz. II. Keyhosrev'in (590-628) kaya mezar kitabesinde kendisi İrânî ipek giysiyle temsil edilmiştir. Uzmanlar İran ve Bizans ipekli kumaşları arasında, nakışlarda karşılıklı etkiler tespit etmişlerdir.[62] Kadim İran (Sâsâniler) döneminde sarayın kontrolündeki ipekli kumaş atölyeleri. İslâmi dönemdeki adıyla dâru't-tirâzlar, İran'ın belli bölgelerinde ipekli kumaş imâlât merkezlerini oluşturmuştur. Değerli ipekli giysiler kullanımı sarayın ve sarayla ilişki içindeki seçkin sınıfın imtiyazı sayıldığından kadim İran'da ve Bizans'da kalite ipekliler devlet kontrolündeki atölyelerde imâl edilir ve hükümdarın adı ve sembolleri bu giysilere nakşedilirdi. Özel stilde nakışlarıyla özel bir ustalık isteyen bu imâlât[63] uzman ustaların bir atölyede kontrol altında çalışmaları ile ortaya çıkıyordu. Daru't-tirâz, bu nedenle saray kontrolunda kurumlar niteliğini İslâm döneminde de korudu (Osmanlı sarayının buna benzer kalite kontrolunü biz 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnâmesi'nde görebiliriz). Hükümdarın bağışladığı bu çeşit kaftan hil'atlar kişiyi asîl sınıfa sokuyordu. Osmanlı sarayında hil'at ve başka giysiler yapan saray hirfet atölyesinde 1.000'e yakın terzi çalışıyordu.

Gilan'a Irak ve Horasan'dan tüccâr ipek almaya gelmekte idi. Gilân'ın ünlü ham ipeği hakkında ilk kayıtlara ancak XIII. yüzyılda rastlamaktayız (Kazvînî, Abu'l-Fida) İran'da ipek üreten ve ihrâç eden öteki bölgeler, Tobasain, Cam ve Yezd (Yazd) ikinci plânda kalmış görünmektedir.

[61] Serjeant bu kaynakları tarayarak bu malzemeyi yayınlamıştır: ilkin *Ars Islamica* (cilt IX, X, XVI); sonradan aynı başlıkla bir kitap halinde yayınlandı: *Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest*, Beirut:1972.

[62] A. Poppe ve Ph. Ackermann, *A Survey of Persian Art*, Londra:1938-1939.

[63] Bak. "Tiraz", *EI2* (Serjeant), L. Bellinger, *Catalogue of Dated Tiraz Fabrics, Ummayad, Abbasid, Fatimid*, Washington: 1952.

3. Bizans ipek ticaret ve sanayii

BİZANS, ipekli sanayiini Roma'dan devralmıştır.[64] Bizans imparatoru, *basileus* için saray atölyelerinde altınlı, nakışlı ipekliler yapılırdı. İpek ticâreti üzerinde sıkı bir denetim uygulanıyor, devlet Çin'den gelen ham ipek ithalatından önemli gümrük geliri elde ediyordu. İmparator ve aristokratların giydiği ipekli kumaşlar, yüksek otoritenin sembolü olup kilise âyinlerinde yüksek ruhban tarafından da kullanılırdı. Bu âdet, Ortaçağ Avrupası'nda devam etmiştir (Daha sonraları İsveç'te yüksek ruhbanın merasim giysisi Bursa kemhasındandı). İpek ihracı izne bağlı idi ve yalnız belli kalitede ve miktarda ipek ihracına izni verilirdi. Altınlı ipekli hil'at, otoriteyi temsil ettiğinden imparatorluk içinde bu kumaşa sahip olanlar ayrıcalık temsil ederlerdi. Merasimlerde yüksek memurlar, derecesine göre belli bir ipekli kumaştan hil'at giyerlerdi. Halk bu kumaştan ancak aşağı kalitede olanları giyebilirdi. "Deri giyen barbarlar"a, yabancılara, genelde bu kumaşı almak yasaktı. İmparator, yabancı devlet başkanlarına ve kiliselere bu kumaşı, dostluk ve yakınlık sembolü olarak bir diplomatik araç gibi gönderirdi. Türk kökenli Bulgar Hanı Tertel'e 705'te *kayser* unvanı tanınmış, böylece imparatora özgü ipekli kumaştan hil'at ve erguvan renkli çizme verilmişti. Öteki Hıristiyan hükümdarlar bu imtiyaza layık görülmüyordu.[65] Bulgar-ili'ne, belli sayıda ipekli hil'at ihracına izin verilmişti. "Barbar" prenslere ipekli hil'at bağışı, bir nevi diplomatik tanıma anlamına geliyordu. XI. yüzyıldan itibaren onlar için bu yasak kalktı. Sıradan imâlâtçılar, ancak izin verilen tipte ipekli dokuyup satabilirdi. İmparator emrindeki esnaf dışında bu kumaşın yapımı ve ticâreti için izin alanlar, sıkı kontrol altında idi. İmparatora bağlı, saraydaki "emperyal esnaf", bir çeşit emek aristokrasisi sayılabilirdi. İmparatorluk kanunnâmelerinde onlara ve atölyelerine ait yönetmelikler mevcuttur (krş. s. 46, Saray hâssa ehl-i hirefi).

İmparator için sarayda hil'at yapan terziler, erguvan boyası vuranlar ve altın nakış yapanlar emperyal hirfetler arasındadır. Roma döneminde IV. yüzyılda bu esnaf sıkı bir nizam altında idi; sanat babadan oğula geçerdi. İmparator Heraklius'un (610–620) nizamları IX. ve X. yüzyıllarda dahi yürürlükte idi. "Emperyal" artistlerin nefis eserleri bugün modern müzeleri süslemektedir. İran Sasânilerinde âdet olduğu gibi, hil'at üzerine imparatorun amblemi konurdu (bak. s. 198, tirâz). Özel atölyelerde hil'ât yapan emperyal ustalar (*rapheioden*) sarayın bir kanadında çalışırlardı. Emperyal tekel, yedi yüzyıl değişmeden sürüp gelmiştir (Osmanlılarda, sarayda çalışan *hayyâtîn-i hâssa*).

Saray dışında, özel girişim olarak ipek ve ipekli dokumalarla ilgili beş esnaf grubu mevcuttu; ham ipekçiler, ipek eğiriciler, kumaş dokumacıları, boyacılar ve ipekli ithal malı satan tüccâr. Özel sektörde yapılan ipekliler ikinci kalite sayılır; pazarda satılır, veya ihrac edilirdi. Onlar genel esnaf yönetmeliğine tâbi idiler (bu esnaf ve kuralların benzeri Osmanlı döneminde de görülecektir).

İmal olunan kumaş, tamgalamaya tâbi idi. Bir sınıf kumaşçı, satış tekelini ellerinde tutmakta idi (esnaf hakkında tüm bilgiler, *Prefect* Nizamnâmesi'nden gelmektedir, krş. s. 246-248, Osmanlı'da hirfet ve ihtisâb kanunları). Bu nizamnâme, imâl ve satışı kontrol eder ve esnaf arasında fırsat eşitliğini uygulardı. Bizans'ta zamanla, serbest

[64] R.S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX–1 (1945), s. 1–42.

[65] Lopez, "Silk Industry", s. 36; R. Henning, "Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinerreich", *Byzantinische Zeitschrift*, 33 (1933), s. 295–312.

ticârete doğru bir eğilim baş gösterdi. İlerde Bursa'da göreceğimiz gibi, bu nizamnâmeye göre, eğiriciler (*spinners*) işçi olup doğrudan dokumacılara satamazdı; ham ipek tüccârına geri teslim etmek zorunda idiler. Eğiriciler, doğrudan tüccârdan ipek de satın alamazlardı. Onlar aşağı sınıf (Osmanlılarda *yamak*) düzeyinde idiler. Eğer bir işçi, köle sınıfında olmayıp yeteri sermaye biriktirmiş ise statüsünü değiştirebilir, meselâ *ip hamcı* olabilirdi. Yalnız dokumacılar, (*serikarioi*) işçi tutabilir, esir kullanabilirdi (kemha dokuma uzun zaman gerektirdiğinden Osmanlılarda, *mukâ'tabe* sözleşmesi yöntemiyle köleler tercih olunmakta idi. Sözleşmeye göre köle belli miktarda kumaş dokuyunca hürriyetini kazanırdı). Dokumacılar, tüm imâl sürecini kontrol ederdi; yani ipek satın alıp eğritme, dokuma ve satışı onların kontrolu altında idi. Aslında bu tekel, esnaf nizamına aykırı idi. Yapılan kumaşı ancak ipekli kumaş satıcıları (*vestiopratai*), satabilirdi (Dokumacıların bu tekelci kontrolu Bursa Osmanlı pazarında da görülür).

IV. yüzyılda ipek hammaddesi ithâlinde sıkıntı başgösterdi. İpek, Çin'den, İran üzerinden gelmekte idi; savaşlar, trafiği aksatıyor ve fiyatların fırlamasına neden oluyordu. Sıkıntının başka bir nedeni, devletin koyduğu sıkı düzenlemedi. İmparator, saray ipeklilerinin taklidini yasaklamıştı (Iustinianus dönemi: 527–565). Iustinianus, ipeğin lidresini çok aşağı, 8 *nomisina* (altın) olarak saptamıştı. Bu da ithalatı güçleştirdi.

İpekli ithalatçıları, (*prandiopratai*), Suriye ve başka memleketlere ait ipekliler ithal etme ve satma tekeline sahiptiler. Şehir *prefect*'i, nizamnâme ile bir esnafın ötekinin işini yapmasını önlemek ve alışverişin namusluca yürümesini sağlamaktan sorumlu idi (krş. Osmanlı ihtisâb kontrolu). Keza, prefect kumaşın yalnız kullanma izni olana satılmasını denetlerdi. İmparatora ait kumaşları yapmak yasaktı. Asillerin kendi atölyelerinde hil'at imâl etme izni vardı. Ham ipek tüccârı, Konstantinopolis dışında ipek satamazdı. Dokumacılar işçi, esir satamazlardı. Yahudiler, esnaf loncasına alınmazdı.

Yabancı tüccâr üç aydan fazla şehirde kalamazdı. Değerli madenler, demir ve silâh gibi stratejik maddeler, gemi plânları, esas gıda maddeleri, köleler ihracı yasak maddeler arasındadır (Osmanlılarda, değerli madenler, stratejik maddeler, buğday ve dahilde esnafın hammaddesi olan pamuk, balmumu gibi bazı maddelerin ihracı yasaktı). Sıkı tekel ve kontrollar, Iustinianus döneminde gündeme gelmiştir. Yabancı tüccâr ancak belli limanlarda veya yol kavşağındaki karakollarda iş yapabilirdi. Boğazlarda ve belli limanlarda, sayıları gittikçe artan gümrükler ihdas olundu. Bizans gümrük örgütü, Türklerce devam ettirilmiştir.[66]

Yabancı tüccâr, sıkı bir gözetleme altında tutulurdu. İpekli ihrac izni, diplomatik bir ayrıcalık anlamına geliyordu. İslâm devletleri, bu listede yer almakta idi. Müslüman tüccâr imtiyazlı olup çok miktarda Bizans ipek ve keten kumaşları ihracına izinliydi. Bagdad halîfesi, eski Pers şehinşâhları gibi, imparatorla eşit sayılırdı. Arapların Suriye ve Irak'ta imâl ettiği ipekliler, özellikle *kekolymena* (*kemha*?), parfüm, baharat ve şeker bu ticâretin başlıca konusu idi. Çoğu kez mallar trampa edilirdi. İstanbul dışında Trabzon bu ticâret merkezlerinden biri idi. İstahrî'ye göre "Rûm kumaşları, İslâm memleketlerine ithal olunan tüm nakışlı ipekliler, Trabzon'da satın alınıyordu". Yabancılardan yalnız Suriyelilerin İstanbul'da ikametlerine izin verilmişti.[67]

Yabancı tüccâr, İstanbul'da *mitata* denilen yörede oturabilirdi. Bizans kemhaları İran'da rağbette idi. Bu ticârette Ermeniler aracı idiler. Bizans'tan ilk kez imtiyaz koparan yabancı tüccâr, imparatora bağımlılığı tanıyan Venediklilerdi. 840 tarihli *pactum* ile Venediklilere, imparatorluk yol sisteminde dolaşıp ticâret yapma ayrıcalığı tanındı. Sonraları, onlar İstanbul'da *mitata*'da oturma izni aldılar ve İtalya'da Bizans

[66] Krş. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I, s. 195–204.

[67] Osmanlı döneminde Suriyeli tüccârın önemi hakkında bak. H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, 3 (1960), s. 131–147.

ipekli kumaşlarını satma imkânını elde ettiler. İtalya'da Pavia'da, Müslüman doğu ipeklileri de satılmakta idi. 1071'de Bizans Anadolu'da Selçuklu Türklerine topraklarının yarısını bırakmaya mecbur olunca, Venediklilere sınırlarını sonuna kadar açmak zorunda kaldı (1082). Venedikliler, ticârette âdeta Bizans'ın ortağı durumuna geldi.[68]

Ani Ermenileri Bizans ile İslâm memleketleri arasında aracı rolü oynayarak zenginleşmişlerdir. Uluslararası ticâret yolu Azerbaycan'da Aras (*Araxes*) Vadisi'ni izleyerek Ani'ye geliyor, oradan Kars ve Karin (Erzurum) üzerinden Trabzon'a ulaşıyor; oradan mallar İstanbul'a deniz yoluyla sevk ediliyordu. Şeddâdîler bu ticâreti himaye ediyordu. Selçuklu istilâsı üzerine (1064) Ani Ermenilerinden bir grup Kırım'a göçtüler.[69] Bizans döneminde Osmanlılar gelmeden önce Bilecik bölgesinde ipek yetiştiriliyor ve ipekli kumaş dokunuyordu.

[68] Lopez, "Silk Industry", s. 40.

[69] Y.A. Manandian, *On the Trade and Cities of Armenia*, Erivan:1933; V. Minosky, *Studies in Caucasian History*, London:1953, s. 104-106.

5. BÖLÜM Avrupa'da ipekli sanayii

[önceki sayfalarda]
Avrupa'dan ithal
kadife. TSM
13/1915.

1. İtalya ipek ithalatı, ipekli sanayii

F.E. ROOVER'E göre[1] XII. yüzyıla doğru Lucca'da ipek sanayii esaslı biçimde yerleşmiş görünmektedir. Champagne fuarlarında bu yüzyılda büyük miktarlarda ipekli satıldığını biliyoruz. İpek dokuması iyi yetişmiş işçi işi olduğundan bu mal Champagne pazarında arz edilmeden çok önceleri Lucca'da imâl edilmiş olmalıdır. Bir varsayıma göre, sanat Güney-İtalya'daki Yahudiler tarafından Lucca'ya getirilmiş olmalıdır. Sicilya'da ipek sanayii 1266'da Anjou'lar döneminde yerleşmiş ve hızla kaybolmaya gitmiştir. Belki Sicilyalı dokuyucular, Lucca'ya göçmüşlerdi. İpek, esaslı olarak Levant'tan ithal olunuyordu. İndigo (çivit) ve kökboya (*madder)* Levant'tan geliyordu. XII-XIII. yüzyıllarda Fransız ve Alman tüccârı ipekli satın almak için Champagne panayırına, XIV-XVI. yüzyıllarda Bruges ve Paris'e gelirlerdi. XIII. yüzyılda Lucca, Avrupa'da o zamana kadar bilinmeyen yeni örnekler yaratmada öncülük etti.

[1] F.E. Roover, "The Beginnings and the Commercial Aspects of the Luccese Silk Industry", *CIBA*, 1950, LXXX. s. 2906-2907.

İpek ithali sorusuna gelince, İtalya'da Calabria ve Sicilya'da üretilen ipek yetersizdi, bu ipekle yapılan üretim küçük bir yüzdede kalıyor; gereken ham ipek başlıca XIV. ve XV. yüzyıllarda İran'ın Hazar Denizi güneyindeki eyaletlerinden Gilan ve Gence'den ve Gürcistan'dan büyük miktarlarda ithal olunuyordu. Ham ipek, Taliş ve Lahicân'dan Karadeniz'deki Ceneviz kolonilerine geliyor, oradan deniz yoluyla İtalya'ya gidiyordu. XIII. yüzyılda İran'da Sultaniye'de depo edilen ipek oradan sevk olunmakta idi. XIII. yüzyılda Suriye ipeği büyük miktarda Lucca'ya ithal olunuyordu. Çin ipeği Lucca'ya nadiren erişiyordu. 1370'te bir Ceneviz tâcirin Lucca'ya binlerce lidre ağırlıkta *Catay* ipeği ithal ettiği kayıtlıdır. Gerçekte Lucca, ham ipeğin çoğunu Cenova'da satın alıyordu.

Bu dönemde Haçlılar elindeki Akka'dan (Suriye) Lucca'lıların ham ipek, şap ve baharat ithal ettikleri kayıtlıdır (Ham ipek *fardelli* veya *torselli* denilen uzun, dar balyalarda naklolunurdu. Yük hayvanları için iyi sarılmış 100 lidrelik balyalar kullanılırdı). İpeklilerin dokumasında tüccârın istediği dizayn izlenirdi. Papaların hazinesinde Lucca kumaşından giysiler bulunmuştur (Roover, "Luccese Silk Industry", s. 2911). Fransa'da ipek perdeler, yatak örtüleri envanterlerde kayıtlıdır. XIV. ve XV. yüzyıllarda Lucca'h ustalar şehirden ayrılıp Bologna ve Cenova'ya göçtüler. Yüksek kalite ve dizayn dolayısıyla Lucca bir süre daha kıral saraylarınca ve kilisece rağbetini sürdürdü. Lucca'nın hafif ipeklileri (*sarsenet, sendal ve tafatta*) Bologna'ya *satin, kadife, damask, tafella ve sendal* Venedik'e sevk olunuyordu.

Hafif ve daha ucuz ipeklileri saray, kilise ve soylular dışında halk alıyordu. Pahalı Lucca ipeklileri gümüş, altın ipeklilerle işleniyordu. Lucca'da sanatkârlar ve tüccâr hafif ve ucuz imâlâta karşı koydular. 1376'da kaliteyi yüksek tutmak üzere tüccâr nizamnâmesiyle maddeler eklendi (aynı şeyi Bursa İhtisâb Kanunu'nda Bursa'da XV. yüzyılda göreceğiz). Ucuz ipeklilere, aşağı kalite ipek veya keten kullanılıyordu. Lucca'nın yüksek kalite ipeklileri 1480-1550 döneminde kuzeyde Antwerp'te iyi bir pazar buldu ve gelişti. XVIII. yüzyılda Lucca ipeklileri, Rusya ve Osmanlı ülkesinde revaçta idi (Roover, "Luccese Silk Industry", s. 2913).

XVIII. yüzyılda makine gelinceye kadar Avrupa'da, *putting out* (*Verlag*) systemi yaygındı dokuma teknolojisi aşamaları, XV. yüzyıl Osmanlı sanayiindekinden farksızdı. Batı kilise ve saray hazine envanter defterleri (en eskilerden papaların 1195 tarihli evanteri), altınlı, gümüşlü özellikle Lucca yapımı ağır ipekli kumaşları içermektedir.

Bu envanterlerden Lucca menşeli *brokar* (kemha), *velvet* (kadife), *damask* (kemha), *satin* (atlas), *sersenet tabby* ('attâbî?), ve *tafetta* (tafta) kumaşlar kayıtlıdır (Roover, "Luccese Silk Industry", s. 2923). XIV. yüzyılda tek renk veya çok renkli birçok kadife çeşitlerini buluyoruz. Materyalleri eski Sasani, Bizans, Batı-İslâm (*West Saracen*) stillerinden ögeler içerdiği gibi; Çin, İran ve Gotik dizaynlar ve bazan tamamiyle orijinal motifler (*ideas*) de içerir. Venedikliler, Doğu kumaşlarını aynen taklit etmekteki becerileriyle öğünürler; Lucca'lılar ise Doğu dizaynlarını değiştirmeyi yeğlerler (Roover, "Luccese Silk Industry", 2925). İtalyan Rönesans ve Barok dönemlerinde çam kozalağı ve nar, tüm ipekli kumaşlarda moda olmuştu (Osmanlı etkisi ?).

Batı'da yönetimdeki seçkinler arasında pahalı ipekli kumaş kullanımının yaygınlaşması, canlı bir lüks ipekli dokuma sanayii yarattı ve Toskana'nın Lucca kenti, daha 1250'ler gibi çok erken bir tarihte, bu sanayiin Avrupa'daki ilk merkezi oldu.[2] İki üç yüzyıl boyunca Lucca tüccarı lüks mallarını, Roma, Brugges ve Londra gibi kentlerde, satışa sundu. Lucca ipek dokumacılarının üstün tekniklerini zamanla öğrenen Bologna, Cenova, Floransa ve Venedik, XIV. yüzyılda Lucca'nın rakipleri olarak yükseldiler. Bu arada, daha önce Doğu'da yaşanmış bir süreç, İtalya'da da gözlendi ve ipekli dokuma tekniklerinin yaygınlaşması, Lucca'lı dokuma ustalarının başka diyarlara göçüp yerleşmeleriyle el ele gitti. 1257'den sonra Çin, bol ve ucuz ham ipek kaynaklarını Batı'ya akıtmaya başladığında,[3] İtalyan sanayileri üretimlerini büyük ölçüde arttırıp talepteki gelişmeyi karşılayabildiler. Lopez'in deyişiyle, bu sırada Çin'den "sınırsız miktarda" ipek geliyordu.[4] O zaman Çin'in Avrupa'ya başlıca ihrac ürünü ham ipek olmuştu. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Çin ipeğinin Cenova noter kayıtlarından silindiğini[5] ve yerini hemen tamamen İran ham ipeğine bıraktığını görüyoruz. Mogol İmparatorluğu'nda baş gösteren karışıklıklar nedeniyle Çin ipeği eskisi gibi akmaz olmuştu. Cenova, doğrudan doğruya Tebriz'den veya Azak'tan (Tana) satın aldığı İran ipeğine, giderek tamamiyle bağımlı hale geldi.[6] İran ham ipeği, daha pahalı (ama aynı zamanda daha kaliteli) olmasına karşın, daha XIII. yüzyılın ortalarına kadar inen bir tarihte Cenovalılarca İtalya'ya ithal ediliyordu.[7] 1300'den itibaren, İtalyan ipekli dokuma sanayiinin tükettiği ham ipeğin çoğu, artık İran'ın Hazar kıyısı eyaletlerinden geliyordu. 1400 dolaylarına ait seyahatnamelerde Gilân, Şamâhî ve Karabağ, Kuzey-İran'ın en önemli ipekçilik yöreleri olarak gösterilmektedir.[8] İstahrî, daha X. yüzyılda, Gilân'daki Lâhicân'dan bir ham ipek üretim merkezi olarak söz etmiştir.[9]

İran Hazar Denizi ipek üretim merkezlerine ilk kez Cenevizliler dahil oldular, XIII. ve XIV. yüzyıl İtalyan kaynakları bu merkezlerden (Gilan, Mâzenderân ve Esterâbâd) ithal olunan ipekten söz ederler. İpek tekeli koyan Şâh Abbas zamanında (1587-1629) İran'ın ipek üretimi en yüksek noktaya erişti (Olearius'a göre 1637'de 1.994 ton, bunun 782 tonu Gilan'dan). 1670'e doğru J. Chardin, 22.000 balya (2.970 ton-bir balya 276 *pound*-lidre). Gilân, 1.350 ton, Şirvan 270 ton Mâzenderan 270 ton'dan bahs eder. XVIII. yüzyılda kargaşa döneminde yaşanan hızlı düşüşten sonra, (Gilân, 200 ton), XIX. yüzyılda üretim yeniden canlanmıştı.

İtalya'da zamanla ipek sanayii çok gelişti ve ham ipek ihtiyacı ziyadesiyle arttı. İlk ipek sanayı merkezi Lucca, yılda 100.000 lidreye (1 lidre= 384.840 gr) yakın ipek it-

[2] Roover, "Luccese Silk Industry", s. 2907-2930; G. Gorgiolli, *L'arte della Seta in Firenze*, Firenze: 1868

[3] Lopez, "China Silk in Europe in the Yuan Period", *JAOS* (1952), s. 72-76, 346-354.

[4] Lopez, "China Silk", s. 76; krş. Bautier, "Les relations economiques des occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge", ed. M. Mollat, Paris:1970, s. 289-291.

[5] Lopez, "China Silk", s. 74; krş. Bautier, "Les relations economiques", s. 291.

[6] Bautier, "Les relations économiques", s. 291.

[7] Lopez, "China Silk", s. 73.

[8] R.G. de Clavijo, *Emajada a Tamorlani*, ed. F.L. Estrada, Madrid:1943, s. 112.

[9] A.A. İstahrî, *Masâlik wa Mamâlik*, ed. İ. Afshar, Tahran:1969, s. 202-204.

İtalyan ipek kadifesinden dikilmiş kaftan. TSM, env. no. 13/500.

hal ediyordu. İpek sanayii bir ara harap olan Lucca'dan Ceneviz ve Venedik'e geçti. Sonraları Floranasa'da *arte della seta* (ipekli esnafı) çok gelişerek yünlü sanayii ile rekabet eder hale geldi. Bautier'ye göre Çin ipeğinin İtalya'ya gelişi 1257-1266 ve 1330-1338 dönemlerini kapsar.[10] Ortaçağda Avrupa'ya ithal olunan Orta-Doğu mallarının (şap, pamuk, balmumu, şeker, halı, cam eşya, Şam kılıçları, deri, kürk, bal, keten, parfüm, tatlı şarap)[11] başında İran ipeği geliyordu. XIV. yüzyıl sonlarında İtalyan kadifeleri, Orta-Doğu'da aranan mallar arasında idi. Aslında, İtalyan ipekli ve pamuklu sanayii; dokuma ve boyama teknikleri ve motiflerini çoğunlukla Orta-Doğu'dan (Suriye) almıştır.

Heers'e göre Cenova'da en önemli sanayi ipekli sanayii idi ve şehre büyük servet sağlıyordu. (O zaman Batı-Avrupa'da Fransa ve İngiltere'de ipekli sanayii yoktu). 1531'de şehirde 2.303 ipekli kumaş dokuyucusu vardı. Ceneviz'in Anadolu'dan ithal ettiği başlıca maddeler kumaş sanayiinde kullanılan şap ve ipekti.[12] Bu mallara ek olarak bu tarihlerde şarap (500 fıçı) ve pamuk önem kazandı. Ceneviz'de erkenden gelişen ipekli sanayii mamülleri Batı-Avrupa ülkelerine ihrac olunuyordu.[13] Endülüs ipeği, Cenova'da İran ipeğiyle rekabet halinde idi. İtalya'da ipekli sanayii mamülâtı ne kadar gelişmiş olursa olsun, Orta-Doğu'dan yüksek kalite ipekli kumaşlar ithalatı önemini kaybetmedi. 1339'da Ceneviz gemilerinde taşınan mallar arasında kemhalar (brokar) önemli bir yer tutuyordu.

Genelde, Mogol döneminde (1256-1336) Tebriz'in gerilediği iddiası doğru olmamalıdır; Tebriz'e İran'ın çeşitli bölgelerinden ipek ve Basra Körfezi üzerinden Hint baharatı gelmekte idi; o zaman Tebriz bir dünya ticâret merkezi durumuna yükselmişti.[14] Bu dönemde ipek ve baharat, İtalyan tüccârını bu pazara çekmişti. İlhanlılar döneminde Tebriz'de İtalyan tüccâr kolonileri faaliyette idiler.

İpek ve ipekli kumaşlar ticâreti, Ortaçağ devletleri için temsil ettiği siyasî sembolizm ve hazineye getirdiği büyük gelir dolayısıyla stratejik kararlarda önemli bir rol oynamış görünmektedir. Ortaçağda İtalyan tüccârı, İran ve Gürcistan ipeğini, Trabzon-İstanbul ve Astrahan-Azak üzerinden almakta idi. Hazar Denizi güneyinde ve batısında İran ipek üretim bölgeleri; Taberistân, Mâzenderân, Curcân, Gilân, Şirvân, Şamâhi'de yüksek kalite ipek üretilmekte ve ihrâç olunmakta idi. Özellikle, ince lifli Lâhican (*legge*) ve Astarâbâd (*stravai*) ipekleri en çok aranan ipeklerdi. Üreticiler, ham ipeği ihrac için Tebriz pazarına, yahut denizden Astrahan'a gönderirlerdi. Timur, 1390 seferinde Altınordu'daki ipek ticâret ve transit merkezleri Saray ile Astrahan'ı tahrip etti.[15] Öyle anlaşılıyor ki Timur, gümrük geliri için İran'da üretilen tüm ipeğin Tebriz'e gelmesini ve oradan ihracını istiyor ve Hazar eyaletlerinden Astrahan-Azak'a sevk edilen ipeği kaçak sayıyordu. Keza, Timur'un Altınordu'ya 1395 seferi ve İtalyan tüccârın uğrağı Azak'ın tahribi kuşkusuz, aynı sorunla ilgilidir. Bunun üzerine İtalya'da ham ipek fiyatları iki katına çıktı.[16] Öyle görünüyor ki, Timur, Kırım ve Bizans'ı İran ipek ticâretinden tecrid etme politikasını gütmekte idi. Genelde onun, Hıristiyan âlemine karşı aktif gazâ politikasını benimsediği doğrudur. Timur, aynı zamanda Bursa-Tebriz kervan yolunu kontrol altına aldı. Herhalde sonuçta, Batı'ya ipek ticâreti tamamiyle Timur'un kontrolu altına geçmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra Bayezid'in oğulları Çelebilerin, Timur'u metbû' (üst-hükûmdar) tanıdıklarını biliyoruz. Özellikle, İpek Yolu üzerinde Amasya ve Tokat'ı elinde tutan Çelebi Mehmed'in sikkelerinde Timur'un adını bastığı biliniyor. Öyle anlaşılıyor ki, Tebriz ipek kervanları 1402'den sonra da Amasya-Bursa yolunu tercih etmiş, Bayezid-Timur rekabeti sırasında kesilen bu yol açılmış olmalıdır. J. Heers[17] Ceneviz belgelerine göre, 1430'larda Tebriz Müslüman kervanları-

[10] Bautier, "Les relations économiques" s. 291.

[11] Tam liste: Pegolotti. La *Pratica della Mercatura*.

[12] J. Heers, *Gênes au XVIe siecle, activitié economique et problemes sociaux*, Paris:1961, s. 457.

[13] Heers, *Gênes au XVIe siecle*, s. 472.

[14] Bautier, "Les relations economiques", s. 289.

[15] Clavijo, *Embajada a Tamorlani*, birçok Venedikli tüccârın Astrahan'a, Şamahi ipeği almaya gittiğini kaydetmiştir (W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, Fransızca çev. F.Raynaud, Leipzig:1936, II, s. 377); Astrahan'a gemiler ve Azak'a ipek kervanları geliyordu (Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 189).

[16] W. Heyd, *Histoire du commerce*, s. 188-189.

[17] Heers, *Genes au XVIe siecle*, s. 457.

nın, İstanbul yerine Bursa'ya sık sık geldiklerini tespit etmiştir. 1405'te İspanyol elçisi İran'dan dönerken Tebriz kervanı ile Bursa'ya geldi. Bursa'da bu tarihlerde bir ipek bedesteni vardı ve Batılı tüccâr malları orada alıyordu. Bursa İpek Yolu üzerinde Amasya'da ipek sanayiinin hayli geliştiği, Kırım'a "Amasya Kemhaları"nın ihraç edildiğine arşiv belgeleri tanıklık etmektedir.[18] Amasya'nın zenginliği, kuşkusuz İran ipek kervan yolu üzerinde olmasına ve ipekli sanayiine bağlıdır.

Tebriz'de yerleşmiş Venedik ve Ceneviz ticâret kolonilerine, yerli hükümetler son verdiler (1341). Kırım'daki İtalyan kolonisi de aynı tarihlerde Altınordu hanının saldırısı karşısında kaldı. Bu sert tepkinin gerçek nedenleri bilinmiyorsa da, Cengiz Han soyundan ve Müslüman olan hanların, bu tarihte yerli Müslüman tâcirlerin rekabetini dikkate almış olmaları düşünülebilir. İpek ihracatında kervanların Trabzon Rum İmparatorluğu'nu bırakıp Kuzey-Anadolu karayolu üzerinden Bursa'ya yönelmeleri, bununla ilişkili olabilir. Şimdi, Müslüman İranlı tüccâr, ipeği güvenlik içinde bir Müslüman şehirden Bursa'ya getirmek imkânına erişmiş oluyordu. Pera'dan gelen Ceneviz tüccârı, Bursa'ya gelip ipek satın alabiliyordu. 1432'de B. de La Brocquiere, Bursa'da Ceneviz tüccârı görmüştü.

Timur'dan sonra Hazar Denizi-Astrahan yolunun kısmen canlandığı anlaşılmaktadır. G. Barbaro[19] (1436) Kuzey-Karadeniz Altınordu hanlığına ait step bölgesinden, Astrahan üzerinden İran'a binlerce at, deve ve öküz sevk edildiğini ve karşılığında baharat ve ipek gönderildiğini gözlemlemiştir. İtalyan seyyah, Azak'ın Timur tarafından kasten tahrip edilmiş olduğunu özellikle işâret eder. Fâtih döneminde (1451-1481) Osmanlılar Kuzey-Karadeniz Ceneviz limanlarını (Azak ve Kefe 1475, Kopa ve Taman 1479) ele geçirdiler. Sonuçta, Astrahan yoluyla İran ipeğini alan Azak (Tana) ve Kefe başlıca ipek pazarı rolünü kaybettiler. Tebriz-Bursa kervan yolu anayol oldu. Pera'da (Galata) üslenen İtalyan ticâret ajanları her zamankinden ziyade İran ipek kervanlarının taşıdığı ham ipeği Bursa'da almaya yöneldiler. XV. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da İskenderiye'de ipekli sanayii çöker.[20] O zaman 12.000-14.000 tezgâhtan ancak 800 tezgâh işliyordu. Herhalde İran ipeği artık gelmiyor, Bursa'dan İtalya'ya gidiyordu. Mısır'daki genel ekonomik çöküşün nedenini, Ashtor askeri sınıfın ekonomik kaynaklara el koyması olarak yorumlamaktadır.[21] Buna karşı Bursa'da, devletin *ihtisab* kontrollerine rağmen, ipek ticâreti ve dokumacılığı sivil kişilerin kontrolu altında idi. İleride Osmanlılarda askeri sınıfın ekonomik kaynakları kontrolu altına alması, aynı şekilde ekonomik duraganlık sebeplerinden biri olarak görülebilir.[22] J.-Maria Angiolello (1470), Astrahan'a giden büyük gemilerin Derbend'den hareket ettiğini,[23] fakat kendi zamanında bu trafiğin hayli küçülmüş olduğunu işâret eder. Bununla beraber o, İran'ın Hazar limanlarına kuzeyden çok mal ithal olunduğunu kaydetmiştir. 1490'larda Tatarlar ve Rus tüccârı, Kefe ve Astrahan'da faaliyette idiler;[24] A. Contarini (1476) Astrahan'dan Moskof tüccârının *Gesdi* (Yazdi) ipek kumaşları götürdüklerini ve bu kumaşların kürkle trampa edildiğini saptamıştır.[25] Moskof Büyük Knezi III. İvan Osmanlı padişahından ticâret imtiyazı elde etmek amacıyla elçiler gönderiyordu. 1552-1554'te IV. İvan İdil (Volga) havzasında Kazan ve Astrahan'ı işgal etti. Moskof Büyük Knezlerinin (1547'den sonra Çar) Bursa kemhalarından merasim giysileri bugün Moskova müzelerinde bulunmaktadır. Bu kumaş ve kaftanlar tabii Bursa'dan geliyordu.[26] Çok sonraları Rus çarı I. Petro (1689-1725) İpek Yolu'nu Osmanlı ülkesinden Rusya'ya çevirmek için çaba harcadı. İran'ın başlıca ipek üretim merkezi Gilan'ı bir süre işgal etti (1723). 1732'de Rus hükümeti, İngiltere'ye ipek trafiğini kolaylaştırmak amacıyla ipek ve ipekli kumaş gümrük resmini %b 10'dan %b 5'e indirdi.

[18] İnalcık, *The Customs Register of Caffa*. "Kemhâ Amâsî": s. 28, 29, 30, A27, A32". 18 kat 12.000 akçe (28); 1567'de Amasya'dan Bursa'ya ipekli sermek getirildiğine dair, Bursa Kadı Sicili: F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, vesika 290.

[19] Barbaro ve Contarini, *Travels*, s. 51.

[20] E. Ashtor "The Economic Decline of the Middle East during the Middle Ages", *Asian and African Studies* (Jerusalem), XV (1981), s. 253-286.

[21] Ashtor "The Economic Decline", s. 327-328.

[22] 1092/1680 tarihli ihtisab rusûmu defterinde (Atatürk Kitaplığı, İstanbul, *Cevdet Yazmaları* B.2) İstanbul esnafının oturduğu dükkanların büyük bir kısmının saray mensupları ve askeri sınıfın elinde olduğunu göstermektedir.

[23] Barbaro ve Contarini, *Travels*. Derbend-Astrahan yolunu kullandı; bu yol için keza bak. *Nüzhatü'n-Nâzir* H. 740/M. 1340, s. 199-200.

[24] Ortaçağ'dan beri Rusya, Bizans'tan ipekli kumaş ithal etmekte idi. Rus ketenleri güney memleketlerinde aranan bir maldı; bak. V.F. Rüziga, "Des Tissus de la Russie prémongole", *Byzaninoslavica*, IV (1932).

[25] Barbaro ve Contarini, *Travels*, s. 150-151.

[26] N. Atasoy, vd., *İpek*, İstanbul:2001.

2. Tebriz–Bursa İpek Yolu, Cenevizliler

AVRUPA'DA ipekli kumaş kullanımının ve ipekli dokuma sanayiinin yaygınlaşmasının İran ve Osmanlı ekonomilerinde kapsamlı etkisi küçümsenemez. Bu süreç, bu ekonomilerin gelişmesinin yapısal temelini oluşturmuştur. Her iki imparatorluk, kamu gelirleri ile gümüş stoklarının önemli bir bölümünü Avrupa ile ipek ticâretinden sağlar hale gelmiştir. Osmanlı devleti, ipek satışını kendi kontrolu altına almıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda esas olarak Amasya, Bursa, İstanbul, Bagdad, Mardin ve Diyarbakır'daki ipekli dokuma sanayileri, İran'dan gelen ham ipeği işliyordu. İran'ın kuzey eyaletlerinde, özellikle, Mâzendarân, Gilân ve Şirvân'da ipek üretiminin çeltikçiliği geriletecek genişlemesinin de temelinde, herhalde Osmanlı ülkesinde ve Avrupa'nın giderek artan ham ipek talebi yatıyordu.

XIV. yüzyılda dünya ticâret yolları şebekesinde baş gösteren devrimci değişiklikler zinciri,[27] yalnız ham ipek açısından değil; diğer Asya malları için de Bursa'yı, Doğu ile Batı'yı köprüleyen bir dünya pazarı haline getirdi (bak. s. 218-221). Bu sırada Mogol egemenliğindeki Tebriz dünya ticâretinde merkezi bir rol oynamaya başladı. Gerek Bagdad'ı, gerekse dünya ticâretinin Orta-Doğu'daki diğer merkezlerini gölgede bırakan kent, Tebriz Asya ticâretinin en büyük merkezi konumuna yükseldi. O zaman Tebriz'den çıkan ticâret yolu, Erzurum–Erzincan–Sivas anayol üzerinden ya Konya'ya, ya da Mogol döneminde Asya ürünlerinin esas ihrac limanı durumuna gelen İskenderun Körfezi'ndeki Ayas'a (Lajazzo) ulaşıyordu.[28] Konya'dan kervan yolları, Denizli'den geçip Ayasolug (Efes), Balat veya Antalya limanlarına varmaktaydı. Batı tüccârı, ipek ve baharat gibi değerli Asya ürünlerini işte bu limanlardan sağlıyordu.[29] *Pax Mongolica* (Asya–Avrupa yollarında Mogol Barışı) döneminde görülmedik bir gelişme gösteren bu uluslararası ticâret yolları şebekesi sayesinde Küçük Asya, dünya ticâretinin önemli transit merkezlerinden biri oldu ve büyük bir refaha kavuştu (Bu patlamanın çarpıcı kanıtı, aynı dönemde Selçuklu egemenliğindeki Anadolu'da kervan yolları üzerinde inşa edilen bir dizi anıtsal köprü ve kervansaraylardır).[30] Tebriz'e yerleşen İtalyan tüccârı ise, kendi lüks yünlü kumaşlarını burada, gerek İran ipeğiyle gerekse Hürmüz ve Bagdad üzerinden gelen Hint baharatıyla değişmek imkânına kavuştu.

1330'larda, dünya ticâretinin ağırlık merkezinin bir kere daha güneye, Kızıldeniz ile Memlûk egemenliğindeki Mısır ve Suriye limanlarına kaymasına karşın;[31] Asya malları, özellikle de ham ipek, Sultaniye–Tebriz'den Efes, Balat Antalya ve Trabzon gibi Anadolu limanlarına uzanan eski güzergâhı izlemeye devam edecektir. Tebriz'deki İtalyanların kılıçtan geçirilip kentten atılması (1340–41) ve 1343'te Altınordu Hanı Canibek'in Cenovalılarının elindeki Kefe'yi kuşatması ardından, Cenovalılar İran'dan ipek ikmali için artık Trabzon'dan Pera'ya, veya Konstantinopolis'e uzanan yola bel bağlamak zorunda kaldılar; bu da Pera-Konstantinopolis'in ticari etkinliğini canlandırdı. Pera'yı Cenova'nın esas antrepo-su konumuna yükselten bu yeni durum, herhalde Bursa'nın da İran ham ipeği için önemli bir pazar haline gelmesinin zeminini hazırlamıştır. Nitekim Cenovalılar, kapitülasyon olarak bilinen ilk ticâret ayrıcalıklarını, Osmanlı sultanı Orhan'dan 1352'de kopardılar.

[27] Bautier, "Les relations economiques", s. 280-292.

[28] Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 74-92; Bautier, "Les relations économiques", s. 280-286.

[29] Pegolotti, *Pratica della Mercatura*, index: bak. *Turchia, Altoluogo, Seta della Palatia*; C. Cahen, "Le commerce Anatolien", *Mélanges du Moyen Âge*, Paris:1951, s. 317–25; Heyd, *Histoire du commerce*, I, s. 534–554.

[30] K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray*, I–II, Berlin:1961; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar* ; köprüler için bak. aşağıda: *İpek Yolları*.

[31] Heyd, *Histoire du commerce*, I, s. 544–545; Bautier , "Les relations économiques", s. 285; Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, Princeton:1970, s. 3–102.

Öte yandan, İtalyanların 1341'de Tebriz'den kovulmasıyla birlikte Hazar Denizi–Astrahan–Tana İpek Yolu da yeni bir önem kazanmış görünmektedir.[32] Cenovalılar, İran ham ipeğini ya Azak'ta (Tana), ya da genişleyen ipekli dokuma sanayileri ve ticâretleri için yaşamsal önem kazanan Kefe'de teslim alıp, deniz yoluyla Cenova'ya naklediyorlardı (bu arada Cenova gibi Kefe de, İran ipeğiyle beslenmesi sayesinde, XV. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile ünlü ipekli kumaş ürünlerini ihrac etmeyi sürdürerek hatırı sayılır bir ipekli dokuma sanayiine kavuşmuştu).

Yukarıda andığımız gibi, 1395'te Timur'un Astrahan, Saray ve Azov (Azak) gibi ticâret merkezlerini bilinçli ve kasıtlı olarak yakıp yıkması kayda değer. Timur'dan önce Tebriz'in ham ipekten alınan gümrük (*tamga*) resminden sağladığı gelir 1341'de 300.000 gümüş dinarı buluyordu ki, bu, bütün tamga gelirleri içinde en yüksek olanıydı.[33] Altınordu'da patlak veren uzun taht kavgalarında, Batu Han'ın haleflerinden her birinin, rakip boyları etrafında toplayıp mücadeleye girmesi, Doğu-Avrupa bozkırını kervanlar için tehlikeli bir hale getirmişti. Ama, 1520 gibi geç bir tarihte bile kervanların Astrahan–Tana yolunu izliyor olmasına karşın,[34] açıkur ki, bu güzergâh Timur'un indirdiği darbeden sonra önemini yitirmişti. Üstelik, o sırada Bursa artık dünyanın en önemli ham ipek pazarlarından biri haline gelmişti ve Pera'da üslenen, Osmanlılarca da kayırılan Cenovalılar, bu piyasadan diledikleri kadar ipek alabiliyorlardı.

İranlı ham ipek tüccârı, elde ettikler nakit para ile Bursa'da her çeşit mal alımına giriştiklerinden, bu ilk Osmanlı başkanti İran'a yapılacak her türlü ihracatın antreposu haline geldi. İran tüccârı Bursa'dan Batı yünlülerinin yanı sıra, Basra Körfezi'nden gelme incilerl, Mısır ve Kıbrıs'tan gelme şekeri, hatta Hindistan'dan gelme baharatı da satın alıyordu.

Bursa'nın ipek ticâretindeki rolü, 1352–1453 döneminde Cenevizliler ile Osmanlılar arasındaki yakın işbirliğini de açıklar. Osmanlılar, Anadolu şap madenlerinden (Gediz, Foça) gelen şapın son derece kârlı ticâret tekelini Cenovalılara vermişlerdi. Orhan, Bizans–Venedik–Aragon ittifakına karşı Pera'ya ve Ceneviz donanmasına yardım etmiş ve 1352'de bir kapitülasyon vermiştir. 8 Haziran 1387'de Yenişehir (Maillana) sarayında yenilenen Osmanlı–Ceneviz dostluğu ve işbirliği yalnız sıkı ticari işbirliği bakımından değil; Osmanlıların Avrupa yakasında yerleşmesi ve fetihlerini koruması açısından son derece önemli olmuştur. İlk ittifak veya işbirliği, 1351–1355 döneminde Venedik–Bizans–Aragon İttifakı'nın Ceneviz'e karşı savaşı sırasında gerçekleşti. Orhan, 1351–1352 kışında Cenevizlilere ticâret güvencesi bağışlayan bir *'ahdnâme* (kapitülasyon) vermiştir. Prensip itibariyle bu gibi 'ahdnâmeler yalnız dost ülkelere verilirdi.[35] İstanbul Boğazı'nın Yoros'tan Üsküdar'a kadar Anadolu sahilini elinde tutan (Bizans'a karşı 1329 Pelekanon-Gebze savaşı akabinde) Orhan, bu savaş sırasında Ceneviz ile bir müttefik gibi hareket etmiş; Ceneviz Perası'nın savunması için bin okçu göndermiş, Ceneviz donanmasının Osmanlı ülkesinden yiyecek ve sair ikmal yapmasına izin vermiş, Boğaz'daki limanlara sığınmalarını sağlamıştır. Kayda değer ki, Cenevizliler Bizans'a ait Marmara Heraklea'sında (Eregli) saldırdıkları tarih (1352), Süleyman Paşa'nın Tsympe'de (Umurbeyli liman kalesinde) yerleşmesiyle aynı yıla rastlar. Osmanlılar, bu köprübaşını elde ettikten sonra Trakya'ya yoğun bir göç ve yerleşme hareketine giriştiler. Türklerin, Boğazlardan Trakya'ya geçişine engel olmak Bizans'ın başlıca kaygısı idi. Bu konuda Bizans, Venedik ile işbirliği yapmakta idi. Osmanlılar, 1352'den itibaren Trakya'da devamlı yerleşme ve fetihlere giriştiği dönemde, özellikle I. Murad zamanında Boğaz'dan geçişte Ceneviz gemilerinin işbirliğinden daima yararlandılar.

[32] Hautier, "Les relations économiques", s. 287.

[33] Mâzandarânî, *Dir Rasâlâ-ye Falâhiyyâ*, s. 58–59.

[34] H. İnalcık, "The Khan and the Tribal Aristocracy", *Harvard Ukranian Studies*, X, s. 464.

[35] Bu belge şimdiye dek bulunamamıştır. 1351–1352 kapitülasyonu hakkında kaynaklar için bak. Fleet, *European and Islamic Trade*, s. 11, not 28. Ahdnâmeler hakkında bak. "Imtiyâzât" *EI2*. (H. İnalcık).

1387 Haziran ayında Yenişehir'deki sarayında I. Murad, Pera'dan gelen Cenevizli delegeleri vasıtasıyla Cenova Cumhuriyeti'yle 1352 kapitülasyonlarını yeniledi.[36] Bu belge, Orhan ve Murad dönemlerinde Cenevizlilerle sıkı siyasi ve ekonomik ilişkiler üzerinde bizi aydınlatmaktadır. İkinci önemli bağ, Pera-Bursa arasında sıkı ticâret ilişkileridir. 1387 'ahdnâmesi bu noktada değerli bilgiler sağlamaktadır. Bu belgede Osmanlı tebaasının (Türkler ve zimmî Rumlar) Pera'da mal satmakta ve satın almakta oldukları açıklanmakta.

'Ahdnâme gümrük ödemelerinde Cenevizlilere ayrıcalık tanımakla, Osmanlı tebaası 100 hyperperlik eşya için yalnızca sekiz *karat* ödemektedir. K. Fleet, bu resmi, *tolta censarie* "brockerage tax" ve gümrük (commerchium) olarak tespit etmiştir.[37]

Ceneviz ve Venedik arşiv malzemesi I. Murad dönemi için hayli ilginç ayrıntılar sağlar. 1387 antlaşmasında görüşmeleri yürüten Perali Giovanni Demeroda'dır. Bir Ceneviz noter kaydında Giovanni Demeroda, Germiyan şap imtiyazına sahip görünmektedir.[38] Demek, en erken bu tarihte şap üretim merkezleri Osmanlı kontrolundadır.[39] Pera'da, pazar *bâc*'ı gelirinden sorumlu bir Osmanlı temsilcisi de yerleştirilmişti.

Bursa'da ham ipekten alınan mîzan (terazi) vergisinden sağlanan toplam gelir (üç yıllık iltizamlar itibariyle, milyon akça olarak)[40]

yıl	toplam gelir	
1487	6,00	
1508	5,45	
1512	7,35	Gelibolu'nun mîzan vergisi geliri dahil
1513	7,30	
1521	2,10	1514-20, I. Selim'in ipek ambargosu
1523	3,00	
1531	3,10	
1540	2,90	
1542	3,80	
1557	4,20	
1558	4,10	
1577	2,38	1578 İran Savaşı
1598	4,55	İran Savaşı
1606	5,20	İran Savaşı
1638	3,12	İran Savaşı

Pera ile Bursa arasındaki ticâretin ve müşterilerinin, 1432'den 1500'e dek değişiklik göstermediğine, B. de La Brocquière (1432) ve Fr. Maringhi (1500) tanıktır. Öte yandan, 1415'ten beri sultana harâc vermekte olan Sakız Cenovalıları da, Bursa ile canlı bir ticâret sürdürüyorlardı. Sakız tüccârı, Bursa'ya büyük miktarlarda mastika (sakız) getirip karşılığında ham ipek alıyordu. Sakız'da önemli bir ipek sanayii gelişecektir (bak. s. 250-251, "İthal İpekliler" tablosu).

[36] Fleet, "The Treaty of 1387", s. 13-33.

[37] Batı-Anadolu Beyliklerinde XIV. yüzyılda gümrük % 2'dir. Bu oran Fâtih döneminde % 2'den % 4 ve % 5'e çıkarılmıştır. Simsarlık ve gümrük için bak. R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kanunname-i Sultânî*, indeks. Batı Anadolu Beyliklerinin istilâ edilen I. Bayezid, 1390'da Ceneviz için de gümrüğü 1 hyperper'e çıkardı. Pera hududatı bu beyliklerden almakta idi.

[38] Fleet, "The Treaty", s. 123.

[39] Antlaşmanın onaylanmasında ileri gelen iki Osmanlı devlet adamı "Cassano Bassa" ve "Tomortassio" tanık olarak hazır bulunmuşlardır. Birincisi, Yeniçeri Ağası Hasan Ağa, ikincisi Rumeli Beylerbeyi ünlü Kara Timurtaş Paşa'dır. 'Ahdnâme *Mailland*'da imzalanmıştır. Bu ad, Yenişehir'in Rumca adıdır.

[40] M. Çızakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *JEH*, XL. bak. aşağıda *Ekler* II: *Belgeler*: I-XI.

XV. ve XVI. yüzyıllarda İran'dan Bursa'ya gelen ipek tüccârının ezici çoğunluğunu, Farsî-Azeri Müslümanlar oluşturuyordu. Çoğu Tebriz, Şamâhi, Saad-Çukuru, Gilân ve Şirvân'dan olmakla birlikte, aralarında Yezd, Şîráz, Kazvîn, Kazerûn, İsfahân, Kâşân ve Sebzavâr'dan olanlar da vardı. Tebriz gibi Bursa da, İranlı tüccâr ve sarrâfların veya ortaklarının karargâhı olmuştu. Bunlar ya İtalyanlarla Bursa'da doğrudan temas kurup iş yapıyor, ya da kendi temsilcilerini Balkanlar'a ve İtalya'ya yolluyorlardı.[41]

[41] Bu konuda Bursa sicillerinden yayınladığımız belgelere bakınız: TİK *Belgeler - Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, X, XIV; Florensalılar için bak. İnalcık, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 230-241

3. Tebriz–Bursa: Kuzey-Anadolu İpek Yolu

BURSA, İtalya tüccârı için başlıca ihrac merkezi haline gelmeden önce, ipek yükleri Tebriz üzerinden Trabzon'a gelliyor; oradan deniz yoluyla İstanbul'a nakledilliyordu. Akdeniz için ikinci transit merkezi Halep idi. Ayrıca İlhanlılar döneminde (1256–1336) İskenderun Körfezi'nde Ayas (Lajazzo) başlıca transit merkezi idi.[42]

Tebriz-Bursa ipek kervan yolunun ne zaman bir anayol haline geldiğini kesin olarak tespit edemiyoruz. Daha Sultan Orhan (1324–1362) döneminde Osmanlılar kuzey yolu üzerinde Akyazı'yı almış, Bolu İstikametinde fetihler yapmış, 1354'te Ankara'yı ülkeye katmış ve I. Murad (1362–1389) ve Yıldırım Bayezid (1389–1402), Kastamonu-Osmancık-Merzifon-Amasya-Tokat yolu üzerinde ta Erzincan'a kadar fetihler yapmışlardır.[43] Kastamonu beyliği işgal edilmiş, Kızılırmak üzerinde stratejik önemde Osmancık kalesi feth olunmuştur (793/1391). İki yıl sonra Amasya, Osmanlı egemenliğini tanımış, önemli bir ipek ticâreti ve sanayi merkezi olan bu şehirde Yıldırım Bayezid, oğlu Çelebi Mehmed'i sancak beyi olarak yerleştirmiştir. Daha ilerlde bu yol üzerinde önemli yol kavşağı Erzincan, Bayezid ile Timur arasında mücadele konusu olmuş; Ankara Savaşı'nda (1402) Bayezid'in tutsak düşmesi sonucunda, Anadolu Timur'un egemenliği altına girmiştir. O zaman Çelebi Mehmed, Amasya Bölgesinde Türkmen beyleriyle mücadele ederek kontrolunu güçlükle koruyabilmiştir.[44]

İpek yolu üzerinde en önemli merkezlerden Tokat, Kadı Burhaneddin bertaraf edildikten sonra, 1399 yılında Osmanlı ülkesine katılmış bulunuyordu. Fetret döneminde (1402–1413) Tokat, Çelebi Mehmed elinde kaldı; Amasya-Tokat bölgesinde yerli Türkmen beylerinin egemenliğinin kırılması ve tüm Osmanlı kontrolunun yerleşmesi ancak 1420–1428 döneminde Yörgüç Paşa'nın yönettiği harekât sonunda mümkün olabilmiştir.[45] 1402 Timur olayından sonra Bursa-Tebriz İpek Yolu üzerinde Amasya-Tokat tam anlamıyla Osmanlı kontrolu altında olmamakla beraber, Tebriz ipek kervanları bu yol üzerinde, eskiden olduğu gibi, işler görünmektedir. 1396'da Osmanlılar eline tutsak düşen J. Schiltberger, *Wursa*'yı (Bursa) hatıratında Orta-Doğu'daki en önemli ipek ticâret ve sanayi merkezleri arasında kaydetmiştir.

1334'te İbn Battuta'nın, İznik'ten Kastamonu'ya giderken izlediği yol, Bizans döneminde Doğu'dan İznik'e gelen eski anayol olmalıdır (İkinci yol: Ankara-Beypazarı-Nallıhan-Göynük). Yol, İznik'ten Sakarya üzerinde Mekece'ye gelir, oradan kuzeyde Geyve'ye çıkar. Geyve'den güneye yönelerek Yenice'ye (Taraklı Yenicesi) iner, Göynük Suyu Vadisi'ni (*vâdi-kabir*) izler, Gönük'e varır (O zaman Göynük, Orhan Beg'e bağlı bir tekvur idaresinde küçük bir şehir olup safran üretimi ve ticâreti yapılıyordu). Göynük'ten *Muturni*'ye (Mudurnu) giden yol sarp dağlık bir yoldur. İbn Battuta (1334), bu dağlık bölgede bir Türkmen köyüne varır, oradan dağlık bölgeyi kılavuzla geçer, ırmağı izleyerek Mudurnu'ya varır. Bundan sonra yol ıssız bir bölgeden geçmektedir; seyyahımızı sonunda bir derviş zaviyesi rahatlatır. Zaviyeler o dönemde, yolcular için

[42] Heyd, *Histoire du commerce*, II; Index: *Alep*po, *Lajazzo*; B. Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara:1957.

[43] Bu fetihler, Kastamonu Beyi İsfendiyar ve Sivas sultanı Kadı Burhaneddin ile çetin mücadeleler gerektirmiştir (1383–1392) bak. "Murad I", DVIA; başlıca kaynak: Aziz Esterâbâdî, *Bezm u Razm*; "Bayezid I", *EI2* (H. İnalcık).

[44] Bak. "Mehmed I", *EI2* (H. İnalcık).

[45] Ayrıntılar için bak. Neşrî, *Kitâb-i Cihannümâ*, I, ed. F.R. Unat ve M.A. Köymen, Ankara:1949, s. 366–418.

bir misafirhane rolü görmekte idi. Bu işi kervanlar için, kervansaraylar görmekte idi. Daha sonraki yıllarda gittikçe işlek bir hal alan bu yol üzerinde Taraklı, Göynük, Mudurnu ve Bolu'da kervanlar ve yolcular için kervansaray ve hamamlar yapıldığını saptamaktayız. Bolu yakınında Bel Deresi nahiyesindeki kervansaray bu yol üzerindeki bir sıra kervansaraydan biridir.

Taraklı Yenicesi ve Göynük'ü ilhaden Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa, Göynük'te bugüne kadar gelen önemli vakıf eserleri bırakmıştır; câmisi ve hamamı (inşa tarihi 1331-1335) bugüne kadar gelmiş olup kasabanın daha o zamanki önemine tanıktır.

XVII. yüzyılda Taraklı Yenicesi'nde Evliya Çelebi'nin tespit ettiği hamamı ve beş adet han, bu küçük kasabanın kervan yolu üzerinde yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak durumunda bulunduğunu kanıtlar.[46] Süleyman Paşa, Göynük etrafında birçok çiftlik ve mezraayı şeyh ve fakihlere vererek bölgenin şenlenmesine çalışmıştır.[47] Göynük'te Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı büyük vakıf hamam, kuşkusuz kasabaya inen kalabalık kervan halkı için yapılmış olmalıdır.[48] Hamam, Müslüman yolcular için en önemli hayrattandır ve yolcular para ödemeden yararlanır. Orhan döneminde halkı, bir hane müstesna, tamamıyla Rumlardan ibaret olan Göynük'ün[49] nüfusu, XVI. yüzyılda tamamiyle Müslüman'dır (1486'da 9 mahalle, 239 hane ile bir subaşı merkezidir).

İbn Battuta'yı seyahatinde izlemeye devam edelim: Arap seyyahı, Mudurnu'dan Bolu'ya Filyos ırmağını güçlükle geçerek vardı. İznik'te ve Göynük-Mudurnu arasında derviş zaviyeleri ona ve yanındakilere kış mevsiminde sığınma ve dinlenme imkânı veriyordu. Yolculuk sırasında önemli bir soygun görülmedi. Arap seyyahını bu yolculuğunda tehlikeli durumlara sokan akarsulardı.

Bolu'da, İbn Battuta'nın kafilesini bir ahi zaviyesi misafir etti. Arap seyyahı, onları şu sözlerle övmekten kendini alamıyor: "Yabancılar için bu ahi ve adamları, ne kadar asalet sahibi ne kadar özverili, ne kadar merhametli ve muhabbetli, ne âlicenab kişilerdir. Bir yabancının gelişi onlar için sanki akrabalarından en sevgili biri gelmiş gibidir".

Seyyahımız Bolu'dan Gerede'ye vardı, Gerede'yi, "geniş caddeleri ve pazarlarıyla bir ovada kâin büyük ve güzel bir şehir" (wa hiya madina kabîra) olarak tasvir eder. Oradan seyyahımız Burlu (Safranbolu) üzerinden Kastamonu'ya erişti; Kırım'a gitmek üzere Sinop'a gitti.

Tebriz'i Bursa ve Haleb'e bağlayan yolları Franz Taeschner ayrıntılarıyla incelemiştir.[50] Tebriz'e, Mogollar zamanında Konya-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum yolu üzerinden gidilirdi. Osmanlı padişahları doğu seferlerinde (I. Selim ve I. Süleyman 1514, 1534, 1547'de, sonradan Mustafa Paşa 1578'de, IV. Murad 1635'te) bu yolu izlediler. Bursa'dan doğuya giden Göynük-Mudurnu kuzey yolu, İznik-Yenişehir'den gelen İstanbul yoluyla birleşiyor ve Eskişehir-Sivrihisar üzerinden Ankara'ya varıyordu.

Ankara'dan doğuya iki yol izleniyordu: Biri Çorum-Amasya-Tokat yoludur (Timur 1400'de ve Fâtih Mehmed 1473 seferlerinde bu yolu izlemişlerdi). 1555'te elçi Busbecq ve Dernschwam bu yolla Amasya'ya varmışlardı. Ankara'dan güneye giden yol Akşehir üzerinden Kayseri-Sivas'a, Sivas'tan Erzurum'a varıyordu. Bu güney yolu Azerbaycan'a giden ikinci yoldu, Tebriz ipek kervanları, XV-XVI. yüzyıllarda kuzeyde kestirme Erzurum-Tokat-Amasya yolunu tercih ediyorlardı. Göynük-Mudurnu-Bolu-Gerede-Merzifon-Niksar eski İpek Yolu Akşehir'de (Suşehri) güneyden gelen anayolla birleşiyordu.[51] Bolu-Amasya kervan yolu, II. Bayezid döneminde imparatorluğun doğuya giden ana caddesi olarak görünüyor.

[46] S. Toprakçeşmeler, "XVI. yüzyılda Göynük ve Yenice i Taraklı Kazaları", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir: 1994.

[47] Bak. *Hudavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, ed. Ö.L. Barkan ve E. Meriçli, Ankara: 1988, s. 580-587.

[48] Hamam kitabesi, "'amara hâz'al-hammâmu'l-mubârake al-emîru'l-kabîr..... Sultan Bayezid b. Murad b. Orhan halladal'Allâhu dawlatahu fî arba'a wa samâna wa sab'amia (784)".

[49] İbn Battuta, *The Travels*, çev. H.A.R. Gibb, s. 456.

[50] *Das anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, I-II, Leipzig: 1924-1926; F. Taeschner, "Die Entwicklung des Wegenetzes und das Verkehres im Turkischen Anatolien", *Anadolu Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. I-2 (1959), s. 169-193.

[51] Taeschner, "Die Entwicklung", s. 181.

Taeschner'in araştırmasına göre, kuzey kervan yolu güzergâhı, 1650'den sonraları yön değiştirir; yeni istikamet, Göynük-Mudurnu'ya uğramadan Sapanca-Düzce üzerinden doğru Bolu'ya kavuşur. Amasya ve Niksar'ı bir yana bırakıp Akşar Ovası'ndan Karahisar-i Şarkî ve Aşkale üzerinden Erzurum'a varır. İstanbul'dan Ankara'ya giden yol ise, Eskişehir üzerinden giden eski yolu bırakır; Sabanca-Geyve-Göynük-Beypazarı üzerinden Ankara'ya varır.

Özetle, tarihî eski Osmanlı İpek Yolu, Göynük Suyu Vadisi'ni izler, Bolu'dan sonra Gerede-Tosya-Osmancık üzerinden Amasya'ya varır ve Kelkit Suyu Vadisi'ni izliyerek Erbaa-Koyulhisar üzerinden Erzincan'a erişir. Osmanlı ticâret, sanayi ve devlet hazinesi için hayatî önem taşıyan Tebriz-Bursa İpek kervanlarının güvenlikle gelebilmesi için alınan önlemler arasında, Sakarya ve Kızılırmak nehirleri üzerinde yapılan anıtsal iki büyük köprü de vardır. Gerçekten II. Bayezid devri ipek kervanlarının en çok ipek getirdiği dönemdir. Köprülerin birincisi Osmancık'ta Kızılırmak üzerinde 889/1484 yılında başlanan büyük köprüdür.[52] On beş gözlü taştan bu büyük köprü (uzunluğu 250 m, genişliği 7,50 m) hakkında Evliya Çelebi, "bir cisr-i metîn ve bir peli hôb-zemindir ki cihânda misli bulunmaz" sözleriyle köprünün azametini ifadeye çalışmıştır. Köprünün inşası beş yıl sürmüştür. İkinci büyük köprü, Geyve Köprüsü'dür. Evliya Çelebi Geyve köprüsünün önemini açıklarken şöyle der: Sultan Bayezid'in bu Geyve ve Osmancık köprüleri, batıdan doğuya, doğudan batıya harekette birbirini tamamlar durumdadır.[53] Sakarya Vadi'sinden İznik ve İzmid-İstanbul'a giden yolların geçit yerinde Geyve Köprüsü, Doğu-Batı arasında başlıca tarihî geçiş noktasıdır. Osman Gazi, İznik'i düşürmek için 1304'te Sakarya üzerinde Geyve Kalesi'ni feth etmiştir.[54] Kitabesine göre[55] Geyve Köprüsü, Sultan Bayezid II, tarafından 901/1495 yılında bir vakıf olarak inşa edilmiştir. 14 kemer üzerine oturur; mimarı Abdullah oğlu Murad'dır. Sonradan Kanuni tamir ettirmiştir.

Doğu-Batı arasında kervanlara geçit veren köprüler çok önemlidir. Selçuklu döneminde Tebriz'e yönelen yollara gelince, Konya Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192), Danişmendlilerin yerine Tokat-Amasya bölgesini 1175'te ele geçirdi. Amasya'da Köprübaşı'nda yapılan kervansaray, kervan yolcularına hizmet vermekte idi. Selçuklu döneminde Sultaniye-Tebriz-Sivas-Kayseri-Konya büyük ticâret yolu (*Şâhrâh-i Garbî*) önemli idi. İlhanlı payitahtı Sultaniye, İran'ın merkezi ipek pazarı idi; ipek yükleri her taraftan bu pazara gelirdi. Amasya'da Yeşilırmak üzerinde Hundi Hatun Köprüsü, keza Selçuklu dönemine aittir. Danişmendli İltekin Gazi Köprüsü (Çalak Köprü) Amasya'nın batısına düşer. Tersakan-Yeşilırmak kavşağında Sultan Mes'ud köprüsü Selçuklu dönemi köprülerindendir. Kızılırmak üzerinde Kalecik Köprüsü (Kalecik'te) Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı harekatında geçtiği köprüdür, Çorum istikametinden doğuya giden yol üzerindedir. Selçuk döneminde (1275) yapılan yedi gözlü bu köprünün uzunluğu 136 metredir. Kızılırmak üzerinde yapılmış on beş gözlü önemli köprülerden biri de, Kayseri-Erkilet-Boğazlıyan yolu üzerindedir. Yanındaki kervansaray Osmanlı döneminde 1533'te yapılmıştır.[56] Tokat ilinde Kelkit Suyu üzerinde Talazan Köprüsü ve harap Tercan Köprüsü Selçuklu döneminde doğuya giden yol üzerinde yapılmış taş köprülerdir. İpek Yolu üzerinde daha ileride Selçuklu döneminde Pasinler'de 670 H./1271 M. yılında yapılmış bir köprü buluyoruz. Doğu'ya giden köprüler arasında, Kızılırmak üzerinde bir derbentte eskiçağdan beri kullanılan Ankara-Kırşehir yolu üzerinde meşhur Çasnigir Köprüsü zikredilmelidir. Doğu'dan gelişinde Timur, Anadolu seferinde bu köprüden nehri geçmiştir. Selçuklu ve Osmanlı döne-

[52] C. Çolpan, *Türk Taşköprüleri*, Ankara: 1975, s. 112-115.

[53] Çolpan'ın özeti: *Türk Taşköprüleri*, s. 116. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul: 2006, I, s. 66.

[54] Bak. H. İnalcık, "İznik İçin Osman Gazi ve Bizans Mücadelesi", *Tarihi Boyunca İznik*, ed. I. Akbaygil, H. İnalcık, O. Aslanapa, İstanbul: 2004.

[55] Köprü kitabe metni: Çolpan, *Türk Taşköprüleri*, s. 117.

[56] Çolpan, *Türk Taşköprüleri*, no. 43.

minde Tebriz'i Konya veya Bursa'ya bağlıyan bu köprüler askeri hakımdan olduğu kadar ipek kervanları için de hayati önemde idi.

Bizans döneminde Osmanlı fetihlerinden önce Gürcistan ve İran ipeği, İstanbul'a başlıca Trabzon limanından gönderiliyordu. Bursa, Tebriz ipek kervanları için Pera-İstanbul'a yakın başlıca ipek pazarı haline gelince Trabzon önemini kısmen kaybetti. Bununla beraber Trabzon, özellikle İstanbul'a Gürcistan ipeği sevkıyatı için transit işlevini devam ettirmiştir. Fâtih ve II. Bayezid dönemine ait bir kanunnamede[57] "her kim [İstanbul'a] Bursa'dan ve Tokat'tan ve Trabzon'dan ibrişim getürürse" diye İstanbul'a deniz yolunun eskisi gibi izlendiğini ortaya koymaktadır. Fakat bu yolla İstanbul'a gelen ipekten, Tokat ve Bursa'da alınan iki resimin ödenmiş olması zorunlu idi (İpek gümrüğü için bak. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, vesika, 49-58).

Bursa'ya kervanlarla gelen tüccâr, ipeği belli bir hana, *Acem Hanı*'na (sonraları *Koza Hanı*) indirmek zorunda idi. Orada değerli malların tartıldığı *mîzân*'da (terazi) ipek tartılır ve resim alınırdı. İpeğin sahibine, ipek miktarını ve ödenen resimi bildiren bir belge verilirdi, ancak ondan sonra handan ayrılmasına izin çıkardı. 30 lidre ipek için, alandan ve satandan 52 akça alınırdı. Fâtih, 1471'de sınırda Tokat'ta ikinci bir ipek resmi koydu. Bu vergi, tüccârın şikâyetine neden oldu. Uzun Hasan, bir nâmesinde bu vergiyi protesto etmiş, sonra 1472'de gelip Tokat'ı tahrip etmiştir (Uzun Hasan'ın kontrolu altındaki şehirlerde ödenen çeşitli resimler için s. 228, Erzincan; s. 230, Kemah; s. 231. Diyarbekir; s. 232, Ergani). Tebriz kervanlarıyla Bursa Koza (Acem) Hanı'na inen Tebrizli ipek tüccârının büyük bir bölümü, kuşkusuz, Azeriler idi. Bunlardan Bursa'da yerleşenler vardı (*Acemler* mahallesi). Büyük Abbas (1587-1629), Hıristiyan dünyaya doğrudan doğruya ipeği pazarlama siyaseti güttüğünden, bu dönemde Ermeniler ipek ticâretinde önem kazandılar. Abbas'tan sonra kervanlar, Bursa yerine İzmir bölgesinde Foça'ya yöneldiler ve İzmir Avrupalı tüccârın tercih ettiği bir ipek pazarı haline geldi.[58] Osmanlılar, ipek ticâretini bir takım kanunlarla sıkı bir düzen altına almışlardır.[59] İpeğin handa satışı bir simsara bağlı *dellâllar* aracılığıyla yapılır ve ufak bir *dellâliye* resmi ödenirdi. İpekten devlet hazinesinde II. Bayezid döneminde yılda ortalama 70.000 altın girmekte idi. Fiyatlara gelince, XV. yüzyılda ipek satın almak için yerli tüccâr ile İtalyanlar (Ceneviz ve Floransalılar) ve Yahudiler arasında çetin bir rekabet vardı.[60] Yollarda şehirlerde geçiş resmi (*bâc-i 'ubûr*), *kapan*, *tamga* ve başka bir sürü resimler ile ihrac limanlarında ulaşan ham ipek fiyatı hayli yükselmiş bulunuyordu. İngilizler, bu ağır vergiler ve veba salgınları dolayısıyla 1590'da Osmanlı limanlarını terk ederek İtalya'da Livorno'ya (Leghorn) göçtüler ve bu şehir İran ipeği için başlıca ipek pazarı oldu, Ermeniler bu ticârette başlıca aracı durumuna geldiler. Bursa 1650'lerde başlıca ipek pazarı ayrıcalığını kaybetti, tüm malların İstanbul'da vergilenmesi ve damgalanması emr edildi.

[57] *Kanunnâme-i Sultânî ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, ed. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara: 1956, s. 43.

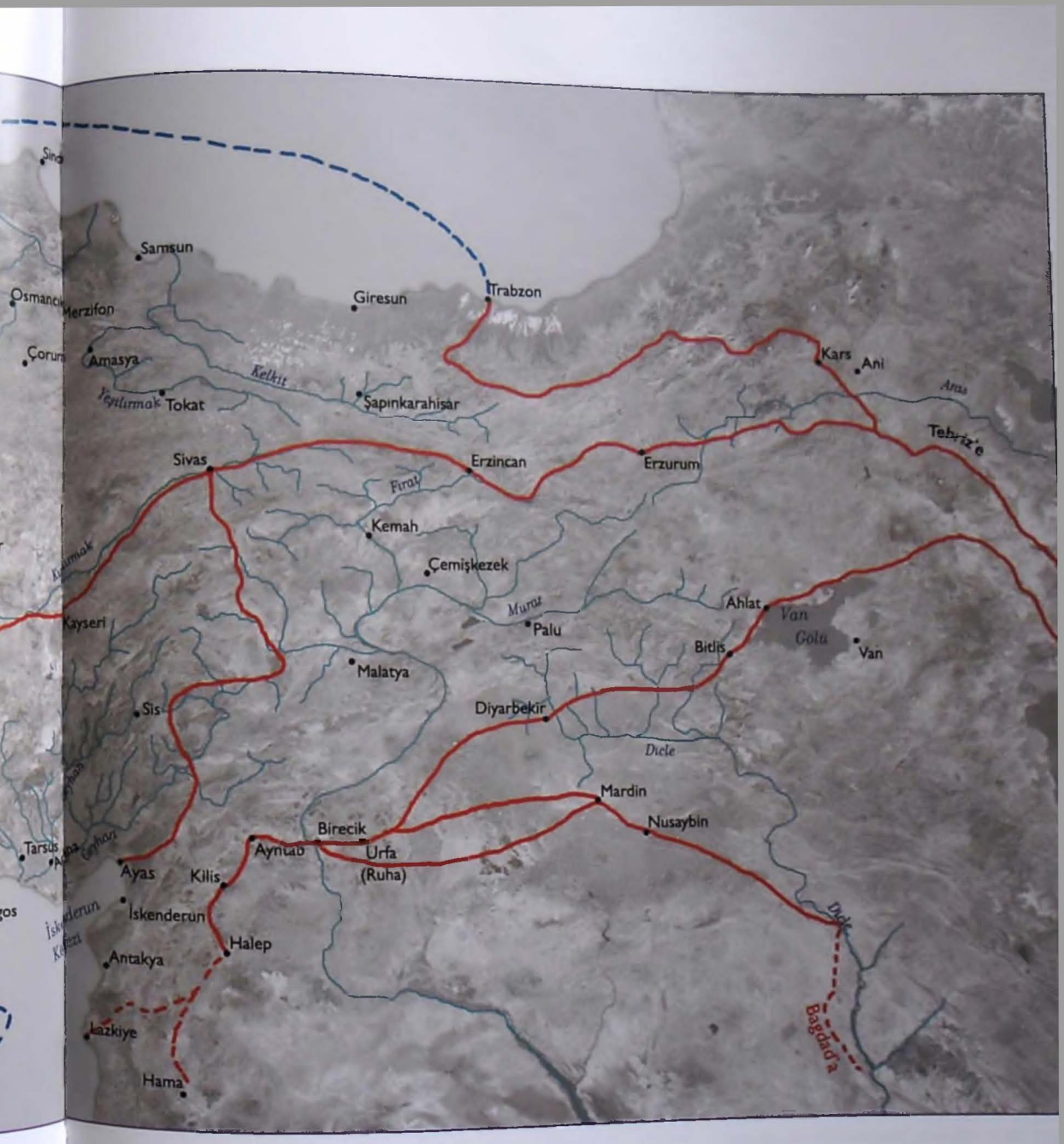
[58] Bak. D. Goffman, *İzmir and the Levant World, 1550-1650*, Seattle:1990.

[59] Bu nizamlar için bak. Anhegger ve İnalcık, *Kanunâme-i Sultânî* ve 1502 tarihli Bursa, İstanbul, Edirne ihtisâb kanunları: Ö.L. Barkan, *Tarih Vesikaları*, TTK, III, V., VII.

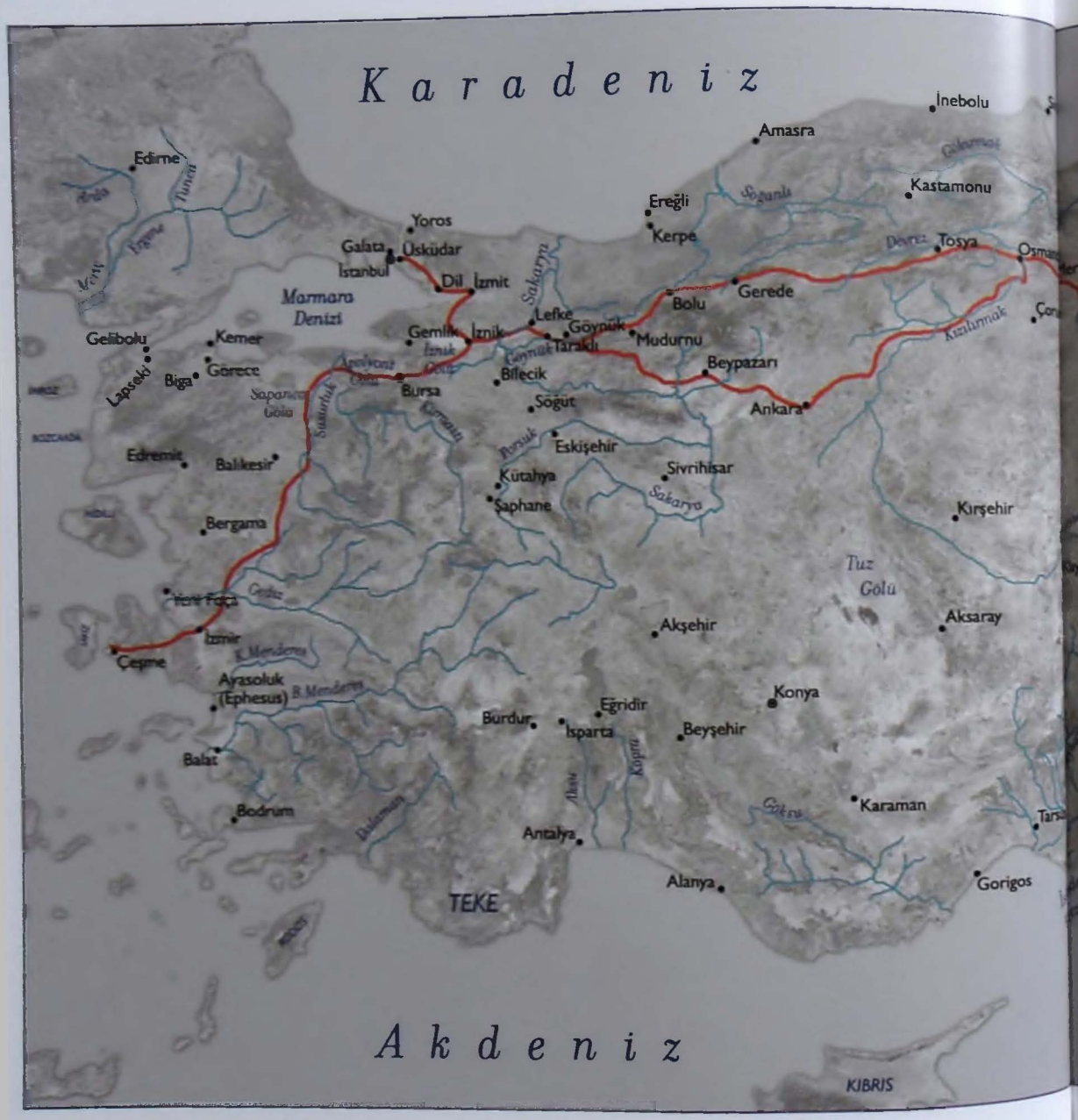
[60] Bak. D.S. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, Cambridge:1932, Index: F. Maringhi.

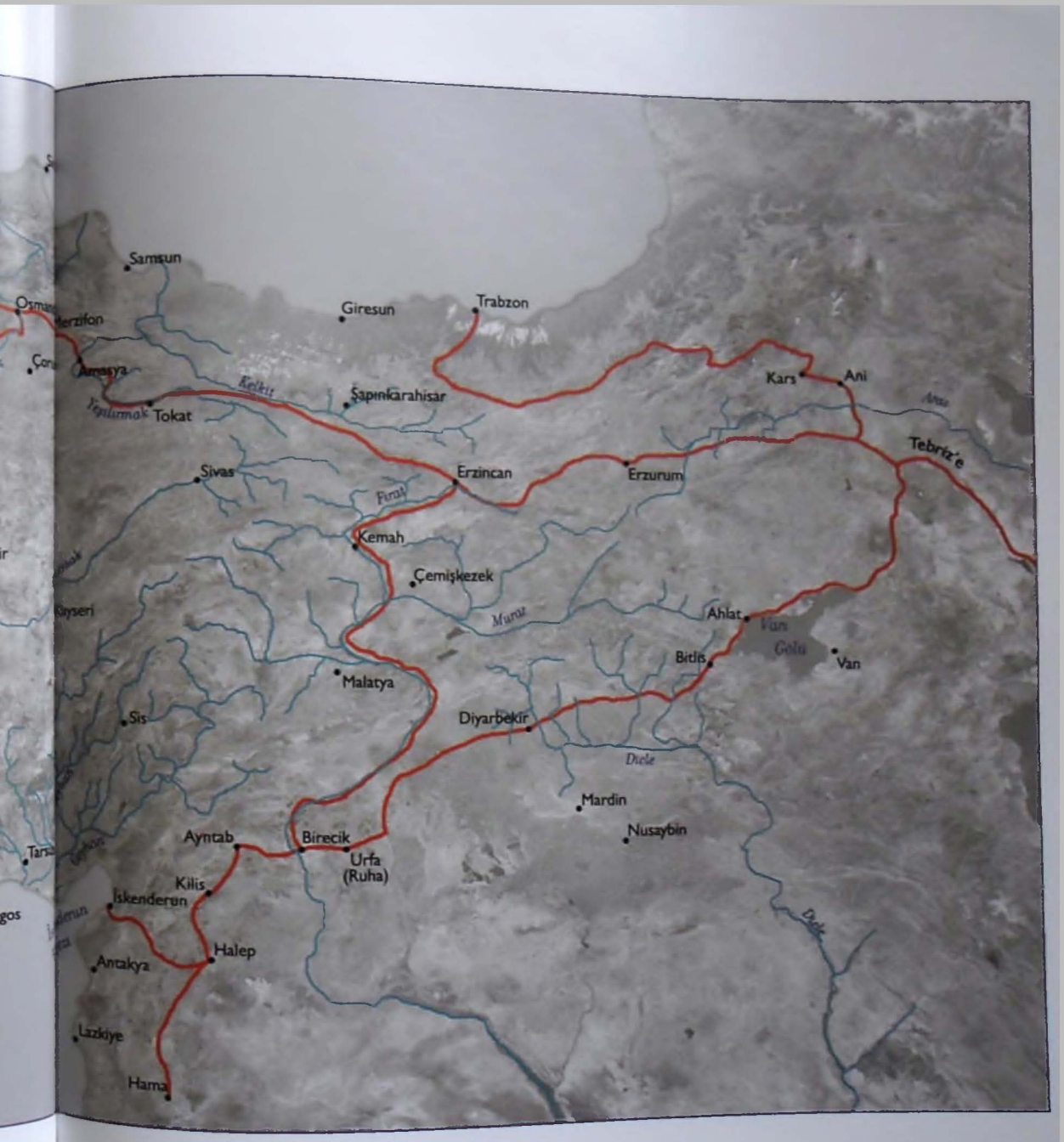
Harita 3: 14–15. yüzyıllarda Anadolu'da İpek Yolu güzergâhı

2. Tebriz–Bursa: Kuzey-Anadolu İpek Yolu

Harita 4: 16–17. yüzyıllarda Anadolu'da İpek Yolu güzergâhı

2. Tebriz–Bursa: Kuzey-Anadolu İpek Yolu

4. Tebriz–Haleb transit yolu

BURSA'DAN önce İran ipek kervanlarının Akdeniz ülkeleri için transit merkezlerinden en önemlisi İskenderun Körfezi (Haleb–Ayas) olmuştur. Yukarıda işâret ettiğimiz gibi, Mogol İlhanlı döneminde (1256–1336) kervanlar, Memlüklere ait Haleb'i bırakıp İskenderun Körfezi'nde Ayas limanını kullanmaya başladılar.[61] İlhanlı egemenliği son bulunca, Haleb tekrar ipek kervanlarının başlıca durak yeri olarak canlandı, 1516'dan itibaren Osmanlı döneminde Avrupalıların ipek aldığı başlıca liman durumuna geldi.[62] Özetle, Tebriz ipek kervan yolu, Aras Nehri Vadisi'ni (*Sa'd Çukuru*) izleyerek Erzurum'a varıyordu. Erzurum'dan sonra Erzincan, yol ayrımında bir merkezdi. Oradan kervanla kuzey yolu, Kelkit vadisini izleyerek Tokat üzerinden Bursa'ya yönelirdi (bak. s. 218). Erzincan'dan güneye yönelen ikinci yol, Kemah–Çemişkezek üzerinden Fırat Vadisi'ni izleyerek; bu nehir üzerinde Birecik (al-Birâ) geçidinden geçer, Haleb'e giderdi.

Haleb'e yönelen ipek kervanları için doğudan önemli ana yol, Van Gölü'nün kuzey kıyısını izliyen Ahlat–Bitlis yoludur. Tebriz'den batıya giden güney yolu, Merage–Van–Bitlis yoludur. Bitlis önemli bir yol kavşağıdır. Bitlis'ten bir yol Diyarbakır'a, bir yol Mardin'e gider. İpek kervan yolları üzerinde saydığımız şehirler, her biri az çok önemde bir ipek sanayiine sahip olmuş, ekonomik gelişme göstermiştir. Devlet, ipekten oldukça yüksek bir geçiş resmi –bazı transit merkezlerinde yük başına iki altın geçiş resmi (bâc-i 'ubûr) –ve bir sürü resim alırdı.

Londra'da Levant Company[63] idaresi Haleb konsolosuna % 4 *consulage*'ı ve gümrük tarifesini çok ağır bulmakta, Haleb paşasının savaş hazırlığı dolayısıyla "tyrannical proceedings" hakkında şikâyet etmektedir (*consulage* yeni kapitülasyon maddesine göre yük alan gemilerden gümrük resminden başka elçi ve konsoloslar için alınan resimdir, İngiliz olmayan tüccâr bu resmi ödemek istememektedir). Paşa, yüksek fiyatla zorla satma girişiminde bulunuyormuş. İngilizlerin Kapudan Paşa'nın 'ahdnâmeye aykırı olarak *pîşkeş* ve *hediye* aldığından şikâyet etmeleri üzerine sultan bir fermanla bunu "ta'addî" olarak yasaklar. Kumpanya, Haleb'e gemiyle İstanbul pazarı için 10.000 parça kumaş göndereceğini bildirimişti. Haleb ve İzmir'de faizle alınan borcun ödenmesi ve ödenecek resimler Kumpanya'yı telâşlandırıyordu. Londra, Haleb'den bazı İngiliz tüccârının Erzurum'da bir koloni örgütlemesi girişimini, Haleb ve İzmir'deki tüccâr için çok zararlı buluyordu.[64]

1683'te İzmir İngiliz Konsolosluğundan yazılan bir yazıda[65] Hint ipek ve ipeklilerinin rekabeti belirtilmektedir:

21 Şubat 1683 tarihli mektubunda konsolos aşırı soğuğun işleri aksattığından, deniz trafiğinin durduğundan, ipek stoklarının azlığından şikâyet etmekte ve ipek ticâreti üzerinde bilgi vermektedir.

İstanbul'da İngiliz elçileri, 'ahdnâmeye (kapitülasyon) aykırı olarak İzmir'de gümrük eminînin % 3 gümrük resmi üzerinde vergi istemesinden şikâyetçi olmuşlardır.

[61] Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 180 vd.

[62] Masson, *Histoire du Commerce du Levant*, I–II, Paris:1896; R. Davis, "England and the Mediterranean", *Essays*, ed. E.J. Fisher, s. 119–124; R. Davis, "English Imports from the Middle East, 1580–1780", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. Cook, London:1970; Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: 1946.

[63] İngiliz *Public Record Office*, F.O. 195 Embassy Archives 222 Turkey; S.P. 105 vol. 114.

[64] İngiliz *Public Record Office*, Konsolos defterleri, S.P. Suppl. 16 sayfa 6b; W.W. Sherman 1683 October

[65] "... *every thing goes still worse and worse expect fine silk which keeps up its price ... and all ordinary silks are very low the market being glutted with East Indian silks both raw and wrought ... 1000 bales of the former having been lately exposed to sale att their house this last sale which silk, though farre inferiour in goodnesse to our Turkey silk, yett by reason of the shortnesse of the skeyns the Indians make it up in, and little cost it makes in throwing, does extremely influence ours and keeps down the price of it very much*". İngiliz *Public Record Office*, S.P. 105 vol. 334, (1676–1724 dönemi Türkçe ferman kopyaları ve İtalyanca çevirileri).

Erzurum

Erzurum, Tebriz ipek kervanları için her dönemde önemli bir yol ayırım merkezi durumunu korumuştur. Erzurum, doğuda Anadolu'nun kapısıdır. Erzurum ötesinde XVI. yüzyılda Osmanlılar, Tebriz'i beş kez işgal etmiş; fakat her defasında çekilmek zorunda kalmışlardı. XVIII. yüzyılda 1725-1730 yıllarında Osmanlılar nihâyet Tebriz ve ipek üreten Gence ve Şirvan'ı beş yıl kendi egemenlikleri altına alabildiler. Osmanlı işgali altında Gence (Erran) eyaleti, Aras Nehri boyunca tarihî İpek Yolu üzerinde olup deve, at ve merkeb yükünden alınan resimler, kanunnâmelerde belirtilmiştir. Kumaş deve yükünden 14 para, at yükünden 8 para alınıyordu. 1570 kanunnâmesinde bölgede ovada birçok köyde harîr (ipek) üretimi yapıldığı kaydedilmiştir. Erzurum'da XVIII. yüzyılda Tokat yerine ipek üzerine gümrük vergisi konmuştur.[66] Sonraları Ahıska ve Kars gümrükleri kurularak bunlar Erzurum gümrük eminine bağlandı. Bu yıllarda ipek ticâreti yeni bir ivme kazandı, bunu Erzurum gümrük gelirleri yinelemektedir. İran: altın ve gümüş para, değerli maden ve bakır ithalinde başlıca Osmanlılar ile bu ipek ticâretine bağımlı idi (bak. s. 234).

Ağır gümrük resmini ödememek için tüccâr, ana kervan yolundan başka kaçamak yolları kullanıyordu.[67] İran'dan ithal edilen ipek sırasıyla üç kalite idi: *harîr-i kenâr, harîr-i elvan* ve *harîr-i Gilân*. En iyi kalite ipek, Gilân'dan geliyordu. 1720'de bu üç çeşit ipekten ithalat 23.505 *men*'e (yaklaşık 70 ton) vardı ve 1743'ten itibaren (1736'da Nadir Şah dönemi başlar) hızla düşmeye başladı. XVIII. yüzyılda eski ipek üretim merkezlerinde, Mâzenderân, Gilân ve Şirvân'da ham ipek üretimi düştü; Suriye ve Bursa'da ham ipek üretimi arttı.[68]

Üç şehirde gümrük geliri

gümrük geliri	iltizam bedelleri, kuruş (genelde 1 kuruş, altının 2/3'ü)
İzmir	60.000
Haleb	30.000
Erzurum	95.000 (Erzurum valisinin hâslan 10.000 kuruştur).

XVIII. yüzyıl ilk yarısında Fransa'ya İzmir limanından sevk edilen başıca ham ipek çeşidi Gilân ipeğidir (1700'de 98.000, 1710'da 268.000, 1713'te 100.000 lidre). XVII. yüzyıldan itibaren önem kazanan İzmir-Erzurum-İran kervan yolu, masraflı olmasına rağmen daha güvenli idi (1700'de bir deve yükü nakliye masrafı 40 kuruş hesaplanmıştır. Yol boyunca ödenen resimler 122 kuruş, İzmir'e giriş gümrüğü 46 kuruştur).

XVIII. yüzyıl ikinci yarısında Erzurum'da ipek alışverişiyle uğraşan Anadolu tüccârı arasında Tokat, Kars, Van, Arabgir, Gümüşhane, Diyarbakır, Malazgird ve Bitlis tüccârı tespit edilmektedir. İranlı tüccâr Nahcivan-Tebriz, Revan, Ahıska, Gence, Şirvan, Şemâhi'dendir. Erzurum bu yüzyılda ipek ticâret pazarı halini almıştır.[69] Şehirde satılan ipek, bir men için iki kuruşa yakın hayli yüksek bir resim öder. 1770'ten önceki yıllarda ithalatın yarısı Erzurum'da müşteri bulur. Transit ipek yüküne 1,5 kuruş *reftiye resimi* ödenir. 1747'de *harîr-i kenar*'dan gümrüğe 3.077,5 kuruş gelir sağlanmıştır. İpek kervanları büyük miktarda ipeği baharda ve en çok temmuz-ağustos ayında getirirdi.

[66] Osmanlı idaresi altında uygulanan 1561 tarihli Erzurum Kanunnâmesinde (Barkan, *Kanunlar*, s. 62-72) bâc kanunları alınmamıştır. Gence eyâleti için bak. Barkan, *Kanunlar* s. 195-197; Neşe Erim'e göre ("18. yüzyılda Erzurum Gümrüğü", yayınlanmış doktora tezi, İÜ. Edebiyat Fak. 1984) gelirlerin üçte biri; F.Zarinebaf-Shahr'a göre tüm vergilerin yarısı, hatta üçte ikisi: "Tabriz under Ottoman Rule, 1725-1730", yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago:1991, s. 172.

[67] F. Zarinebaf-Shahr, "Tabriz under Ottoman Rule", s. 173.

[68] Lübnan'da Fahreddin Ma'n'ın çabalarıyla ipek üretimi ve Batı'ya ihracatı büyük ölçüde artmıştır, bak. H. İnalcık, "Tax Collection, Embezzlement and Bribery in Ottoman Finances", *Essays in Ottoman History*, İstanbul:1998, s. 183-185.

[69] Erim, "18. yüzyılda Erzurum Gümrüğü".

Dr. Neşe Erim 1770-1790. döneminde, İran ipek ithalatının durma noktasına geldiğini ileri sürmektedir. 1765'te en çok Ekim'de (602 *menn-i şâhî*) ipek gelmiştir.

İran'dan yapılan ithalat arasında kutnî önemli bir yer tutar. N. Erim'in tespitine göre, 1761'de 2.230 adet kutnî topu ithal olunmuştur. XVIII. yüzyıl gümrük kayıtlarına göre,[70] tekstil ithalatı arasında *halı, kilim, şal, kuşak, çorap, hatâî, kâşânî* kumaşlar İran'dan yapılan ithalat arasında başlıca meta'lardır.

Erzurum gümrüğüne Batı'dan başta Fransız, İngiliz, Felemenk yünlü kumaşlar (*çuha*) gelir. Bursa kutnîsi, alaca, atlas ve çeşitli pamuklu bezler yerli mallardır. Avrupa'dan başlıca ünlü kumaşlar ve metal eşya, Doğu'dan ipek ve ipekli kumaş, ithal edilen temel mallardır. Tabii, İran ipek ve ipeklilerine yüksek değerli Hint tekstil ithalatını (şallar, ince pamuklular) eklemek gerekir. XVIII. yüzyılda da Erzurum gümrüğünde en önemli gelir kaynağı İran'dan ithal edilen ham ipektir.

Erzurum gümrük ve mukata'aları üzerinde 1135/1722 tarihli bir deftere göre (Baş Muhasebe Erzurum Gümrüğü no. 1014), H. 1135 Cemaziyelâhir'inde bir aylık muhasebe şöyledir: gümrük ve ihtisab ve kassabiye ve başka kalemlerden irâd (gelir) 4.226 guruşa varmaktadır. İran ithâlâtından (ipek, kürk, vb.) 1.755, Osmanlı ülkesinden gelen eşyadan gümrük 472, reftiyeden 74 guruş gelir kaydedilmiştir. Toptan gelir 89.598 guruş 3 pare olarak hesaplanmıştır. Bu tarihte gümrükten ihtisab nâibi sorumludur. Ayrıca bir nezâret nâibi vardır.

Erzurum ticâreti XIX. yüzyılda gelişme gösterdi. Erzurum, İngiltere ile İran arasındaki ticârette transit merkezi olmakta devam etti. İran, büyük miktarda ipek ve keşmir yününü ham madde veya işlenmiş olarak İngiltere'ye sevk ediyor ve karşılığında pamuklu, yünlü kumaş ve koloni ürünleri alıyordu (1842'ye doğru bu İngiliz mamûllerinin değeri 300.000 sterlinge çıkmıştı). Erzurum'dan Türk malı olarak demir, madeni eşya ve Erzurum'da yapılan çok miktarda at nalı ihrac olunuyordu.[71]

[70] Erim, "18. yüzyılda Erzurum Gümrüğü".

[71] Hamilton, *Researches*, I, s. 182

[72] Ö.L. Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul: 1943, s. 182-184.

[73] *Yük* üzerinde bak. H. İnalcık, "Yük (himl) In Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *Turcica*, XVI (1984), s. 131-156, balya=320 dirhem, lidre=120 dirhem. 1 dirhem=3.20 gr.

Erzincan

İpek kervanlarının yolu üzerinde bulunan Erzincan, ortaçağdan beri önemli bir geçit ve ipekli sanayi merkezidir. Uzun Hasan Kanunu'na (1516) göre[72] transit geçen tüccârdan hâlis ibrişim yükünden[73] bâc her batmana (1.920 dirhem) 81 *karaca akça* (3 karaca, bir Osmanî akçesi) alınırmış; ayrıca batman başına *hakku'l-kalem* diye bir karaca akça ve *resm-i kabizâne, rehdarlık*, vs. altı akça ödenirmiş. Batıya transit giden İran Yezdî ve Kâşânî ipek kumaşından ise, batmanına 160 karaca akça *pazar bâcı* alınırmış. Bunlar transit bâc resimleri olup şehirde satılırsa tamga resmi ödenirmiş. Erzincan halkından biri ipek getirse, batmanına iki karaca akça, Osmanlı (*Urum*) kumaşı için batmanına 25 karaca ödermiş. Türkmenler (*Terâkime*), Anadolu'dan (Urum) getirdikleri kumaş için 8 akça bâc ve 4 akça tamga ödermiş. Türkmenlerin develeriyle, Batı-Anadolu ile Erzincan arasında ulaştırma ile meşgul oldukları anlaşılmaktadır (Bugün nesli tükenmeye yüz tutan iki hörgüçlü seri iklim koşullarına dayanıklı Baktriya-Mogolistan develeri, Çin'den Batı'ya gelen kervanlar için kullanılırdı. Anadolu'da kervan ulaşımını kontrolları altında tutan Türkmenler, Anadolu iklimine uygun Arabistan'ın tek hörgüçlü devesiyle Baktriya devesinden melez deve üretmişlerdir).

İstanbul'da Yahudi kumaş tüccarı. Nicolo de Nicolai, Der Erst Theil von der Schiffart und Raisz in die Türckey und Gegen Orient Beschrieben durch H.N. Nicolai, Nürnberg 1572, lev. 48.

Kemah

Kemah, Trabzon ve Erzincan ile Haleb arasında ticâret kervanlarının kavşak noktasıdır. Kemah'ta Uzun Hasan Kanunu'na (1516) göre,[74] ipekli *tafta* ve *vale* ve benzeri kumaştan değerinin % 5'i vergi ödenirmiş. İleride, Çemişkezek'te transit ipek yükünden alınan geçiş bâc resmi hayli yüksek, 150 akçadır (ayrıca *nokta-bâşî* 12 akça).

Doğu-Anadolu'da transit ipekten bâc alınan öteki şehirler Siverek, Harput, Arabgir[75] olarak görünmektedir.

Bitlis üzerinden Haleb yolu

Bitlis, İran ve Osmanlı ülkesi arasında önemli bir yol kavşağıdır. J.B. Tavernier[76] şu gözlemi yapar: Bitlis'in (Bidlis) "Haieb-Tebriz ve Tebriz ile Haleb arasında" trafik bakımından önemi dolayısıyla, Osmanlı Sultanı ve Şâh, Bitlis hâkiminin bağımsız durumuna göz yumarlar. Tavernier'ye göre Bitlis hâkimi, bu yol üzerindeki dar boğazları kontrol eder. Bey'in emrinde yayadan başka 25.000 atlı vardır[77] (Evliya Çelebi'de 2.000, başka bir yerde 10.000). Evliya Çelebi'ye göre (1655) yolu, sarp bir tepedeki Bitlis kalesi korur. Şehirdeki dokuz han (kervansaray), kervanları barındırır.[78] Bitlis'in bir bedestanı ve 1.200 (?) dükkânı kapsayan bir çarşısı vardır. Kapanda "cemi' harîr ve akmişe-yi fâhire" satılır. Şehir halkı, Kürd, Ermeni ve Arap'tır (Evliya Çelebi, 2004, s. 60). Hatunların giysileri "cümle harîr"den yapılmıştır. Haleb'e giden kuzeydoğu ipek yollarının kavşağındaki bu şehirin gelirleri, hâkimi Abdal Han'a *ocaklık* (irsî) *hâs* bırakılmıştır, Evliya (Dankoff, s. 58, 60), yıllık hâs geliri için 26.000 guruş rakamını verir (yaklaşık 8.000 veya 9.000 altın).

Melek Ahmed Paşa'ya Abdal Han'ın verdiği hediyeler arasında "üç adet ibrîşîm ve zer-dûz kaliçe-yi İsfahan" dikkati çeker. Paşa da samur kürklerden başka "yetmiş kıt'a akmişe-yi fâhire dibâ ve zibâ ve şib ve zer-bâf" armağan vermişti.

Van Gölü'nün kuzey sahilini izleyen Van–Bitlis yol güzergâhı, Evliya Çelebi'de, isyan eden Bitlis Hanı'na karşı 1655 seferinde ayrıntılarıyla anlatılmıştır: Kara-Canikler Köyü–Bend-i Mâhi–Erciş–Kenzek Köyü–Adilcevaz–Ahlat Kalesi–Râhova–Tatvan–Tahtıvan–Bitlis.[79]

Bitlis'te ipek ve ipekli kumaşlara ait ayrıntılı bir bâc kanunu olmalıdır. Barkan'ın yayınladığı Bitlis Kanunnâmesi'nde[80] sadece Haleb ipekli kumaşlarının transit resmi olarak yük başına 150 akça bâc-i 'ubûr alındığı kaydedilmiştir. Ham ipek transit resminden söz yoktur. Oysa Bitlis, Tebriz'den Haleb'e ipek kervanlarının başlıca durak noktasıdır. Bitlis gelirlerinin, Bitlis'in Kürd hâkimlerine *hâs* bağlandığını biliyoruz. Bu nedenle Bitlis Kanunnâmesi'nde vergi zikredilmemiş olabilir. 1507'de şehri ziyaret eden bir İtalyan tâciri "bir çok tüccârın Haleb, Tebriz ve Bursa'da ticâret için şehri terk ettiklerini" işâret eder. Bitlisli bir Ermeni'nin Rumeli'ye kervanla ipek götürdüğü hakkında Dîvan Mühimme Defteri'ndeki (no. 16, belge 112) bir kayıt dikkate değer.

Musul

Musul, Doğu–Batı ticâreti ve ipek ve ipekli kumaş transit merkezi olarak görünmektedir. Musul'dan transit geçen ipekten, Yazdî, Kâşî (Kâşânî), Frengî, Bursa kumaşlarından at ve katır yükünden yüksek bir geçiş resmi, 375 akça (yaklaşık 7 altın) alınırmış. Bu kumaşlar, Musul pazarında satılırsa batmanına (bir batman 800 dirhem) 7 akça, transit renkli ipekten değerleri üzerinden % 3 akça alınırmış.

[74] Barkan, *Kanunlar*, s. 185.

[75] Barkan, *Kanunlar*, s. 166-9, 171-14, 172-16: İpekten yük başına yarım veya iki eşrefî altın veya 80 akça.

[76] Tavernier, *Voyages*; krş. R. Dankoff, *Evliya Çelebi in Bitlis*, Leiden:1990.

[77] Dankoff, *Evliya in Bitlis*: 1655'de Tavernier'nin kaydı (s. 17).

[78] Evliya (2004), metin, s. 70.

[79] Dankoff, *Evliya in Bitlis*, s. 184–200.

[80] Barkan, *Kanunlar*, s. 192–193, tarihsiz; herhalde bölgede 1540'ta *Kanûn-i Osmânî*'nin Uzun Hasan kanunları yerine getirildiği döneme ait olmalı.

Mardin

Abbasî Hilâfeti döneminde Bagdad–Musul–Haleb yolu üzerinde "bereketli topraklarda" güneydoğudaki gelişmiş şehirlerden biri olan Mardin, göz kamaştıran mimarisiyle zengin bir ticâret ve sanayi merkezi durumunu Akkoyunlu ve Osmanlı deneminde de korumuş görünmektedir. Bu canlılıkta, Haleb'e yönelen ipek kervanları ve oldukça ileri bir dokumacılık faaliyeti (ipekli, kutnu ve sof sanayii) ön plânda sayılmaktadır. Mardin, iki transit yolunun kavşağındadır. Biri İran'dan, Van–Diyarbakır üzerinden gelen yol; öteki Urfa–Nusaybin–Musul üzerinden gelen Bagdad yoludur. Osmanlı idaresi altında, haksız görülen eski vergilerin kaldırılması, bazı vergilerde yapılan indirimler ekonomik gelişmeyi desteklemiş görünmektedir.[81] Bu dönemde ekonomik canlılığı göstermek üzere, 1564'te Mardin'de başlıca vergi kaynaklarının gelirleri aşağıdaki tabloda[82] belirtilmiştir:

gelir kalemi	gelir miktarı (akça)
Rüsûm ve bâc (açık pazar ve hayvan pazarı)	300.000
Bâc-ı bazar ve tamga (tranist, ticâret ve alım-satım resimleri)	158.322
Boyahane resmi	113.000
Rüsûm-i ihtisâb	33.333
Rüsûm (kentteki bağ ve bahçe)	26.000
Rüsûm (kellehane ve kirişhane)	16.300
Resm-i kaban (un)	16.000
Rüsûm (zeytinyağı üretimi)	7.000
Rüsûm (sof cenderesi)	1.000
Toplam	670.955

Görülüyor ki, *bâc* (transit ve pazar) vergileri yüksek gelir kaynağıdır. Mardin'de özellikle "vale" denilen ince ipekli kumaş üreten dokuma sanayii, Akkoyunlu döneminden beri faaliyettedir.[83] İran ipek kervanlarının getirdiği ipek balyalarından bir kısmı Mardin'de satış konusu olmakta idi. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi,[84] bölgede Yezîdîlerin ürettiği ham ipek Mardin'de işlenmekte idi. Mardin ve etraf köylerde ipek ve sof dokumacılığı ile birlikte boyacılığın da gelişmiş olduğuna, oldukça yüksek vergi geliri (1564'te 113.000 akçe) tanık olmaktadır. Haleb'e varan ham ipekten bir kısmı Şam'a gitmektedir. 1548 Şam Kanunnâmesi'ne göre, Avrupa'dan ithal olunan *atlas* ve *kemha*'dan % 3 gümrük alınmakta idi.[85]

Diyarbekir (Diyarbakır)

Diyarbakır'a ait Hasan Padişâh (Uzun Hasan) Kanunnâmesi'nde (1518), ham ipek yükünden ipek bâcı olarak 33 akça alınıyormuş; ayrıca batman başına *tamgâ-yi siyah* olarak batmanına 4 akça ödeniyormuş.[86] Hasan Padişâh kanunlarını değiştiren 1540 tarihli Osmanlı Diyarbakır Kanunnâmesi'nde,[87] satılan her yüz akçalık ipekten *bâc-i harîr* beş akça ve *resm-i mîzan* iki batmana bir akça alınırmış.

Diyarbakır pazarına Haleb kumaşlarından kutnî (ipek pamuk karışımı makbûl bir çeşit kumaş), atlas ve Mısır'da İskenderiye'de dokunan ipekli *İskenderânî* kumaştan her Osmanlı batmanı başına bâc-i 'ubûr (transit resmi) elli akça ödenirmiş.

[81] Genel bir değerlendirme için bak. *Mardin: Aşiret–Cemaat–Devlet*, S. Aydın, O. Özel, vd. Ankara : 2000, s. 138–143.

[82] *Mardin*, s. 141.

[83] Hasan Padişah Kanunları: Barkan, *Kanunlar*, s. 158–164.

[84] Evliya Çelebi (2004), III–IV, s. 1148.

[85] Barkan, *Kanunlar*, s. 225.

[86] Barkan, *Kanunlar*, s. 166–169.

[87] Barkan *kanunlar*, s. 137–139: "Der Beyân-i Bâc-i 'Ubûr ve Kayseriyye" (*Kayseriyye* bu bölgede *bedestan*'a verilen addır). İpek ve ipekli gibi değerli eşya *bedestan*'da saklanırdı. İstanbul Kapalıçarşı'da Fâtih'in yaptırdığı iki bedestandan birine *Sandal* (İpek) *Bedestanı* denirdi.

Ergani

Ergani (1518),[88] herhalde ipek kervanlarının transit merkezlerinden biri idi. Uzun Hasan Kanunnâmesi'ne göre transit ipek ve ipekli kumaş tamga resimleri kayıtlıdır:

mal	mikdar	bâc: Osmanlı akçesi
İpek	1 men	4
Yazdi kumaş	1 men	8
Anadolu, Haleb, Şam ve Mısır kumaşları	1 men	4
Frengi kumaş	1 men	8
1 men = 580 dirhem		

[88] Barkan, *Kanunlar*, s. 151.

Urfa

Urfa, kuşkusuz, ipek kervan yolu üzerinde önemli bir şehirdir. Hasan Padişah Kanunnâmesi'ne göre (1518) kumaş satılsa, bâc ve tamga resmi, malın değerinin yirmide biri ödenir, transit geçip gitse her deve yükünden iki Mısır altını (100 Osmanlı akçası) ödenirmiş. Görülüyor ki, ipek kervanlarının izlediği iki anayol, Tebriz-Erzurum-Tokat-Bursa ve Tebriz-Bitlis-Haleb yollarında alınan yerel vergiler, Avrupalılar için ipek fiyatını hayli yüksek bir miktara çıkarmaktadır.

5. İpek ve Osmanlı–İran siyasi-ekonomik rekabeti

İTALYA'OA gelişen ipekli dokuma sanayileri, Bursa pazarından ithal edilen İran ham ipeğine bağımlı idi. Bu pazarın 1500 yılındaki canlı ve renkli görüntüsünü, Giovanni de Maringhi adındaki Floransalı bir ajan-tâcirin mektup ve raporları aracılığıyla yakalıyoruz.

1500 dolaylarında Bursa pazarındaki İran ipeği ticâreti çok canlıydı. Yabancı tüccâr, ipek kervanlarının Bursa'ya varışını sabırsızlıkla bekliyor; mümkün olduğu kadar çok ipek satın almak için kıyasıya bir rekabet içinde bulunuyorlardı. 1501 yılının ilk yarısında Floransalıların satın aldığı 60 balya, Cenovalı ve Yahudi tüccârın alımları toplamının iki katıydı.[89] Ağustos'ta satın alacak ipek kalmadığında, fiyat lidre (384 gr) başına 69 akça'ya yükselmişti. Fiyatlar bu şekilde, piyasada mevcut ipek miktarına göre 62 akça ile 69 akça arasında mevsimlik oynamalar gösteriyor; Floransa'da ipek fiyatları Bursa'yı izliyordu. İş hacmi ilkbaharda doruğuna ulaşır; her biri ortalama 200 *fardello* dolayında *estarâbâdî* ipek taşıyan kervanlar peş peşe Bursa'ya varırdı. Bursa'nın bu sırada 1.000 tezgâh çalıştıran ipek sanayii,[90] herhalde çalışma döneminde ayda (?) beş yük tüketiyordu. Bursa pazarında bir yıl içinde altı kervanın geldiği düşünülürse, toplam 1.200 yük ham ipek geldiğini kabul edebiliriz. 1617'de Şah Abbas İngilizlere ihracat için iki veya üç bin balya teklif etmişti; İran'da toplam üretimin ise 20.000–22.000 balya olduğu tahmin ediliyordu. Bursa'nın İran'dan ham ipek ithalatının yarısından dörtte üçüne kadarı İtalya'ya ihrac edilmekteydi. Bursa ipekli sanayiinin kendi tüketiminin yanı sıra, 1500'lü yıllarda İran ham ipeğinin bir bölümü de, Kefe ve Akkerman ile Tuna iskelelerine ait gümrük defterlerinin tanıklık ettiği gibi, Balkanlar ile Orta ve Kuzey-Avrupa'ya ihrac ediliyordu.[91] Bu dönemde Bursa piyasasında satılan en kaliteli mallar, stravai (estarâbâdî), leggi (Lahican) ve *Sari* türü ham ipeklerdi.

Baharat ticâreti gibi ipek ticâretinin de, 1250'den itibaren dünya siyasetini etkileyen en önemli ekonomik sorunlar arasında yer aldığını söylersek, abartmış olmayız. İpek ticâretine taraf olan devletler, İran, Osmanlı İmparatorluğu ile İtalyan kent-devletleri, bu ticâretin kendi ekonomileri ve mâliyeleri açısından taşıdığı önemin tamamiyle farkındaydılar. Tebriz ile Bursa arasındaki İpek Yolu'nun kontrolü ilkin XIV–XV. yüzyıllarda Kastamonu, Amasya, Tokat'taki beylerle Osmanlılar, daha sonra Osmanlılarla İran hükümdarları arasında çetin mücadelelere yol açmıştır. 1472'de Uzun Hasan, II. Mehmed'in kaçakçılığı önlemek için yeni bir gümrükhane tesis etmiş olduğu Tokat'ı, kasıtlı ve bilinçli olarak yerle bir etti. Buna karşılık, doğuda barışı bozmamaya özen gösteren II. Bayezid döneminde ipek ithalatı rekor düzeylere ulaştı. Ne yapıp edip Şâh İsmail'i mahvetmeye azmeden I. Selim ise, olağanüstü bir yönteme başvurdu. İran'dan her türlü ipek ithaline ambargo koydu ve Osmanlı topraklarında ham ipek ticâretini tümüyle yasakladı.[92] Kesin ambargo, Şâh'a karşı sefer hazırlığının başlamış olduğu 1514 ilkbaharında ilân edildi. İran'ın Avrupa'ya ipek ihracını tamamen durdurmak amacıyla sultan, Memlûk egemenliğindeki Arap ülkelerini de ambargonun kapsamına aldı. Elinde İran ipeği bulunduran Türk, İranlı veya Arap

[89] G.R.B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, Cambridge:1932, s. 118.

[90] İnalcık, "Harir", *EI2*, s. 216.

[91] İnalcık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Arkhion Pontu*, (1979), XXXV, s. 74–110.

[92] Sadeddin, *Tâcu't-Tevârih*, II, s. 276; Ek II: Belge I.

her kim olursa olsun malına el konacağını açıkladı.[93] Selim'in bir elçi aracılığıyla kararının nedenlerini açıklamasına karşın bu önlem, Mısır'la arasında bir sürtüşme nedeni oldu. Herhalde bu ambargo, eşi görülmedik derecede radikal bir adımdı. Orta-Doğu geleneğinde, hükümdarlar arasındaki çatışmaların, vergi yükümlüsü sıradan halka uzanmasının, başka misâli yok gibidir. Sadece geçimini sağlamakla ilgileniyor olması gereken halk, her koşul altında korunmalıydı. Tebaasının günlük hayatı ve geçim kaynaklarına müdahale, şöhret ve itibarını korumak isteyen âdil bir hükümdarın titizlikle kaçınması gereken bir şeydi. Dolayısıyla başlıbaşına ambargo düşüncesi, toplumun bütününün asla kabul edemeyeceği bir yenilikti (*bid'at*). Kuşkusuz bu yasak, savaş dönemine özgü geçici bir önlemdi. Herhangi bir tâcirin stoklarının siyasi nedenlerle müsadere edilmesi hukuk dışı olduğundan, malın sahibine iade edileceği bildiriliyordu. Gene de bu sert ve alışılmadık önlemin kamuoyu üzerindeki etkisiyle, Osmanlı tarihçileri, sultanın amacının aslında müsadere değil, sadece düşmanı gelir kaynaklarından yoksun bırakmak olduğunu uzun uzadıya anlatmaya çalışacaklardır.[94] Eylemi haklı göstermek için, tüccârın İran'a silâh taşımakta olduğu öne sürüldü. Osmanlı topraklarında yakalanan İranlılar, Rumeli'ye sürgün edilip orada gözaltına alındı ve ipek yüklerine el kondu. 1518'de, Osmanlı topraklarında ham ipek satışı toptan yasaklandı. Emirlere karşı gelen Osmanlı tebaasının, satmış oldukları ipeğin karşılığı olan parayı hazineye teslim etmeleri zorunlu kılındı.[95] Bu haşin önlemlerin ipek tüccârı ve sanayii üzerindeki etkisinin yanı sıra, ambargonun ekonomik sonuçları yalnız İranlılar için değil, Osmanlılar ve İtalyanlar için de felâket oldu. Ambargo nedeniyle Bursa ipek sanayiinde yaygın işsizlik ve iflâslar başgösterdi. 1587 gibi daha geç bir tarihte Osmanlı İmparatorluğu ile İran tekrar savaşa tutuştuklarında, beklenen İran tüccârının ancak yarısının gelmesi, Bursa piyasasında ham ipek fiyatlarının fırlamasına ve Bursa'daki ipekli dokuma tezgâhlarının dörtte üçünün durmasına yol açacak; 30, 40, hattâ 60 tezgâhı olan büyük dokumacılar iflâs ederken, birçoğu borçları nedeniyle ortadan kaybolacaktı.[96] 1514–18 ambargosu sırasında ise, Sohumi üzerinden gelen Gürcistan ipeği, kısıtlamaların dışında tutulmuştu.[97] Ayrıca, Osmanlı topraklarında, örneğin Balkanlar'da Mora, Prizren ve Arnavutluk ile Anadolu'da Bursa, Bilecik ve Amasya'da da, bir miktar ham ipek üretiliyordu. Oysa normal zamanlarda, yüksek kaliteli ve görece ucuz İran ham ipeğinin Bursa pazarındaki bolluğu, yerli ham ipek üretiminin gelişmesini önleyici bir rol oynamaktaydı.

Selim'in ambargosu İtalyan ipekli dokuma sanayiini en önemli hammadde kaynağından yoksun bırakmış olduğundan, İtalya'da paniğe neden oldu. Girişimci Cenovalılar, eski Estarâbâd–Hazar Denizi–Astrahan yolunun canlandırılması imkânını aramaya koyuldular.[98] Astrahan–Moskova güzergâhı, daha 1476'da Contarini Astrahan'a geldiğinde dahi aktifti.[99] Daha sonra İngilizler de, Hindistan ve İran malları için böyle bir deniz ticâret yolu oluşturmaya çalışacaklardır. Yavuz Sultan Selim'in koyduğu ambargonun, uluslararası ticâretin yıllardır yerleşmiş örüntüsünü bozmak suretiyle, ilgili herkesi büyük kayıplara uğratmakta olduğu açıktı. I. Süleyman (1520–1566) babasının yerine tahta çıktığında, İran'la ipek ticâretini eski düzenine kavuşturmakla kalmadı; hapisteki tüccârı serbest bırakıp malları emânete alınmışsa iâde, yoksa tazmin etme yoluna gitti. Ancak bu tarihten itibaren, Azerbaycan'ın ipek üretim bölgelerini doğrudan denetim altına almanın, Osmanlıların hedefleri arasına girdiğini anlıyoruz. Süleyman'ın 1533–36, 1548–50 ve 1553–55'teki İran seferleri sırasında Azerbaycan üstüste istilâ ve Tebriz iki kere işgal edildi (1534, 1548). I. Selim döneminden başlayarak, Dağıstân, Şirvân ve Gilân'daki yerel hanedanlar hep Osmanlılardan himaye ummuşlardı. Azerbaycan'ın Şirvân'a kadar olan bölümü, ancak 1578–90 savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından işgal ve

[93] Feridun, *Münşeâtu's-Selâtin*, I, s. 425.
[94] Sadeddin, *Tâcu't-Tevârih*, II, s. 276.
[95] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 200–213.
[96] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, belge no. 273.
[97] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, belge no. 83.
[98] Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 507.
[99] Barbaro ve Contarini, *Travels*, s. 151.

ilhak edildi. Böylece, belli başlı ipek üretim bölgeleri, Şâh Abbas karşı saldırıya geçip 1603-5'te Osmanlıları Azerbaycan'dan çıkarıncaya kadar, bir süre Osmanlıların elinde kaldı. Her halükârda Bursa, 1540'larda hâlâ, ipek satıp kalay ve Batı'nın yünlü kumaşlarını alan İranlı tüccârın başlıca antreposu olmakta devam ediyordu. 1600 dolaylarında İran'ın bu mallara ihtiyacı tahminen 2.000 balya kumaş ve 40-50 ton kadar kalaydı.[100] XVII. yüzyılda İranlıların Bursa'da Hint baharatını da almış olmaları ilginçtir. Örneğin, Alaeddîn adında bir İranlı tâcirin, Kıbrıs'tan ithal edilmiş şeker ve Hindistan'dan ithal edilmiş karabiber alımına 32.000 akça ya da 640 duka altını harcadığını biliyoruz.[101]

1514'te I. Selim'in İran'ı ekonomik ve mali bakımdan çökertmek amacıyla başvurduğu ambargo politikasını, Şâh I. Abbas (1587-1629) İran açısından 1603-29 döneminde denedi. Abbas'ın plânı, İpek Yolu'nu Osmanlı topraklarından Hint Okyanusu'na kaydırmaktı. Şâh, o güne gelinceye değin, Hint Okyanusu'nda üstünlük kurmuş bulunan İngiliz ve Hollandalıların, Osmanlı limanlarında ödedikleri ağır vergilerden[102] kurtulmak amacıyla, Osmanlıların aracılığını elbirliğiyle devreden çıkarmaya hevesli olduklarını görmüştü. Böylece, Osmanlı-İran rekabeti, karşılıklı ambargolara yol açan ekonomik bir savaş niteliğine büründü. İranlılar ipek ihracatını yasaklarken, Osmanlılar da İran'a altın ve gümüş sevkıyâtını durdurmaya yönelik önlemler aldılar. Bu, Acem diyarındaki parasal bunalımı ağırlaştırmaktan geri kalmadı. Şâh Abbas bu sorunu, Hint Okyanusu'nda yeni kurulan Bender-Abbas limanında kuzeylilere büyük miktarda ipek satarak çözmeye çalıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyadan tecridi tehlikesini doğuran bu mücadele hayli ilginç bir seyir gösterdi.

Şâh Abbas'ın Avrupa'ya ipek ihracatında Osmanlılara karşı Ermenileri kullanması, Ermeni tâcirlerinin Levant ticâretinde ön plâna geçmelerini sağlayan etmenler arasındadır. Zamanla İran ipek ticâreti onların tekeline geçti, Ermeniler Haleb, İzmir ve İstanbul'da, Livorno serbest ticâret şehrinde ve Avrupa'da başlıca ipek ticâret merkezi Amsterdam'da kalabalık cema'atler (tüccâr kolonileri) oluşturdular.[103] Şah'ın Avrupa'ya ipek ihracatını Osmanlı ülkesinden, Hint Okyanusu'nda kurduğu Bender-Abbas'a çevirme girişimi üzerine İsfahan'da Hollanda ve İngiliz tüccâr kumpanyaları ajanslar açtılar. Osmanlı-Avrupa ipek transit ticâretine karşı XVIII. yüzyılda başka bir rakip ortaya çıktı: Çar I. Petro, İran ipeğinin Hazar Denizi-Astrahan-Moskova-Arhangelsk yolu ile Batı'ya ulaştırılması için önlemler aldı.[104] İran'ın büyük ipek üretim eyaleti Gilân'ı işgal etti (1723-1732). Bu çeşit girişimler, Haleb ve İzmir'in Avrupa'ya esas ihrac limanları olma durumunu değiştirmeyecektir. Safevi hanedanının düşmesi (1736), iç karışıklık ve istilâlar sonucu İran'ın Doğu ticâretinde payı çok azaldı ve Osmanlı ticâret yolları ve limanları, özellikle Haleb her zamandan çok önem kazandı. İran ve Bursa ipeği, Ankara tiftik yünü ve ipliği, pamuk, pamuk ipliği ve pamuklular, Hindistan ve İran'ın pamukluları, boyalar (kökboya, indigo) ve ecza gibi Avrupa'nın Doğu'dan bellibaşlı ithalatı, XVIII. yüzyılda Osmanlı limanları Haleb, İzmir, Selânik ve Suriye'de Sayda üzerinden sevk ediliyordu.

Bununla birlikte, yukarıda belirtilen nedenlerle İran ticâreti Osmanlı limanlarından bütünüyle yok olmadı. Türkiye ile İran arasında, bu uzun ve yıpratıcı mücadele, uzun vâdeli bir barışla sonuçlandı. Şâh Abbas öldüğünde (1629), gütmüş olduğu ipek politikası halefince terk edildi. Abbas, ham ipek akışını Bender-Abbas yönüne çevirebilmek için İran'ın kendi içindeki ipek ticâretinde tekel uygulamak zorunda kalmıştı. Ondan önce ham ipek, çok sayıda özel kişiler tarafından toplanıp Osmanlı pazarlarına sevk ediliyordu. Venedik sefirine göre, yeni Şâh'ın ipek ticâretinin işleyişini tamamen tebaasına bırakma kararı, ülke içinde büyük destek buldu.

[100] N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, Kopenhag: 1972, s. 368.

[101] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 272.

[102] Develerle taşıma mâliyeti 40 *guruş*'a, ya da yaklaşık 26 düka altınına geliyor; yol boyunca ödenen çeşitli resimler eklendiğinde (bak. s. 226 Tebriz-Haleb transit yolu) mâliyet 122 *guruş*'a yükseliyor; bunun üzerine bir de İzmir'de ödenmesi gereken 46 *guruş*'luk gümrük vergisi biniyordu (bir *guruş*, bir düka altınının üçte ikisi değerindeydi), krş. Steensgaard, 34, aşağıda Belgeler: no. II-V.

[103] J. Carswell, "The Armenians and East-West Trade through Persia in the XVIIIth Century", *Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Ocean Indien, Actes du 8eme C.I.H.M.*, Paris: 1970.

[104] Hazar-Astrahan yolu, XIV. yüzyılda Cenevizliler tarafından kullanılıyordu. XVI. yüzyıl ortalarında İngilizler bu yolu açmayı denemişlerdi (J. Hanway, *An Historical Account*, London: 1762).

FLORANSA'DA *arte della seta* daha 1193'e kadar inen erken bir tarihte ortaya çıkmıştı ve "XV. yüzyıla gelindiğinde, önem ve zenginlik bakımından *arte di lana* ile aynı sırada yer alıyordu."[105] 1473'te yün tüccârı loncasına 270 atölye, ipek tüccârı loncasına ise 83 atölye dahildi ve ipek imâlâtçılarının Osmanlı İmparatorluğu'nda temsilcilikleri bulunuyordu. 1470'li yıllarda Pera'daki Floransalı ticâret ajanı Benedetto Dei, Osmanlı ülkesinde satılan "her çeşit Floransa mamûlünün, özellikle de ipeklileriyle altın ve gümüş brokarlı kumaşlarının, Venedik, Cenova ve Lucca mallarının toplamından fazla" olduğunu söyleyerek övünüyordu.[106]

Bütün bu iş alanlarından en kârlı iş, Bursa ile Floransa arasındaki ipek ticâretiydi. 1509 yılı dolaylarında, taşıma mâliyetinin balya başına 900 akça veya 18 düka altını gibi olağanüstü yüksek düzeylere ulaşmasına karşın, Floransa'da ham ipek balyası 70–80 düka altını kâr getiriyordu.[107] Guanti'nin muhasebe defterine göre,[108] 1484 ile 1488 arasında bir kişi adına Floransa'da satılan ham ipeğin toplam ağırlığı 4.795 Bursa lidresini buluyordu; bunun değeri 6.022 "büyük" florin, buna karşılık satış masrafları 1.172 florin idi (Bir "büyük" *florin* veya Floransa altını yaklaşık 48 akça idi). Guanti, net kârı 977 florin olarak veriyordu.

Bursa'da ölen İranlı ve Arap tüccârının mallarına ait *tereke* (*metrûkât*) listeleri bize ipek ticâreti ve tâcirler hakkında ayrıntılı bilgi sağlamaktadır. 1466–1467 tarihli tereke defterinde aşağıdaki tâcirleri buluyoruz:[109]

1. Hoca İbrahim b. Şeyh Bayezid eş-Şamâkavî: ipek tâciri, terekesi (bıraktığı kişisel malları ve getirdiği ipeğin değeri): 227.347 akça (yaklaşık 5.000 Venedik altını). Hoca İbrahim (Hoca büyük tüccâr unvanı) kuşkusuz büyük bir ipek tüccârıdır. Terekesinde 17 beygir vardı. Başkalarının emanet ipeğini getirmişti.
2. Gıyaseddin b. Hayreddin, eş-Şamakavi terekesi: 5.182 akça (yaklaşık 115 altın)
3. El-Hâc Muhammadi b. el-Hâc Ahmed al-Gilânî, terekesi: 17.269 (yaklaşık 400 altın), eşyasının önemli bölümü Bursa'da satın aldığı kadife ve kemhalardır. Bu da gösterir ki, bu tarihlerde Bursa kumaşları İran menşeli ipeklilerle rekabet etmektedir.
4. Hoca Bayezid Lârî (Lâr'lı), terekesi: yaklaşık 800 altın
5. Derviş Mahmud Gilânî, terekesi yaklaşık 13 altın
6. Acem Şucâ'eddin, Terekesi: yaklaşık 350 altın
7. Hacı Ahmed Bıçakcı b. Şeyh Muhammed al-Gilânî, terekesi: yaklaşık 238 altın
8. Süleyman el-Acem, Horasan vilâyetinden, terekesi: yaklaşık $4^{1/2}$ altın.

Bu listede görülüyor ki, ipek tâcirleri İran'ın çeşitli bölgelerindendir. İnce makbûl bir ipek getiren Gilânlı tüccâr ise çoğunluktadır. İpeğini satan İranlı tüccâr, Bursa'dan Frenk yünlü kumaşı ve altın, gümüş, bakır madenî para veya inci götürmekte idiler.

XVI. yüzyıl başına kadar ipek fiyatlarındaki yükselme, altın fiyatlarındaki yükselişi izlemiştir.[110]

[105] Richards, *Florentine Merchants*, s. 44.

[106] Richards, *Florentine Merchants*, s. 45.

[107] Richards, *Florentine Merchants*, s. 102, 104, 112, 169, 262.

[108] H. Hoshino, "Il commercio fiorentino nell' impero ottomani", *Asperti* (Pisa:1984).

[109] H. İnalcık, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, ed. H.İnalcık, 2. baskı, İstanbul:1996, s. 196–197.

[110] M. Çizakca, "Price History and the Bursa Silk Industry", *Journal of Economic History*, XL.

Arap tüccârı, Bursa pazarında safran alır ve Hindistan'a ihrac ederdi.[111] Bizans döneminden beri safran üretim merkezleri, kaynaklarımızda Safranbolu ve Göynük olarak geçer. Bursa, İtalyan tüccârı, özellikle Cenevizli ve Floransalılar için, yalnız İran ipeği satın alma merkezi olarak değil; safran, Sakız sakızı, Ankara sofu, Hint baharat ve boyaları, Bahreyn incileri için de uluslararası bir ticâret merkezi idi. Thomas Mun'a göre (XVII. yüzyıl) İngiltere, ipek almak için Haleb ve İstanbul'a (Galata) yılda 15 milyon sterling göndermekte idi. Buna karşı baharat, şeker, pirinç ve pamuklular için ödenen para ancak 600.000 sterlinge varıyordu. İngiltere ithal ettiği ipeğin önemli bir bölümünü Avrupa pazarlarına ihrac ederdi. 1620'lerde İngiliz ipek sanayiine 600 balya yetiyordu. Avrupa'ya ihrac için 2.000 balyaya ihtiyac vardı.[112] İngilizler, artık bu tarihlerde Türkiye'ye ipekli kumaş satmaya başlamışlardı.

Fransa'da ipekli sanayiinin kuruluşu tarihine gelince, ilkin Lyon uluslararası panayırında Floransalı tacirlerin nefis ipekli kumaşlarıyla hazır olması ve Fransa'da yüksek tabaka arasında ipekli kumaş kullanımının yaygınlaşması ile ilgilidir. XI. Louis (1461–1483), krallıktan bu lüks mal yüzünden muazzam miktarda altın ve gümüş çıkışını önlemenin gereğine parmak bastı ve 1466'da Lyon'da bir ipekli kumaş imâlâthanesi açılmasına karar verdi. Lyon'lular ilgilenmeyince Tours'da ilk ipekli atölyesini (1470) ve arkasından 1498'de Nîmes'de ikinci atölyeyi açtı (1498). Avignon Papası, daha önce Avignon'da bir ipekli atölyesi açmıştı.[113] Nihâyet, Lyon'lular 1536'da I. François'dan şehirde bir ipekli fabrikası için bir berat aldılar. Berat, önemli imtiyazlar içeriyordu. Lyon ham ipek ithalatı ve ticâreti tekelini elde etti, ayrıca 1540'da "altınlı, gümüşlü ve ipekli kumaş" işçileri korporasyonu kuruldu, yabancılara kapıyı açtı. Bu sanayi ham ipeği ithal ediyordu. O zaman Fransa'da yerli ipekçilik yoktu, ihtiyac tamamıyla dışarıdan ham ipek ithaliyle karşılanıyordu. Lyon'da İtalyan tâcirleri ve Floransa bankerleri yerleşti. Osmanlılardan ticâret imtiyazı alan Floransalı firmalar Bursa'dan önemli miktarda ipeği Avrupa'ya getirmekte idiler.[114] Lyon ipekli ticâreti ancak Habsburglar ile mücadele ve Fransız din savaşları (1572–1598) son bulduğu zaman büyük gelişim gösterdi.[115] Habsburglarla mücadele döneminde Fransa, Osmanlılar ile ittifak halinde idi ve ticâret imtiyazı elde etmişti (1536, 1569).

Bu dönemde Fransa'nın güney vilâyetlerinde ipek yetiştiriciliği yerleşti (1599'dan itibaren).[116] Ancak bu gelişim ihtiyacın küçük bir bölümünü karşıladı. Fransa, İran menşeli ham ipek ithalatında Osmanlı limanları Haleb ve İzmir'e bağımlı idi. *Fason*ları kolay ve hızla gerçekleştirecek bir yöntemin uygulanması (1605) Lyon ipek sanayiinde gelişme sağladı (Claude Dangon bunu bulan kişi sayılır).[117] *Çekmeli* (â la Tire) tezgâh, Orta-Doğu'ya geldi (XIII. yüzyıldan beri Avrupa'da kumaş dokuma ve boyacılığında teknoloji, Orta-Doğu'dan, özellikle Suriye'den aktarılmıştır). Fransız ipek sanayii XVII. yüzyılda büyük atılım yaptı, 1660'ta Lyon ipek fabrikalarında 3.019 işçi çalışmakta ve "büyük" boyutta kumaş işleyen 10.000 atölye faaliyette idi. Fransız kumaşları, İtalyanlarınkiyle rekabet edecek mükemmelliğe erişti. Osmanlı ipekli dokumacılığında görüldüğü gibi, kadife ve taftada (*tafetta*) halkın alabileceği yün ve pamuk karışımı daha ucuz çeşitler piyasaya sürüldü.[118] Lyon sanayii bu sektörde büyük gelişim gösterdi. 1680–1710 döneminde Lyon ipek sanayii bunalım geçirdi. Din kavgaları yüzünden Protestan ustalar ve bankerler İsviçre, Hollanda, İngiltere ve Almanya'ya kaçtılar ve bu memleketlerde ipekli sanayiinin yerleşmesine katkıda bulundular. XVIII. yüzyılda Fransız sanat dehası ipekçiliğe damgasını vurmakta gecikmedi. XIV. Louis döneminin *stilizasyon* eğilimi yerini, resimde oldu-

[111] Magalhaes-Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, s. 308–309.

[112] H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, XV (1951), s. 175; Th. Mun, *England's Treasure by Foreign Trade*, London: 1664.

[113] J. Vaschalde, *Les industries de la soierie*, Paris:1972, s. 13.

[114] Bak. *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. H. İnalcık, s. 230–241.

[115] İnalcık, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 14–16.

[116] Fransız ipek üretimi 1810–1850'de hızla gelişti, 1853 de 26 milyon kg üretimle rekor kırdı, sonra hızla geriledi (J. Vaschalde, *Les industries*, Paris:1972, s.21). Fransa, Çin (1858) ve Japonya (1866) ile ticâret anlaşmaları yaparak ham ipeği bu memleketlerden sağlamaya başladı. XIX. yüzyıl sonlarında (1897) batılı memleketlerin ithâlâtı 15 bin tona çıktı. Türkiye'de ham ipek üretimi için bak. ileride.

[117] Vaschalde, *Les Industries*, s. 14.

[118] Vaschalde, *Les Industries*, s. 15.

ğu gibi, *natüralist* bir üslûba bıraktı.[119] Yeni üslûp, tüm Avrupa'yı, hatta *Lâle Devri* Türklerini de etkiledi. Lyon atölyeleri 1739'da 8.330'e, 1752'de 9.404'e, 1770–1784 döneminde 12.000'e çıktı. Bu dönemde Nîmes'de 2.000, Paris'te 2.000, Tours'da 1.200–1.500 atölye faaliyette idi. Fransa'da XVII. yüzyıldan beri erkek ve hanımların kullandığı *ipekli çorap* imâli endüstriye ayrı bir katkı sağlamıştır. Büyük Fransız Devrimi ve savaşlar, Lyon ipek sanayiini öldürdü (âsi Lyon kıralcı idi). Atölye sayısı 3.000'e düştü.[120] Fransa'yı bu düşüşten Napoléon'un himayesinde Jacquard'ın fasonlu dokumadaki dâhice keşifleri kurtaracak ve Fransa'ya rakipleri karşısında üstünlük sağlayacaktır.

İpekli dokuma sanayiinin Batı ülkelerine girişi, Fransa için I. François (1515–1547), İngiltere için de I. Elizabeth (1558–1603) dönemi gibi oldukça geç tarihlerde olmuştur. Bu ülkelerde ipekli sanayiinde hızlı gelişmenin ardında, İtalyan ve Doğu ipeklileri için ödenen (Fransa'da dört milyon altını bulan) muazzam miktarda kıymetli madenin ülkeden çıkmasını önlemek gibi merkantilist bir kaygı yatıyordu. 1600 yılına gelindiğinde Lyon'da 7.000 atölye olduğu söyleniyordu.[121] İngiltere'de 1590'lardan itibaren büyük miktarlarda ham ipek ithal edilmeye başlandı ve 1620'lere gelindiğinde, ipek değerce ülkenin en büyük ithal kalemi olup çıktı.[122] 1617'de İngiliz ipekli dokuma sanayiinin yılda yaklaşık 300–600 balya ham ipeğe ihtiyac göstermesine karşılık, Şâh'ın önerdiği miktar 2.000–3.000 balyayı buluyordu. 1628'e gelindiğinde, Hollanda'nın yıllık talebi 1.200 balya idi.[123] İngilizler ve Hollandalılar, kendi ihtiyac fazlalarını diğer Avrupa ülkelerine ihrac etmek suretiyle bu piyasada Venedik ve Cenova'nın yerini aldılar. XVII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, ipek artık "bir dizi ithal malının en önemlisi" konumundaydı.[124] Yeni ve sürekli büyüyen ipek piyasaları, ihtiyac duydukları ham ipeği Osmanlı İmparatorluğu üzerinden İran'dan sağlıyordu. Başka bir deyişle, Batı'nın genişleyen ipek piyasası, İran ve Osmanlı ekonomileri için yeni bir refah kaynağı haline gelmişti. "*Conquistadores* için altın ve gümüş neyse", der Steensgaard, "onyedinci yüzyıl başlarının Asya ticâreti için de ipek oydu... ve nitekim İran ham ipeği, Avrupa'nın Asya'dan yaptığı ithalatta ikinci sırada yer alıyordu".[125] İstanbul'daki Hollanda sefirinin 1615 tarihli bir raporunda kullandığı ifadeyle, ipek ticâreti "Hıristiyan ahalinin günden güne büyüyen gösteriş tutkusu sayesinde" almış yürümüştü.[126] Bir hesaba göre, 1620'lerde Avrupa'nın toplam İran ipeği ithalatı yılda bir milyon lidreyi buluyordu.[127]

1600 yılına doğru Haleb, Levant'ta en önemli ipek ihracat pazarı konumuna gelmişti; öyle ki, sırf Venedik; İran ve Suriye ham ipeğinin (miktar olarak yılda 140 ton, değer olarak da 1,5 milyon düka altını) yarısını, Haleb'de satın alıyordu.[128] Diğer yarısı ise, öbür Avrupa ülkelerince kapışılmaktaydı. 1578–1627 yıllarında İran ipek ticâretinin bu piyasada gösterdiği dalgalanmaları, Venedik konsolosluk raporlarından izlemek mümkündür.[129] 1578–90'daki Osmanlı–İran savaşı sırasında trafikte bir düşüş görülmesine karşılık, bundan sonraki 1590–1602 barış döneminin Haleb pazarında tanık olduğu canlılık, yani Osmanlı–İran savaşlarının 1603'te tekrar başlamasından hemen önce doruğa ulaşmıştı. Bu dönemde Haleb gümrük gelirleri, yılda 300.000 düka altını gibi rekor bir düzeye çıkmış; Suriye'nin İstanbul'a aktardığı yılda 460.000 düka altını tutarındaki gelir fazlasının büyük bölümü, Haleb gümrüğünden sağlanır olmuştu.[130]

[119] Vaschalde, *Les Industries*, s. 16.

[120] Vaschalde, *Les Industries*, s. 17.

[121] L. Boulnois, *La route de la soie*, Paris:1963, s. 218.

[122] R. Davis, "English Imports from the Middle East, 1570–1780", ed. M. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, London: 1970, s. 196.

[123] Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 375.

[124] Davis, "English Imports", s. 196.

[125] Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 367.

[126] Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 191.

[127] Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 162; ancak Steensgaard, gerçek toplamın pekâlâ bu miktarın yarısında kalabileceğini kabul etmiştir, çünkü pratikte tahminler, yılda 4.000 ile 7.500 balya arasında oynamaktadır. Steengaard bir balyanın 280 *lidre* veya 90 kilo çektiğini, bir at yükünün ise iki balyadan oluştuğunu, yani 550 *lidre* veya 165 kilo kadar geldiğini belirtiyor; krş. F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 289; İnalcık, "Yük (himl) in Otoman Silk Trade", s. 132–135.

[128] Konsolos Emo'nun tahminlerinden aktaran Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 160.

[129] Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 175–183.

[130] Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 178.

1630'larda Avrupa'nın yıllık İran ipeği ithâlâtı tahminleri (balya olarak)

Marsilya (Fransa)	3.000	(daha önceleri ancak 100-200 dolayında)
Venedik	1.500	Ama 1623'te ancak 300 ve 1629'da ancak 600
İngiltere	600	Ama 1623'te ancak 295
Hollanda	500	
Cenova, Lucca, Messina ve Floransa	400	
Toplam	6.000	

Kaynak: Steensgaard, 159-64.

Şâh Abbas'ın Osmanlı pazarına karşı ambargo politikası, Osmanlı ülkesinde ham ipek üretimini arttırma önleminin alınmasına yol açmıştır. Bizans döneminden beri Mora'da, Bilecik'te ipek üretiliyordu.[131] Mora ipeğinin Bursa'ya 1500'lerde geldiğine dair Bursa kadı sicillerinde kayıtlar vardır. Bu ipek ikinci kalite sayılıyordu. Arnavutluk'ta da ipek üretiliyordu. XVI. yüzyılda Arnavut ipeğinin Bursa ve Avrupa'ya ihrac edildiğini biliyoruz. Fakat bu kaynaklardan gelen ipek, Tebriz kervanlarının getirdiği ipeğin yanında hayli küçük miktardadır.[132] Bursa ve dolaylarında ham ipek üretimi, İran ile savaş döneminde (1578-1590) başlamıştı.[133] 1590'dan sonraki yıllarda yerli ham ipekten alınan mîzân resmi 40-50.000 akçaya vardı.[134] 1680'de seyyah G. Wheeler, Bursa Ovası'nı dut ağaçlarının kapladığını söyler.[135] XIX. yüzyılda dünya pazarında Bursa ipeği makbul sayılıyordu.

Bolen'e (1588) göre, Bursa'ya İran ve Suriye'den her yıl bin deve yükü ipek gelmekte idi. Hindistan-Avrupa arasında baharat ticâretinde Osmanlılar 1620'lerde aracı durumunu kaybettiyse de, ipek ticâreti daima önemini korumuştur. Fransa'da (1547, Lyon) ve İngiltere'de (I. Elizabeth döneminde 1580'lerden başlayarak) ipek endüstrilerinin kurulması ve ipeğe gittikce artan talep bu memleketlerde kapitalizmin gelişmesine önemli ölçüde yardım etmiştir.

İran ipek ticâreti, Osmanlı ekonomisi ve devlet hazinesi için birinci derecede önemli bir kaynak oluşturmakta idi. 1500'e doğru Tebriz'den Bursa'ya yılda beş altı kervan geliyordu; bu ticâretin Osmanlı devlet hazinesine yılda 300.000 altın sağladığı hesab edilmiştir.[136] Bursa'da ipek ticâreti için II. Bayezid döneminde büyük bir han yapılmıştır. İranlı ipek tüccârının indiği bu hana Acem Hanı deniyordu. Gelen ipek balyaları bu handa mîzân (terazi) ile tartılır, *resm-i mîzân* ve gümrük ve *yasakiye* alınırdı (bak. Ekler: Belgeler II-V, s. 293-297). Kervanları sabırsız bekleyen yabancı ve yerli tüccâr balyaları kapışırcasına satın alırlardı. Öte yandan İran ipeği ticâreti XIV-XV. yüzyıllarda İtalyan Levant ticâretini canlandıran, XVI. yüzyılda Fransa ve XVII. yüzyılda İngiltere'de merkantilist-kapitalist ekonomiye önemli katkıda bulunan bir ticârettir. 1618 tarihli bir İngiliz raporunda İran'da üretilen ipeğin yıllık rekoltesi 10.000 tondu,[137] 1670'e doğru bir Fransız kaynağı yıllık üretimi 22.000 balya olarak hesaplamış, bunun 3.000 balyası İzmir'e geliyormuş (XVII. yüzyılda İzmir bu ticârette Bursa'nın yerini almıştır).

[131] F. Thiriet, *Régestes des déliberations du senat de Venise concernant la Romanie*, II, Paris:1959, belge no. 1681, 1689, 2071, 2072, III. Paris:1961, belge: no 2448, 2508.

[132] Bursa'da ipekcilik, İran ipek kaynakları düştüğü bir zamanda oldukça geç bir dönemde başlamıştır. XIV. yüzyılda Prizren, Manastır ve Priştina'da ipek üretildiği Dubrovnik arşiv belgelerinde zikr edilmektedir (*Balcanica*, III, s. 159-193).

[133] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 386, belge no. 299-301.

[134] "Harîr", EI², s. 214.

[135] G. Wheeler, *A Journey to Greece*, London:1682, s. 209.

[136] Wheeler, *A Journey to Greece*, s. 170-171.

[137] Bak. H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Türkiye'nin Ekonomik, Sosyal Tarihi*, I, İstanbul:1993, s. 169.

İran'la savaşlar, özellikle 1587'de başlayıp aralıklarla 1639'a kadar süren savaşlar ve karşılıklı ambargo girişimleri yüzünden zaman zaman Osmanlı dokumacılığı ve Avrupa'da İtalya, Fransa ipek sanayii bunalıma düşüyordu. Osmanlı'da bunalım, iflâslar ve intiharlara neden oluyordu. İran'da salgın hastalıklar da üretimi hayli aksatmakta idi (1572 tarihli bir belgede okuduğumuz gibi: "Diyâr-i Acem'de tâ'un vâki' olup ..... gelen harîr sâbık senelerde gelen harirden az olup", Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, vesika 59, s. 180). 1639'dan sonra Tebriz kervanları ipek getirmeye devam ettiler (Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, v. 304). Fakat İran'da üretim aksıyordu. Durum, Osmanlıları, hatta Fransızları yerli ham ipek yetiştiriciliğine, kozacılığa götürmüştür.

Osmanlılardan önce Bizans'ta Iustinianus'tan (527–565) beri devlet kontrolunda ipekçiliğin ve ipek dokumacılığının hayli ilerlemiş olduğunu, Bizans'ın ağır Rûm ipekililerinin İslâm dünyasında arandığını biliyoruz. Sâsânî hükümdarı I. Şapur'un (240–271) Bizans Suriyesi'nden ipek dokumacılarını İran'a alıp götürdüğü hakkında bir kayıt vardır. İlk Osmanlı döneminde Tebriz'den İznik'e gelen ipek kervan yolu ve yerli Rum dokuyucular, daha Orhan zamanında Osmanlı kontrolü altına girmiş bulunuyordu. Bilecik'te yerli ipekçilik hayli gelişmiş olup *Bilecik kadîfesi* XVI. yüzyıla kadar şöhretini korumuştur. 1600'lerden itibaren[138] yerli ham ipek üretimi *kozacılık* önem kazandığı zaman Osmanlı tebaası Rum ve Ermeniler ve onlardan Müslüman olan tebaa, kuşkusuz, bu kültüre sahip idiler.

Öte taraftan Fransa'da devletin himayeci merkantilist siyaseti (gümrük % 10), buna karşı Osmanlıların açık kapı siyaseti (gümrük % 3) zamanla Osmanlı ipekli sanayii aleyhine bir durum getirecektir. Öte yandan Dalsar'a göre, Avrupa'nın artan ham ipek ihtiyacı Türkiye'de kumaş dokumacılığı yerine daha iyi kâr getiren ham ipek üretimini (kozacılık) teşvik etmiş; pamuklu alanında olduğu gibi Türkiye daha ziyade ham ipek ihracatına öncelik vermeye başlamıştır. Belgeler (Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 357–376), Avrupalı tüccârın Osmanlı köylüsünü peşin ödeme (*selem*) ile koza üretmeye teşvik ettiğini göstermektedir. Fransız ve İtalyan ipek dokumacılığında XVIII. yüzyılda yeni tekniklerle yeni natüralist üslûba yöneliş karşısında Osmanlı dokumacılığı uyum gösterememiş; Fransız İtalyan kumaşları ipekli piyasasında önemli bir pay almaya başlamıştır. Fransız ve İtalyan kumaşları şimdi daha ucuza mal oluyordu. 1640 Narh Defteri'nde görüldüğü gibi ithal ipekliler çok ucuzdur. 1650–1800 döneminde; Türk kumaşları yerine dünya pazarlarını Avrupa mamûlâtı tutmaya başlamıştır. Pamukluda olduğu gibi. XVII–XVIII. yüzyılda özellikle savaş yıllarında İran ipek kervanları gerekli ham ipeği getirmediği dönemlerde, Bursa ve İstanbul ipekli sanayii bunalıma giriyor, Batılı tüccâr eli boş dönüyordu.[139] O zaman, Osmanlı topraklarında, ham ipek üretimi, kozacılık önem kazanmaya başladı. Bursa bölgesinde, Lübnan ve Suriye'de dutluklar geniş alanlar kapladı ve ham ipek yetiştiriciliği önemli bir sektör haline geldi. Avrupalı tüccârın artan talebi kozacılığı kârlı bir hale getirmiş, dokumacılar dahi kendilerini bu işe vermeye başlamışlardır.[140]

Atranos'ta (Orhaneli) ipek kozası yetiştirmek için kiralık dut ağaçları bulunan tarlaların eski bir kadı siciline konu olması kayda değer (Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, v. 300, s. 386). Bursa–Orhaneli İznik bölgesinde kozacılık geniş ölçüde artmıştı. XIX. yüzyıla gelindiğinde ipek böceği yetiştirilen bölgeler, Bursa, Mihalic, Bilecik, Lefke, İznik, Bandırma ve Pazarköy (Orhangazi) olarak tespit edilmiş, buradaki üretimin başlıca İstanbul dokumacılarına, artanın Haleb, Şam, Diyarbekir, Tokat'a ve kapitülasyon sahibi yabancılara

[138] En eski belge 1592 tarihlidir, Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, V. 301, s. 387: "İpek kurdu tohumu".

[139] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 302.

[140] Daha XVII. yüzyılda Halebli tüccârın Bursa'ya ham ipek almaya geldiği hakkında Dalsar'ın *Bursa'da İpekçilik*'te yayınladığı vesika (s. 162, v. 152) yanlış yorumlanmıştır.

satılması emredilmiştir (Dalsar, v. 302, s. 387). Bursa pazarı, tüm Osmanlı ülkesinde ham ipek pazarı ilân edilmiştir. 1740 tarihli belgede (Dalsar, v. 304, s. 389) Bursa'da, "Acem tarafından akall-i kalîl harir geldiğinden" söz edilmekte ve ipek işleyen belli başlı esnaf, *kutnucular*, *kaytancılar*, *sandalcılar* (sandal= ipekli kumaş), *yastıkcılar*, *kisecilcr* olarak anılmıştır (Dalsar, v. 304, s. 389). 1584 gibi erken bir tarihte Bursa'da ipeğin bükülmesinde *Frengi* yöntem izleniyordu (Dalsar, v. 318, s. 398). Bu esnafa bağlı *tahare*, *tarakçı* ve *nakşbendciler* zikrolunmaktadır (Dalsar, v. 322, s. 400). Türkiye ham ipek üretiminde o kadar ilerlemişti ki, daha XIX. yüzyıl ilk yarısında Türk ipeği tüm Avrupa'da en makbul ipek sayılıyordu, ta ki Çin ve Japonya rakip olarak ortaya çıkıncaya dek. Avrupa'ya 1850'de 600 ton, 1878'de 634 ton ham ipek ihrac olunmuştur (Dalsar, s. 418). Avrupa'ya 1880'lerde Orta-Doğu'dan ihrac olunan ham ipekte Türkiye % 24 pay ile başta geliyordu (İran % 11).

Bursa, 1650'lerde Osmanlıların başlıca ipekli pazarı olma ayrıcalığını kaybetti. Bu tarihte alınan vergilerde tekrarları ve hileleri önlemek için tüm malların İstanbul'a gelip orada damgalanması emredildi (Dalsar, s. 162). Bobinler hazırlanması, desenlerin (nakış) işlenmesi vb. alanlarda Avrupa'nın ileri teknolojisi, Osmanlı ipekli dokumacılığını gerileten başlıca faktörlerden biridir. Meselâ, yapışmış ipek tekellerini (*kamçıbaş*, *shappe*) açmak için İsviçre'de keşfolunup tüm Avrupa'da kullanılan yeni bir makine[141] XVIII. yüzyılda Fransız ipek desenlerinde devrim, Osmanlı'nın bu alanda pazar kaybının başlıca etmenlerinden biridir (bak. s. 237, Fransız ipek dokumacılığı). İpekli sanayiinde makine kullanımı, 1910'da Bursa'da ilk makinenin faaliyete geçmesiyle başladı. Fakat yerli ahalinin alıştığı kumaşlar, *kefiye*, *poşu*, *krep*, *başörtüleri*, *abâni* ve *kutnular*, *kadife yastık yüzleri*, eskisi gibi el tezgâhlarında dokunmaya devam etti. Türkiye'de ipekcilikte makine sanayii ancak 1923'ten sonra ilerleme yaptı.

[141] Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 162-164.

6. BÖLÜM İpekli kumaşlar

[önceki sayfalarda]
Kırmızı kadife
yastık yüzü.
Özel Koleksiyon.

1. Osmanlı ipekli kumaş çeşitleri

UZMANLARIN goruşüyle "Yakın-Şark mensucatı arasında Türk kumaşları; gerek mükemmel dokunuş, gerek malzeme zenginliği, gerek desenlerinin güzelliği itibarıyla, belli başlı bir mevki tutmuştur".[1] Bizans ve Selçuklu Anadolu'sunda bazı şehirlerde ipekli dokuma sanayii gelişmiş bulunuyordu. Bizans döneminde Philadelphia (Alaşehir) hil'at kenarı (sincâf) yapılan kırmızı ipeklileriyle ünlü idi.[2] Bilecik'te bir ipekli kumaş sanayii vardı. Pegolotti.[3] (XIV. yüzyıl) *seta turci*'den (ithal İran ipeği?) söz eder. İbn Battuta, Aydın Beyi Mehmed'in sarayında 20 Rum gulamının ipekli kumaştan elbiseler içinde hizmet ettiğini işâret eder.[4] İzmir'de beylik eden Umur Gazi (İbn Battuta, s. 304: 'Omar Bak) Arap seyyahına "Bagdad, Tebriz ve Nişabur ve Çin'de dokunan *kamhâ*'dan yapılmış iki hil'at verdi" ("savbayn min al-kamhâ wa hiya siyâb harîr tasna'u bi-Bagdâd wa Tabrîz wa Nisâbûr wa bis'sîn"). İbn Battuta'ya Bizans İmparatoru da ipekli hil'at vermiştir.

İpekli sanayiinin Anadolu Selçuklu şehirlerinde hayli gelişmiş olduğu anlaşılıyor. İran İlhanlı veziri Reşideddin'e gönderilen hediyeler arasında 2.000 top kemhâ ve Erzincan kadifesinden, 10.000 zira kadife ve başka Anadolu şehirlerinde yapılmış kemha toplarından söz edilmektedir.[5] İlhan'a gönderilen harâc içinde ***kemhâ-i Antâlî*** (Antalya kemhası) adı geçmektedir.[6] Anadolu'da başlıca transit merkezleri olan Erzurum, Erzincan ve Harput, Niksar, Kayseri ve Konya'nın İlhan'ın hazinesine gönderdiği yıllık vergi 1.231.000 *dînâr*'a (gümüş para) yükseliyordu. Fransa'da Lyon Tekstil Müzesi'nde I. Alâeddin Keykubad'ın tirâz kitabesi bulunan bir ipek hil'atı sergilenmektedir.[7]

1400'lerde Osmanlı şâiri Ahmed-i Dâ'î, sultanlar için hil'at yapılan nakışlı *dibâc-i Şuştar, nalı, zarbaft, dimişkî kemhâ, katîfe, hatâî vâlâ* ve *Acem 'Attabî*'sından söz eder.

Kuşkusuz, İran-Bursa kervan, yolu daha Sultan Orhan döneminde (1324-1362) işlekti (bak. s. 214-232, İpek ve transit yolları). J. Schiltberger'in *Hatırât*'ında (1396) Bursa, Orta-Doğu'nun öbür ipek sanayii merkezleriyle rekabet edecek düzeyde gösterilmiştir. 1500'e doğru Bursa'da bin kadar dokuma tezgâhından söz edilmiştir.[8]

Orta-Doğu ipek sanayiinin merkezlerinden biri sayılan Bursa'nın değerli ipeklilerinin Avrupa memleketleri ve İran'a ihracı, Osmanlıların bu sanatta hayli ileri bir düzeye eriştiğini gösterir: I. Selim, Tebriz'de Şâh'ın saray hazinesinde Bursa ipeklisinden yapılmış 91 hil'at bulmuştur.

Osmanlı sarayının XVI. yüzyıl ortalarında Avrupa'ya ısmarladığı lüks ipeklilerin listesi (Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, v. 167, tarih 1545)

miktar	fiyat, akça
2 tak rişte kadife	600
16 tak rişte kadife	4.650
4 tak rişte kadife	3.280

[1] İpekli kumaş uzmanı A.J.B. Wace'in kaydı, yay. T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, VII.

[2] Aşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl i Osman*, Giese ed. s. 52; Atsız ed. s. 19; Al-'Umarî (*Masâlik*, F. Taeschner neşri, s. 43 ve 59) *Balıkesir yakınında Akıra bölgesinde ipek üretildiğinden, orada yapılan kumaşlardan ve nefis kemhalar yapılıp ihracından söz eder. Lascarid'ler döneminde, Batı-Anadolu'daki ipekli sanayiinin gelişme gösterdiği anlaşılıyor.*

[3] Pegolotti, *La pratica della mercatura*, s. 208, 297, 300.

[4] Ibn Battuta, *Travels*, çev. H.A.R. Gibb, II, s. 442.

[5] Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *THTM*, I (1931), s. 22; keza bak. Z.V.T., *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (1954), s. 42.

[6] Aksarayî, *Musâmaratü'l-Akbâr*, ed. O. Turan, Ankara: 1944, s. 62.

[7] E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul:1956, s. 259-260.

[8] İnalcık, *Belleten*, 24 (1960), s. 53 ve "1512 *Bursa İhtisâb Kanunnâmesi*", *Tarih Vesikaları*, V (1942).

1 tak rişte kadife	900
4 kıt'a menefiş kadife	2.335
10 top tafta (12,5 zira'lık)	7.832
7 kıt'a kadife	2.078
2 tak kadife	1.850
4 tak kemhâ	3.958
24 tak kemhâ	8.530
17 tak â'lâ çatma	37.690
38 kıt'a puşeri kemhâ	6.424
1 kıt'a â'lâ çatma, 4 kıt'a münkkaş numûne	4.423
17 tak gülistani kemha	3.726
Yekûn 87.936 (1.470 altın)	

tâk=takım, deste, 60 akça=1 altın

Hazine ve saray için alınan Bursa mamûlü ipekliler büyük bir yekûn tutar: (Dalsar, v. 160, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 170, 173, 174, 175. Padişah otagları için tafta ve bogasi alımı için v. 164.) XVI. yüzyılda hazine için alınan Bursa ipeklileri ithalata karşı yüksek bir orandadır. Bu kumaş saray hizmetlilerinin rengârek giysileri için kullanılacaktır (bak. Faroqhi ve Neumann; *Costumes;* kumaş çeşitleri için özellikle N. Atasoy, *İpek;* T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri;* C. Erber, Reich an *Samt und Seide.*)

İpekli kumaşın kullanım yerleri hayli genişti: hil'at, kaftan, seccâde, mobilya örtüsü, perde, yastık yüzü, kilise âyin giysisi, peştemal, kefen örtüsü, at örtüsü ve eyer.[9] Bugün dünya müzelerinde Osmanlı ipeklilerinden yüzlerce örnek bulmaktayız. 1500 öncesinden 1700 tarihine kadar mevcut Osmanlı-Türk ipeklileri örnekleri tespit ve analiz edilmiştir.[10] Osmanlı ipekli kumaşlarının hemen hemen hepsi, dokuma tekniğine göre üç tipe ayrılır: altın gümüş sırmalı kumaş (*serâser*), *katîfe* (*çatma*) ve kemhâ. Kemhâ çeşidi *kemhâ, zerbaft ve serenk* çeşitlerini içerir.[11] "Türkler, *appliqée* veya *işleme nakış* tekniğinde mükemmelliğe erişmişlerdir".[12]

XVII. yüzyılda İstanbul pazarında satılan ipekliler

1502 tarihli *İstanbul İhtisâb Kanunnâmesi*'ne göre[13] pazarda satılan başlıca ipekli kumaş çeşitleri kemhâ, vale, kadife ve taftadır. 1502 tarihli "Bursa İhtisâb Kanunnâmesi'nde[14] ipekli kumaş çeşitleri 7 kategoriye ayrılmıştır.

Müzehheb (altınlı) kadife,
Kemhâ
Vale
Tafta
Atlas
Meton
Bürümcük

[9] N. Atasoy vd, *İpek.*

[10] Atasoy, *İpek*, s. 226–239.

[11] Atasoy, *İpek*, s. 217.

[12] Atasoy, *İpek*, s. 200

[13] *Tarih Vesikaları*, V, 337.

[14] Ö.L. Barkan neşrinde (*Tarih Vesikaları, VII*) yayınlanan metinde düzeltmeler gerekir. Meselâ (s. 28): "ve kenar dirler", "ve [kötüsüne] kenar dirler".

Sultan III. Murad'ın Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü şenliklerinde divan üyelerine, bölük ağalarına, yaya ağalarına, bölük başlarına hil'at giydirilmesi. Surnâme-i Hümâyûn, TSMK H1344, y. 426a.

Bu kumaşlar, ipek atkı ve çözgü (*meşdûd* ve *pod*) tel adedine, boyasına ve nakışına göre ayrıca sınıflandırılmıştır:

Kemhâlar: *dolâbî, tâb-dihî,*[15] *yek-renk, güllistânî*;
Valeler: *mugrak, musammaf*;
Taftalar: *Çifte tafta, dühezârî* ve *yektâ*;
Atlaslar: *şehrî, sultânî kırmızı.*

Batı'dan ucuz ipekli ithâlât ve rekabetine rağmen aşağıdaki 1640 tarihli narh listesi, XVII. yüzyılda Osmanlı ipekli sanayiinin gerilediği hükmünde[16] acele etmemek gerektiğini göstermektedir.

1640 tarihli Narh Defteri, pazarda satılan ipekli çeşitlerini, ipek, sırma, boya ve nakış özellikleri, kalite ve fiyatlarıyla oldukça tam bir liste halinde sunmaktadır.

[15] Barkan okuyuşu: *tâbı dahî.*

[16] Atasoy, *İpek*, s. 158–159; M. Çızakca "Price History and the Bursa Silk Industry", *Journal of Economic History*, 40 (1980), s. 533–550.

[17] Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh*, s. 113–122.

[18] *Seraser* tanımlaması için bak. Atasoy, *İpek*, s. 222: *seraser* altın ve gümüş sırma teller içerir, bu yüzden çok pahalıdır.

1640 tarihli Narh defterine göre İstanbul pazarında satılan ipekli kumaşlar listesi[17]

Çeşit	"mukim" (pazar) fiyatı (akça)
İstanbul ve Bursa kırmız, al ve mor kadîfeleri	280–340
İstanbul'un telli ve nakışlı kadîfesi	360
İstanbul'un sade nakışlı kadîfesi	245
İstanbul'un telli al dibâsı	140
İstanbul'un heft-renk dibâsı	110–120
İstanbul'un telli ve nakışlı puşuri şibi (bürümcük)	160
İstanbul'un çubuk alaca telli heft-renk şibi (bürümcük)	50
Bursa'nın telli iki yüzlü hâresi	105–120
İstanbul'un al kemhası	80
İstanbul'un heft-renk kemhası	70
İstanbul serengi	70
Şeyh İmran-oğlu inayetî	1.000
Menemen (?)	450–540
Halil-i Halebî, al, kırmızı, heft-renk	620–640
Bursa talhası	21–30

Hil'at yapılan altun ve gümüş sırmalı seräser'ler[18]

Sarı çınar yaprağı nakışlı (900 dirhem)	8.400–9.600
Kollu nar nakışlı yeşil tahrirli (935 dirhem)	6.000–8.900
Yeşil tahrirli beyaz ay nakışlı, orta büyüklükte	4.300–5.800

Osmanlı kumaşından yapılmış papaz tören elbisesi. 1612 yılında kurulan Karmelit Rahibeleri'nin ilk yerleşim yeri olan Krakov'daki St. Martin Manastın'nda bulunuyor. 17. yüzyılın başları.

Yeşil ve al tahrirli tavus kuyruğu nakışlı beyaz (820 dirhem)	6.800–9.400
Gülnakışlı beyaz seraser (860 dirhem)	6.600–8.800
Çınar nakışlı yeşil ve al yapraklı (600 dirhem)	3.800–5.200
Tavus kuyruğu nakışlı yeşil tahrirli orta seraser (760 dirhem)	4.500–5.900
Yeşil yapraklı, gül nakışlı, beyaz orta seraser	4.000–5.400
Çınar nakışlı yeşil pervazlı, ortadan aşağı seraser (785 dirhem)	3.800–5.000
Ay nakışlı, gül kollu, yeşil tahrirli ortadan aşağı seraser (720 dirhem)	3.700–4.800
Fıstıklı nakışlı, dolaşma yapraklı yeşil tahririli beyaz-sarı, aşağı seraser (560 dirhem)	2.700–3.600
Sarı çınar yaprağı nakışlı, yeşil tahrirli beyaz, alçak seraser (525 dirhem)	2.400–3.300
Mâi ve sürmâi çiçekli ve gonca güllü nakışlı sereng (415 dirhem)	1.300–1.900
Güvezi ve mâi ve beyaz satranç nakışlı sereng zerbaf (450 dirhem)	1.900–2.500
Beyaz ve kırmızı üzerine gül nakışlı sereng zerbaf (450 dirhem)	1.800–2.400

Sosyal sınıflar ve kullandıkları ipekli kumaş çeşitleri için yayınlanmış en önemli kaynak, şer'i mahkeme sicillerindeki tereke listeleridir.[19]

İthal ipekliler	
Frengî kırmızı kadife	500–600
Frengî kırmızı heft-renk	400–500
Heft-renk	260
Venedik heft-renk telli kadifesi	50
Venedik sade nakışlı kadifesi	255
Frengî kırmızı, al, mor ve erguvani atlas	180
Frengî heft-renk atlas	170
Filorentin al atlası	165
Filorentin heft-renk	155
Filorentin nakışlı al ve beyaz atlas	185
Heft-renk Acem dîbâsı	400–540
Frengî ağır telli ve nakışlı mor dîbâ	440
Venedik'in heft-renk nakışlı dîbâsı	280
Venedik'in heft-renk sâde telli dîbâsı	320
Frengî nakışlı telli dîbâ	300
Frengî taraklı mürakkaş atlası	220
Frengî heft-renk yalabık dârâyî (atlası)	200

[19] Bak. Ö.L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına ait Tereke Defterleri (1545–1659)", *Belgeler*, III (1968), s. 1–479; bu konuda bak. E. Karababa "Origins of a Consumer Culture in Alternative Early Modern Context: Ottoman Bursa", , yayınlanmamış doktora tezi *Bilkent Üniversitesi*: 2006.

Florentin, Frengî heft-renk dârâyisî	185-240
Frengî Venedik mevçli nakışlı hâre (dalgalı)	150
Firengî nakışlı sandal (ipek) kumaşı	150
Firengî sade sandal kumaşı	130
Firengî kırmızı kemha	180
Firengî heft-renk kemha	170
Firengî beyaz kemha	150
Fransa'nın heft-renk nakışlı atlası	125
Sakız'ın kırmızı atlası	60
Sakız kemhasının kırmızı kemhası	90
Sakız kemhasının al ve moru ve sair renkte kemhası (kırmızı boyası olmayan)	70
Haleb merresi	560-720
Şam inâyetî	720
Kutnî-i Hind	1.000
Hatayî-i Yezd	920-960
Kutnî-i Yezd, beyaz ve al	620
Kutnî-i Yezd, heft-renk	560
Bagdâdî	410-426
Şam ve Haleb dârâyîsi al, güvezi ve kırmızı ve heft-renk	52-60

[20] Çeşitlerin tanımlaması için bak. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Nark*, Sözlük, s. 341-367; Atasoy, *İpek*, Glossary s. 341-342; desen örnekleri için s. 203-225, 240-321.

[21] İtalyan ithal ipeklileri için bak. Atasoy, *İpek*, s. 182-186.

[22] Barbaro ve Contarini, *Travels*.

Bu listede Avrupa'dan ithal ipekli çeşitleri, çoğunlukla Venedik menşelidir. Onların ardından sıra ile Floransa ve Fransız ipeklileri gelir. Firengî adıyla anılanlar, Avrupa menşeli herhangi bir çeşit olmalıdır. İthal ipekliler, kadife, atlas, hâre, dibâ, dârâyi, kemhâ çeşitlerini içerir ve yerli çeşitlere bakarak çok ucuzdur (125-600 akça arasında).[20] Atlas ucuz olup kadife, dibâ ve dârâyiler pahalıdır.[21] Floransa'da ipekli imâl eden 83 atölye vardı (Benedetto Dei, 1460'larda). Bu atölyelerde altın-gümüşlü kumaş, kadife, kemha (brocade), damask, tafta ve atlas dokunuyordu ve mallar Türkiye'ye olduğu gibi Batı-Avrupa ülkelerine ihrâç olunuyordu. Türkiye'de özellikle İtalyan kadifeleri rağbette idi.

1470'lerde G. Barbaro (öl. 1494)[22] atlas ve *damask* ipeklilerinde İran kumaşlarının, Venedik örneklerinden daha aşağı kalitede olduğunu işâret etmiştir. 1500'den sonra İtalyan ipekli ihracatı, Orta-Asya ve Hindistan'a kadar erişmiştir. N. Steensgaard'a göre, İran ipek sanayii kötüye gitmiş, XVII. yüzyıl ortalarında Levant ipeklileri, "bir kaç özel kalitedekiler dışında" Avrupa pazarlarında görünmez olmuştur.

1. Osmanlı ipekli kumaş çeşitleri

1640 Narh Defteri'ne göre ham ipek fiyatları (dirhem hesabıyla)

	akça
Beyaz ipek	2
Al ipek	3
Heft-renk ipek	1.5
Yolcu seccadesi ipek	1.5
Güvezî İstanbul ibrişimi	3
Frengi yüksek kalite ibrişim	3
Terzi harcı siyah ibrişim	3
Heft-renk elbise için kaytan	3,5
Kuşaklık heft-renk ibrişim	2,5 8–14 tane
İbrişim düğme (heft-renk, siyah)	3,5–18
Çaprastlı sade şemseli düğme	96
İstanbul, Rumeli ipeğinden kuşak	3–4,5
Altın-gümüş sırmalı kuşak (3 kalite)	400–750
İbrişim kılıç bağı	110
Sakız'ın heft-renk kesesi 110	

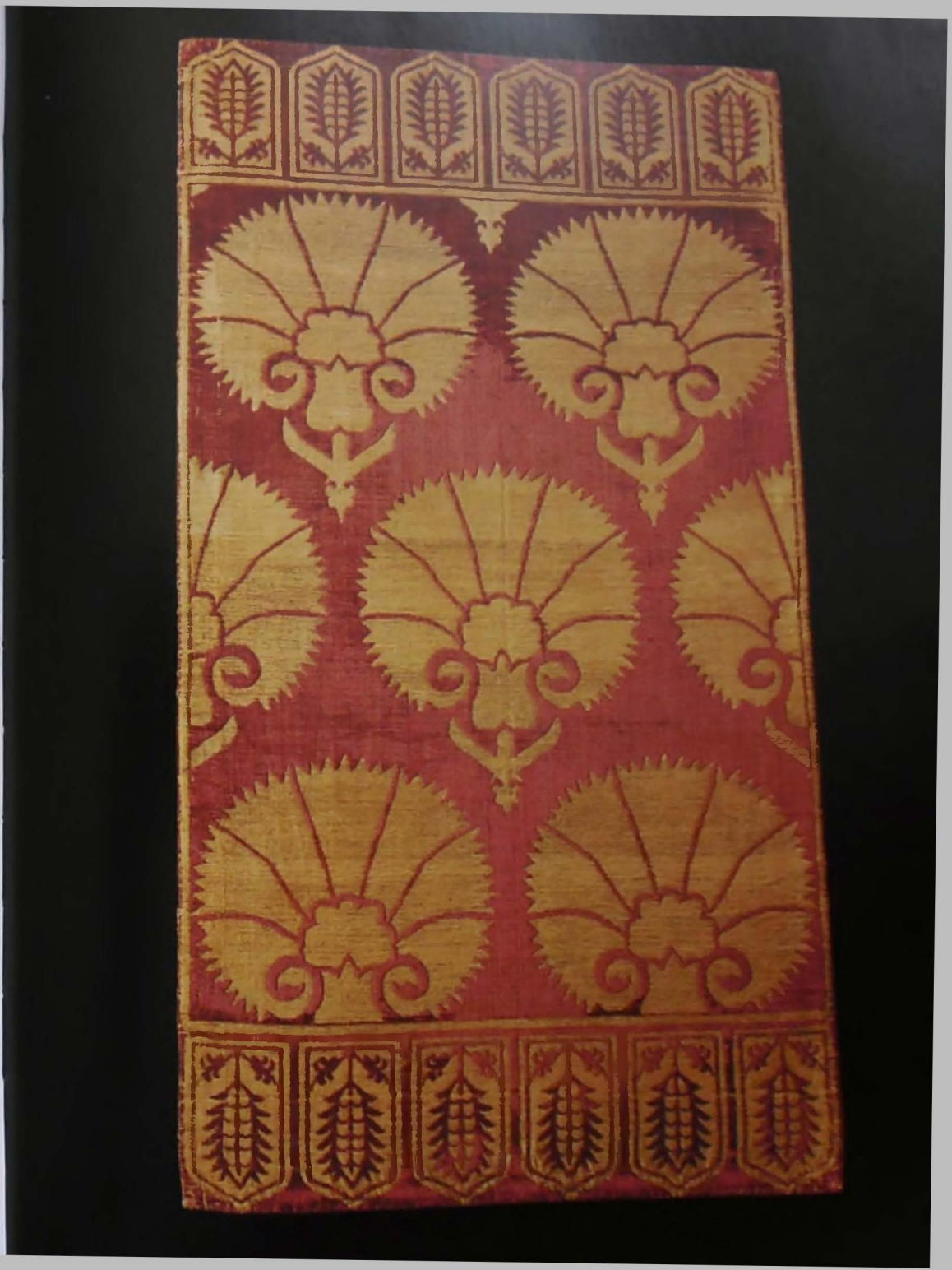
320 dirhem bir balya ibrişim fiyatı, ipeğine göre 480 akça ile 960 akça arasında değişir. Kalite bakımından üç çeşit ipek satılırdı: iyi kalite *tilânî*, aşağı kalite *kenâr* ve en aşağı kalite *tisak*.

Bursa'da iyi kalite bir lidre (120 dirhem) (1 dirhem=3,20 gr) ipek fiyatı[21]

sene	akça
1467	50
1478	67 (1 altın 45 akça)
1488	70 (1 altın 49 akça)
1494	82
1501	65–70 (1 altın 53 akça)
1513	77
1519	93 (yüksek kalite astarâbâdi-staravai ipek)
1519	72–80 (Arnavut ipeği)
1521	62
1573	60,5 (1 altın 60 akça)
1581	135–150 (İran ile savaş)

[21] Daha sonraki dönemlerde ham ipek fiyatları için bak. Çizakça, "Price History"; Masson, *Histoire de Commerce Français*.

Osmanlı çatma kadifeşinden yastık yüzü. 17. yüzyılın ortaları. (Sadberk Hanım Müzesi'nin izniyle. Env. no. 9375-D7.)

Dikili ipekli elbiseler[24]

	akça
Kemha sencefli (kenarlı) erkek ferâcesi (3 boy 1. kalite)	1.260-1.400
Kemha sencefli erkek ferâcesi (3 boy, 2. kalite)	800-940
Kemha sencefli kadın ferâcesi (3 boy)	1.240-1.450
Kemha sencefli örf feracesi (3 boy)	800-940

Çeşitli yünlü çamaşırlar için uçkurluk kemhadan yapılırdı. İbrişimden peştemallar, yorganlar ve yastık imâl edilirdi. Serâser, dibâ, kemha veya atlas kumaştan lüks 'arakiyyeler (başlık, takke) 480-1.100 akça arasında değişir.

Bütün bu eşyanın satışında % 10 kâr saptanmıştır. Feráce, kaftan ve zıbun için terzi ücreti elbiseye göre 20-60 akça arasında değişir.[25]

[24] Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh*, s. 122-126.
[25] Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh*, s. 136.

2. Osmanlı saray atölyeleri[26]

ÇEŞİTLİ sanat kollarında tipik Osmanlı stilinin kaynağı Osmanlı saray atölyeleridir. XVI. yüzyıl başlarında sarayda yüksek kültür ögelerini üreten atölyelerde *ehl-i hiref* (sanatkârlar) sultanın hizmetinde kalabalık maaşlı gruplar olarak örgütlenmişlerdir.

[26] Krş. Ekler. s. 298. Belge VI.

meslek	kişi
Şâirler	1-5
Mutribler (musiki erbabı)	27-30
Mimarlar	21
Cilt yapanlar	9
Nakkâşlar	22
Kuyumcular	35
Başlık yapanlar	18
Ayakkabı yapanlar	10
Terziler	108
Hil'at yapanlar	134
Nahil yapanlar	4
İpekli kumaş dokuyanlar	7
Halı dokuyanlar	18
Kende yapanlar (maden üzerinde oyma yapanlar)	8
Hâk yapanlar	1

Tüm ehl-i hiref

tarih	kişi
1500	360
1572	308
1568	647+369 terzi
1609	947+319 terzi
1670	737+212 terzi

Hil'at, kaftan, ferâce ve başka elbise diken sanatkârların sayısında XVI. yüzyıldan itibaren büyük artış dikkati çekmektedir. 1670'te sayıları 949 kişiye varmıştır.

1. Osmanlı ipekli kumaş çeşitleri

3. Tekstil'de çeşitler ve moda

TEKSTİL çeşitlerinin kullanım yerleri ve zamanla modada meydana çıkan değişiklikler, tekstil sanayiinde gelişmelerle doğrudan doğruya ilişkilidir. Osmanlı toplumunda elbise ve tekstillerin sosyal gruplara göre tüketim-kullanım koşulları üzerinde Dr. E. Karababa'nın hazırladığı araştırmadan[17] bazı sonuçları burada aktarmayı yararlı buluyoruz. Karababa XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyılda ortaya çıkan değişimleri göz önünde tutan mukayeseli bir araştırma yapmıştır. Araştırıcı, iki dönem ve iki sosyal grup arasında giyim kuşam farklarını ve zamanla kendini gösteren etkileşim, *moda* veya *demode* olma durumlarını incelemektedir. Tüketim eşyasını Osmanlı toplumundaki iki temel sosyal grup, *askeri* ve *beledi* ayrılığı esasına göre inceleme zorunludur. *Askeri*, padişahın bir beratıyla devlet hizmetine alınmış, vergiden muâf kişiler; *beledi* ise şehirli sıradan halk, diye tanımlanır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Türkiye'yi ziyaret eden seyyahlar Türklerin giyim kuşama verdikleri önemi vurgular: "Türkler ne zaman para bulsalar, giyim-kuşama harcarlar (H. Dernschwam, 1553-1555). 1640 narh listesinde "18 çeşit kumaş ve bunlardan her birinin kalite, menşe, dizayn ve renk bakımından çeşitleri" sayılmaktadır. Bursa kadı sicillerinde Karababa, 25 erkek, 21 kadın giysisi tespit etmiştir.

Piyasada artan talep, özellikle orta halli halkın daha ucuz taklit mallara talebi, sıkı düzenlemelere bağlı esnaf nizamlarını zorlamakta idi. 1564'te İstanbul'da kemha dokuma tezgâhlarının sayısını devlet 318'den eski nizamî sayısına 100'e indirmişti. Talep baskısı padişah emrinden daha güçlü olduğundan, emir yerine getirilemedi; 1577'de yapılan yeni bir teftişte tezgâh sayısı 268 idi.

Karababa, zamanla bir kumaşın ve daha ziyade bir giysinin bir grupta rağbet kazanması veya rağbetten düşmesi veya bir grupta düşerken öteki grupta rağbet kazanması olayını incelemiştir. Başka toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da Saray ve büyüklerin taklidi, bir mamülde yenilik, yeni modaların ortaya çıkışı tüketimi etkileyen başlıca psikolojik etkenlerdir. Keza şehirde nüfus artışı, halk için ucuz örneklerin ortaya çıkışı talebi arttırır, durum, *ihtisab* ve esnaf nizamnâmelerindeki sıkı kuralları zorlar, değişim getirir. Karababa, *saray papucu*, *kaftan* ve yüksek çevrelere ait *ağır ipekli kumaşları* örnek olarak incelemiştir. *Saçbağı*, *çakşır*, *yelek* ve *kürdiye* gibi yenilikler moda olmuş, büyük talep getirmiştir. Kadınların giydiği *çenber*, *kaftan* ve *cellayi*, askerîye mensup kadınlar arasında moda olmuştur. XVII. yüzyılda artış *kapama*, *çakşır*, *beledi* kadınlar arasında yaygınlaşmıştır. *Arakiye*, *saçbağı*, *zıbun*, her iki grupta çok kullanılır. İki grup arasında fark *kaftan*da görülür; askeri, onun yerine *câme* veya *sade* (bir çeşit dolama) giyiyor; *cellayi* ve *entari* XVII. yüzyılda askeri arasında da yaygındır.

Bursa şehri kayıtlarına göre askeri sınıf arasında *çuka*'dan (Batı'dan ithal ince yünlü kumaş) üst giysi yaygındır ve kullanımı da zamanla artmıştır. Buna karşı üstlük *kapama*, *kürdiye yapınca*, *çakşır* ve *dolama*, *kuşak* her iki grup erkek arasında da yaygındı. Yasaklara rağmen, bazı giysi çeşidi gruplar arasında ve içinde yaygınlaşmıştır.

[17] E. Karababa, "Origins of a Consumer Culture", Bilkent Üniversitesi İşletme Fakültesi yayınlanmamış doktora tezi, 2006.

[yan sayfada]
Kadife tören kaftanından ayrıntı.
17. yüzyılın ilk yarısı. TSM env. no. 13/1909.

İki dönem arasında, lüks eşya, yasaklara rağmen aşağı sınıflar arasında artış göstermiştir (demokratizasyon). XVI. yüzyılda Schweigger (ikameti 1577–1581) aşağı sınıf kadınlar (çok fakirler hâric) arasında ipekli elbisesi (yahut ipek, pamuk karışımı kutnu çeşitleri) olmayan yok gibi, gözlemini yapar (Hatırlamalıdır ki, bu dönemde İran ipeği bol miktarda gelmekte ve dağılmaktadır). Şeyhülislâm Ebussu'ûd'un, ipek kullanımına karşı, ipek-pamuk karışımı kumaşların yaygın olduğuna yukarıda işâret etmiştik.

Dr. Karababa, kadı sicillerinin verdiği bilgiler ışığında, XVII. yüzyılda, XVI. yüzyıla kıyasla lüks giyim eşyasına rağbetin (ipek ve altın veya gümüş işlemeli, hatta mücevherli kemer misâli) arttığı sonucuna varmaktadır. Bu konuda askerî ve beledî aynı eğilim göstermekteydi. Yüksek askerî sınıf mensupları, altın, gümüşlü, *şib, dîba, kadîfe, kemhâ* gibi çok pahalı kumaşlardan giysiler giymekte imişler (Âlî'nin gözlemi, XVI. yüzyılın son çeyreği). Askeri sınıftan ikinci basamaktakiler, atlas gibi daha ucuz ipekliler giyiyor; üçüncü grup çok hafif kemhâ ve atlası tercih ediyormuş. Devlet, sınıfları ve ihtiyaclarını göz önünde tutarak her kumaş için standard kaliteyi saklamaya çalışıyor, fakat ihtiyacları ve talep baskısını büsbütün dışlamıyordu (*İhtisâb Kanunları*). Motif ve stil yeniliklerine ihtisâb kanununda yer verilmişti. Bazıları ise moda dışı kalıyordu: XVI. yüzyılda giyimde tercih konusu olan kutnu, kemha, bogasi ve çuka kumaşları modaydı. Karababa'ya göre XVII. yüzyılda kutnu gözden düşmüş görünmektedir (aslında kutnular ucuz fakat parlak gösterişli bir kumaş olarak aşağı sınıf halk nezdinde her dönemde rağbettedir).

[28] *Gaziantep İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri*, ed. Y. Altuntaş, Y. Şahin, M. Kahveci, Ankara: 1997; 1993 yılında Bursa, Sivas ve Manisa illeri de bu seride yayınlanmıştır. Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Kütüphane ve Arşivi halk giyimleri ve sanatları üzerinde çok yararlı faaliyet göstermektedir. 2006 yılında bir kongre düzenlenmiş, bildiriler henüz basılmamıştır. Burada çalışan uzmanların araştırmalarına yardımlarını burada şükranla anmak isterim.

[29] *Gaziantep Halkbilgisi Derlemeler*. Gaziantep: 1959, s. 28.

Gaziantep geleneksel kıyafetleri

Geleneksel Anadolu kıyafetleri üzerinde Kültür Bakanlığı, illere göre *Halkoyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri* adı altında bir seri yayın yapmıştır. Seride, Yener Altuntaş ve arkadaşlarının yayınladığı *Gaziantep İli*'ne ait kitaptan[28] giysilere ait bazı teknik noktaları burada özetleyeceğiz.

Gaziantep (eski adı, *Hantab, Entab, 'Ayntâb*) bölgesinin İsa'dan önceki yüzyıllara giden zengin bir kültür birikimi vardır. XI. yüzyılda Türkmen yerleşmesi bu birikime kendi özelliklerini kazandırmıştır. Gaziantep bölgesinde yerleşmiş aşiretler Beydilli adıyla anılır. Bu aşiret Karaşıhlı, Bekmeşli ve Araplı kollarına ayrılır. Başka Türkmen aşiretleri, Karakoyunlu, Çepni, Bayındır, Avşar, Beydüz, Ulaşlu bölgeye gelip yerleşmişlerdir. Beydilliler, *Baraklar*, Türkmen veya *Beydilli* adı altında anılır. *Baraklar*, Urfa'nın güneybatısından Kilis yakınlarına kadar uzayan sahada özellikle Nizip köylerinde (38 köy) bulunur. Beydilli aşiretleri arasında Bayat, Bayındır, Kıyan Kırkız oymaklarına rastlıyoruz. Tüm Türkmenler 80.000 ev ve 36 bölüktür. Bölgede Kürd aşiretleri de yerleşmiştir. 1910–1915 döneminde kıyafetlerde Avrupa etkisiyle değişiklik başlamış olmakla beraber, geleneksel kıyafetler de süregelmiştir. Bugün bunları düğün, gelin giysileri veya folklor gösterilerinde buluyoruz. Ankara Samanpazarı'nda geleneksel dokumalar satan Mustafa Berk, kutnu ve meydaniyelerin folklor gösterileri için satın alındığını belirtmiştir.

Altuntaş ve arkadaşları kadın kıyafetleri ve kumaş çeşitleri üzerinde yerel araştırmalara dayanan değerli teknik bilgiler sağlamaktadırlar. *Göynek* çeşitleri, *mermerşahi, patiska, basma*dan yapılır. *Şalvar ve tumanlar* genellikle pamukludan, pazen veya Amerikan bezinden yapılır. Gaziantep'te *çintiyan* denilen *şalvar* ucuz siyah veya mavi bezden olup, işçiler giyer. Mavi yünlü çuhadan olanlarını zenginler giyer.[29]

[yan sayfada]
Üçetek entari.

Üçetek entari.

Bursa Orhaneli İlçesi Harmancık Köyü'nde üçetekli gelin kıyafeti. Bak. Y. Altuntaş vd., Bursa İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Ankara 1993, s.4, r.5-6.

Modern zamanlarda Batı'dan ithal *patiska* diye anılan değerli pamuklu eski bogasi karşılığı olmalıdır. Gaziantep'te *tuman* (don) ve *maşlah* patiskadan yapılır.[30]

Meydaniye, alaca grupundan sayılır; bir kutnu çeşididir: *Helâliye*, *kürdiye*, *şâliye* vb. çeşitleri vardır. Kutnular yakın zamanlarda *pedallı* ve *jakarlı* tezgâhlarda dokunmaya başlamıştır, çözgüleri 5.000 tel floştur. Antep şehrinde *çintiyan şalvar* kullanılır. *İç yelek*, pamuklu, emprime (basma) veya ipeklilerden yapılır (tarifi: Altuntaş vd, *Gaziantep Kıyafetleri*, foto: 5). *Fistan* çeşitleri için kumlu kutnu, çizgili keten, *entariler* sırma işlemeli veya sade kadifeden yapılır; genellikle *üçetek*tir (Altuntaş vd, *Gaziantep Kıyafetleri*, s. 5). Astarı renklidir, ön etek bele toplandığında astar ortaya çıkar. Fistanın üzerine *zıbun* giyilir (Tipik bir üçetek: Altuntaş vd, *Gaziantep Kıyafetleri*, 20-22). Barak bölgesinde zıbun kadife veya düz veya çiçekli, ipekliden (kutnu) entaridir (zıbun çeşitleri ve giyiş tarzı için fotolar: Altuntaş vd, *Gaziantep Kıyafetleri*, 5-7). *Kuşak/kemer*, zenginler altın veya gümüş kemer kullanılır. Bunlar genelde kadife veya çuhadan yapılır (fotolor: Altuntaş vd, *Gaziantep Kıyafetleri*, 7-8). *Cepken* veya *fermene* de kadife veya çuhadan yapılır (fotolar Altuntaş vd, *Gaziantep Kıyafetleri*, s. 8-9) *Hırka* veya *delme* ihtiyarlara mahsustur. (Barak bölgesinde gelin giysileri için resimler, Altuntaş vd, *Gaziantep Kıyafetleri*, s. 9-13. Erkek kıyafetlerinde *Tuman*, *şalvar*, *göynek*, *işlik*, (mintan), *cepken*, *sako*, *kuşak* ve *başlıklar* için bak. s. 16-21.) Kullanılan dokumalar âdi bez, Amerikan bezi, çuha (yünlü) dendir. Alevi köylerinde üçetek, zıbun giyildiği tespit edilmiştir. *Aba*'nın halk arasında giyilen çeşitleri vardır (*Bozabe* veya *çoban abesi*, *hemus abesi*, *sako* vb.).

Genelde araştırıcılar Anadolu halk kıyafetlerinin Orta-Asya'dan geldiğini ileri sürerler. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde genel stil birliği vardır. Meselâ, Gaziantep bölgesinde Türkmen, Barak köylerinde üçetek diye anılan tipik kıyafet gerçekten Anadolu'nun başka bölgelerinde, özellikle Türkmen köylerinde ortak bir stil ve çizim sergiler. Orta-Asya menşeini kanıtlamak için müzelerde kıyafet örnekleriyle karşılaştırmalı incelemeler gerekir.[31] Anadolu'da bazı kıyafetler, Orta-Asya şaman kılığını andırmaktadır (bak. Ekler: Söyleşiler ve Gözlemler. Güneydoğu halk kıyafetlerinin, eskiçağ kıyafetleriyle karşılaştırmalı bir araştırma: S. Türkoğlu, "Halk Kıyafetleri Kaynağı", Güneydoğu-Anadolu'daki Kazı Kongresi, *Bildiriler*, Ankara: 1983.)

[30] *Gaziantep Halkbilgisi*, s.28.

[31] *Türk Dünyası* dergisinde bazı incelemeler yayınlanmıştır, bak. VI-16 (1998), ös. 16'daki Resim: işlemeli *cepken* ve *başlık*. Orta-Asya geleneği için bak. Ekler, s. 273-274. *Söyleşiler* no. 8 (Özbekistan ve Kırım'da *üçetek*).

[sonraki sayfalarda]
Çift pelenk çizgileriyle bezeli kolluk. 16. yüzyıl. TSM 13/1945.

Ek 1:
SÖYLEŞİLER – GÖZLEMLER

1. Yüksel Uğur
Yuteks (kuruluşu 1982), Bursa (söyleşi: Mayıs 2006)

Yuteks adını 1996'da aldık, halen 30 işçi çalıştırıyoruz, bunalımda işçi çıkarmadık, yıllık ciromuz 1,5 trilyon. İş: Kalite armürlü dokumalar (jakar, özme, desenli kumaş); üst giyim: ceket, gömlek, pantolon. Materyal: pamuk, polyester iplik, viskon; gabardin: % 65 polyester, % 25 pamuk. Müşterisi: Konfeksiyoncular (300 kadar), Ankara, askerî personele giyim. Pazar: İzmir, Trabzon, Batman, Elazığ, Gaziantep, en çok İstanbul ve Ankara. Durum: fazla değişiklik yok, iniş var, işimiz konfeksiyonculara bağlı.

2. Gaziantep'te bir dokumacı aile: Tekerlek Ailesi
(söyleşi: Mayıs 2006)

Mehmet Tekerlek, Sanayi Bölge Müdürlüğü'nden 1980'de emekli. Babası, dokumacı-manifaturacı Hacı Mehmed Nuri Tekerlek (79 yaşında, öl. 1980); alacacı, gençliğinde dokumacı, sonra manifaturacı, onun babası Körükçü Şerif dokumacı, kardeşi el tezgâhçısı, I. Dünya Savaşı'nda dokumacı olarak Haleb'deki Osmanlı kumaş fabrikasına atanmış ve askerlikten affedilmiş (bölgeden Yemen'e gönderilenler geri gelmemişti). Gaziantep'teki bazı eski ustalar yakını: anne tarafından Hacı Ali, 1840'larda tanınmış bir dokumacıydı, işliği Şehreküstü Mahallesi'ndeydi, 60–70 işçisi vardı, çok zengindi; Hacı Ali alacası ünlü idi; kalite iplik kullanırdı, dokumalarının rengi solmazdı (otboyası kullanırdı); Haleb ve Beyrut'a ihrac yapardı. Dokumaları: ipekli alaca çeşitleri, *Girizit* (siyah-beyaz, mavi). Materyal: Adana'dan pamuk ipliği, Malatya pamuğu, en makbûlü.

a. El tezgâhı, *düz tezgâh*, çukurda, ayakla işler, dokuma işçisine *cülah* (cullah'dan) denir. El tezgâhı: on sene öncesine kadar vardı;

b. Daha gelişmiş *çekmeli tezgâh* (elle çekilir hızlı), bu yenilik, 50–60 sene öncesine gider.

c. Motorlu tezgâhı 1940'larda Bursa'dan babama getirdiler. Babamın sanatkâr bir kalfası vardı; Avrupa'dan dört tezgâh getirdi.

Dokumalar:

1. *Alaca*, her çeşit renkte çizgili ve kareli, boyutları 40–80 cm, 110– sedirlik 120 cm.
2. *Nohutcuk*, bir alaca çeşidi, siyahlı beyazlı, karesi siyah.
3. *Arap çiti*, mavi çivitle boyanır, sonra desen kalıplarla basılır, kadınlar entari yapar. Bu çivitli mavi basma, fakir işi, köylü ve ağanın *ırgat*ları giyer (herhalde *blue jean* denilen pamukluların menşei olmalıdır).

Kaput bezi, çivitle mavi boyalı; bezi çivide batırılır, aside yatırılır, rengi açılır, çivitçi işçisi ayrıdır, boyacıların ağaçtan kalıpları vardır. Desen basmaya *noktalama* denir.

Kutnu, atkı iplik pamuk çözgü iplik, ipek (şimdi floş) (*kutnu* hakkında bak. s. 105–111), bu kumaşı dokuyan ustalar ayrıdır, *kutnu* zengin işi sayılır, kalite kumaştır, çok kullanılır. Yukarıda adı geçen Hacı Ali, kutnu dokur ve ihrac ederdi. Hacı Mehmed gençliğinde ipekli-kutnu dokuyucusu idi.

Eski tanınmış ustalardan ünlü Hacı Ali'yi ve Mehmed Tekerlek'in babası Hacı Mehmed'i yukarıda andık. Bugün *kutnu* dokuyan ustalardan seksenlik Müftü oğlu Hacı Mehmed Teymur, bu sektörde en eski ustalardandır, fabrikası vardır, işçi sayısı 100'ün üzerindedir.

Hem *ipekli* (kutnu) hem *alaca* dokuyan dokumacılardan Emir Ali hayattadır. Receb'in oğlu Mehmed Efendi, Mehmed Tekerlek'in amcasının ortağıdır, pamuklu dokur (dükkân Kemikli Bedestanı'nda); Hacı Abdülkadir Sökücü, dokumacılık hakkında geniş bilgi sahibidir, hayattadır, dükkânında yedek tezgâh parçaları satar. Yirik Ali, Yeni Han'da *ipekli* dokumacısı idi, 30 sene önce vefat etti. Abdüssamed Kazaz, usta pamuklu dokur, hayatta.

[1] Krş. M. Oğuz, E. Doğan, N. Ayuzlar, T.S. Özkan, *Türkiye de 2004 yılında Yaşayan Geleneksel Meslekler*, Ankara:2005.

[2] Bak. M. Oğuz vd, *Yaşayan Geleneksel Meslekler*, s. 29-38.

3. Mustafa Berk: Berk (Manifatura) Ticarethanesi, Samanpazarı, Ankara (söyleşi: Mayıs–Haziran, 2006)

Berk'in mağazasında, halk için ve folklor gösterileri için geleneksel kumaşlar satılır. Mağazada zengin kutnu çeşitleri vardır. Bu çeşit geleneksel dokumalar üzerinde teknik bilgiler sahibi bir uzman olan Mustafa Berk *meydaniye* parçalarından bir koleksiyon yapmıştır. M. Berk dükkân sahibi bir pazarlamacı olarak dokumacılara (Gaziantep dokumacılarına) tasarım örnekleri vererek dokutmaktadır. Berk, bugün şu şehirlerde el dokuması pamuklunun dokunmakta olduğunu belirtti: Muğla, Fethiye, Yeşilyurt, Beypazarı, Kastamonu, Tosya (bel kuşağı, softan kese, *tela*), Buldan bezi.

Bu listeye ilâve olarak bugün şu yerlerde geleneksel bez, kumaş dokuyuculuğu yapılmaktadır.[1]

1. Beypazarı: *ipek bürgü* el tezgâhı dokumacılığı
2. Denizli-Buldan: *ünlü Buldan dokuması*, pamuklu sofra bezi, peştemal, perde, çarşaf, peçete vb.
3. İzmir-Tire: Bugün tek el tezgâhı kalmıştır. *Beledî* dokuması, beledî tezgâhında dokunur; pamuklu, yünlü, orlon, simli iplikler kullanılır. Beledî ihrac malıdır.
4. Kastamonu ve ilçelerinde (Cide, Şenpazar, Küre, Azdavay, Pınarbaşı): *çarşaf bağı*. Çarşaf bağı, pamuk ipliğinden elle düğüm atılarak süsleme yapılır. Kadınlar evde imâl eder. Geniş pazarı vardır.
5. Ankara-Beypazarı: *Bindallı* Beypazarı'nda halen yapılmaktadır. Bu kumaş düğünlerde giyilen bir giysidir. Kadife kumaş üzerinde iplikle, boncuk, sim, pullarla nakış yapılır (Örnekler Ankara Etrografya Müzesi'nde sergilenmektedir). Bu sanatın canlandırılması için Halk Eğitim Merkezi'nde kurs verilmektedir.
6. Yorgan yapımı: yorgancılık Anadolu'da bugün de devam eden bir halk sanatıdır. Başlıca malzeme içe konan pamuk ve yündür. Bunlar atılır, yumuşak hale getirilir, kılıfa geçirilir, tekrar oklama ile dövülür, kılıf içinde dağıtılır. Desen çizilir ve yorgana işlenir. Yorganın altı beyaz pamuk astar, üstüne desenlerin işlendiği saten kumaştır. Desenin işlenmesi özel bir teknikle gerçekleşir. Yorgancılık; Adana, Merzifon, Ankara, Bursa, Iğdır, Mersin, Maçka'da araştırma konusu olmuştur.[2]

4. Hayati Erdemli: Dokumacı, Beypazarı, Ankara
(söyleşi: 9 Temmuz 2006)

Babamın 8 el tezgâhı vardı, dokuduğu malı Sandıklı'ya gönderirdi. *Beypazarı pürgüsü* denilen başörtüsü; beyaz, kırmızı, pembe, mavi renklerde olurdu. Bu dokuma atkısı renkli pamuk ipliği, çözgüsü ipektir. Sırf ipek olanı da vardır, her gelinlik kızın çeyizinde olurdu. Beypazarı'nda yarım yüzyıl önce 40-50 el tezgâhı vardı. Babam Almanya'dan yarı otomatik dokuma tezgâhı getirtmişti. 1935 modeldi; arızalandı, tamir edilmedi, şimdi depoda duruyor. Talep olmayınca, zamanla tüm tezgâhlar durdu. Ben memur oldum, emekli olunca bu çekmeli tezgâhı kurdum, turistler için dokuyorum; el tezgâhı işi olduğu için rağbette. Şal, atkı rağbette, oda takımı, masa örtüsü dokuyoruz. İplik Sümerbank mamülü idi, üretim durdu, şimdi iplik Hindistan'dan ithal ediliyor. İpek yerine floş kullanıyoruz.

5. Serdar Öztekin: Pazarlamacı, işadamı, Adana
(söyleşi: 10 Ağustos 2006)

Serteks Kumaşcılık, Adana Atatürk Bulvarı, Aziz Naci İş Merkezi. 1986'da kuruldu, bayan dış giyimi, perdelik, döşemelik kumaş üretiyor. Serdar Öztekin, 1977-1982'de Adana'da *Bossa*'da pazarlama sektöründe çalıştı. Sonra Amerika'ya gitti; California'da *Sacramento State University*'de uluslararası işletme okudu, başarılarında bu tahsil hayatının önemli payı var.

Aile, Suriye'de Hama dokuma merkezinden. Dede Abdurrahman, babası Suriye'de Hama şehrinden Adana'ya gelmiş; Suriye'den Hama pamukluları, Beyrut ipeklileri ticâretiyle meşgullermiş. İran'da Şah'a karşı devrim üzerine (1977) Adana'da pamuklu ticâreti patlama gösterdi. Eskiden İran'da kumaş ticâreti tamamiyle devlet tekelinde olup, gümrükler fazla yüksekti; bize katır sırtında gümrükten kaçak ithalat yapılıyordu. Şah'ın düşmesiyle birlikte bu ticâret durdu ve Adana'nın tekstilde talihi açıldı. Adana'da ilk tekstil fabrikası Hacı Sabancı'nın fabrikası *Bossa* 1950'lerde faaliyete başladı. İran'a ihracat yapılırdı. Onu *Sümerbank, Millî Mensücat, Mensa* ve ötekiler izledi. O zamanlar, Adana pamuk üretimi en az 10.000 dönüm sahibi ağaların elinde idi. Zamanla büyük çiftlikler bölündü, işçi mâliyeti yükseldi; pamuk ekimi azaldı. Toprak sahibi ihrac için narenciye ve meyveye yöneldi. İlkin küçük çapta çırçır ve prese fabrikaları kuruldu, pamuklu kumaş fabrikası *Bossa* öne çıktı; kaba pamuklular, *pazen, jarse*, alpaka yapılıyordu. Kalıp baskı makinesiyle başlandı; şimdi bilgisayarla, az işçiyle işleyen modern makineler kullanılıyor.

1986'da Adana'ya kendi başımıza 1.200 dolarlık bir sermaye ile bir firma kurup iş hayatına atıldık. Vergi iadesi çok yüksekti, devlet ihrac malı için % 27,5 destek sağlıyordu. Sermaye azdı, çeşitli fabrikalara gittim, mallarını satmaya tâlib oldum; komisyonda Singapur ve Malezya pazarına girdik, büyük ölçüde ithal ediyorlardı. Sipariş alıp fabrikalara ısmarlıyorduk, komisyon % 5'ti, 3 milyon dolarlık iş yaptık. Gerçek büyüme 90'lı yıllarda gerçekleşti. O sırada en büyük Lâleli pazarı idi. 1990-1992'deki bavul ticâreti büyük ticâretti. Buradan Rusya pazarının önemini keşfettim, Uzak-Doğu'yu bıraktım. 2000'de, Rus pazarını iyi bilen, tâbii Rusçası mükemmel Azerî işadamı Ilgar Hamidov ile tanıştım. Onun büyük yardımını gördüm.

Türkiye'de tekstil sanayiinin gelişmesi Sultanhamamı'ndadır (Sirkeci-Eminönü arkasındaki bölge). Büyük tekstilciler oradan çıkmıştır. Sultanhamamı bugün de bu önceliği koruyor. Oradan Anadolu'ya dağıtılıyordu. Yahudi tüccâr dağıtımda öndeydi (1950'lerde İstanbul'dan Yahudi tüccâr, Bursa'ya gelir, dokumacılardan ipekli-floş-naylon dokuma toplar, İstanbul'a Sultanhamamı'na gelen Anadolu tüccârına devrederdi). 1980'lerde konfeksiyon sektörünün gelişmesi sonucu yeni bir merkez ortaya çıktı: Osmanbey piyasası gelişti, konfeksiyon yurt dışı pazara yönelince Merter piyasası merkezi bir duruma erişti. Son 30 yılda ticâret merkezleri *Sultanhamamı, Osmanbey* ve *Merter* olarak saptanabilir.

Türkiye dış ihracatında, *otomotiv* birinciliğe erişinceye kadar tekstil ve konfeksiyon başta geliyordu. Tekstilde sarsıntının başlıca nedenleri; işçi mâliyeti fazla yükseldi, üretim mâliyeti arttı, birçok işyeri kapandı, şimdi biz pazarlamacı olarak biraz daha pahalı da olsa büyük firmalarla iş yapmayı yeğliyoruz.

* * * * * *

Serdar Bey'in iş hayatında kariyeri çok ilginç. İlkin 1982-1986 döneminde fabrikada bir sekreter olarak başlamış, uluslararası ticâret koşullarını öğrenmiş. Hikâyesini şöyle anlatıyor:

Büyük patronlarla tanıştım. Sonra çeşitli fabrikaların mallarını komisyonla hârice satma işine girdim, başlangıçta Singapur, Malezya pazarları işlekti, siparîş alıp fabrikalara iletiyor, % 5 komisyon alıyordum. 1990-92'de büyümede Lâleli pazarına girdim. Bavul ticâreti ve büyük Rus pazarı çekiciydi. Rusya'da Rusçaya hâkim bir Azeri tacirle, Ilgar Hamidov'la tanışmam bu pazara girişinde yardımcı oldu. Kendisine Türkiye'den kumaş ithaline yardımcı oluyordum, o da beni Rusya pazarına soktu. Kendisi Moskova'da bir fabrika kurdu, Türkiye'den 6-7 milyon dolarlık ithalat yapıyordu. Biz şimdi Rusya'da pazarlama işiyle meşgulüz, ben şahsen Rusça öğrenmeye başladım. Üç ortak bir yıl sonra *Mia Kumaşçılık* ortaklığını kurduk, Moskova ve İstanbul ile iş yapıyoruz. Küçük bir sermaye (50.000 dolar) ile işe başladık, 7 işçimiz vardı (2005'te). Türkiye'den bayan dış giyim, *streç* kumaşlar, pamuklu gabardin, polyester, viskon, likra gibi kumaşlar ihracıyla iş yapıyoruz. Ben daima rekabet olan yerden çekildim, Rusya pazarında insanların alım gücü yüksek, işini bilen için yol açık.

2005'te genişleyen konfeksiyon sektörü için vergi indirimi, gümrük muafiyeti makine ithali, gümrüksüz aksesuar ve Türkiye'den kumaş ithali sonucu pazar genişledi, kumaş ticâretimiz büyük artış gösterdi. Biz Türkiye'den iki büyük imâlâtçının, *Aksu* (Çorlu) ve *Berdan*'ın (Tarsus) mümessiliğini aldık ve kumaşlarını satıyoruz. İş yaptığımız öteki firmalar *Bossa* (Adana), *Cantekstil* (İstanbul). 2005'te ayda 7-10 bin metre kumaş satarken, 2006'da durum değişti. Rusya bizim için gelişen bir pazar idi. Ancak hükümet engeller koydu, Rusya da emek-yoğun sektörü desteklemeye karar verdi. 2006 başlarında ihracat 30-40 bine düştü. Ama umutluyuz. 2007'de hedefimiz ayda 100 bin metre. Dolar temelinde iş yapıyoruz, 2006'da bir ara dolar değerinin yükselmesi işimize yaradı, alacak yüksek kurdan ödendi. Son 3-5 yıl içinde Türkiye'de birçok firma iflâs etti, dolar yükselince biraz toparlandılar. Fakat son dalgalanmalar kon-

feksiyoncular için büyük zararlar getirdi, konfeksiyonda % 30 kapanış gerçekleşti. Bizim durumumuz fena değil, stok yapmıyoruz, hazır alıp satıyoruz, kur ve fiyat dalgalanmalarından etkilenmiyoruz. Biz imâlâtçılar ile pazar arasında pazarlayıcı durumundayız. Çabuk büyüyüp çabuk küçülebiliyoruz, asgarî mâliyet, a'zamî kâr siyasetimiz. Artık *entegre* fabrikalar dönemi son bulmakta; şimdi fason üzerine çalışan firmalar, ipliği ve dokumayı dışardan alıyor (İtalyan modeli). Dokumacı ipliği alır, *boya-terbiyeci*ye gider, sonunda biz pazarlamayı yaparız. Bu sistemde mâliyet düşüyor; çünkü, işçi sayısı azalıyor. İmâlâtçı, biz pazarlayıcıya bağımlıdır; fabrikalarda biz özel tip, desen, renk, vesaire bildiririz, dokumacı pazarlamacıyı takib eder; sanki biz fabrikanın fason pazarlayıcısı gibiyiz.

Bugün tüm makineler, Avrupa, İsviçre, Japonya'dan alınmakta; teknoloji hızla gelişiyor, rekabet gereği 3-5 yılda bir makineleri değiştirmek gerekiyor. Avrupa artık tekstil üretmiyor, ticâretini yapıyor. Bugün, dünyada tekstilde Çin hâkim. Çin Türkiye'ye rakip, bizde işçi mâliyeti yüksek, bugün bazı Türk firmaları Çin'de üretimi tercih ediyor, model bizden kumaş ve işçilik Çin'den. Son zamanlarda bizde kaliteye yönelindi. Avrupa'ya daha kaliteli mal ihrâç ediyoruz. Bununla beraber, ben Türk tekstil sanayiinin geleceğini iyi görmüyorum. Nedenleri, üretim pahalı, vergiler, sigorta, kıdem tazminatı vb yeme-içme, servis, en önemlisi de enerji giderleri. Asgarî ücretli bir işçinin mâliyeti memleketimizde yaklaşık 1.000 dolara çıktı. Fabrikasyon sistemi değişti, eskiden bir tek fabrikada 5.000 kişi çalışır; iplik, dokuma, boya-terbiye hep orada tamamlanırdı. Şimdi bu işleri yapan ayrı ayrı fabrikalar arasında bir ihtisaslaşma var.

6. Gülizar Karaman: Erzurum İliç İlçesi, Doruksaray Köyü
(Halen Şirinkent, Ayvalık'ta oturuyor)
(söyleşi: 3 Ağustos 2006).

Başlık: Kırmızı fes, üstüne gümüş tepelik takılır, *puşu* üç kat yapılır alnına sarılır, kırmızı-siyah ipekliden. Suriye'den kaçak veya Gaziantep'ten gelir; kutnu, İstanbul Kapahçarşıdan gelir.
Çember: Fes üzerine iki parça birini başa sarar, ikincisini arkaya sarkıtır.
İşlik: İpek, keten, beyaz patiskadan olur. Kayseri'de patiska yapan fabrika vardır.
Şalvar: Çoğu Eğin (Kemaliye) el dokuması pamukludan, her şey Eğin'den gelirdi. Kırmızı, sarı, daha çok sarı yollu kumaşlar.
Üçetek: Entari, gelinlik veya düğünlerde giyilir, iki yan yırtmaç, önü açık, parlak ipekli yollu desenli, sarı kırmızı, mor (floş).
Kuşak: Tosya kuşağı, sert yünlü, kenarı saçaklı.
Salta (cepken): İşlemeli, sırlamı, kadifeden.
Peştemal (önlük): Eğin dokuması ketenden yollu, kareli, renkli desenli keten kumaş.

Gelin bir hafta üçetek giyer, sonra sandıkta saklar, düğünlerde çıkarıp giyer. Ben gelin iken damadın köyüne atla geldim. Benim zamanımda yorgan kılıfı, iç çamaşırı, daha ziyade Amerikan bezinden olurdu. Biz kumaş için çerçiyi beklerdik. Biz Eğin kumaşını çerçiden alır, buğday, arpa verirdik. Gelinliği sandığa koyunca, pamuklu veya keten entari giyilir, tarlaya gidilirdi. Elli yıl önce hep Sümerbank pamuklusu kullanılırdı. Tarlaya giderken çarık giyilirdi. Kaynanam, inek ve öküz derisinden çok güzel çarık dikerdi.

7. Alibey Kudar: Tahtakuşlar Türkmen Köyü Etnoğrafya Galerisi kurucusu (söyleşi: Temmuz 2006)

Tahtakuşlar, Toros Dağları Tahtacı Türkmen aşiretlerine mensup olup *Ida* (Kazdağı) eteğine gelip yerleşmişler. Rivâyet bir gerçek olmalı: Toroslardan Türkmen aşiretleri buraya gelip yerleşmişler. Gerçekten eskiden beri Toroslarda Tahtacı aşiretlerin kestikleri tahta, Finike limanından Suriye ve Mısır'a ihrac olunurdu. Bu işle uğraşan aşiretlere toptan *Tahtacı* adı verilmiştir. Fâtih Sultan Mehmed zamanında devletin atadığı bir *emin* devlet adına Tahtacılardan ihrac ederdi. Bu eskiden beri önemli bir ticaret konusu idi (Lombard). Tahtakuşlar kendi Türkmen geleneklerini, özellikle parlak dokumalardan *üçetek* giysisini bugüne kadar korumuşlardır (Kudar'ın galerisinde örnekler sergilenmektedir). Alibey, galerinin bir bölümünde halk kültürü üzerinde kitap ve basılmamış tezlerden bir kütüphane kurmuştur. Değerli tezler arasında M. Keskin, *Çanakkale Yöresinde Türkmen Folkloru Üzerine bir Araştırma*, Çanakkale Üniversitesi:1997; Ş.S. Harmandar, *Ayvacık ve Ezine'de Yörük Folkloru ve Saha Çalışması*, Çanakkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: 2000. R. Yetişen, köy yolunda kendi çabasıyla halk kültürü eşyasını sergileyen önemli bir galeri meydana getirmiştir. Genelde *üçetek* Yörükler arasında yaygındır (onlar önlük kullanmaz).

Deyimler:
Köynek: Gömlek
Deyre: Bir çeşit üçetek
Kurtlu: Kutnu
Taraklı: boydan boya yollu
Damalı: dörtgen desen
Köçek: Şalvar
Terlik: Fes başlık
Yağlık: Fes üstüne atılır yemeni
Alın-çekisi: alna bağlanır, para ile süslüdür
Duluk (yanak): Cıngılı
Önlük: Yünden el dokuması, bele bağlanır.

8. Nasibe Yusupova: Özbekistan, Semerkand (söyleşi: 25 Ağustos 2006, Şirinkent, Ayvalık).

Özbek geleneksel, gelinlik kıyafeti:
Başlık: *Rumal* (türban), kenarları hâşiyeler, üstünde altın veya gümüş *kaş*, alında *buyok, akik veya firuz taş, tilla* (altın).
Çenber: peranci: topuğa kadar inen beyaz çok ince ipekten başörtüsü, kenarları el ile *kakma* denilen çiçeklerle bezeli.
Kamzulçe: Üzeri altınlı iplikle işlenmiş cepken, veya *Kamzul* (üç etek): Üç parça olup topuklara kadar iner, iki türlü kamzul var. Biri düğünde giyilir, altınlı iplikle işlenmiştir, *bahmel* denilen kadife kumaştan, bu merasim elbisesi olup düğünden sonra gelin 40 gün üstünde taşır, iki yıl misafir çağrıldığında da giyilir. 40 günden sonra gündelik kamzul giyilir, kumaş *bekasam*dan (ipek) yol yol sarı-kırmızı-yeşil bir kumaştan yapılır, kız ise altına pamuk koyup dikilir, bu giysiye *çapan* denir.

Köylek: kamzulun altına giyilen içlik (gömlek), kolları yenleri el üstüne kadar, kenarları ipekli çiçeklerle süslenmiş, veya beyaz pamuklu bezden.
İştan (şalvar): atlastan (ipek) yollu çiçekli kumaştan ayak bileğine kadar, kahmeden (ipek) çiçekli siyah bağ dikilmiş, altında *don*, *içlik* (kasıklara kadar)
Kavuş, bahmaldan (ipek) terlik altınlı iplikle işlenmiş kumaştan, sokakta da giyilir, bir yıl geçince çiçekle işlenmiş deriden *kavruş* giyilir; kışın *mahsi*, dize kadar deri çizme giyilir, şimdi *galoş* da giyilir (Türkiye'de çarık yerine *kundura*).
Belbağ (kemer) ipekli kumaştan, isteğe göre renkli, çiçeklerle bezenmiş, ipek kemer arkada ucu aşağıda üçgen şeklinde bağlanır (Anadolu'da üçetekte aynı bağlayış şekli dikkate değer). Gelin elinde *kaınzul* için kullanılan kumaştan büyük bir mendil tutar, misafire onunla selâm verir.

Bu kıyafette kullanılan kumaşlar, memleket içinde el tezgâhlarında dokunur; gelinlikte şimdiye kadar ithal kumaş kullanıldığı görülmemiştir. Zenginler ipekli, fakirler pamuklu kullanırlar. Altın-gümüş yerine incik-boncuk kullanılır. Damadın giydiği üçeteke *çapan* denir, pamukludan, başına *dilppe* denilen kalpak giyer, beyaz kumaş üzerine ipekle işlemelerle bezenmiştir. Kemer takılmaz, ancak bir yakını ölmüşse kemer takılır. Ayağa *etik* (Osmanlı döneminde *edik*) denilen yumuşak deriden ayakkabı giyer.

Düğün: Gelinlik kız ve damada mensup kadınlar ve kızlar bir merasim gecesi toplanır, şarkılar söylenir, ama *kına* âdeti yoktur. Ertesi akşam damat tarafından erkekli kadınlı bir kalabalık damadla birlikte gelini almaya gelirler. Armağanların asıldığı odaya yüzü örtülü gelinle damat girerler; damat gelinin ağzına parmağıyla bal verir, ikisi birlikte aynaya bakarlar, gelinin yengesi damadın arkadaşlarına yemek getirir, 9 çeşit olması âdettir, yemekten sonra tabağa para bırakılır, yenge paraları toplar, bu merasim bitince gelini ata bindirip damadın evine götürürler. Yolda kalabalık önüne ip gerilir, para istenir, para ödenince yol verilir. Damadın evi önünde ateş dairesi yakılır, gelinin yüzü hâlâ kapalıdır. Ateş etrafında gelin üç kez dolaşır, âyetler okur. Arkasından eve girilir, damadın akrabaları gelinin yüzünü açıp armağanlarını (çoğu ev eşyası) sunarlar. Gelin her gelene yüzünü üçar, ellyle selâm verir, nihâyet damadla beraber odalarına çekilirler. Ertesi sabah gelin damadın babası ve annesine selâm için gider.

Sonuç: Bir Özbek hanımdan aldığımız bütün bu ayrıntıların, Anadolu Türkmen çevresindeki âdetlerle tam bir uygunluk gösterdiği aşikâr; bu da Anadolu'ya gelenlerin eski yerleşmiş bir medeniyetle donanmış olarak geldiklerinin kanıtıdır. *Üçetek* ve düğün âdetinin tüm ayrıntılarında bu beraberlik Kırım Türk-Tatarlar arasında da ayrıntılarıyla gözlemlenmektedir.[3] Geleneksel *üçetek* âdetinin Osmanlı sarayında izlendiğini eski tasvir ve fotolar belgelemektedir.

[3] Kırım'da *üçetek* için resim ve fotolarla belgelenmiş şu kitaplara bak. *Tyurkskie narodı Kryma. Karaimı. Krımskie tatarı. Krımçakı*, ed. S. Ya. Kazlov – L.V. Çljova; Lidiya İgorevna Roslavtseva. *Odejda krımskih tatar. Konisa XVIII- naçala XX v.*, Moskova:2000.

9. Dr. Süleyman Ertaş: Tekstilci, Kapalıçarşı, Yağlıkcılar Caddesi, No: 1 (söyleşi: 13-15 Aralık, 2006).

Eski geleneksel dokumalar söz konusu olunca, ilk akla gelen Dr. Süleyman Ertaş'tır. Dr. Ertaş mağazası 140 yıldır bu kumaşların satış yeridir, beşinci kuşakta ata mirasını devam ettiren Dr. Ertaş bugün bu sanatta sınırlarımızın dışında ün yapmış bir uzmandır

(Kendisiyle yapılmış söyleşiler için bak. *İstanbullu*, "Kapalıçarşı'da 140 yıl" ve *Portreler*). Nasıl mı? Truva filmi çekilirken antik kıyafetlerde kullanılan özel desenli kumaşlara ihtiyaç duyulmuş. Bu amaçla geleneksel kumaş dokumasında tanınmış ülkelerde, Kuzey-Afrika, Hindistan ve Türkiye'de araştırma yapmışlar. Yeniden özel tarihi örneklere göre kumaş dokuma çok güç bir işmiş, araştırmayı yapanlara Türkiye'de bu işi başarabilecek tek uzman olarak Dr. Ertaş gösterilince gelip Kapalıçarşı'da onu buldular; örnekleri ve istedikleri kumaşların özelliklerini Dr. Ertaş'a bildirdiler; iplik numunelerini alıp ABD'ye döndüler, sonunda gelip siparişlerini verdiler. Kıyafetler arasında "üç kanattan oluşan saf yün pelerinler" vardı.

Dr. Ertaş genelde, desen vererek dokumalarını Denizli'de Kızılcabölük köyünde dokutur. Ertaş projeyi yaşlı Kambur Ömer adıyla tanınan ustaya nakletti, usta çizimlerini yaptı, istenen desende bin pelerin (kumaşı 10.000 metreyi buluyor) dokudu ve teslim etti. Ayrıca kadın kıyafetleri için pamuklu ve floş kumaşlar Dr. Ertaş'ın gözetimi altında hazırlandı. Tüm bu faaliyet bugün el emeği istiyordu. "Truvalıları" giyindiren Ertaş'a, *Son Samuray*, *Karayip Korsanları* ve *Batman* filmlerindeki kıyafetlerde kullanılmak üzere de dokuma kumaş siparişleri verilmişti. Geçtiğimiz yıllarda çekimi gündeme gelen *Gılgamış* filmi için dokumaların büyük kısmı da Dr. Ertaş firmasınca hazırlanmıştır. Tarihî, egzotik kıyafetler için özel kumaş çeşitlerine olan ihtiyaç dolayısıyla opera hazırlayanlar (Danimarka Kraliyet ve İzmir Devlet Operası) ve İstanbul'da modacılar, Dr. Ertaş'a baş vurmaktadır. Görülüyor ki, eskiye dönük kumaş ihtiyacı, geleneksel dokuma sanayiinin canlanıp gelişmesi için imkân yaratmaktadır. Ankara Samanpazarı'nda, İstanbul'da Kapalıçarşı'da, köy düğünleri, folklor gösterileri ve meraklı turistler için bu çeşit kumaşları (özellikle kutnu çeşitlerini) satan mağazalar iyi iş yapmaktadır. Bu çeşit kumaşları dokuyan belli başlı merkezler ise Denizli, Gaziantep'tedir (bak. s. 268).

Süleyman Bey, tıp tahsili yapmış meslekten bir doktor olduğu halde, Anadolu'da binlerce yıl önceye giden zengin dokuma kültür geleneğinin bir mümessili olmanın gururunu taşıyor ve, "Ben eski dokumaların, tarz ve mekânlarının dünyasındayım" diyerek, o kaybedilmiş rengârenk İstanbul dünyasının hasreti içinde, o dünyadan ayrılamadığı için Kapalıçarşı'daki atalarının mağazasında yaşıyor. Bir yandan da çevre mühendisi olan kızı Hande'yi ve halkla ilişkiler eğitimi almakta olan oğlu Hayri Emrah'ı altıncı kuşak olarak yetiştiriyor. Mağazayı ziyaretimde gelen müşterileri ve ziyaretçileri arasında geleneksel kumaş arayan hanımlar, sanat tarihçisi profesörler, folklorcular, Alman, İtalyan turistlerle tanıştım.

Dokumacılık tarihinde yer sahibi bir aileden gelen Dr. Ertaş, Eğin'in (Kemaliye) Yeşilyamaç Köyü'nde doğmuştur, bu bir rastlantı değildir. Eğin'de nüfus karışıktı, Ermeniler nüfusun % 50'sini oluşturuyordu, köylerde Ermeniler azdı, "Benim çeyrek tarafım Kafkas, çeyrek tarafım Arnavut, çeyrek tarafım Kürd, çeyrek tarafım ise Türk'tür" diyor Ertaş. Ermenilerden kız alınırdı ama, yedi kuşak öncesine kadar soyumun her kolunu biliyorum. Dr. Süleyman 6 yaşında babasıyla Eğin'den İstanbul'a gelmiş. Kuzeydoğu-Anadolu'da Eğin kazası (bugün Kemaliye, Erzincan'a bağlı yaklaşık 15.000 nüfuslu bir ilçe) yüzyıllar boyu dokuma sanayii ve ticâret merkezi idi, tüm bölge halkı üçetek giysileri için kumaş almaya Eğin'e gelirmiş. XIX. yüzyıl sonlarında halıcılık da gelişmiş. O günlerde Eğin'de yaklaşık 3.000 halı tezgâhı varmış. Munzur dağları eteğinde yer alan Eğin, burayı ziyaret etmiş olan von Moltke'ye (1839) göre, Asya şehirleri arasında en güzellerinden biri, Anadolu'da gördüğü en güzel şehirdi. Kasabadaki mükellef konaklar eski zenginliğine işâret ediyordu (XIX. yüzyıl sonunda nüfus 20.000'di).

Eğin'de el tezgâhlarında yünlü, pamuklu ve ipekli kumaş dokunurdu; bunlardan yün şayak, yün çuval, battaniye yanında üçetekte kullanılan kutnu, ipekli *el-madin* (Gaziantep'in *meydanlyesi*), nakışlı cepken (*fermane*) ve pamuklu *manusa* bezi başlıca dokuma çeşitleridir. El tezgâhı tekstilleri arasında *yağlık, mendil, önlükler* sayılmalıdır. *El-madin* ve *mantin* en çok dokunan dokumalar arasındadır. 1896 Uluslararası Columbia Sergisi'nde Eğin'den gönderilen ipek ve keten dokumalar sergilenmişti. *Yazma* dokuma sanatı Ermenilerin elinde idi (İstanbul'da Kandilli ve Çengelköy yazmaları ünlüdür. Eğin'in ünlü bir sanatı da köseleciliktir). *İpekli* (ipek-pamuk karışımı) kumaşlar, 1960'lara kadar dokunuyordu, şimdi üretim tümüyle durmuştur. Haleb'den ithal olunan dokumalar da (özellikle çarşaflar) Eğin pazarında satışa sunulan geleneksel kumaşlardandı. El tezgâhları yerini, ilkin Sadık Demirsoy'un geliştirdiği daha seri bir tezgâha bırakmıştır. Eğin etrafındaki dutluklar ipek üretimini sağlar, çevre çok sulaktır (Kadıgölü Pınarı). Su ve nişasta pamuk ipliği terbiyesinde önemli imiş (taraktan geçerken dağılmaması için). Bu yıkama işine Eğin'de *haşıl* denirmiş. Eğin'de boyacılık da ileriydi. Üretilen her türlü iplik, Eğin boyahanelerinde boyanırdı. Eğin halıcılığı da meşhurdur. XIX. yüzyılda Eğinli Halıcı Kirkor Ağa, Beyaz Saray'ın muayede salonu için bir halı yapıp ABD'ye göndermişti.

Her yaz Sarıçiçek Yaylası'na gelen Parçikanlı, Reşollu ve Şafak aşiretleri kasabaya yün ve başka hayvan ürünleri sağlıyordu. Eğin köylerinden birkaçı Alevi'dir (XV. yüzyılda Alevi Türkmenler bölgede egemendi). Kasaba halkı, Müslüman, Ermeni, Yahudilerden oluşuyordu. Türk yerleşiminin 1512'den beri yoğun olduğu rivâyeti vardır. Eğin, Çanakkale'de 30 şehit vermişti. Sanatkâr, tüccâr olan Eğinliler İstanbul'a gurbetçi giderdi. Eğin menşeli ünlüler arasında rahmetli Başbakan Şemseddîn Günaltay'ı (1883-1961) anmak gerekir. Eğin'den Süleyman Ertaş'ın ataları gibi birçok sanatkâr ve işadamı İstanbul'a gelip yerleşmiştir. Safranbolu, Tosya, Beypazarı gibi Eğin, Anadolu'nun ekonomik refah dönemini hatırlatan kat kat konaklarıyla göze çarpar. Dr. Ertaş'ın bana göstermek lütfunda bulunduğu ferman ve beratlara göre, ailenin geçmişi hakkında bazı bilgiler ediniyoruz.

7 Rebiülâhir 1315 (Miladî 1899/1900 yılı) tarihli bir *yarlıg* (berât) Karamürsel Fes ve Çuha Fabrikası kurucularından Mehmed Sezâî Efendi'ye "hidemât-i müstahsene"si için gümüş madalya verildiğini göstermekte. İkinci belge, Cumhuriyet döneminde düzenlenmiş bir temellük senedidir. Kapalıçarşı'daki (Çarşu-yi Kebîr) mağaza, Mercanağa Camii önünde örücüler caddesinde olup II. Sultan Mahmud evkafından Hacı Sinan Ağa vakıflarından "iki adet kazzâz gediği" ve iki dükkânın "icâre-i müeccele" (kiralık) 1321 yılında bir kısım hisselerinin Hacı Bekir oğlu Süleyman Efendi, öbür hisselerinin kardeşi Mehmed Sezâî Efendi 'uhdesinde (elinde) olduğunu gösteren "temellük ve tasarruf senedi" olup Cumhuriyet döneminde 1341'de düzenlenmiştir. Bu bilgilere göre Eğin'den İstanbul'a gelen aileden Mehmed Sezâî, Karamürsel Tekstil Fabrikasının kuruluşunda hizmeti geçmiş bir zattır, 1333 Rumî (1917 milâdî) yılı 20 Temmuz'unda vefat etmiştir. Mehmed Sezâî ve kardeşi Süleyman Karamürsel Dokuma Fabrikasının hissedarlarındandı. 1977 yılında Vakıflar idaresine "icâre-i müeccele" (kira) karşılığı toptan bir para ödenerek "icâre"ye son verildi. Onlar o zaman rağbette olan geleneksel dokumaları Kapalıçarşı'daki dükkânda pazarlıyorlardı. Süleyman ve Mehmet Sezâî kardeşler *yazmacılıkta* (*yazma*, desenli tülbend başörtüsü) yoğunlaşıyor, yazmacılık daha önce Ermeni tekelinde imiş. Ertaş'ın anlattığına göre, 1894'teki İstanbul depreminde çadır kurup felâketzedelere yardım eden Mehmet Sezâî Efendi'ye Sultan, kumaş boyası ithali imtiyazını bağışlamış ve mülkiye paşası rütbesi vermişti.

Dr. Ertaş'ın soyu ve bu işyerinin ailedeki varlığı 8 Aralık 1992'de vefat eden babası Osman Hayri, 18 Mayıs 1988 yılında vefat eden babaannesi Fatma Hanım, 1932 yılında vefat eden büyük dedesi Süleyman Efendi, büyük büyük dedesi Hacı Bekir Ağa ile Kafkas asıllı Mirza Hüseyin Bey'e bağlanır. Hacı Bekir Ağa tarafından 1860 yılında açılan işyeri onun ölümünden sonra oğulları Süleyman ve Mehmet Sezâi tarafından; küçük kardeş Mehmet Sezâi Paşa'nın ölümünden sonra 1932 yılına kadar sadece Süleyman Efendi tarafından işletilmiş, o da ölünce 1946 yılına kadar kızları Fatma ve Hayriye Hanımlara vekaleten yeğenleri tarafından deruhte edilmiştir. Zamanın bazı şartları nedeniyle kapatılan işyeri 1970 yılında Dr. Ertaş'ın babası tarafından yeniden açılmıştır.

Dr. Ertaş zamanını ata mirası *Eğin Tekstil*'e harcar. Bugün mağaza ve deposunda her çeşit geleneksel dokuma bulabilirsiniz. Mağazada Antep şalları, pikeleri, Kandıra dokumaları, giysilikler, şilebezi, nakışlı kumaşlar, peştemaller, Tosya'nın softan kesesi, şalı ve kuşağı, Denizli'nin havlu ve çarşafları, Bursa havluları, Maraş'ın pamuklu dokuması, Ödemiş ipeklileri, Safranbolu ve Eflâni'nin dokumaları ve daha birçok geleneksel tezgâh dokumalarını bulabilirsiniz (Kapalıçarşı'da aynı cadde üzerinde kutnu ve meydaniye çeşitlerinde İlyas Bıçakcı'nın *Adıyaman Pazarı* zengindir). Ertaş, aile geleneğini kutsal bir emanet gibi benimsemiş, tüm zamanını yalnız geleneksel Anadolu kumaşlarının üretim ve satışa arzı ile geçirmiştir; desenlerini ve dokunuş özelliklerini belirlediği dokumalarla bu alanda yaratıcı bir rol oynamaktadır.

Dr. Süleyman Ertaş geleneksel dokumaların sadece bir satıcısı değil, dokuma çeşitlerinin tasarımını yapıp Denizli'de Kızılcabölük'te ustalara dokutan bir sanatcıdır; kendisinden *gabardin* denilen kumaşın teknik özelliklerini sordum. Gabardin, hafif çapraz örgülü kumaşa deniyormuş, bu çeşit kumaşta çözgü ipliği üstte belirgindir, atkısı gizlenmiş olan çeşitler atlas (saten) sınıfındandır. Gabardin 8 ayak tezgâhla dokunurmuş. Dr. Ertaş, materyal, örgü, desen, renk bakımından sanatın inceliklerin, babası gibi, Şebin (Şapın)-Karahisarlı Azardak adında bir Ermeni ustasından öğrenmiştir. Azardak usta, Etmeydanı'nda dokumacılık yaparmış, sonra 1960'lı yıllarda da Mercan'da dükkân açmış. Dr. Ertaş, o tarihte babam dükkânı yeniden açınca onu ortak aldı, beş yıl bizimle çalıştı, sonra dükkân açıp ayrıldı, diyor. Bugün, Dr. Ertaş gibi, Kapalıçarşı'da geleneksel dokuma ve tekstil örneklerini pazarlayan sekiz-on mağaza kalmıştır: Kutnucu İlyas Bıçakcı, Gaziantep kutnu ve şallarını satan Murat Daniş ve Fahri Esentepe, turistlere yönelik üçetek ve *bindallı* satan Muhlis Günbattı faaliyettedir ve eski orijinal örnekleri raflarında saklamaktadırlar. Türk halkına, her türlü ihtiyacları için yüzyıllarca her çeşit nefis geleneksel dokumalar sağlayan dokuma sanatı, XVIII. yüzyılda yüksek sınıflar arasında "frenk" modasının (*alafrangalık*) gittikçe yaygınlaşması sonucu, yavaş yavaş pazarda önemini kaybedecektir[4] ve bugüne kadar ancak kırsal sektör, bu malların başlıca alıcısı olmuştur.

Ertaş'ın mağazasını, modacılar, tekstil tarihi ve tekonolojisi uzmanları ziyaret etmekte, bilgi toplamaktadırlar (Prof. Dr. Kenan Mortan, Cemil İpekçi, Rıfat Özbek, Faruk Saraç, Yıldırım Mayruk, İstanbul Ticaret Üniversite'sinden Prof.Dr. İnci Tezcan ve İstanbul Ticaret Üniversitesi'ndeki öğrencileri Dr. Ertaş'ın mağazasını ziyaret edenler arasındadır).

Tekstil dışında tarihe de büyük ilgisi olduğunu belirten Dr. Ertaş'ın bir kütüphanesi ve arşivi vardır.

Dr. Ertaş, Ermeniler ve Eğin ticâret yolları üzerinde ilginç bilgiler verdi. Eğin, bir taraftan Giresun üzerinden deniz ticâretine, öbür taraftan Suriye-Haleb pazarıyla bağlantılıydı. Giresun'dan mallar ve yolcular, Katırcı Salim'in kervanı ile Eğin'e gelir,

[4] 1840'larda Kapalıçarşı'daki türlü geleneksel sanatların ayrıntılı bir tasvirini yapan Ch. Wright, (*Three Years in Constantinople*) kibar halkın Beyoğlu Avrupa mağazalarına nasıl yöneldiğini anlatır.

giderdi. Salim, Haleb'e kadar gidip Eğin'e ipekli vb. kumaşlar getirirdi; bölge halkı bu kumaşları Eğin pazarından alırdı. Salim, bu taşımacılıktan çok zengin olmuştu.

Eğin'in yarıya yakın nüfusu Ermenilerden oluşuyordu. Ermeni kadınları en iyi kalite heybe ve çuval dokurlardı. Ertaş diyor ki, Ermenilerle ilişkilerimiz 1918'e kadar "şeker gibi" idi. 1970'lerde bile İstanbul'da Eğinliler, memlekette yapılacak işleri hemşehrimiz Kirkor Ağa'ya havale ederlerdi. Kirkor, yöreyi çok iyi bilen biri idi, muhtaçlara yardımını esirgemezdi. Bu ahenkli birlikte yaşamı, dışarıdan Batı'nın himayesinde şiddet yanlısı Ermeni milliyetçi komiteciler bozmuştur.

Dr. Ertaş ilâve ile diyor ki, müşterilerimizin dörtte biri Türkiye'de yerleşmiş yabancılar, işadamları, öğretmenlerdir. Öbür dörtte birini, İstanbullu ve Anadolu'dan gelen yerli hemşehrilerimiz oluşturur. Geleneksel tekstillere meraklı her milletten turistler de dörtte bir sayıda. Özellikle diyor, Amerikan, Fransız, İspanyol ve İtalyanlar dokumalarımıza özel ilgi gösteriyor. Portekiz ve Rusya dışında öteki Avrupa ülkelerine, değeri 200.000 dolar civarında ihracatımız var. Bu arada 1997'de bir Alman bizden iki milyon marklık mal aldı gitti, ödemedi; bu dolandırıcılık işimize sekte vurdu. Yıllık ciromuz 250.000-300.000 dolar civarında olup bunda kâr payı yaklaşık 70.000 dolardır. Mağazam için dokuma yapan veya dokuma gönderen yerlerin listesi aşağıda:

Denizli Tavas İlçesi Kızılcabölük Köyü
Denizli Tavas İlçesi Nilüfer Köyü
Denizli Babadağ İlçesi Merkez
Denizli Babadağ İlçesi Hisar Köyü
Uşak Merkez
Uşak Karahallı İlçesi
Uşak Karahallı İlçesi Paşalar Köyü
Gaziantep
Çanakkale Biga
Kocaeli Kandıra İlçesi
Kastamonu Tosya İlçesi
Kastamonu Cide İlçesi
Bartın Eflâni İlçesi
Erzurum (*Ehram* isimli yün dokuma)
Bayburt (*Ehram* isimli yün dokuma)
Trabzon Çarşıbaşı İlçesi
Şile
Bursa
Bulgaristan
Ereğli (*Elpek* bezi)
Tokat
Sivas
Irak Kerbela
Muğla Yeşilyurt Köyü
Muğla, Fethiye Üzümlü ve İncirli Köyü
Merzifon

Evet, Anadolu'nun dokuma ve boyacılıkta eşsiz geleneksel dokumaları, en başta binlerce yıl öncesine giden yerli medeniyetlerden süregelmiş ürünlerdir. Anadolu'nun yerlileri Süryaniler, Aramiler, Hititler, Frigler, Ermeniler ve Rumlar, XI. yüzyıldan sonra Orta-Asya'dan gelen Türkmenler, Uygur Türkleri, Türkistan, Horasan'dan yüksek kültür ögeleriyle Türkler gelip kaynaşmış, "Osmanlı Potası"nda eşsiz bir kültür birleşimine vücut vermiştir. Orta ve Doğu-Anadolu'nun kırmız boyacılığı, eşsiz *sof* dokumaları, Güneydoğu-Anadolu'nun *kutnu* dokumaları binlerce yıl öncesine giden teknikleri temsil eder.

Dr. Süleyman Ertaş'ın dokuma sanatı üzerinde bir notu

"İnsanoğlunun yapraklar veya deri parçalarıyla başlayan örtünme serüveni zaman içinde giyinmeye dönüşürken, giyilecek malzemenin şekli de değişmeye başlamıştır. Bu malzemenin üretiminde önceleri yün, pamuk, keten gibi en kolay ulaşılabilen lifler kullanılırken, daha sonra bunlara ipek, tiftik, deve tüyü, tavşan tüyü, kaşmir gibi diğer doğal lifler, viskon, floş gibi türetilmiş selülozik lifler ve sentetik lifler eklenmiştir.

Giyimde, ev tekstilinde ve diğer alanlarda kullanılan kumaşlar kabaca *non-woven* (dokunmamış/örülmemiş) kumaşlar, örme kumaşlar ve dokuma kumaşlar olarak tanımlanabilir.

Non-woven kumaşlar kullanım amaçları yönünden kumaş sayılsa bile, bilinen örme veya dokuma teknikleri kullanılarak üretilmedikleri için tekstilin dalı olarak algılanmamalıdırlar.

Örme kumaş elde etmenin prensibi bir veya birkaç tel ipliğin ilmekler halinde kendisinin veya birbirlerinin içinden geçirilmesi ve örgünün istenildiği zaman ve istenildiği yerde enine veya boyuna genişletilmesine dayanır. El örgüsü ile yapılan giysi kumaşlarında başlangıçtaki ilmek sayısına bağımlı kalmaksızın ilmek sayısı azaltılıp çoğaltılarak değişik şekillerde ve büyüklüklerde parça elde edilebilir. Makine örgülerinde bu imkan biraz daha sınırlıdır.

İnsanoğlunun en hızlı üretebildiği, en fazla amaç için en fazla kullandığı ve en dayanıklı tekstil ürünleri dokuma tekniği ile üretilmiş malzemelerdir.

Dokumacılığın prensibi çözgü adı verilen ve tüm kumaş boyunca uzayan bir çoklu iplik dizisinde atkı adı verilen enine ipliklerin bazı çözgü ipliklerinin altından bazılarının üstünden geçirilmesine ve atkıların çözgüleri bir arada tutmasına dayanır.

İlk başlarda, arasında belli bir mesafe olan iki sabit ve düz tahta arasında gerilmiş çözgüler kullanılır ve atkı iplikleri tek tek her ipliğin altından ve üstünden seçmeli olarak geçirilirdi. Bu teknik halen kullanılan halı ve kilim dokuma tekniğinin atası sayılabilir. Daha sonra çözgü ipliklerinin bazı gruplarına *gücü* adı verilen ve ipliklerin içinden geçtiği halkalaria hareket verilerek atkı atılırken zaman kazanılmaya başladı. Düz ve armürlü tezgâhlarda bu gücüler çerçeve veya kasa denilen parçalara dikey olarak bağlanır ve ayaklarla hareket verilen çerçevelerin aşağı yukarı hareketiyle bazı çözgü iplikleri yukarı kaldırılırken, bazı çözgü iplikleri aşağı iner ve atkı bunların arasından geçerken dokumanın yüzündeki şekiller ortaya çıkar.

Bez ayağı denen dokumalarda her çözgü ipliğinin altından veya üstünden bir atkı ipliği geçer. *Panama ayağı* denen dokumalarda bir çözgü ipliğinin altından veya üstünden iki, iki çözgü ipliğinin altından veya üstünden bir, iki çözgü ipliğinin altın-

dan veya üstünden iki atkı ipliği geçer. Üçüncü dokuma tipi ise her bir veya birkaç çözgü ipliğinin altından veya üstünden değişik sayılarda atkı ipliği geçen *dimi* dediğimiz dokuma tipidir. Dimi örgüler ikiye bir, üçe bir, dörde bir, beşe bir, üçe iki, üçe üç, dörde iki, dörde üç, dörde dört, beşe iki, beşe üç, beşe dört, beşe beş gibi isimler alır. Bu dokuma tiplerinin kumaş üzerinde değişik kombinasyonlarla kullanılması daha büyük ve kapsamlı desenlerin dokunmasına imkan verir.

El tezgâhlarında çerçevelerin aşağı yukarı hareketi tezgâhın altındaki pedallar yardımıyla sağlanırken, mekiğin hareketi ya elle ya da *kamçı* denilen parçayla sağlanır. Dokumayı yapan kişi üstünde dokumanın çözgü sıklığını ayarlayan tarağın bulunduğu *tefe* denen parçayı kendisine doğru çekerek atkının dokunmuş kısma bitişmesini sağlar ve kumaşın atkı sıklığı tefenin çekilme kuvvetiyle doğru orantılı olarak ayarlanır. Mekiğin tefe içindeki yere yatay, çözgü istikametine dikey olan hareketini veren kamçılara tefenin üstüne bağlı bir makaradan geçen ve tefenin iki ucuna kadar uzayan sicimlerle kumanda edilir. El tezgâhlarında çerçevelerin de bunlara haraket veren ayakların sayısı ikiyle on iki arasında değişir ve her pedal bir çerçeveye hareket verir.

Motorlu tezgâhlarda hem mekiğin hem tefenin hem de çerçevelerin hareketleri buharlı, dizel veya elektrikli motorlarla sağlanır. Motorlu tezgâhlar atkı ipliğini taşıyan sistem açısından *mekikli*, *projektilli*, *greiferli*, *hava jetli* olarak dörde; dokuma tipi açısından ise *eksantrikli*, *armürlü* ve *jakarlı* olmak üzere üçe ayrılır.

Mekikli tezgâhlarda atkı ipliği *mekik* adı verilen ve tefenin içindeki kanalda gidip gelen parçaya yerleştirilmiş masura yardımı ile taşınır. Bu tezgâhların azami hızı dakikada 150-200 metre atkı ipliği kullanabilmeye müsaittir.

Projektilli tezgâhlarda atkı ipliği bir yörüngede peşpeşe hareket eden ve büyük bobinden gelen ipliği yakalayarak taşıyan projektil isimli küçük mekikçikler tarafından taşınır. Tezgâhın genişliğine göre projektil sayısı 12 ile 25 arasında değişir. Bu tezgâhlarda dakikada 1.500-2.000 metre atkı ipliği kullanılır.

Greiferli tezgâhlarda atkı ipliği *greifer* (Almanca: yakalayıcı) denilen ve atkı hattında karşılıklı hareket eden uzun parçalarla yine bobinden çekilerek taşınır. Sağda ve solda bulunan greiferlerden biri ipliği bobinden çekerek dokumanın orta kısmına kadar götürür ve diğeri alarak sona kadar taşır. Bu tezgâhlarda atkı taşıma hızı projektilli tezgâhlara göre biraz daha yavaş olmakla beraber atkıda kullanılabilecek ipliklerin çeşitliliği yönünden daha esnektirler. Fantazi dokumalar yapılırken bu tezgâhlarda birbirine göre 100 kere daha kalın veya daha ince olan atkı iplikleri aynı kumaş üzerinde kullanılabilir; oysa projektilli tezgâhlarda projektillerin ipliği yakalayıp atkı hattı boyunca taşıması ancak birbirine göre en fazla iki kat kalınlık farkı arzeden atkı ipliklerinde mümkün olabilir.

Hava jetli dokuma tezgâhlarında atkı ipliği ayrı bir motordan beslenen basınçlı hava sistemiyle taşınır ve en yüksek hızla çalışan tezgâhlar bu tezgâhlardır. Ancak hava jetli tezgâhlarda yoğun desen ve farklı iplik özellikleri taşıyan dokumalar yapılmaz, daha çok sektörde *temel ürünler* (basic products) adı verilen; ham bez, poplin, gabardin, branda, kanvas, saten gibi düz kumaş tipleri bu tezgâhlar için en uygun üretim tipleridir.

Dokuma tezgâhları çözgü ipliklerine hareket vererek desen oluşmasını sağlayan sistemlerine göre ise eksantrikli tezgâhlar, armürlü tezgâhlar ve jakarlı tezgâhlar olmak üzere üçe ayrılır.

Egzantrikli tezgâhlarda çözgü ipliklerine eksantrik miline bağlı çerçevelerle hareket verilerek desen oluşturulur ve bu tezgâhlarda en fazla altı çerçeveye hareket ve-

rilerek temel dokuma tiplerinden sadece biri kumaşa uygulanarak dokuma yapılır. Bu tür dokumalar genellikle boya, baskı ve apre işlemlerinden geçirilerek kullanılır. Bu tezgâhların avantajı sürat, dezavantajı ise fazla desen seçeneği olmamasıdır.

Armürlü tezgâhlarda çerçevelerin hareketi armür denen mekanizmayla verilir. Kara tezgâh dediğimiz eski tip tezgâhlarda armürün hareketi desen tahtası denen ve bir şerit halinde birbirine eklenmiş, her yeni atkıda peşpeşe hareket eden ufak ağaç plakalar ve bunların üstündeki deliklere çakılmış desen çivileriyle sağlanır. Atkı renginin değiştirilmesi ve çerçevelerinin hareketi desen çivilerinin desen tahtasının üstündeki yerine göre gerçekleşir.

Armürlü tezgâhların daha gelişmiş tiplerinde desen tahtaları yerine 24 çerçeveye kadar kodlama yapılabilen delikli desen rulosu kullanılır. Bu desen rulosu jakarlı tezgâhlardan esinlenerek yapılmış olup, binlerce atkı boyunca değişik temel dokuma tiplerinin kumaşa uygulanmasına imkan verir. Desen rulosunda rulonun uzunlamasına dikey olarak sıralanan deliklerin ilk altı veya sekiz tanesi atkı ipliğinde kullanılacak rengi belirler. Daha sonraki atkıda 24'e varan delik sırası armür pimlerinin hizasına gelir ve tüm kumaş boyunca bu hareket senkronize olarak devam eder.

Desenleme yönünden üreticiye en fazla esneklik sunan tezgâhlar jakarlı tezgâhlardır. 1752–1834 yılları arasında yaşayan Joseph Marie Jacquard, 1804–1805 yıllarında geliştirdiği ve bugün kendi adıyla anılan jakar mekanizmasıyla dokumacılıkta yeni bir çağ açmıştır. Burada prensip her çözgü telinin, çerçevelere tespit edilmiş ve ancak gruplar halinde hareket eden gücülerden değil, *harniş* adı verilen sağlam iplerle jakar mekanizmasına bağlanmış müstakil gücülerden geçirilmesidir. Bu prensip; üzerine pimler yerleştirilmiş bir silindire bağlı kolun çevirilmesiyle tınısı alınacak telin oynatılmasıyla çalınan kollu piyanolara ve laternalara benzer. Bu müzik aletlerinde; sıralaması değişik pimlerin kullanıldığı her silindirle yeni bir melodi çalınır. Jakarda da her atkıda bu sıralama yeniden çözgü hareketi sağlanarak elde edilir. Her atkı sırası için harnişlerin ucunda pimlerin hareketini yöneten ve üzerinde sayısız delik bulunan bir adet jakar kartonu yaprağı kullanılır ve neredeyse her çözgü ipliğine ayrı bir hareket sağlanarak diğer tezgâhlardaki basit dokuma şekilleri ve geometrik desenler yerine her türlü desenin bir tablo gibi çıkartılması mümkün olur. Jakarlı tezgâhlar bu avantajlarının yanı sıra, jakar sisteminin tezgâhtan yaklaşık üç metre yukarıda durmasını gerektiren teknik özellik nedeniyle yüksek mekan gerektirme gibi bir dezavantaja sahiptir.

Hem armürlü hem de jakarlı tezgâhların son versiyonlarında desen rulosu veya jakar kartonu yerine bilgisayar destekli CAD/CAM sistemleriyle donatılmış ve daha uzun ve daha karmaşık desenlerin hatasız elde edilmesini sağlayan dijital armür ve jakar sistemleri kullanılmaktadır.

Ülkemizde XX. yüzyılın ortasına kadar yurtdışından gelen motorlu tezgâhların yanı sıra dokumacılık yapılan yerlerde ve yakın yörelerde üretilen el tezgâhları ve motoriu tezgâhlar da kullanılmaktaydı.

Sanayileşmenin geometrik artış gösterdiği diğer ülkelerden gelen ve son teknolojiyle üretilen tezgâhlar gerek Sümerbank gerekse özel sektör tarafından yoğun olarak kullanılmaya başlayınca ülke içindeki motorlu tezgâh üretimi de neredeyse sona ermiştir. 1970'li yılların ortasında Makina Kimya Endüstrisi Kurumu mekiksiz otomatik armürlü dokuma tezgâhları üretimine başlamışsa da piyasanın talep ve tercihlerinin ölçümüne fırsat kalmadan çok kısa bir süre sonra tezgâh üretimine son verilmiştir.

Dünyanın bir çok ülkesinde 20'yi aşkın firma tarafından, 25'ten fazla marka ve yüzlerce model otomatik tezgâh üretilirken, ülkemizde bu konuda bir girişimde bulunulmaması çok düşündürücüdür.

Yaklaşık 2.200 kg hammadde kullanılarak üretilen iki adet yerli otomobil bütün vergiler dahil 36.000 Amerikan Doları'na, vergiden arındırılmış haliyle 22.000 Amerikan Doları'na satılırken, aynı miktarda hammadde kullanılarak üretilen bir otomatik dokuma tezgâhına ülkemiz sanayicisi vergiler hâriç yaklaşık 165.000 Amerikan Doları ödemektedir. Milli gelirin önemli bir bölümünü oluşturan ve ihracatın lokomotif sektörü olan tekstilde hem bu denli dışarıya bağımlı olmamıza, hem döviz kaybına, hem de dış ticâret cârî açığımızın artmasına sebep olan bu durumun büyük tekstil üreticisi firmalarımız tarafından iyi analiz edilmesi ve gerekirse aralarında işbirliği yaparak tezgâh üretimine başlamaları kaçınılmaz bu durumdur.

Dokuma tezgâhlarının yanı sıra kullanılan lifler de zaman içinde değişiklikler göstermiştir. İlk zamanlarda insanoğlu kolaylıkla elde ettiği hayvansal tüyler, pamuk ve keteni eğirerek kumaş yapımında kullanılmışsa da daha sonra bunlara ipek, viskon, floş, polyester, lycra (rayon), metalik teller gibi lifler eklenmiştir.

Pamuk, keten, yün, viskon gibi ipliklerde iplik inceldikçe iplik numarası büyür. Bu numaralandırma pamuk, keten ve viskonda *NE* denilen farklı bir klasifikasyonla, yünde ise *NM* denilen farklı bir klasifikasyonla yapılır. Floş, ipek ve sentetik ipliklerde ise *Denye* adı verilen klasifikasyonla yapılır ve iplik kalınlaştıkça ipliğin Denye cinsinden numarası büyür.

Floş, ipek, kontinü polyester, yün ve rayon gibi uzun lifli ipliklerde bir problem olmamakla beraber, iplikte kullanılan malzemeler pamuk, keten, viskon ve kesik elyaf polyester gibi kısa lifler olduğu zaman çözgü iplikleri taraklardan geçerken sürtünme nedeniyle kopmalar olmaktadır. Bu kopmaları engellemek ve yüzeydeki sıyrılma yapan tüycükleri sıkı tutmak için bu ipliklerin çözgüde birbiri üstüne bükülmüş iki veya çok katlı olarak kullanılması ya da *haşıl* denen işlemden geçirilmesi gerekir.

Çözgüde kullanılacak tek katlı ipliklerin nişasta türevleriyle yapılan bulamaçtan geçirilmesine haşıl işlemi denir.

Eski tip çözgü hazırlama yönteminde iplik çileler halinde ıslatıldıktan sonra hazırlanan bulamaca yatırılır, yeterli süre kaldıktan sonra bucurgat benzeri bir aletle sıkılarak su ve nişasta fazlası atılır ve kurumaya bırakılır. Kuruduktan sonra bobinlere aktarılan iplik *levent* üzerine diziler halinde sarılırak tezgâhtaki yerine yerleştirilir.

Arz talep sistemine göre artan üretimi karşılamak için çözgülerin hazırlanmasında başılhaneler devreye girmiştir. Bu sistemde önce birinci levente ön çözgü hazırlanır. Hazırlanan ön çözgü ikinci levente aktarılırken ipliklerin tamamı bulamaç havuzunda, sıkma silindirlerinden ve kurutma hücresinden geçerek haşıllama işlemi tamamlanmış olur.

Dokuma bittikden sonra çözgü ipliklerindeki haşıl nedeniyle tuşesi sert olan kumaş veya örtüler ya birkaç normal yıkamada üstündeki haşılı atarak yumuşar ya da boyahanelerde enzimatik haşıl sökücüler kullanılarak haşıldan arındırılır.

Yeterli özelliğe sahip ipliklerin dokumaya hazır olması için yapılan işleme *çözgü* denir. Çözgü işlemi dokunacak kumaşın gerektirdiği kalınlık ve sıklıktaki ipliğin levent denilen çok büyük bir makara üstüne sarılmasından ibarettir.

Tezgâhın tipi ne olursa olsun çözgü ipliğinin dokunacak kumaşın desenine göre armürlü ve eksantrikli tezgâhlarda desene uygun çerçevelerdeki gücü gruplarından,

jakarlı tezgâhlarda ise bağımsız uygun gücü gruplarından geçirilmesi ve dokunmuş kumaşın toplanacağı tarafta *selmin* adı verilen büyük makaradaki uçlara gergin olarak bağlanması işlemine *tahar* adı verilir.

Dokuma sırasında atkı ipliği koptuğu veya bittiği zaman tezgâhın boşa çalışarak hatalı kumaş üretmesini engelleyecek mekanik veya kızılötesi ışıklı atkı kontrol mekanizmaları vardır. Eski tip tezgâhlarda çözgü kopuklarının sadece insan gözüyle kontrolü mümkünden yeni tip tezgâhlarda her çözgü ipliğine takılan ve iplik koptuğu zaman düşerek tezgâhın akımını kesen *lamel* isimli metal yapraklar kullanılır.

Çözgüsü yerleştirilip, taharı atılan, desen rulosu veya jakar kartonları bağlanan, atkı besleme sistemi hazırlanan, lameli atılan tezgâh dokumaya başlamak için sadece şaltere basılmasını bekler hale gelmiştir."

Peştemaller

"Ürün paletimizde en önemli yeri tutan peştamal sıradan bir dokuma parçası olmanın ötesinde sosyal hayatın her alanında yer alan bir simgeydi. Şimdi bilinen ve çok kullanılan hamam peştamalının dışında kadınlarımızın örtünme amacıyla kullandığı; rengi deseni ve büyüklüğü bölgeden bölgeye hatta ilçeden ilçeye değişen yöresel peştamallarımız vardır. Giyim kuşam tarzının zamanla değişmesi bu peştamalların orijinal amacına yönelik kullanımını azaltmışsa da gerek dekorasyon ürünü gerekse konfeksiyon ürünü olarak kullanılmaya başlanmış olmaları güncel kalmalarına yardımcı olmaktadır. Gerçek bir Kapalıçarşı mensubu olarak ticârî hayatımızın en önemli tarihi unsurlarından biri olan, ancak bugün yaşamımızda yer almayan Ahilik, loncalar ve Ahilikteki "Peştamal Bağlama-Kuşak Bağlama" geleneğinden ve töreninden bahsetmemenin tarihe haksızlık olacağını düşünüyoruz. Türklerin Anadolu'ya girişinden II. Meşrutiyet'i takip eden 31 Mart Vakası'na kadar olan sürede yurdumuzda Ahilik geleneği ve lonca sistemi yürürlükte kalmıştır. Bu sistem içinde her meslek grubu bir loncaya bağlıydı ve meslekler sıkı bir disiplin içinde öğrenilerek icra edilirdi. Bir insanın sadece mesleğini iyi bir şekilde yapması aile hayatı ve komşuluk ilişkileri gibi bir sürü kriter açısından gözetim altında tutulan kalfa adayı günü geldiğinde bir de sınavdan geçiriliyor ve kalfa olmayı hak etmişse pirlerin ve meslek ustalarının huzurunda peştamal kuşanıyordu. Her meslek grubu mesleğini yaparken farklı renk ve desende bir peştamalı iş önlüğü gibi beline dolayarak çalışıyordu. Meslek grubunun üniforması gibi kullanılan bu peştamallardan İstanbul'da sadece karpuzcuların kullandığı, Anadolu'nun bazı yerlerinde ise kasapların kullandığı tipler kullanımdadır.

Hamam kültürümüzün en önemli parçası olan peştamalın iki türlü kullanım amacı vardır. Bunlardan biri hamamda yıkanırken veya dinlenirken örtünme, diğeri de kurulanmaktır.

Yıkanırken kullanılan peştamala *su peştamalı*, yıkanma işlemi bitip ıslak olanın çıkartılmasından sonra örtünmeye devam etmek için kuşanılana *çıkma* adı verilir. Kurulanma için kullanılan ise sadece *peştamal* olarak adlandırılır. *Su peştamalı* genellikle eni 80-100 cm boyu 170-190 cm olan saçaksız bez ayağı dokuma ile üretilmiş su emici özelliği düşük olan pamuklu bir kumaş parçasıdır. Rengi düz beyaz veya beyaz, sarı, mavi, kırmızı ve siyah renklerin kombinasyonu kullanılarak çizgili veya ekose desenlerle dokunmuş olabilir. Uçları dikişli veya kesik olabilir, saçağı yoktur. *Çıkma* peştamalı genel olarak su peştamalı ile aynı özelliklere sahip olmakla beraber, ayırıcı özelliği saçaklı olmasıdır. Bu iki cins hamam kültürümüzle beraber günümüze kadar yaşa-

mışsa da kurulayıcı özellikte olan peştamal, tüylü havluların yaygın olarak kullanılması nedeniyle 90'lı yılların başına kadar talep düşüklüğü yaşamıştır. Firmamızın geleneklere olan saygısı bizi bu ürünü, geçmişin yorumu ve teknolojinin olanaklarını birleştirerek yeniden yorumlamaya yönlendirmiştir. Taşınması, yıkanması ve yıkandıktan sonra kurutulması tüylü havlulara göre % 100 daha pratik olan peştamallar ***doğru iplik numarası, doğru sıklık ve doğru dokuma tipi*** kullanıldığı zaman emicilik yönünden tüylü havlulardan aşağı kalmamaktadır. Kullanılan ipliğin terbiyesi ve ürünün yıkanması için kullanılan boya, atık madde, deterjan, su ve elektriğin de daha az olduğu göz önünde bulundurulursa, bu ürünlerin ne kadar çevreci olduğu da daha iyi anlaşılacaktır. Çalışmalarımızda vardığımız son nokta tamamen tarafımızdan dizayn edilen ve Türk Patent Enstitüsü tarafından 5 yıl korumalı olarak 2005/02862 tescil numarası ile adımıza tescil edilen, yabancı müşterilerimiz tarafından "***Magic Towel-Büyülü Havlu***" olarak nitelendirilen iki ürünümüz olmuştur. Tecrübeye, üretken düşünceye ve emeğe saygısı olmayan bazı insanların bu ürünleri kopyalama teşebbüsleri kanunlar çerçevesinde engellenmiştir. Bundan sonra da değerli müşterilerimizin daha doğrusu dostlarımızın takdirine mazhar olabilmek bizi yerleştirdikleri yeri koruyabilmek için "Kalite-Fiyat-Servis Üçgeni" prensibi çerçevesinde daha iyiyi ve daha güzeli onlara sunmak bizim için bir vicdan borcu olacaktır."

GÖZLEMLER

Beypazarı

Beypazarı Kasabası, Ankara'dan Nallıhan-Göynük üzerinden İznik veya Bursa'ya giden eski Tebriz İpek Yolu üzerinde önemli bir duraktı. Selçuklu döneminden beri bir *uc* (serhad) şehri idi. I. Alâeddin Keykubâd İznik Laskaridlerine karşı savaşlarında (1225–1230) Ankara'yı harekât merkezi yapmıştır (Ankara Kalesi'nde Alâeddin Camii ve Akköprü onun eserleri olup 1225 tarihini taşır). Sultan Alâeddin Beypazarı'na gelmiş, kasabada Pazaryeri'nde güzel bir cami yaptırmıştır.[5] Kesme taştan duvarlarıyla cami Alâeddin'in Şerefli-Koçhisar'da yaptırdığı caminin bir eşidir (Beypazarı Camisi'nin Rüstem Paşa Camii olarak tanımlanması yanlıştır). Beypazarı'nda *Boğazkesen Kümbeti* adıyla anılan kümbet ve *Hacılar Köprüsü* Selçuk eserleridir. Ankara–İstanbul arasında anayol kavşağında bir kasaba olan Beypazarı, Osmanlı döneminde hayli gelişti (1470'te 9 mahalle 1573'te 23 mahalle, biri Ermeni mahallesi). Beypazarı'nda tiftikten sof imâl edilmekte idi. XVII. yüzyılda yılda 1.000 kantar sof ipliği üretildiği söylenir. "Pazarına her hafta etraf köylerden on bin insan toplanır" (Evliya). Evliya'ya göre *müceyyiz* (*muhayyer*) denilen kumaşı ünlüdür.

Evliya Çelebi'ye göre Beypazarı kasabası, "halkı Oğuz taifesindedir ... hepsi renk renk sof giyerler. Kadınları hep *muhayyer* giyerler". Ankara–Beypazarı–Nallıhan–Göynük–İznik İpek Yolu üzerinde bulunan Beypazarı, ipek kervanlarının durak yeri olduğundan beş (Evliya: yedi) hanı ve bir bedestanı vardır. *Bedestan*, önemli ticâret merkezlerinde kurulur. Beypazarı Bedestanı'nı II. Bayezid döneminde Yapı (Yapa) oğlu Ali Bey yaptırmıştır.[6] Beypazarı Darphanesi'nde Gazan Mahmud adına 697 tarihli bir sikkenin basılmış olması[7] kasabanın önemini gösterir. Tebriz ve Bagdad'dan İstanbul'a ulaşan kervan yolu üzerinde önemi dolayısıyla, 1607 yılında Nasuh Paşa, Beypazarı ve Nallıhan'da iki han yaptırmıştır.[8] Han, bir mescit 26 oda içerir ve etrafında 54 dükkân bulunur (1613 tarihli vakfiye).

[5] Ayrıntılı tasvir: E. Torun, *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı*, Ankara:2004, s. 160–161.

[6] Ayrıntılar için, Torun, *Beypazarı*, s. 156–158.

[7] Torun, *Beypazarı*, s. 196, 287a.

[8] Yıkık hanın ayrıntılı tasviri Torun, *Beypazarı*, s. 198–214.

[9] Torun, *Beypazarı*, s. 313–314; karş, S. Tansuğ, *Anadolu Giyim Kültürü*, İstanbul:1996, Örnek: Bodrum Gelini.

[10] Parantez içindeki ilâveler bize ait.

Karaşar'da Üçetek

Beypazarı'nın Türkmen aşiret geleneklerini sürdüren Karaşar Yaylası'nda (*nâhiye*) kıyafetler geleneksel özellikleri yansıtır.[9] Tipik kadın kıyafeti *üçetek*'tir. Başta takka (fes, tepelik) üzerine *çember* bağlanır, gümüş *tepelik* takılır, bunun etrafı bitki bezemelerle süslenmiştir. Tepelik üzerine zincirlerle sıra sıra pullar dizilmiştir. *Çember*, süslü başörtüsüdür (renkli *yazma* şerit halinde katlanıp alına gelecek şekilde fesin üzerine bağlanır). *İçlik* üst giyeceğin altına giyilen dokumadan püsküllerle süslenmiş bir giysidir. *Üçetek entari*, ayak bileklerine kadar iner, bedenin iki yanı belden aşağı yırtmaçlıdır. Sarı kırmızı renkli kumaştan (kutnu)[10] yapılır, astarı beyaz düz pamuk bezdir. *Feymana* (*cepken, salta*), üçeteğin üstüne giyilir, desenli kadife kumaştan yapılmış olup önden bele kadar açıktır. Düğmelerle bağlanmıştır. İçi ve dışı giyilebilir, yaka ve düğme kısımında *kaytan* denilen (pamuk ya da ipekli ipliğin saç örgüsü gibi örülmesi) örgü ipliğin dikilmesi ile süslenmiştir. Kaytan pamuktan veya ipekten olur. *Şalvar*, üçeteğin

altına giyilir "çizgili renk renk kadifeden" (ipekten) yapılmıştır. İçi, *don* denilen renkli basma veya pazendir; ayak bileğine (dize kadar) gelir. *Kuşak* veya *acem şalı*, yünden çubuk desenli bele sarılan bir çeşit kuşaktır, uçlarında bulunan (ipten) püsküllerle bağlanır. *Çorap*, renkli ipliklerle el-örmesi çoraptır. Desenine göre *üç ipli, elmalı, yarım elma, aklı, mengire kanadı, eğmeli, anahtarlı* denilen çeşitlere ayrılır. Çorabın üzerine ev içinde dolaşmak için deriden mes giyilir, *mes* üzerine kösele *çarık* giyilir (çarıklar *aynalı* veya *tokalı* diye iki çeşittir). *Üçetek* giyen gelin genelde iki yıl bu kıyafeti taşır. Üçetek, kadınların ata binmesini kolaylaştıran bir giysidir, üç eteğin önde bulunan iki ucu bele sokulur. Halk şarkılarında "etekleri belinde" deyimi geçer. Beypazarlı kadınlar, Cumhuriyetin onuncu yılı şenliklerine at üzerinde katılmışlardı.[11]

[11] Foto: Torun, *Beypazarı*, s. 79.

Doğu-Anadolu'da Üçetek (Üçpeşli)

Doğu-Anadolu yöresinin bazı kesimlerinde kadınların giyinmiş olduğu üçetek şu şekilde açıklanabilir: *Tepelik*, fesin üzerine gümüş metal yuvarlak tabakanın tutturulduğu bir başlıktır. Bu tabakanın etrafında penez denen altınlar sarkıtılır. Bunun üzerine pullu başörtüsü örtülür. Başörtüsü, üzeri baskı desenli genellikle siyah yazmadır. Yaşlılarda pulsuz olanı kullanılır. Pullu paşörtüsünün üzerine *börük* denilen beyaz zemin üzerine desenli bir başörtüsü örtülür. Uçları bağlanmadan serbest bırakılır. Bedene giyilenler ise şunlardır: *İçlik*, ufak desenli pamuklu kumaştan yapılır. *Tahtalı şalvar*, el tezgâhlarında dokunan çizgili kumaştan yapılan bir kumaş (kutnu) türüdür; kahverengi, mavi, kırmızı ve bal köpüğü renklerdedir. Ayak bileğine kadar uzun yapılır. *Fistan*, düz renk kadifeden veya özellikle *mecidiye kutnu*dan yapılır. Divitinden yapılanlar da bulunmaktadır. Genellikle süslemek amacıyla etek uçlarında çeşitli düz renk kumaştan şeritler geçirilir. *Üç-peşli*, bazı yörelerde üçetek de denmektedir. Bunlar *aynalı kutnu, taraklı kutnu* denilen kumaş çeşitlerinden yapılmaktadır. Arka kısmı bütün olarak ön kısmı iki parçadan oluşmaktadır. Belden sonraki kısmı dikişsiz olarak inmektedir. Özellikle gelinlik kızlarda, yaka ağızı, etek kenarları ve uçları işlemelidir. Üçeteğin üzerine *kuşak* bağlanmaktadır, kuşak kalın el dokumasından yapılmakta ve kare biçiminde olmaktadır. Bu, üçgen olacak şekilde katlanıp, üçgen kısmı kalça üzerine gelecek şekilde bele bağlanır. Ön kısma *önlük* bağlanır, düz renk divitin üzerine renkli ip ve sırma ile motifler verilerek işlenen bir önlüktür. *Cepken*, bir üst giysisidir. Genellikle önlüğün desenleri ile uyumlu bir şekildedir. Desenli divitinden hazırlanır. *Saçbağı*, ince eğrilmiş yünden boncuklarla süslenerek yapılır uçları püsküllüdür. Saçlar araya katılarak örülür. Genellikle gelin olacak kızlarda saçlar *40 belik* tâbir edilen kırk tane, yada daha fazla, örgü ile örülür. Ayağa renkli yünlerden desenli, elde örülen *çorap* giyilir. Bunun üzerine *aynalı çarık* giyilir. Aynalı çarık üzeri renkli derilerle ve deliklerle süslenmiş, altı manda derisinden, boğaz kısmında *aynalar* olan bir çarık türüdür. Şalvar, ata binmek için gereklidir; o zaman etekler bele sokulur (Nebahat Öksüz).

Sivas ili geleneksel kadın kıyafetleri
(Kaynak: *Sivas İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimler*)

Başlık/Alınlık: Üstünde tepelik, alında üç sıra gümüş para, çene bağı ile tutturulur, tepe içine konup hilâl şekli verilir.
Almalı: Kare başörtüsü, desenli, fes üzerine üçgen biçiminde katlanıp konur, iki ucu çene altından birleşir, yemeni başörtüsü *Bartın yazması*ndan.
a) **Köynek (Gömlek):** Pamukludan, dik yakalı, önü bele kadar açık.
b) **Satranç köynek:** Kalın pamukludan, kırmızı, lâcivert çizgili veya ufak kareli desen, kalçanın altına kadar iner.
İç saya: Desenli veya beyaz pamukludan içlik üzerine iç saya giyilir, önü bele kadar açık, diz altına kadar iner, yanları etekten kalça hizasına kadar açık.
Dış saya: İç saya üzerine pamukludan dış saya giyilir. Üçetek biçimindedir. Dik yakalı, uzun kollu, etek bele kadar pullarla süslüdür.
Şalvar: Çeşitli şalvarlar, renkli pazenden veya astar Amerikan bezinden, bir çeşidi üstü lacivert dokuma, paçaları *taraklı kutnu*dan, süslemeler yapılır.
Entere/Fistan: Şalvarın üstüne *üçetek* renkli kadife entere/fistan giyilir, içi astarlı, önü bele kadar açık, kollar uzundur.
İçlik/Yelek: Entari üzerine, kolsuz, önü düğmeli, içi astarlı, köynek üzerine giyilir.
Üçetek: Entari, "Mecidiye Kutnu", "Taraklı Kutnu", "altı parmaktan" yapılır, diz altına kadar, kollar uzun yanları bele kadar açık, *peşli* entari önü açık.
Kuşak: Entarinin üzerine kare yün kuşak, genelde "Trablus kuşağı" kullanılır.
Önlük: (Köyde) Dikdörtgen renkli, desenli yün dokuma veya bez, motiflere göre çeşitli adlarda entari uzunluğunda, bele *cizeli* veya *yan bağ* ile bağlanır.
Çorap/Ayakkabı: Renkli işlemeli yün çorap üzerine çarık veya kundura giyilir (halk şarkılarında *kundurası boyalı*), çarık üstüne deriden süslemeler.

Rumeli geleneksel giysiler

Rumeli (Deliorman, Rodoplar vb.) kıyafetleri, Anadolu Türkmen aşiretleri merasim kıyafetleriyle aynılık gösterir: Başlık (oyalı yazma), *çember, cepken, kilim önlük, kemer, işlemeli çorap, çarık*. Önemli farklar, şalvar yerine ayaklara kadar inen kenarı işlemeli *entari*dir. Cepken yerine bele vaya diz kapaklarına kadar inen hırka (bak. s. 262).

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı arşivlerinde mevcut dokümanlar

Kültür Bakanlığı'nın Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Maddi Kültür Şubesi folklor araştırmacıları tarafından her yıl plânlı bir şekilde; "El" marifetiyle sanat ürününe dönüşen her türlü geleneksel uygulamalar, ürünler ve üretim süreçleri ve gelenekleri ilgili alan araştırmaları gerçekleştirilmektedir.

Alanda hammaddesi hayvansal ve bitkisel lif olan el sanatlarından dokumalar başlığı altında:
1. **Mekikli dokumalar:** Kumaşlar (ipek dokumalar, pamuklu dokumalar), battaniye, çarpana, kolan dokumalar; Siirt, Denizli, Kastamonu, Sinop, Bursa, Rize, Amasya, pamuk-

Bursa yöresinden üçetekli gelin kıyafeti. Bak. Y. Altuntaş vd., Bursa İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Ankara 1993, s.7, r.13-14.

lu dokumalar; Hatay, İzmir, ipekli dokumalar; Artvin, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Şanlı Urfa, Çakakkale yünlü dokumalar,

2. Kirkitli düz dokumalar: Kahramanmaraş, Uşak, Denizli, Çanakkale, Manisa, Muğla, Antalya, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Elazığ, İçel, Gaziantep, Gümüşhane, Adıyaman, Hakkari, Adana; yün, kıl dokumalar: kilim, zili, cicim, sumak, palas (yaygı, askı, heybe, yastık, çuval, torba, vb.).

3. Kirkitli, Havlı dokumalar: Isparta, Kars, Ardahan, Manisa, Antalya, Muğla, Sakarya, Konya, Burdur, Yozgat, Balıkesir, Çanakkale, Samsun, illerinden halı,

4. Dokusuz dokumalar: Konya, Afyon, Şanlıurfa, Sakarya, Erzurum, İzmir illerinde de keçe (yaygı, kepenek) konularında çalışma yapılmıştır.

Çalışmalarda, dokumacılığın tarihçesi, hammaddenin hazırlanması, ip haline getirme, boyama safhaları, tezgâha çekme, dokuma teknikleri vb. bütün detaylarla elde edilen yazılı ve görsel bütün dökümanlar Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezi'nde kayıt altına alınarak, konuyla ilgili çalışan bilim adamı uzman ve öğrencilerin yararına sunulmaktadır.

Ek II:
BELGELER: I-VIII

BELGE 1

Sultan Selim emrile ipeği musadara edilen İranlı tâcirler

"Sûret-i Defter oldur ki: Bundan akdem Bitlis tarafından bazı bazirgânlar gelüp ibrîşim getürüp bu ibrişim getüren kimesneleri ibrişimleriyle girift oluna deyü emr-i pâdişâhi ve yasak olmağın cenâb-i izzet-me'âb Nizameddin Bey girif edüp mevlânâ Erzincan kadısı İshak efendi i'lâm yazup mufassal defter edüp (bir kelime) gönderüp Kemâh kalesinde hıfz olunup sâniyen gulâm-i padişâhî Sinan ve Mahmûd 'an cemâ'at-i silâhdârân hükm-i hümâyûn ile vârid olup mazmûn-i dürer-bârında şöyle emr olunmuş ki, mezkûr Nizâmeddîn girift etdüği ibrişimleri (bir kelime) hükm ile varan kullarına teslim oluna ki mahrûse-i Tokat'a gelüp emânet konula, eyle olsa imtisâlen lil-emri'l-'âli zikr olan ibrişim gayrı esbâblar ile mezkûr gulâm-i pâdişahlara bî-kusûr teslîm olunup sicille kayd olundu. Hâliyâ girif olan kimesneler gelüp sûret-i sicill taleb eyledükleri sebebden ketb olunup yedlerine vaz' olundu ki vakt-i hâcette ihticâc edineler.

Ve kâne zâlik fî 24 Rebî'ülâhir 924 (1518 Nisan) (Şâhidler, eşya: dülbendler, şalvar, 'orfiyye çuha, pirâhen, kadife, destmâl, ibrişim 17 kıyye... eşya satılıp 1200 akça kullara teslim olundu)." Kaynak: Bursa Şer'i Mahkeme Sicili, H. 924.

BELGE II

İpek İthalatı üzerinden alınan resimler (B. Osmanlı Arşivi, Ahkâm Defteri, no. 180)

a. İzmir kadısına hüküm ki,

"Düstûr-i mükerrem müşîr-i mufahham nizâmu'l-'âlem vezîrim Mustafa iclâluhu'nun mutasarrıf olduğu hâslarından Bursa ve İzmir ve İstanbul mîzân-i harîr ve tevâbi'i mukata'ası volvodası olan Osman zîde kadruhu hâliyâ ordûy-i hümâyûnuma arz-i hâl edüp şart-i iltizâmına dâhil İzmir vesâyir Anadolu ve Rumili iskelelerine 'Acem'den gelen tüccâr tâyifesi harîr getürdüklerinde kanûn-i kadîm üzere resm-i mîzânı ve yasakiyesi ve kırmız boyadan kırkar akça resm-i mîzânı alınugelmişken tüccâr tâ'ifesinden Körpaçuk ve Şâh vekili namında iki Ermenler şirret edüp hilâf-i inhâ edüp hâm harir yasakiyyesi İzmir mizânından kaldırdık deyü Haremeyn mukâta'ası defterlerinden İzmir iskelesi gümrüğü mukâta'asının şart-i iltizâmların muhâsibinden derkenâr ettirüp ancak gümrük yasakiyyesi ta'yîn olunup mîzan-i harir yasakiyyesi ta'yîn ve tasrih olunmayup mîzan-i harir yasakiyyesi alınmaya deyü hilâf-i inhâ ile emr-i şerîf ihrâc ettirdüp kadîmden almugelen mîzân-i harir yasakiyyesi vermemeleri ile müşârünileyhin hâs mahsûlüne gadr eylediklerin bildirüp mizân-i harîr mukata'asının mahalli Bursa kaleminde olmağın mahallinden derkenâr olunup kadîmden alınugeldüği üzere resm-i mîzân ve resm-i yasakiyyesi alınmak bâbında emr-i şerîfim verilmek ricâ eylemeğin hazîne-i 'amiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' mîân-i harîr ve İzmir ve İstanbul ve tevâbi'-i mukâta'asına tâbi' şart-i sâbık mûcebince tüccâr tâ'ifesi getürdükleri harîri(n) ba'zıları Frengistân'a gitmek içün İzmir ve Anadolu ve Rumili iskelelerine getürürler ise Bursa(da) alındığı minvâl üzere resm-i mizân ve yasakiyyesi alına ve resimler verilmeyince sefînelere tahmîl olunmaya ve getürdükleri kırmız boyadan her vukiyyesinden kırkar akça resm-i mizân dahi alınageldikde şart-i iltizâmı mahallinde mastûr ve mukayyed bulunmağın imdî defter mûcebince 'amel olunmak fermânım olmuşdur, buyurdum ki, hükm-i şerîfimle müşârünileyhin voyvodası vardıkda bu bâbda sâdır olan iltizâmı mahallinde harîr getürenlerden resm-i mizân ve yasakiyyeleri alınageldüği mastûr ve mukayyed bulunmağın 'Acem diyârından ve sâyir yerlerden harir getürenlerden gümrük yasakcısından mâ'idâ kadîmden bu ana dek alınageldüği üzere ve iltizâmı mûcebince mîriye 'âyid olan resm-i mizân ve yasakiyye resmin edâ ettirdüp kanun-i kadime ve olıgelene muhâlif kimesneye ta'allül ve muhâlefet ettirmeyesin ve getürdükleri kırmız boyadan dahi harîr vukiyyesinden deftere kaydolunduğı üzere kırkar akça resm-i mîzân aldırrup ziyâde aldırmayasun, müşârünilyehin hâsılı mahsûlüne gadr olmakdan ve kanun-i kadîme muhâlif kimesneye ta'addî ve tecâvüzden be-gâyet ihtirâz edüp husûs-i mezbûr içün emr-i âhar irsâline muhtâc eylemeyesin. fî 27 Cemâziyelvvel sene 1084."

BELGE III

b. İstanbul ve Bursa ve İzmir kadılarına hüküm ki,

"Medîne-i İzmir'e ticâret ile gelen 'Acem tüccârı hâliyâ rikâb-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl sunup nefs-i İzmir'e getürdükleri harîrden mâ-tekaddemden veregeldikleri üzere mîrî rüsûmu verüp kusûrları yoğiken bir kaç seneden berü ziyâde taleb olunup ve ba'zi ihdâsât zuhûriyle tecâvüz olunup rencîde olunduklarına izhâr-ı tazallum edüp ahvâlleri görülüp kanun ve defter muhâlif ve kadîmden alınandan ziyâde alınmamak bâbında 'inâyet ricâ eyledikleri ecilden mîzân-ı harîr rüsûmuna müte'allik olan mâddeler gerek Bursa ve gerek İstanbul ve gerek İzmir herbirinden ne vechile rüsûm vaz' olunmuşdur bi'l-cümle mahallinden yoklanub kânûn-ı kadîm üzere her birinden alınan rüsûm defterlerde mastûr olduğu üzere ümenâ ile murâfa'a ve hazîne-i 'âmireme kesr terettüb eylememek üzere fasl-ı nizâ' olunmak murâd-ı hümâyûnum olmağın mîzân-ı harîr iltizâmı mahalline nazar olundukda Bursa'ya gelen harîrin batmanından beş rub' riyal ve her bir deve yükünden üç guruş riyal yasakiyye alınup ve alnan sulliye (?) kâmil guruş dirhem-i kâmil ile vezn olunup bundan (gayrı) bir nesneleri ve bir akçaları alındığı kaydı olmayup ve İstanbul'da dahi mîzânının gümrüğü alınmağla ancak harîrin batmanından satanlardan otuz ikişer sağakça ve alanlardan dahi otuz ikişer sağ akça alınup ve bir deve yükünden üç riyal guruş yasakiyeleri alınup bundan ziyâde nesneleri alınmayup ve İzmir'de dahi (..... üç kelime) gümrüğü alınmagla ancak mîzân-ı harîrin her bir batmanından[12] elli bir buçuk akça ki nısf guruş ve nısf rub' ve bir buçuk akça alınup ve her deve yükünden dahi üçer guruş yasakiye alınup ve alınan kâmil guruş kâmil vezn ile vezn edüp bundan gayrı defterden hâric ve mu'tâd-ı kadîmden ziyâde bir nesne alınup ve ta'yin olundğu ve bid'at-i kadîm dahi olmayup defterden ziyâde her ne taleb olunur ise muhdes ve bid'at olmağla mîzân-ı harîr iltizâmı mahalli olan Bursa mukata'ası defterlerine minvâl-i meşrûh üzere kanunnâmesi derc ve sebt-i defter ve ibkâ kılınup ve ümenâ-i merkûm tarafından tahsil olunan rüsûmdan bir madde dahi tüccâr getürdüği kırmız boya olup kadîmden bir vukiyyesinden kırkar akça resim alındığı üzere yine her vukiyyesinden kırkar akça resim alınup bundan ziyâde kadılar tarafından yükde beş rub' ve kârbândan iki sarık ve yeniçeri yasakcısı namıyla olan mutalebenin küllîsi voyvoda dahi yükde birer rub' guruş alur imiş, oldahi bi'l-cümle men' ve def' olunup İzmir'de ümenâ mîzân-ı harîr resminden ta'yîn olunan elli bir buçuk akça ile yükde üçer guruşdan gayrı cüz'î ve küllî hüddâmiyye ve sarrâfiye namıyla nesne taleb olunmayub ve yeniçeri yasakcılığı bi'l-külliye ref' olunup aslâ ve kat'â kalîl ve kesir yasakcılık ve kadı tarafından 'avâyid ve mahsûl namıyla bir şey taleb olunmamak bâbında emr-i şerîfim verilmek içün pâye-i serîr-i a'lâya 'arz ve telhîs olundukda 'arz olunan şurût ve kuyûd üzere 'amel olunup mezkûr olan muhdesât ile kadîmden olıgelmişdir deyü fukarâ rencîde ve remîde olunmaya deyü hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnumla fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuşdur buyurdum ki: hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnumle sâdır olan fermân-ı 'âlîşanım mücebince 'amel edüp dahi mîzân-ı harir rüsûmu içün bâlâda ta'yîn ve tasrih olunduğu üzere Bursa'ya gelen harîrin batmanından beş rub' riyal ve her deve yükünden üç riyal guruş yasakiyye alınup ve alınan *suliyye* (?) kâmil guruş ve dirhem-i kâmil ile vezn olunup bundan ziyâde bir nesneleri ve bir akça alınmayup ve İstanbul'da dahi harîrin gümrüğü alınmağla ancak harîrin batmanından satanlardan otuz

[12] Satır üzerinde

ikişer sağ akça ve alanlardan dahi otuz ikişer sağ akça alınup ve bir deve yükünden dahi üçer guruş riyal yasakiyeleri alınup bundan ziyâde nesneleri alınmayup ve İzmir'de dahi hariirin batmanından birer guruş gümrük alınmağla ancak mizân-i hazirin her batmanından elli birer buçuk akça ve her deve yükünden üçer guruş yasakiyye alınup mezbûr defterden hâric yeniçeri yasakcılığı ve hüddâmiyye ve sarrâfiyye vasâir zikr olunan muhdesât bi'l-cümle ref olumağla kadimden olıgelmişdir deyü fî-maba'd tüccâr tâ'ifesin bir vechile rencide ve remide ettirmeyüp işbû emr-i şerîfimin mazmûn-i münifi ile 'amel olunup fermân-i 'âlişânıma mugâyir kimesneye vaz' u hareket ettirmekden be-gâyet ihtirâz eyliyesiz, el-hâsıl eyyâm-i sa'âdet-encâmımda memâlik-i mahrûsamda tüccâr tâ'ifesine hilâf-i şer' u kânûn bir vechile zulm ve ta'addi olunduğuna rizâ-yi hümâyûnum yokdur, şol ki ümenâdan ve gayrıdan emr-i 'âlîşânıma mugâyir vaz' ve hareket eyliye, muhkem haklarından gelinüp sâyirlere sebeb-i nasihat içün cezâları verilmek mukarrerdir, bilmiş olasız, şöyle bilesiz. Fi 14 cemâziyülâhir sene 1085. Kayd şude".

BELGE IV

c. İstanbul kadısına hüküm ki,

"Tokad'dan hâm harir iştirâ eden tüccâr tâ'ifesi Dersa'âdetime arzıhâl edüp kadimden Tokad'da iştirâ eyledüğimiz haririn bir def'a resm-i mizan ve gümrüğün verdiğümüzden sonra bir tarafa dahi resm-i mîzân nâmıyla taleb olunmamak için yedimizde hüccetlerimiz ve 'atîk ve cedîd fermân-i 'âlîşân olup tekrar resm-i mîzân talebiyle dahl u rencîde olunmak lâzım gelmez iken hâliyâ Âsitâne'de mizâncı Ahmed elimizde olan hüccet-i şer'iyye ve evâmir-i şerîfeye muhâlif fuzûlî ve bi-gayri-hakkin adamlarımızı ahz ve habs ve deste olan harîrden resm-i mizân talebiyle dahl u recîdeden hâli değildir, elimizde olan hüccet-i şer'iyye ve evâmir-i şerîfe mücebince 'amel olunup deste olan harirden resm-i mizân talebiyle dahl u rencîde ettlrilmemek bâbında emr-i şerîfim verilmek ricâ ederüz deyü bildirdikleri eclden husûs-i mezbûr içün İstanbul kadısı huzûrunda murâfa'a-i şer' olduklarında Tokad'da hâm harîrin iştirâ eden tüccâr tâ'ifesi deste bükdürüp resm-i mizânları kadimden olıgeldüği üzere Tokad'da edâ edüp ve İstanbul'a geldikde gümrüklerin dahi edâ ettüklerinden sonra İstanbul'da ve gayrı da tekrâr resm-i mizân verile gelmemişdir deyü evâmir-i şerîfe ve hüccet-i şer'iyye ibrâz edüp ve ehl-i vukûfdan gazzâz tâ'ifesinden cemm-i gafîr ihbâr edüp ve mizancı Ahmed dahi tasdik eylemekle kadime mugâyir rencîde olmamak bâbında bil-fi'il İstanbul kadısı mevlânâ İzzeddîn (?) zîde fezâiluhu i'lâm eylemeğin imdî i'lâmı mücebince 'amel olunmak bâbında fermân-i 'âlîşân sâdir olmuşdur, buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel edüp dahi tüccâr tâ'ifesi Tokad'da iştirâ eyledikleri hariri Tokad mizan-i harîrinde vezn ettürdüp ve mu'tâd-i kadîm üzere resm-i mizânların edâ eylediklerinden sonra deste bükdürüp Âsitâne-i sa'âdetime furuht içün getürdiklerinde kanun-i kadîm üzere gümrüklerin dahi İstanbul gümrüğü eminlerine edâ ve teslim eylediklerinden sonra ellerinde olan hüccet-i şer'iyye ve evâmir-i şerîfeye muhâlif ve kanun-i kadime mugâyir İstanbul'da ve âhar yerde tekrâr resm-i mîzân talebiyle rencîde ve remîde ettirmeyesiz, husûs-i mezbûr içün tekrâr şikâyet olunmak eylemegin emr-i âhara muhtâc eylemiyesiz, şöyle bilesiz.

fî 20 Cemâziyelevvel sene 1099".

BELGE V

d. Nişân-i Hümayûn Yazıla ki,

"Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân İsma'îl zîde kadruhu Edirne'de Dîvân-ı Hümâyûnuma arzıhâl edüp bundan akdem mahrûse-i Bursa mîzân-i hariri mukâta'asına bin doksan dokuz senesine mahsûb olmak üzere der 'uhde eden Ahmed bi-emri'llâhi ta'âlâ fevt olmağla sene-i mezbûre mahsûb olmak üzere kadimden ola-geldiği üzere mukâta'a-i mezbûr kendüye der-'uhde olunup berât-i şerîfim verilmek bâbında istid'â etmeğin hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan mukâta'ât defterlerine nazar olundukta sene-i mezbûre mahsûb olmak üzere mukâta'a-i mezbur bâ-fermân-i 'âlî üçbin yediyüz elli guruş tenzil olunup gayrı-ez havâlât sekiz bin guruş peşîn ile mezbûr Ahmed'e der-'uhde ve berât-i şerîf verildiği mastûr ve mukayyed bulunmağın Bursa mîzân-i harir-i mukâta'asının senede mâl-i maktû'u gayrı-ez tenzil yirmi sekiz bin ikiyüz elli guruş olup zabt-ı târîh doksan dokuz zi'l-ka'desinin onuncu gününden bir sene tamâmına değin müteveffâ Ahmed'in 'uhdesinde olduğu kaleminden der-kenâr olunup der-kenâr olduğu üzere müteveffâ-i mezbûrun verdiği peşîn ve kalemiyye vârislerine vermek üzere peşinin ve mu'tâd-i kadîm üzere kalemiyyesin teslîm edüp ve zabt eden vekîlinin hesâbın görüp temâmen iltizâmına cevâb vermek üzere mukâta'a-i mezbûre yine zabtı târihinden mezbûr İsmâ'îl kadruhu ve kefîl ile der-'uhde ve şurûtiyle berât verilmek bâbında bi'l-fi'il baş-defterdârım olan düstûr-i mükerrem müşîr-i mufahham vezîrim Mehmed Paşa edâma'llâhu ta'âlâ iclâlehu 'arz ve telhis etmeğin telhis mûcebince der-'uhde ve şurûtiyle tevcîh ve berât olunmak bâbında ferman-i âlîşânım sâdir olmağın hakkında mezîd 'inâyet-i padişâhânem vücûda getürüp işbu bin doksan dokuz zi'l-ka'desinin onuncu gününden zabtiyçün bu berât-i hümâyûnu verdüm ve buyurdum ki mezbûr varup târih-i merkûmdan mukâta'a-i mezbûreyi vech-i meşrûh üzere kadîmden bu ana değin ne minvâl üzere zabt u rabt ve cem'u tahsîl olunagelmiş ise gerü emîn-i mezbûra dahi zabt u rabt ettirüle ve mukâta'a-i mezbûrenin şart-i iltizâmı mûcebince mahrûse-i Bursa'ya gelen hariîrin her bir batmanından beş rub' riyâl resm-i mîzân ve her bir deve yükünden üç riyâl guruş yasakiyye alına ve alınan sulye (?) tâm guruş dirhem-i kâmil ile vezn oluna ve İstanbul'da dahi mîzânın gümrüğü alınmağla ancak satanlardan dahi otuz ikişer sağ akça ve alanlardan dahi ütuz ikişer sağ akça ve her biri deve yükünden üçer riyal guruş yasakiyyesi alına ve İzmir'de dahi hariîrin batmanından bir guruş gümrük alınmağla ancak mîzan-i hariîrin her bir batmanından elli bir buçuk akça ki nısf guruş ve nısf rub' ve bir buçuk akça alınıp ve her bir deve yükünden dahi üç riyal guruş yasakiyyesi alınıp ve alınan guruş dirhem-i kâmil ile vezn oluna dahi tüccâr tâ'ifesinin getürdükleri kırmız boyadan kadîmden olageldüği üzere her bir vukuyyesinden kırkar akça resm-i mîzânları alına ve dahi tüccâr tâ'ifesinin getürdükleri hariîrî Frengistân'a gitmek için mabeynlerinde hufyeten bey'u şirâ ederler ise bir baş resm-i mîzanları ahnup kadîmden olıgelmişe muhâlif ta'addî ve taraf-i âhardan bir ferde bir vechile dahl u ta'arruz ettirilmeye ve mukâta'a-i mezbûre mâlinden du'â-gûyân ve hüddâm-i câmi' vazîfelerine mutasarrıf olanların yedlerinde olan cedîd ve ma'mûlün-bih berâtları mûcebince vazîfeleri verilüp mukâta'a-i mezbûrun tahvîlinden binyüz senesi mâh-i saferülhayrın gurresinde ber-vech-i tezkire yedi bin dokuz yüz on dokuz buçuk guruş teslîm-i hazîne edüp ve sene âhırında ber mûceb-i temessükât-i sahîhe ile muhâsebesin görüp kat'-i 'alâka eyliye deyü berâtında şerh verile. fî 7 s[afer], Sene 1100".

BELGE VI

Saray hirfetleri

Fi şehr-i cemaziyelevvel sene 1102 yoklama-şuden-i ehl-i hiref

"Ehl-i hiref ta'bîr olunan esnâf ki vazîfe-i mu'ayyene-i pâdişâhi birle *miri ehl-i hiref* i'tibâr olunub yedi-sekiz yüz neferden mütecâviz esâmî olub ehl-i hiref değil ehl-i huzûr olduklarında şübhe olmayub sefere hareket kaydları dahi olmayub ancak sarây-i hümâyûna müte'allik her ne hizmet iklizâ eder ise ücret-i kâmillerinde izdiyâd-i ücret ile hizmetleri mukarrer olub ve her hirfetin mahsûs kethüdâları ve yigit-başıları olup ve hususen 'ulûfe defterleri olup ve 'arz ağaları add olunan Babussa'âde ağavâtından hazînedar-başı ağa ma'rifetiyle ağa-yi müşârünileyhin huzurunda 'ulûfeleri tevzî' ve taksim olunmak mu'tâd-i kadim olmagla ve bilcümle ehl-i hirefin zâbiti hazînedâr-başı ağa olub hiref-i mezbûr anın gerek mahlûlâtları ve gerek terekkileri ağa-yi müşârünileyhin 'arzına mahsûs olub müşârünileybin 'arzı mucebince tevcîh oluna gelmişdir ve rûz-i 'ulûfe dîvân-i sa-ra-yi sultânide cümle ocakların ve sâyir hüddâm-i şehriyârînin mevâcibleri ihrâc olunduk-da ehl-i hirefin mevâcibleri dahi ihrâc olunub hâzînedâr-başı ağa tarafına teslîm olunur ve sarây-i 'âmire-i pâdişahîde Eski Dîvâhane ta'bîr olunan mahalde hazînedâr-başı ve kilerci-başı ağaların birbirine muttasıl mahsûs hücreleri olup eh-i hirefin 'ulûfeleri hazînedâr-başı ağa huzurında ve Eski-Dîvanhâne'de sergi olup ağa-yi müşârünileyhin muhasebeciliği hizmetinde olan kâtib efendi ma'rifetiyle tevzî' olunmak kanun-i kadîmdir.

Ve esnâf-i mezbûrların hirfetleridir ki zikr olunur:
Tayife-i Kavukcuyân
ve Tayife-i Kürkcüyân
ve Tayife-i Zergerân
ve Tayife-i Gazzâzân
ve Tayife-i Şimşigerân
ve Tayife-i Kemân-gerân
ve Tayife-i Tîrân
ve Tayife-i Hayyâtân
ve Tayife-i Düğmeciyân
ve Tayife-i Hallâcân
ve Tayife-i Mücellidân
ve Tayife-i Müzehhibân
ve Tayife-i Mürekkebciyân
ve Tayife-i Kâgidciyân
ve Tayife-i Veznecîyân
ve Tayife-i Hakkâkân
ve Tayife-i Sorguccuyân
ve Tayife-i Şem'dângerân
ve Tayife-i Çıkrıkcıyân
ve Tayife-i Zengirgerân
ve Tayife-i Tugcuyân
ve Tayife-i Kalkancıyân

ve sâyir mîrî olan ehl-i hirefin yevmiyeleri bir akçadan kırk elli akçaya bâlig olunca 'ulûfeleri olub bir kıst mevâcibleri yedi sekiz yük akçadan mütecâviz olub bu takdirce sene-i kâmilede dört kıst mevâcibleri otuz yük (bir yük 100 bin akça) akçadan mütecâviz iken sarây-i sultânide gerek hazîne-i 'amirede ve gerek harem-i hümâyûnda müceddeden bir eşya ihdâs olunmak iktizâ eylese veyahud ta'mir ve termimi lâzım gelse hazîne kethüdâsı tarafından teberdârân ve zülûfliyân vasıtasıyla zikr olunan hirfenen hangi hizmet lâzım ise, bevvâbân-i sultânî irsâl olunub ol hirfetin kethüdâsı veyahud yigit-başısı sarây-yi sultâniyeye ihzâr olunub kethüdâ-yi hazineye mülâkî oldukda, iktizâ eden eşyânın ihdâsı veyahûd ta'mîr ve termimi sipâriş olundukda 'ulûfe-i mu'ayyeneleri var iken ücret-i kâmilelerinden ziyâde ücret almaları mukarrer olmağın sarây-i pâdişâhîde yapılan eşyâya 'ulûfelerinin intifâ'ı olmadığı ecilden hirfet-i mezbûrların yoklanmaları muktezî olmağla fermân buyrulub defterdâr efendiye sipariş buyruldu ve hirfet-i mezbûrların esâmî defterleri hazînedar-başı ağa tarafından mutâbele olunub"

BELGE VII

Tafsîl-i Esâmi-i Ustâdân ki Tebriz'den gelmişlerdir.[13]

[13] Topkapı Sarayı, Arşivi no. 9784

1. Cemâ'at-i Nakkâşân ber-în müceb

Şâh Mehmed, Musavvir	Abdülgani, Musavvir	Derviş Bik, Musavvir
Şeyhcân (?), Nakkaş	Alâeddin Mehmed, Nakkaş	Mansûr Bik, Nakkaş
Şeyh Kemâl, Nakkâş	Ali Bik, Nakkâş	Ahi Bik, Nakkâş
Abdülhâlik, Nakkâş	Mirzâ Bik, Nakkâş	Nazar, Nakkâş
Abdülfettâh, Nakkâş	Mir Aka, Nakkâş	Şeref, Nakkâş
Ali-Kulu, Nakkâş		
Yekûn: Neferen 16		

2. Cemâ'ât-i Müteferrika

Sultân-Ali, Hakkâk	Abdülvâcid, Kâtib	Sultân-Ali, Kâtib
Arîzi, Munya-düz	Mevlânâ Gülâbi, Gazzâz	Hwâce Kelân, Zerger
Sultan-Kulu, Derviş Mehmed Zerger	Mir Hüseyin, Girüftci (kahza yapan?)	Emirüddem (?), Girüftci
Hwâcegî, Mizger	Abdürrezzâk, Burbân, Kâşi-trâş	Mahmûd, Kâlîci (Halıcı)
Hacı Mehmed, Camcı	Mehmedcân, Camcı	Koç Ahmed, Hallâc
Muhammed, Zingîrci		
Yekûn neferen 18		

Cemâ'ât-i Sâzendegân

Şeyh Murad, Naycı	İmam-kulu, Nay-zen	Şâh-Murâd, Kanuncu
Maksûd, Dâyireci		
Bunlardan gayrı yigirmi üç nefer oğulları vardır, anlar dahi ustâdlardır.		
Cem'an: 38		

BELGE VIII

20 Şa'bân 1008 (Mart 1600) tarihine ait bir ham ipek tevzî'ât defteri.

Bu dağıtım defteri (MAD 3693), gelen ham ipeğin devlet elile ipekli kumaş yapan veya satışı yapan gruplar (*cemâ'at*) arasında taksimini göstermektedir. Ham ipek bir *emin* tarafından devleti temsil eden bir çavuş ve Bezzâzistan (*Bedesten*) kethüdâsı huzurunda taksim olunmakta. Dağıtım cemâ'at mensuplarına, kişi başına 4 batman dara çıkarılarak 800 akçadan verilmekte ve satıştan alınan meblağ devlet hazinesine teslim edilmektedir. Bu dağıtım işinin heray yapıldığı anlaşılmaktadır. Defter'de Şaban ayında Eski-Bezzâzistân (Bedesten) tüccârı arasında bu dağıtımın nasıl yapıldığına dâir kaydı aşağıda bir misâl olarak veriyoruz:

"Defter-i muhâsebe-i tevzî'ât-i harîr-i hâm ki, 'an cânib-i Şirvân emin ve be-ma'rifet-i Mustafa Çavuş ve kethudâ-yi Bezzâzistân-i 'atik 'an cânib-i hizâne-i 'âmire, be-cemâ'at-i mezkûrîn 'an harîr-i hâm tevzî' kerde end ve 'an baha-i harîr-i hâm be-hizâne-i 'âmire 'an tahvil-i mezbûrân teslîm şude, al-vâki' fî 'işrîn Şa'bâni'l-mu'azzam sene 1008".

'an cemâ'at-i Hâcegân-i Bizzazistân-i 'atîk fihi 217
mürde 3
minhâ Tara: batman 12 ileyh harîr-sâf
fi 800
fihi 205
kıymet: 164.000 sahh"

Bu şekilde defterde ipek alan öteki cemâ'atler, Yeni Bedestan tüccârı, gazzâzân, Rum gazzâzân, Karamaniyân ve Ermeni cemâ'ati, Sarrâchâne tüccârı, Halıcılar, Esir Pazarı tüccârı vb. için aynı biçimde ayrı ayrı kayıtlar yapılmakta.

İpek mukata'a resimleri, para râyici üzerinde notlar

Bursa Mîzân-i Harîr Mukata'ası (Ahkâm Defteri, no. 180).

1099 (1688)	(yılda) 28.250 guruş
1100 (1689)	(yılda) 32.000 guruş

1690: 2 guruş (kuruş) = 1 Venedik dukası
1740: 3.80 guruş (kuruş) = 1 Venedik dukası

Bursa İpek Hanı'nda terazide (*mîzân*) tartılıp her batmanından (1 batman = 13.094 kg) beş *rub'* riyal guruş (1 guruş 1 rub' riyal) *resm-i mîzân* alınıyor, ayrıca ipek balyalarını Tebriz'den getirmiş olan her deve yükünden 3 riyâl *yasakiyye* alınıyor.

Pot = İpek atkı telleri paketi (1000 dirhem)
Meşdûd = İpek çözgü telleri paketi (600 dirhem)
Deste = 10 veya 12'lik paket

Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde İran ipeği üzerinde kayıtlar
(Dalsar, Bursa'da İpekçilik, İstanbul:1960)

Resm-i Mîzân, Gümrük, Yasakiyye

1513 tarihli bir hüccette Tokat'ta *mizan resmi*, alınıyor, Bursa'da tekrar ödenmez. 400 yük harîr getiren Acem tüccârı 1.174 Eşrefî altın mizân resmi ödemiş (v. 41, s. 168).

İran'dan gelen tüccâr getirdikleri ham ipek için Erzincan'da *harir eminine* resim öder (v. 49, 1550, s. 172). İran seferi sonucu ipekten alınan resimler azaldı: 1.277.000'den 645.960 akçaya indi. Kumaş tamga resmi hayli yüksek: tahmin: 1.564.000 akça (v. 51, 1579, s. 173). Bursa'da gümrüğü ödenen kumaş ve boyanmış ipek zimmî tüccâr tarafından ülkenin başka bölgelerine götürülürse veya Bursa'ya getirilirse, yeniden gümrük alınmaz; bunlardan gümrük ihrac limanları İstanbul, Gelibolu'dur. Bursa etrafındaki ihrac limanlarında ve İstanbul, Gelibolu ve Bursa etrafındaki limanlarda gümrük alınır (v. 53, 54, s. 174, 175), bu kural 1577'de teyit olunmuştur (v. 56, s. 176).

Şirvânlı tüccâr Kasım, 200 lidre (1 lidre=120 dirhem) ham ipek ve 1.000 altın ile İtalya'da Ancona'ya adamını gönderir, *çuha* (yünlü kumaş) ile değişecek (Dalsar, v. 47, 1559, s. VII).

Gümrükten mal kaçıran İranlılar, ipeği Aydın ve Saruhan limanlarından kaçak olarak dış ülkelere satıyor, kaçaklar yakalanırsa iki misli resim öder, "Acem'den Bursa'ya harîr getiren bazirgânlar yükleri anda bozup harirlerini sattıkda, bir resim alandan ve bir resim satandan alınır", yükü götürüp başka yerde bozarsa yine iki resim öder (v. 57, 1624, 58, 1570, s. 177-180).

İran'da veba çıkınca, Bursa pazarına gelen ipek azalmıştı. Şah Tahmasb 6 yük ipek gönderip satış parasıyla Bursa ipekli kumaşı ve Ankara sofu almak için adamlarını görevlendirmişti (v. 62, 1575, s. 181). Foça limanı ve Sakız Avrupa ile ticâret limanları arasındaydı.

XVI. yüzyılda Diyarbekir (v. 46, 1532, v. 123, 1521 ve v. 133, 1530) ve Urfa'dan (v. 60, 1573) Bursa'ya satış için ipek gönderiliyor. Bu şehirlere ipek, Tebriz-Bitlis yoluyla gelmektedir. Bu, Haleb gibi Bursa'nın ipek ticâreti bakımından büyük bir pazar sayıldığının bir kanıtı olarak kabul edilebilir.

Tosya'dan Hacı, kölesine verdiği sermaye ile Rumeli'de ipek alıp Bursa'da satıp 38.400 akça kazanmış (v. 63, 1585, s. 182). "Küffar ve Ermeni tâifesinden bazı bazirgânlar Bursa'ya ham ipek getürüp mizânda tartılmayup ahar vilâyete alup gittikleri" sebepten gümrük alınamıyormuş (v. 65, 1586, s. 183). Bursa'ya Rumili'nden ipek getiren zimmiler Rodoscuk'dan geçiyorlar (v. 66, 1587, s. 184). Nederland elçisi, tâcirlerin serbest ticâreti için ferman ister: "harir ve sâir meta' aldıklarında gümrüklerin edâ eyledikten sonra Kıbrıs'ta vesâir limanlarda yüklerini çıkarıp satmaları yasak, başka gemilere aktarma veya mahzende birkaç gün beklettiklerinde yerel memurlar "metâ"'ınızı çıkardınız diye karışıyorlarmış, elçi 'ahdnâme (kapitülasyon) maddelerinin tam uygulanmasını istemiştir. İzmir'e ulaştırmada müdahale etmeyeler diye ferman verilmiştir (v. 70, 1748, s. 286). Leh kıralı, Yankof adlı Ermeni'yi 4000 florî ile Bursa'da kadife vesair meta' almak üzere göndermiştir. Mal ticâret için alınmadığından, gümrükten mu'âf tutuluyor (v. 73-75, 1565, 1567, 1568, s. 189-190). Moskova'dan, Şirvan yoluyla gelen Rus tâcirlerin *müste'min* sayıldıkları (v. 76, 1567, s. 191).

"Meşdûd ipeği", Bursa, Kite, Mudanya, Gemlik, Timurtaş ve havalisinde hâsıl oluyormuş, Bursa'da 2.400 telden *çile* meşdûd (çözgü telleri çilesi) yapılıyor, İstanbul'a

geldiğinde gümrük ve ötekl masraflar, çeşitli ağırlıktadır, satış fiyatları tespit olunuyor (v. 71, 1802, s. 187–189). İran ipeği, Bursa veya İstanbul'a gelir, resimler bu iki yerde ödenir, başka yere giderse iki resim ödemek gerekir, bazı tâcirler Trabzon'dan gemiyle doğru Rumeli'ne geçiyorlarmış.

1622'de Erzurum'da ipekten gümrük alınıyor, *mîzân-resmi* Bursa'da ödeniyor (v. 67, 1622, s. 184).

1611'de Bursa ipek mîzânında resimlerden 78.609 akça gelir sağlanmış (v. 68, 1611, s. 185). 1 yük = 400 lidre (1 lidre = 120 dirhem, 1 dirhem = 3.207 gr: 1 lidre = 384,74 gr)

Resmî defterlerde mîzân-i harîr yıllık gelirl (mukâta'ası)

tarih	akça (bin)
1508	5.420
1512	7.350
1523	3.000
1531	3.100
1542	2.700
1550	3.800
1558	4.100
1560	4.000
1598	9.000
1606	5.200

Para değeri

Akça'mn altın karşısında değişik değeri için bak. Ş. Pamuk "Evolution of the Ottoman Monetary System", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge:1997.

Bir Venedik dukası

tarih	akça
1481	47
1491	52
1512	55
1550–1582	60
1585	120

1582: 1 riyal = 40–42 Akça

Gümrük resmi

tarih	müslim	gayrımüslim	yabancı
1476 (İstanbul ve Galata)	4	4	5
1505 (Akkerman)	2	4	5
1528 (Aydın)	2	4	5
1546 (Bursa)	–	3	3
1569 (Akkerman)	2.2	4	5
XVII. yüzyıl	–	–	3 (kapitülasyonlar)

Yanakiye 1624'e kadar 3 guruş, bu tarihte 6 guruş.

Ek III:
OSMANLI PARA VE EKONOMİ TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ

1. Ortaçağda gümüş para darlığı

Ortaçagda bir memlekette para değerinin belli miktarda değerli maden stokuna bağımlı olması, ekonomi ve mâliyeyi koşullandıran temel faktördür (Richards, *Precious Metals*). Günümüzde olduğu gibi para hacmi istendiği kadar artırılamaz; piyasada veya hazinede ihtiyac artınca sıkıntı veya bunalım kendini gösterir. Kamu giderlerinde artış, yeni vergilerle hazınede altın ve gümüş yığılması piyasayı etkiler; para kesadı baş gösterir; tüccâr, malı malla değişime (*bartering*) ve vadeli satışa gittikçe daha çok baş vurarak sıkıntıyı hafifletmeye çalışır. Ortaçağ İslâm dünyasında halk, hükümdarın, hazinesinde para yığıp saklamasını kötü görür; iyi hükümdar, parayı çeşitli yollardan piyasaya süren hükümdardır (al-Birûni, Yusuf Hâs Hâcib vb.). Altın ve gümüş stokunu arttırmak için yeni madenler açılması bir önlemdir (J.U. Nef, "Silver Production"). Avrupa ortaçağında, XIII. yüzyılda Balkanlarda, Sakson madencileri çağrılarak yeni madenler açılmış (N. Beldiceanu, *Reglements Miniers*), çıkarılan gümüşten, pazar ekonomisi hızla gelişen İtalya pazarlarına geniş sevkıyat başlamıştı. Osmanlılar, gümüş ihracını yasaklayarak kendi hazine ve ekonomilerini destekleme çabasında bulunmuşlardır.

Avrupa'da XIV-XVI. yüzyıllarda ziyadesiyle genişleyen mübadele ve pazar ekonomisi, değerli maden açlığını had safhaya getirmiş, XVI. yüzyıl başlarında tedavüldeki madeni paraya artan ihtiyac sonucu paranın satın alma gücü son derece yükselmiştir (Spufford, *Money and Its Use*, part III; Cipolla, "Economic Depression of the Renaissance?"). Bu yüzden Orta-Avrupa'da Tirol, Bohemya ve Macaristan'da Romalılar zamanından beri terk edilmiş maden kaynakları yeniden işletilmeye başlamıştır. Akdeniz bölgesinde, Orta-Doğu'da değerli maden darlığı ve paranın anormal yüksek satın alma gücü fiyatlarda kendini göstermiştir. Mısır'da Sultan, gümüş kapkacak kullanılmasını ve hârice gümüş çıkarılmasını yasaklamıştır (Ashtor, "Les métaux Precieus"). XIV. yüzyılda Anadolu'yu gezen yabancılar (İbn Battuta, çev. Gibb) eşyanın anormal ucuzluğu gözlemini yapmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid, İtalya'ya gümüş para çıkışını önlemek için ağır önlemlere baş vurmuş; yolcu ve tüccâr yüklerini aramak için *yasakcı kulları* harekete geçirmiştir. *Eldorado* hayali, büyük coğrafi keşiflerin başlıca nedeni olmuştur. Bu çabalar sonunda nihâyet, 1540'larda Meksika'da zengin gümüş madenlerinin keşfi Avrupa'da nisbi bir gümüş bolluğu sağlamış, bu da bazı tarihçilere göre (Hamilton, *Price Revolution*; Braudel, *The Mediterranean*) *Fiyat Devrimi*'nin başlıca nedeni olmuştur.

Hazinede para biriktirmeye karşı halkın tepkisi, Aşık Paşazâde tarihinde (Âli yay., s. 197), "Akçalar emredip hazinelere koyalar, memlekette kıtlık oldu" diye ifade edilmiştir. Bu olay, günümüzde enflasyona karşı alınan önlemler sonucu, piyasada para ve kredi sıkıntısıyla kıyaslanabilir. Tarım ürünlerinde fiyatlar ziyadesiyle düştüğünden timarlı sipahilerin, öşür vergisini ayni olarak almaktan vazgeçerek köylüden nakit para istemeye başlaması da, olayın bütün toplumda yaygın hareketlere yol açtığını göstermektedir. İslâm dünyasında gümüş para kıtlığının doğurduğu ekonomik-sosyal bunalımlar, XI. yüzyıla kadar izlenebilmektedir. Hatta VIII. yüzyılda Buharalılar para-

nın eyalet dışına çıkmasının yasaklanmasını istemişlerdir (V. Barthold, Köprülü yay., s. 109). İran'da 1294'te kâğıt para çıkarılması (K. Jahn, "İran'da Kağıt Para", s. 23–24), para darlığıyla ilişkilidir. Osmanlı devletinde piyasadaki gümüş paranın toplanıp darphanelerde ayarı düşük ayar para çıkarılmasını (*tağşiş*) bir bakıma piyasada para hacmini artırına önlemi şeklinde yorumlamak gerekir. Bu çeşit bir önlem, XIV. yüzyıla kadar izlenebilmektedir. Halk elindeki akça ve külçe gümüşler, mutlaka darphaneye getirilip nakde çevrilmeli idi. Yabancıların getirdiği gümüş külçe ve paraya da gümrük bağışıklığı tanınmıştı. İthal olunan külçe gümüşün darphaneye getirilmesi zorunlu idi.

2. Avrupa Ortaçağından bir misâl: İngiltere 1180–1220 enflasyonu

İngiltere tarihinde "fiyatlar tarihi" önemli bir konu olarak ele alınmış ve 1300–1700 yılları arasında fiyat hareketlerinde iki görüş; para stokunun mu, yoksa nüfus baskısının mı temel faktör olduğu tartışılmıştır (Mayhew, "Population, Money Supply"). Parayı esas alanlar (*monetaristler*, başta Harvey 1973), para bollaştığında değer kaybettiğini ve fiyatların yükseldiğini ileri sürerler (Miktar teorisinin eleştirisi için Mayhew, "The English Inflation of 1180–1220"; D. O. Flynn, "Use and Misuse of the Quantity Theory of Money" 1984); demografik değişmeleri öne alanlar ise (başta M.M. Postan, "The Rise of a Money Economy") nüfus arttığında eşyaya talebin arttığı, sonuçta fiyatların yükseldiğini iddia ederler. Daha sonraları bir tek faktör üzerinde durmaktan vaz geçilmeye başlanmış, çeşitli faktörler birlikte göz önüne alınmıştır (P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*). Para kullanımı, Avrupa'da hızla, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha yavaş gelişmiş; sonunda para ekonomisi gelişerek mal ve hizmet ödemelerinde para öncelik kazanmıştır.

P.D.A. Harvey'in (*Past and Present*, s. 61) makalesi İngiliz tarihçileri arasında Ortaçağ İngilteresi'nde enflasyonun nedenleri üzerinde uzun tartışma ve incelemelere yol açmıştır. Harvey, monetarist teoriyi izleyerek bu tarihlerde İngiltere'ye, dışarı yün satışları artması sonucu bol miktarda gümüş para girdiğini ve enflasyona bunun neden olduğunu vurgular. Para stoku, 1180'lerde dört veya on misli artmıştır. Bu arada Paul Latimer bu konudaki incelemelerinde ("Early Thirteenth-Century Prices" ve "English Inflation of 1180–1220 Reconsidered") çeşitli faktörleri gözden geçirdikten sonra Harvey'in esasta haklı olduğu sonucuna varmaktadır. Osmanlı enflasyonu tartışmaları için ilginç araştırma doğrultuları çizen bu görüşleri, burada özetleyeceğiz. Latimer, fiyat artışlarının asıl 1200'den sonra kendini gösterdiğini işâret eder ve ilkin, Kıral John'un (1199–1216) Haçlı Seferi için hazinede para toplamasının (*Saladin's Tithe*) piyasada fiyatlarda düşmeye neden olduğu gözlemini yapar.

Harvey'den sonraki araştırmacılar, ekonomi ve toplumdaki gelişmelerin enflasyonla ilişkisini tartışırlar. Vaktiyle M.M. Postan, fiyat değişmelerinin esasta nüfus ve tarım üretimindeki dalgalanmalara bağımlı olduğu noktasını belirtmişti. Osmanlı tarihi araştırmalarında buğday üretiminde azalıp çoğalma, kıtlıklar, İtalya'ya buğday ihracatı gibi konular ele alınmış (M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti"; İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi Üzerinde Bir Tedkik Münasebetiyle") ve nüfus baskısı problemi üzerinde durulmuştur. Osmanlılarda bu problem özellikle M. Cook, H. İslâmoğlu ve Ö.L. Barkan tarafından incelenmiştir. Lati-

mer, kötü hava koşullarını, tarımı, sonunda genel fiyat yapısını etkileyen önemli faktörler arasında zikreder.

Yeni para basımı (*recoinage*) üzerinde de önemle durulmuştur. Bu operasyonun önemli bir nedeni olarak, gümüş paranın piyasada kenarlarını kırkma ve yıpranma sonucu değerden düşmesi; iyi paranın saklanıp kötü paranın piyasayı kaplaması ve bunun üzerine yeni para basımına gidilmesi vurgulanmıştır. O zamanki İngiltere'de para kırkmasından Yahudiler sorumlu tutulmuştur. Osmanlılarda da kırkılmış akça, sarraf Yahudilerin işi gibi görülmüştür (Akdağ, "Kuruluş ve İnkişaf Devrinde İktisadi Vaziyet"). Öbür yandan, piyasayı züyuf akça kaplayınca kırkma kaçınılmaz bir operasyon olarak ortaya çıkmıştır. Halk, İngiltere'de olduğu gibi Osmanlı toplumunda da, *sağ akçayı*, yani gümüş içeriği tam akçayı kullanmaz, biriktirir; "parayı değer tasarrufu" (*as a store of value*) için bir araç sayar; tıpkı günümüzde dolar ve yabancı paranın yastık altına gitmesi gibi. Latimer, kırkılmış paranın yeni para basımına neden olduğunu sanmıyor. Ama piyasadan önemli miktarda gümüş paranın yastık altına gitmesinin (*hoarding*), kırallığı *recoinage'a* götüren temel neden olduğu düşüncesindedir. Osmanlı'da yeni akça basımının gerçek nedeni üzerinde durmak gerektir. Hazine, askerin ve halkın baskısıyla piyasaya *sağ akça*, gümüş miktarı yüksek akça sürmeyi zorunlu görmüş; fakat sağ akçanın saklanıp piyasadan kaçması ve hazinenin gümüş kaybı görülünce, piyasadaki ayarı düşük akça düzeyinde *maşşuş* para çıkarma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Tağşişin nedeni sadece hazinenin yeni gelir sağlama kaygısı değildir. Herhalde, yeniden para basımı piyasada para stokunun artışı ve fiyatlarda artışın nedeni olabilir (Fâtih dönemi için bak. s. 312, Akça tağşişi). Osmanlılarda tağşişler; ayarı düşük para ihracı, fiyatların katlanmasında, kuşkusuz önemli faktörlerden biridir. Osmanlılarda olduğu gibi İngiltere'de, hazinede para biriktirilmesi halk tarafından kötü görülmüştür. II. Henry (1154-1189), hazinede para tutmayan bir kıral olarak övülmüştür.

İngiliz araştırıcılarınca, daha geniş bir açıdan enflasyon sonucu hızlı fiyat artışının, ekonomi ve toplumda etkileri de ele alınmıştır. İşçi yevmiyelerinde artış; serbest köylünün ürün fiyatlarında artıştan yararlandığı, fakat serflerin zarar ettiği belirtilir; genellikle sabit gelirliler enflasyondan olumsuz etkilenmiştir (Latimer, "English Inflation"). 1200'lerdeki İngiliz enflasyonu toplum hayatında, servet dağılımında gözle görülür değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Keza bu dönemde para ekonmisi gelişmiş, tüketim büyümüştür. Türkiye'de günümüzde yüksek enflasyon, son krize kadar para ve kredi bolluğu, aşırı tüketimciliği ve sonunda krizi ve ekonomik küçülmeyi getirmiş görünmektedir. Bu gelişimi, biteviye büyümenin kaçınılmaz sonucu olarak görenler (*cyclical* gelişme) haklı olabilir.

Paranın dolaşım hızı (*velocity*), İngiltere'de 1200'lerdeki fiyat hareketlerinde başlıca bir faktör olarak tartışma konusu olmuştur. N. J. Mayhew'ye göre ("Population, Money Supply"), yüksek tedavül hızı, para bolluğu sonucu değildir. Parada dolaşım hızının yavaşlığı, Osmanlı ekonomisinde malı malla değişme ve kredili satış yöntemini getirmiştir (İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*). Latimer'in üzerinde durduğu önemli bir olgu da, paraya güven azalınca yastık altı paraların piyasaya dökülmesidir; böylece pazarda para stoku birden artmış, fiyatlar yükselmiştir. Osmanlı'da sık sık yeni akça basımında görüldüğü gibi, İngiltere'de de *recoinage*, yastık altı paraların piyasaya aktarılmasını sağlama politikasıyla ilişkilidir. Bu operasyon para dolaşımını artırmaktadır. Latimer'e göre para ve fiyat hareketlerinde; nüfus artışı, mübadele ağında değişme, lüks harcamanın artışı, piyasada değişmeler, borç-

lanmada ve kredide değişme, para ile ödemede artış; kısaca ekonomi ve siyasette gelişmelerin hepsi etkili olmuştur. Darlığın asıl nedenini bazı tarihçiler nüfus artışı, mübadele hacmi ve talebin anormal artışıyla açıklamaya çalışmaktadırlar. Fiyat hareketlerinde yukarıda tartışılan tüm faktörleri etken olarak göz önünde tutmak gerekirse de, hızlı fiyat artışlarında Latimer de Harvey'e katılarak, piyasaya dışarıdan ticâret yoluyla fazla gümüş girişini ve yastık altı paraların piyasaya çıkışını temel faktör saymaktadır. 1220'lerde İngiliz enflasyonu, Latimer'e göre, esas bakımından parasal (*monetary*) bir olgudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan gümüşünün istilâsı tarihinden sonra başladığı açıktır; piyasayı kalp paraların istilâsı ve tağşişler, büyük savaş giderleri, Celâliler, kıtlıklar, nüfus baskısı gibi faktörlerin enflasyonu müzmin hale getirdiği doğrudur. Ekonomi tarihçileri, şimdi, çeşitli faktörleri birden hesaba katan Fisher'in mübadele formülünü (MV=PY) izlemeyi yeğlemektedirler (bu formül üzerinde bak. Mayhew, "Population, Money Supply", s. 240-243).

3. Akça tağşişi: Bir çeşit devalüasyon

XIV. yüzyılda Fransa kıralları da aynı önlemleri alıyor, gümüş ihracını yasaklıyor ve parada gümüş oranını düşürüyorlardı (Landry, "Essai économique sur les mutations des monnaies"). Askeri seferler, harap bir İstanbul'da altyapı inşaatı (cami külliyeleri, bedestan, han ve kapanlar) dolayısıyla paraya ihtiyacın son derece arttığı Fâtih döneminde, piyasadan gümüş parayı çekip yeni akça kesilmesi sık sık uygulanmıştır. Fâtih'in 1462, 1470, 1475, 1477 tarihlerinde dört kez bu yönteme baş vurduğunu ve 1450'de 100 dirhem gümüşten 278 akça basılırken 1475'te 355-457 akça kesildiğini tespit ediyoruz (H. İnalcık, "Bir Tedkik Münasebetiyle"). Fâtih, halkın darphaneye getirmek zorunda olduğu her 12 akça için 10 akça vererek toplanan gümüşün ticârî değerini esas tutuyor; hazine için % 17 civarında bir vergi alıyordu. Yeni akça çıktığında eski akça yasaklanıyor, halkın elindeki akça darphanede yalnız ticari değer üzerinden hesaplanıyordu. Bu operasyonun hazineye her defasında 800.000 altın duka gelir sağladığını çağdaş bir kaynak (Spandouyn, *Petit Traicte de l'origine des Turcs*, s. 57) tahmin etmiştir. Eski akça saklanması bir suçtu, herkes elindeki külçe gümüş veya akçayı darphaneye getirmek zorunda idi. Eski akça saklayanlar, etrafa *gümüşarayıcı* kullar çıkarılarak araştırılır ve cezalandırılırdı. Bu uygulama, halkın şiddetli tepkisini çekmiş ve Fâtih'in ölümünde (1481) ayaklanmalar olmuş ve yeni padişah II. Bayezid yeni akça çıkarmama koşuluyla tahta oturabilmiştir. Görülüyor ki, para sorunları, Osmanlı tarihinde erkenden ekonomik-sosyal büyük olayların altında yatmaktadır. Tarihçiler bu faktörü dikkatle incelemek zorundadır.

*****

Osmanlı para tarihinde iki aşama görülür. Birinci dönem, 1585'e kadar akçada gümüş miktarının yavaş azaltılması dönemidir. Ş. Pamuk'un hesaplarına göre (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 134-135), 1489 ile 1585 arasında akçanın gümüş içeriği, % 12'sini yitirmişti. Enflasyon oranı % 31'dir. 1585 tağşişiyle akça gümüş içeriğini birden % 44 kaybetmiştir. Üç yüzyıl süren yeni dönemde akça % 40-50 değer kaybına uğramıştır. Ne zaman ki, gümüş akça tağşiş ile altın karşısında *devalüe* olur; enf-

lasyonist bir seyir alır, piyasa bunu malın "para etmemesi" biçiminde hisseder. Günümüzde altının yerini yabancı para almıştır.

Değerli maden esasına dayanan para sisteminin kamu idaresine yansıyan önemli bir sonucu da, devletin gittikce artan asker sorununda kendini açığa vurur. 60-70 bin kişilik bir sipahi ordusunu ayakta tutabilmek, sınırlı bir hazine ile imkânsızdır. Sipahileri köylere göndermek, gelir kaynaklarını timar halinde bölüştürüp onlara devretmek ve gelirin yarıya varan önemli bir kısmını, yerinde *a'şâr* halinde aynen tahsil etmelerini sağlamak suretiyle sorun çözülmüştür. Erken dönemde ancak 10-12 bin yeniçeri vardı. XVI. yüzyıl sonlarında ulûfeli, yani maaşlı yeniçeri ordusunu 30-40 bine çıkarmak gerekti; o zaman mali bunalım başladı. Ortaçağ devletlerinin sınırlı para stoku, onları timar şeklinde *ayni* vergi tahsili sistemine zorlarken, ticârette de malı malla değişme, *madara* (*bartering*) yönteminin geniş ölçüde uygulanmasına yol açmıştı. Erken Ortaçağ Avrupası'nda V-VII. yüzyıllarda Akdeniz'de uluslararası mübadelenin çok kısıtlı hale düşmesi, para ekonomisinin çöküşü (VI. yüzyılda Batı-Avrupa'da hemen hemen hiç bir gümüş para basma faaliyetine raslanmaz), ayni ekonomiye yol açmıştır (Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, s. 12, 35). Batı-Avrupa'da IX. yüzyılda ticâretin canlanmasıyla beraber gümüş para darphaneleri çoğalmış (Spufford, *Money and its Use*, s. 45), bununla beraber para ekonomisi ancak bazı bölgelerde odaklanmış olup vergiler yine büyük kısım itibariyle ayni olarak toplanıyordu (Spufford, *Money and its Use*, s. 48). Askeri sınıfın ayni gelire bağlılığı, Batı-Avrupa'da feodal rejimin egemen olmasına yol açan faktörlerin başındadır. XIV. yüzyılda ise, para ile tutulan ücretli asker kumpanyaları, harp alanlarında feodal kuvvetlerin yerini alacaktır (Mallet, 1924). Bu olay, ticâret ve para hareketleriyle, siyasi-sosyal değişimler arasındaki sıkı bağımlılığı vurgular.

4. Osmanlı hazînesi, varidât ve ihracat defterleri (bütçeler)

Osmanlı malî kaynaklarını, tahıl vergisi (a'şâr), gayrı müslimlerden alınan cizye (baş vergisi), koyun vergisi, maden, tuz ve gümrük iltizamları, darphaneler, pazar resimleri ve vasal devletlerden alınan harâclar oluşturmakta idi. 1475'te bu gelir kalemleri içinde nakit olarak alınan cizye, madenler ve darphane gelirleri, genel bütçenin yaklaşık % 80'ini karşılamakta idi (1.766 bin altın dukadan 1.212 bin duka). 1500-1600 döneminde Sırbistan, Bosna ve Makedonya gümüş madenleri, gümüş üretiminin büyük bölümünü sağlamakta idi. Kastamonu bakır madeni, 1475'te 150.000 altın duka getiriyordu. 1584'ten başlayarak ucuz İspanyol-Meksika gümüşünün Osmanlı pazarını istilâ etmesi sonucu, bu madenler rantabl olmaktan çıkmış ve zamanla terk edilmiştir.

1528 bütçesi 537 milyon akça, veya 9,7 milyon duka altın değerinde olup bunun yaklaşık yarısı, yerel timar gelirlerini oluşturmakta; merkezî devlet hazinesi yaklaşık beş milyon dukayı doğrudan kontrolu altında bulundurmakta idi. 1600'lerde İspanya'nın yıllık geliri 9 milyon, Fransa'nın 5 milyon, Venedik'in 3,9 milyon altın idi.

Maden ve gümrük gelirleri genellikle iltizam yoluyla doğrudan hazineye gelirdi. Ciya, 1528'de 46 milyon akça (yaklaşık 1 milyon altın) duka getiriyordu. Vasal devletlerden Osmanlı hazinesine alınan yıllık harâc ödemeleri, XVI. yüzyılda yaklaşık 120.000 altına varmakta idi. Mısır, yerel harcamalar çıktıktan sonra, Sultan'ın emrindeki iç hazineye yarım milyon altın *irsaliye* yollamakta idi.

Merkezî hazinenin en büyük gideri, ordu ve donanmaya harcanırdı. Sosyal hizmetlerin büyük bölümünün giderleri (cami külliyeleri, imaretler, hastane, kale, köprü, medrese ve mektepler, tekkeler) vakıf yoluyla karşılanırdı.

1523-1608 döneminde bütçe fazlalık ve açıkları şöyle bir seyir göstermiştir (timar gelirleri dahil değil) (Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 1985).

(milyon akça olarak)

yıl	fazla	açık	
1527-28	127	-	Macaristan seferi
1546-47	69	-	Barış
1565-66	-	6.569	Malta bozgunu
1567-68	127	-	Barış
1582-83	36	-	
1592-93	-	70.000	Avusturya Savaşı
1597-98	-	600.000	Savaş
1608	-	95	Barış

Merkezî hazine gelirleri 1527-28'de 277 milyon, 1565'te 183 milyon, 1582-83'te 313 milyon, 1592'de (züyuf akça hesabıyla) 293 milyon idi. 1584'e kadar 1 duka altın 55-60 akça idi. 1584'ten sonra akçanın değerini yüzde yüz kaybettiğini; 1 duka altının 120 akçaya, aşırı bunalım dönemlerinde 240 akçaya kadar çıktığını işâret etmek gerekir. Merkezî hazine, altın hesabıyla 1528'de yaklaşık 4,6 milyon altın iken 1592'de 2,4 milyon altına düşmüş demektir.

Bütçe açıkları, bir çeşit rezerv bankası olan iç hazineden ikmal olunmakta idi. Harp zamanları iç hazinenin de iflâs ettiği olurdu. Bu tablo Osmanlı malî çöküş tarihini aydınlatır. Anadolu'da 1593-1608 Celâli eşkıya tahripleri, köylü halkın toprağından kaçması (Büyük Kaçgun), Avusturya ve İran'a karşı uzun yıpratıcı savaşlar (1593-1618) ve nihâyet 1584-1600'de Avrupa gümüş paralarının (bir çoğu kalp) Osmanlı pazarını istilâsı, askeri, siyasi, ekonomik ve malî çöküntünün sebep ve sonuçlarıdır.

5. Avrupa'ya İspanyol-Meksika gümüşü istilâsı, fiyat devrimi ve Osmanlı akça tağşîşleri

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya sel halinde kıymetli maden gelmesi para darlığını tamamiyle aksi doğrultuda etkilemiş görünmektedir. Sonuçta, büyük fiyat artışları görülmüştür. 1521-1544 yılları arasında senevi 90.000-200.000 kilo olan gümüş üretimi, Guanaxuato ve Potosi madenlerinin keşfinden sonra 1545-1560 arasında 311.600 kiloya yükseldi ve XVII. asırda ortalama yıllık üretim 300-400 bin kilo arasında kaldı. 1520-1620 arasında bir yüzyıl içinde gümüş üretimi beş misline çıkmıştır. Altın üretimi daha az, 1/6 nisbetinde artmıştır (H.See, *Les origines du capitalisme*, s. 52-53). Son defa Amerikalı iktisat tarihçisi Earl J. Hamilton'un (*American Treasure and the Price Revolution in Spain*) hesaplarına göre, 1503-1660 yılları arasında Ame-

rika'dan İspanya'da Sevilla'ya 181 ton altın ve 17.000 ton gümüş gelmiştir. Avrupa pazarlarının değerli madenlere boğulması, iki misline varan bir fiyat artışına sebep olmuştur. *Fiyatlar Devrimi* denilen bu hareket bazı tarihçilere göre tüm Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bir takım derin ekonomik-sosyal hareketlere yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda para hareketleri, Avrupa'daki bu gelişimin kuvvetle etkisi altında kalmıştır (Barkan, "XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri" ve "The Price Revolution of the Sixteenth Century"; Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 7. bölüm).

Doğu'ya, İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün geçiş basamağı Ceneviz'dir. İspanyol gümüşü oraya 1550–1570 sıralarında gelmeye başladı. O dönemde, Raguza Arşivi'ndeki belgelerde, Venedik altını ve Osmanlı akçasına ait kayıtlar varsa da, henüz İspanyol real ve dükalarından bahis yoktur. Bu paralar, henüz bu pazarı istilâ etmemiştir (Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranée*, s. 387). 1561'de İstanbul'daki Venedik balyosu "büyük bir dinar (dinaro) darlığı"ndan bahsetmektedir. 1580'den sonra Sevilla'dan Ceneviz'e büyük miktarda İspanyol kıymetli madeni geçmeğe başladı ve bu gittikçe artan bir tempo ile devam etti. İtalya, İspanyol parası ile dolu bir hale geldi. 1584'e doğru "Türkiye'ye giden başlıca ticâret eşyasından biri, sandık sandık gönderilen İspanyol realleridir." (Braudel, *La Méditerranée*, s. 393). 1599'da, Raguza'dan Tekirdağı'na ve İskenderiye'ye "talleri" ve "reali" gönderilmekte idi. 1585'teki altın karşısında büyük devalüasyon, züyuf akça çıkarılması, İspanyol gümüşünün Osmanlı ülkelerini istilâya başladığı zamana rastlar. İ. Galip'in cetvelinde (*Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*, s. 505, tarife 2) H. 992'de (M. 1584–1585) akçanın 3 kırattan 2 kırata indirildiği görülmektedir. Çağdaş tarihçi Selânikî'ye göre, "Yüz dirhem gümüşten beş yüz akça kesilmek kanun-i padişahî iken, yüz dirhem iki bin züyuf akça olup hiç bir türlü amele yaramayıp giderek gümüşün dirhemi on ikişer akçaya satılıp alınmağa başladı... ve altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp". Braudel'e göre Akdeniz para tarihinde üç genel aşama vardır: Sudan altını, Amerikan altın ve gümüşü ile kalp para devri. Osmanlı İmparatorluğu'nda son iki aşama birbirini süratle izlemiştir.

Braudel'e göre, (*La Méditerranée*, s. 419–420), 1585 *devaluation*'u XVII. yüzyıl ortasına kadar süren malî bir krize yol açmış, iktisadî-içtimaî yıkıcı etkiler yapmıştır. Osmanlı kaynakları bunu yineliyor. Batı ve Doğu-Akdeniz'de ekonomik gelişmelerin ve para hareketlerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu büyük Fransız tarihçi Braudel parlak bir şekilde ortaya koymuş, Türkiye'de bu vadide ilk araştırmalar 1950'lerde yapılmıştır (H. İnalcık, "Bir Tedkik Münasebetiyle").

Avrupa'da ucuz gümüş para alıp Osmanlı ülkelerinde altın karşılığı fazlaya satmak suretiyle kolayca elde edilen kâr, bir çok tüccâr bu ticârete çekiyordu. Antonio Serra'ya göre, 1613'e doğru Venedik, her yıl Levant'a beş milyon nakit para gönderiyordu. Osmanlı hükümeti de ithal edilen yabancı paradan vergi almamakla bu para ticâretini teşvik ediyordu. XVI. asır sonunda bir çok Fransız tüccâr, kumaş vesair Fransız sınaî mahsulleri yerine, kendilerini tamamiyle para ticâretine verdiler; bu, merkantilist Fransız hükümetini kaygılandıracak bir hal aldı. Tüccâr, İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruluşlarını satın alıyor ve Türkiye'de satarak aradaki farktan büyük kârlar sağlıyordu. 1614'te kırala verilen bir raporda aynen şunlar yazılıdır: "Birkaç yıldır yalnız gümüş para götürülüyor, sadece Marsilya şehrinden giden para yedi milyon eküdür, başka yerlerden giden bu hesaba dahil değildir" (P. Masson, *Histoire du Commerce du Levant*, I, XXXIII).

1581'de bir İngiliz gemi kafilesinin Haleb'e 325.000 *reale*, 300.000 *esedi* getirdiği rapor edilmiştir. Bu yolla, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren *riyal* (reale) ve esedî (Hollanda *rizdale*, arslanlı veya abu-kelb) kuruş gibi türlü türlü yabancı gümüş paraları Türk piyasalarını istilâ edecek ve bunun sonucunda akçaya dayanan Osmanlı para sistemi büyük değişime uğrayacaktır. Kayda değer bir noktadır ki, 1585'te İran'da % 50 bir *devaluation* yapmıştı. Osmanlıların, Amerika'nın keşfi ve etkilerine merak duymaları, tam bu tarihlere rastlar. İspanyolca veya İtalyanca eserlerden derlenip tercüme edilmiş *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı eser, 1583'te III. Murad'a sunulmuştur. Eser, geniş ölçüde Colomb'un keşiflerinden, Amerika kıtasından ve Hint Okyanusu'ndaki adalardan bahseder. Esere sonradan yapılan derkenarlardan birinde coğrafî keşiflerin Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz etkilerinden söz edilmiştir (Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*).

Osmanlı ülkeleri de, İran ve diğer Doğu memleketleri için kıymetli madenlerin nisbeten bol, dolaysıyla ucuz bulunduğu bir bölge durumunda idi. Bir Venedik raporunda işâret edildiğine göre, 1572'de Türkiye'den İran'a gümüş sevk etmekle % 20 ve altın götürmekle % 14-15 kazanılıyordu. Bu altın-gümüş mübadelesinde kazanç nisbeti anlamlıdır. İran'da gümüşün altına değer orantısı 1539'da onda bir idi. Aynı tarihlerde bu nisbet Osmanlı İmparatorluğu'nda 1/12'dir (akça 3,5 kırat, 17,5 kırat altın 60 akça olduğuna göre). Avrupa'da bu nisbet daha yüksektir. Bu yüzden batıdan doğuya gümüş, doğudan batıya altın akımı önemli bir ticâret konusu oluyordu.

Doğu'ya İran'a kıymetli madenler kaçırılması, karşısında hükümetin hiçbir önlemi sonuç vermiyordu. Öte yandan Türkiye, Doğu'dan İran ipeği, Hind malları (baharat, değerli taşlar, basma bezler, şal ve pahalı ince sarıklık pamuklular) ithal ediyor, bu ticâret sonucu hatırdan gelen gümüş doğuya gidiyordu.

Fiyat, kıymetli maden stokunun mübadele edilen eşya yekûnuna nisbeti ve dolaşım hızı sabit kaldığı takdirde değişmez. Fakat mübadele eşyasının yekûnu ile kıymetli maden stoku orantısı sürekli değişir. Değişme, meselâ Amerika gümüşünün istilâsı gibi hallerde bir devrim ifade eder. Şimdi, Osmanlılardaki durumu bu ölçüye göre gözden geçirelim: Buğday XV. yüzyıl ortasından XVI. yüzyıl sonlarına kadar on kat pahalılaşmıştır (Akdağ, "Kuruluş ve İnkişaf Devrinde İktisadi Vaziyet", s. 522). Bundan en çok zarar gören sabit gelirlilerdir. Para kıymetten düşünce esnaf derhal fiyatları artırıyor, fakat ücretler aynı kalıyordu. 1585'te Selânikî bu olguyu şöyle ifade ediyor: "Altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp ve buna göre cümle narhlar tüccâr beyninde iki bahaya itibar olunup ve me'kûlât ve melbûsat dahi bu eclden ziyadeye çıkmağla, farazâ herkes ulûfe on altın alırken beş altın almağa başlamağın bir gün sipah güruhu cemiyetle..." isyan çıkarmışlardır.

Klasik dönemde Osmanlı ülkelerinde gümüş madenlerinin tam kapasite ile işletilmesine daima dikkat olunmuştur. Rumeli'de en aktif gümüş maden merkezleri Novaberda (Novobrdo), Rudnik, Karatova (Kratovo), Sidrekapsa, Srebrenica, Zablina'dır (Zaplanina) (İnalcık, 1994, I, 96-103; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 96-121). Novaberda'da daha II. Murad devrinde Osmanlılar gümüş akça basmaya başladılar. Anadolu'da başlıca gümüş maden merkezleri Gümüşhane, Keban, Ergani ve İnegöl'dür (A. Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*). Fakat bu eski maden ocaklarının verdiği gümüş miktarı, akçanın kıymetini büyük ölçüde etkileyecek kadar büyük görünmüyor. Osmanlı memleketlerinde gümüş stokunun birden büyük artışı, Amerika gümüşünün gelmesinden sonra kendini gösterecek ve fiyatları yükselte-

cektir. E. J. Hamilton, İspanya'ya Amerika'dan gelen gümüş miktarlarını tesbit ederek, fiyat yükselmeleriyle gümüş stoku arasındaki bağımlılık üzerinde durmaktadır (bunu tadil eden yeni araştırmalar için bak. Vilar, *A History of Gold and Money*; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 124-129).

Kuşkusuz, fiyat yükselmesinde gümüş stokunun artışını esas alanlara (bullionistler) karşı, nüfus patlaması (Barkan, Osmanlı ülkesinde XVI. yüzyılda en az % 60 bir artış tespit etmiştir), gıda maddelerine talebin artışı ve para tedavülündeki hızlanma (*velocity*) ve kamu harcamalarında olağanüstü bir artış; Celâli kargaşası dolayısıyla üretimde düşme gibi başka ekonomik faktörlerin önemini belirtenler (Cipolla, Miskimin, D. Flynn) haksız değildir. Osmanlı ülkesinde 1590-1610 döneminde uzun ve masraflı savaşlar, Celâlî kargaşalıkları ve kıtlıklar anormal yükselmelere sebep olmuş; gerçek bir ekonomik darlık kendini göstermiştir. Genel olarak fiyatların hızlı ve sürekli yükselmesi, paranın istikrarsızlığı; iktisadi-mali hayatta, maaşlarda, dolayısıyla sosyal bünyede derin karışıklıklara ve buhranlara yol açmıştır. Fakat bütün bu faktörlerle birlikle hatırdan çıkarılmaması gereken temel olgu, Osmanlı para hareketlerinin memlekette altın gümüş stoku ve bu ikisi arasındaki parite ile yakın ilişki içinde olduğudur.

Son kez Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* eserinde para ve fiyatlar üzerinde yaptığı istatistik araştırmalarla konuya hayli açıklık getirmiştir. Burada sadece birkaç noktaya dokunacağız. Şevket Pamuk (Önsöz, V-VI); Hamilton, Braudel gibi büyük fiyat artışlarını gümüş stokundaki artışa atfeden *bullionist*lerin görüşlerini tadil etmek gerektiği düşüncesindedir. Barkan, fiyat oluşmasında, çeşitli faktörleri önemle belirtmiştir. Pamuk; Goldstone ve Flynn'i izleyerek ve Osmanlı arşiv belgelerinin tanıklığını öne sürerek (VII. Bölüm) Osmanlı para hareketlerini açıklamada, İmparatorluk'ta ve dünyada ekonomik gelişme ve koşulları tümüyle göz önünde tutmak gerektiğine işâret ediyor. XVI. yüzyıldan sonra da para ekonomisinin yaygınlığına işâret ediyor; ve haklı olarak kırsal kesimde geniş kredi ağından söz ediyor (karş., İnalcık, "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593", s. 161-176). Hakikatte, XVI. yüzyıldan önce de Ceneviz ve Venedik'le yoğun ticâret ilişkileri sayesinde Osmanlı imparatorluğu, buğday, şap, deri, yün, pamuk ve pamuklular, ipek gibi ham madde ticâretinden büyük miktarda nakit sağlıyordu ve köyde timar vergilerinin önemli kısmı nakit olarak ödeniyordu. İtalyan büyük şehirleri, Batı-Anadolu'dan ihrac olunan buğdayla besleniyordu.

Osmanlı'nın, aşırı müdaheleciliği (Pamuk, VIII) her zaman doğru değildir. Devlet, düşük fiyat verildiği zaman tahıl üreticisinin ekimden vazgeçtiğini göz önünde tutarak doğru bir fiyat belirlemeye çaba gösterir. Narh, müdahelecilik; ordu ve halkın geçimiyle ilgili hayati alanlarda uygulanıyor; tüccâr buna tâbi olmuyordu (İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire"). Pamuk (VIII), parasal hareketleri, genel ekonomik ve siyasi koşulları göz önüne alan geniş bir açıdan incelemek gereğini vurgularken haklıdır; ama bunu hakkıyla başarmak güç görünüyor. Bunun için Osmanlı tarihini iyi bilmek gerekir. Pamuk, XVI. yüzyıldan sonra sürekli bir gerileme tablosu çizenleri haklı olarak eleştirir. XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı vergi sisteminde toptan bir değişme ve uyum dönemine girildiği doğrudur (H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700"). 1585'ten sonra sürekli gümüş akça tağşişlerine gelince, yukarıda belirttiğimiz gibi devlet, rasyonel bir yaklaşımla piyasayı kaplayan ayarı düşük paralar yüzünden buna baş vuruyor; ayarı yüksek akçanın piyasadan kaçtığını görerek akçanın ayarını düşürüyordu. Biz, ancak Osmanlı arşivlerinin

zengin kaynaklarını kullanarak uzun dönemleri kapsıyan fiyat listeleri çıkarmadıkça para ve ekonomi tarihinin yazılamayacağı hakkında inancımızı burada bir kez daha tekrarlamalıyız. Pamuk, bu işe el atmış bulunmaktadır (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 122-142). Kendisi gram gümüş hesabiyle fiyat grafikleri çizerek (s. 133 ve 261), 1590-1650 döneminde büyük artışlar, 1700-1750 döneminde ise büyük düşüşler, daha sonraki dönemde aşın fiyat artışları tespit etmektedir. Pamuk'un hesaplarına göre (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 135) "1585'ten sonraki fiyat artışlarının büyük bir bölümünün akçanın tağşişinden kaynaklandığı anlaşılıyor" (Bu arada Osman'a atfolunan akçanın sahte olduğuna işâret etmek isterim).

Osmanlı ülkesi söz konusu olduğunda, ucuzlayan gümüş karşısında pahasını koruyan altının, uluslararası bir gümüş-altın akımının, ekonomiler arasında dengeleşmeyi ve fiyat mekanizmasını belirlediğini eski bir yazımızda ("Bir Tedkik Münasebetiyle") belirtmiştik. A. Watson ("Back to Gold and Silver"), Avrupa-Asya arasında bu altın-gümüş mübadele ve akımını çok daha eski dönemlerde gözlemlemiştir. Bu olayın fiyat hareketlerinde önemi şimdi tekrar gündeme gelmiştir (D. Flynn ve A. Giraldez, 1995; Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 125-128). Osmanlı-Avrupa ticâri dengesinde, hiç olmazsa XVI. yüzyılda Avrupa'nın pasif durumda bulunduğu, dengeyi korumak için Avrupa'dan Osmanlı ülkesine gümüş akışının önemli nedenin bu durumdan kaynaklandığı gözlemlenmiştir. Venedik, yılda bir Haleb darphanesine 800 külçe gümüş teslim etmek zorunda idi. 1686-1687'de yıllık bilançoda Batılı tüccârın Levant'a 3.735.000 guruşluk mal getirdikleri, buna karış 4.735.000 guruşluk mal aldıkları tespit edilmiştir (Fontenay, 350).

Osmanlı alçak gümrük resmi sistemine bağlı kapitülasyon rejimi, bu durumu sağlamakta idi. Osmanlı ekonomi felsefesi, iç pazarda mal bolluğu ve ucuzluğunu öne alan ve dolayısıyla gümrük resmini asgariye indiren (1450'lerde % 2, 1470'lerde % 5, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren % 3) bir ticâret rejimini yeğlemekte idi. Gümüş ithalini ise, her türlü resimden muâf tutmuştu. Yukarıda anlatıldığı üzere, Avrupalı tüccâr gümüş getirip Doğu malları ve altın alıp gitmekte idi. Batı-Avrupa gümüş paralarının bu dönemde Osmanlı pazarını istilâ etmesi de; başka faktörlerle beraber, aynı olaydan kaynaklanmakta idi.

Günümüzde, dolar başta olmak üzere güçlü Avrupa paralarının Türk lirasına karşı sürekli yükselişi ve devalüasyon, Osmanlı deneyiminin bir bakıma benzeridir. Serbest pazar ekonomisi, Avrupa Birliği'yle gümrük bütünleşmesi bir bakımdan Osmanlı kapitülasyon rejimini andırmaktadır. Bu koşullar, aşırı bir yabancı malı tüketimi ve devletin aşırı masrafları sonucu aşırı bir câri işlem açığı ve aşırı dış borçlanmayı getirmiştir. Paranın tedavül hızının artmasının (günümüzde kredi kartıyla ziyadesiyle artan aşırı tüketimcilik), enflasyonun başlıca nedeni olduğu kuramı da ortaya atılmıştır. Osmanlı toplumunda 1587-1606 savaş dönemi, mevcudu 40.000'e çıkan yeniçeri ordusuna, ücretli Sekban ve Sarıca askerine nakit maaş yetiştirme zorunluluğu, yüzbinlik orduların nakli ve beslenmesi tüketimin ziyadesiyle artış gösterdiği bir dönemdir; fiyat artışı ve enflasyonla aynı zamana rastlamaktadır.

İthal kalp kuruşlar ve magşuş akçalar ile piyasada paranın nisbeten bollaşması, artan tüketimin paranın tedavül hızını anormal biçimde arttırması hep birlikte enflasyonu ve Fiyat Devrimi olgusunu açıklayabilir. Pamuk (*Paranın Tarihi*, s. 129-142), hükümetin tağşiş politikasıyla birlikte, nüfus baskısı ve tedavül hızı kuramını, Fiyat Devrimi'nin gerçek nedenleri sayanların yanında yer alıyor. Osmanlı enflasyonunun

önemli bir sonucu da, pazarda, ödemelerde ve devlet harcamalarında geleneksel aynî ekonomi karşısında para ekonomisinin gelişmesidir. Osmanlı vergi sisteminde nakit vergi sisteminin gelişmesi (H. İnalcık, "Military and Fiscal Transfomation"), bunun bir göstergesidir. Osmanlı ülkesi; Batı'daki gelişmelerin dışında değil, kendini onun tam ortasında bulmuştur. Ş. Pamuk, fiyat ve ücretler üzerinde, arşiv ve narh defterlerini okuyabilen bir ekibin yardımı ile, Barkan'ın hesaplamalarını kontrol etmiş (*Paranın Tarihi*, s. 132-137) ve düzeltmeler yapmıştır.

1600'lerden sonra Osmanlı sanayiinin, özellikle madenlerde ve tekstilde Avrupa rekabeti karşısında çöküşü süreci, haklı olarak fiyat hareketleriyle ilişkili görülmektedir. Olgu; deri, yün, pamuk gibi hammaddelerde Batı'nın yüksek fiyatlarla rekabetine bağlanmaktadır (Barkan, "Fiyat Hareketleri"). Buna karşı Pamuk'un (*Paranın Tarihi*, s. 142) kesin hükmü, "Osmanlı sanayii XIX. yüzyıla kadar Avrupa'dan ciddi bir rekabetle karşılaşmamıştır" hükmü abartmalı görünmektedir. Meselâ, Selânik yünlü kumaş sanayiinde bunalım, yüksek fiyat veren Batı'ya artan ihracat dolayısıyla yün fiyatlarında artış ile ilişkilidir. Osmanlı ipek sanayiinde çöküşü M. Çizakca incelemiştir (Çizakca, "Price History and the Bursa Silk Trade"). Yukarıda işâret ettiğimiz gibi, Osmanlı gümüş madenleri ve darphaneleri çoğunlukla kapanmış; Osmanlılar, İngiltere'den çelik ve barut ithal etmeye başlamıştır. Merkantilist Avrupa, daha etkin bir teknoloji ile XVI. yüzyılda ipekli, XVII-XVIII. yüzyıllarda pamuklu sanayiini kurarak ezici bir rekabete girmiştir (İnalcık, "Military and Fiscal Transfomation"). Değerli sof kumaş ihracı, Fransa'nın Lille'de kurduğu sof sanayii karşısında gerilemiş, Türkiye ancak tiftik yünü ihrac eder duruma düşmüştür. Avrupa XVI. yüzyıldan sonra bilim ve teknolojide, malî ve ticarî örgütlenmelerde (korporatif kumpanyalar) öyle ilerlemeler kaydetmiştir ki, Osmanlı geleneksel teknoloji ve lonca sistemiyle, XIX. yüzyıldan çok önce bir hammadde ihracatçısı durumuna düşmüştür.

6. Kapitülasyonlar

Hıristiyan dünya ile Osmanlı ticâreti, kapitülasyon rejimi altında büyük gelişme göstermiş, Osmanlı ve Avrupa pazarı bütünleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde ***harbî*** statüsündeki (İnalcık, "Imtiyazat", *EI*[2]) Batılılara serbest ticâret imtiyazları tanınırken, daima İslâm hukuku, özellikle de Hanefî mezhebi esaslarına riayet edilir; yeni bir kapitülasyon düşünüldüğünde şeyhülislâmdan fetva istenirdi. Aynı şekilde, eğer kapitülasyon himayesi altında bulunan bir yabancı tüccârla (***müste'min***) bir Müslüman arasında sorun çıkarsa, kadı mahkemesine gidilir, bazen konuyla ilgili fetva alınırdı. Bir harbiye ***amân*** garantisi vermenin ön şartı, dostluk ve sadakat vaadiyle sultana başvurmasıdır. Nitekim, konuyla ilgili ahidnâmelerin ilk satırlarında daima bu husus belirtilir.

Bu koşul yerine getirildiğinde devlet başkanı, amânı yeminle onaylar; kapitülasyon tek taraflı olarak bir bağış niteliğinde bahşedilir; ***ahidnâme*** şartları Osmanlı yetkililerine (kadı, beylerbeyi) gönderilen fermanlarda bildirilir ve onlara uyulması emredilirdi. Diğer bütün beratlar gibi ahidnâmeler de, onu veren padişahın hükümdarlık süresiyle geçerli idi. Sultan, bir ahidnâme verirken fıkıh prensiplerini, talepte bulunan devletten siyasî beklentileri, iktisadî ve malî çıkarları gözönünde tutar; Hıristiyan dünyasında müttefik edinmeyi, temininde zorluk çekilen ham madde veya mâmul eşyanın sağlanması gibi hususları hesaba katardı. Ayrıca gümrük gelirlerinin arttırılması, hazi-

neye sağlam nakit para sağlanması gibi konular da önemli idi. Avrupalı tüccârın Osmanlı limanlarını bırakıp gitme tehdidi, Bâbıâli'yi dalma kaygılandırmıştır. Avrupalı devletler, kendi konsolos ve tüccârıyla görüştükten sonra, çıkarları olan bazı hususları ahidnâmeye dahil etmek için uğraşırdı. Ahidnâmenin verilmesinden sonra herhangi bir ihtilâf durumunda, çözüm bir hatt-ı hümâyun halinde ek olarak çıkarılır, yenilenme sorasında ahidnâme metnine dahil edilirdi. Ahidnâme ile kanun ve nizamnâme arasında bir çelişki olduğunda ahidnâme esas alınırdı.

Kapitülasyon aslında tek taraflı bir imtiyaz olarak bağışlanır; menfaatler karşılıklı olarak gerçekleşmezse padişah daha önce mevcut olan dostluğun bozulup ihlâl edildiğini belirterek ahidnâmeyi kaldırma yetkisini elinde tutardı.

Osmanlı şehir ve limanlarında oturan yabancı ticâret erbabı, yetkililerle temasları sağlamak üzere *balyos*, *konsolos*, *emin* adlarıyla bilinen temsilciler seçerdi. Bu temsilciye, görevlerinin ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen bir padişah berâtı verilirdi. Böylece, Osmanlı limanlarında *millet* veya *tâife* adıyla bilinen bir Avrupalı cema'at oluşmuştur.

XVII. yüzyılda Batılı devletler, kendi konsolos statüsü anlayış ve yorumlarını Osmanlı hükümetine benimsetmeye çalıştılar. İstanbul'daki elçiler başlangıçta sultanın beratıyla görevlendirilmiş birer konsolos muamelesi görüyordu; sonraları kendi devletlerinin Bâbıâli nezdinde siyasî temsilcileri gibi kabul edildiler.

Konsolosun yargı yetkisi, ilk kapitülasyonlar döneminde hukukun şahsîliği ilkesine dayanıyordu. Fransız hükümeti, bunu kendi kanun ve kurallarıyla düzenlemişti. Ama, *müste'min* ile Müslüman arasındaki ceza davaları ve hukukî anlaşmazlıkların Osmanlı mahkemesinde görülmesi zorunlu idi.

*Harbî*nin köle yapılmaksızın ve malları ganimet olarak alınmaksızın dârülislâmda serbest seyahat hakkını garanti eden *amân* şartı, bütün Osmanlı ülkesinde geçerliydi. Müste'menin ikametgâhı, ancak bir suçlu kaçağı veya köleyi barındırma ve saklama, ya da kaçak eşya bulundurma gibi durumlarda aranabilirdi. Bu konudaki kötüye kullanmalar, ahidnâmelere yeni maddelerin eklenmesine sebep olmuştur.

Osmanlı ülkesinde ölen bir müste'minin mal ve mülkü, vasiyetnâme bırakmışsa vârislere verilirdi. Vasiyetnâme bırakmadan ölürse veya vârisleri başka bir yerde oturuyorsa, o takdirde malları kadı tarafından emanete alınır ve kadı vasıtasıyla konsolosa, ya da ölenin ortak ve arkadaşlarına teslim edilirdi.

Osmanlı ahidnâmelerinde, müste'mine, denizde serbest seyir hakkı ve Müslüman gemilerinin saldırılarına karşı güvenlik, Müslüman limanlarında demirleme, sahillerden her türlü ihtiyacını giderme ve su alma, gemi ve tayfasının her türlü angaryadan muafiyeti, denizde ve kıyıda himaye ve yardım, gemilerinin karaya oturması halinde korsanlara karşı ortak himaye, korsanların verdiği zararların tazmini gibi imtiyazlar verilmiştir.

Yabancı tüccâr, Osmanlı Devleti'nin iç pazardaki talebi korumak için zaman zaman hububat, deri, pamuk ve bazı eşya için ihrac yasakları koyması, bazı malların ancak iltizamla satılması gibi çeşitli engellerle karşılaşabilirdi. Buna karşı genel olarak başvurulan, kaçamak organize kaçakçılık yolu idi.

Gümrük ve türlü resimler toplam miktarı en az % 9'u buluyordu. Yabancı devletler sonunda, mal tarifesini sabitleştirmeyi ve bunu ahidnâmelere dahil etmeyi başardılar.

Tarihî seyir

Osmanlılar 1352'de Rumeli'ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik'le savaş halinde olan Cenovalılar ile dostane ilişki içindeydiler ve onlara ilk Osmanlı kapitülasyonunu verdiler.

1403 tarihli barış antlaşmasında ilk defa Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine önemli imtiyazlar verildi.

Fâtih Sultan Mehmed, İtalyan kolonilerini harâcgüzâr statüsüne indirme siyasetini uyguladı. Her ne kadar 1463-1479 Osmanlı-Venedik savaşı Venedik ticâretine bir darbe vurmuş ise de, ticâret tamamen kesintiye uğramadı. 25 Haziran 1479 tarihli antlaşma ve onun II. Bayezid tarafından 1481'de yenilenmesiyle Venedik daha önceki imtiyazlara ilâveten Karadeniz'de Kefe ve Trabzon'da da ticâret yapma imtiyazını aldı. 1498'de Venedik'le savaşa girişmeden önce Osmanlılar Napoli kıralına kapitülasyon verdiler. 24 Mart 1503 Osmanlı-Venedik barış antlaşması ile imtiyazlar, daha da genişletildi.

1570-1573'te Osmanlılar'la Venedik arasındaki savaş, yeni bir rakip olarak Fransa'nın Levant'a girmesini kolaylaştırdı. O zamana kadar Venedik ticarî üstünlüğünü devam ettirmişti.

1536'da Fransa kıralı, yakın ilişki kurduğu Osmanlı padişahlarından yararlanma yoluna baktı ve Fransız elçisi de la Forest, İbrahim Paşa ile müzakereler sırasında bir kapitülasyon taslağı kaleme aldı; bu taslak İbrahim Paşa'nın idamı dolayısıyla Sultan tarafından tasdik edilmeden kaldı, elçilik arşivinden sonraları ortaya çıktı. Fransa ile tasdikli genel kapitülasyon 1569 kapitülasyonudur. De la Forest tarafından yazılan taslak, iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma formundadır. Halbuki XVIII. yüzyıla kadar bütün kapitülasyonlar padişah tarafından tek taraflı verilmiş bir bağış niteliğindedir. Bu metnin müsvedde halinde kaldığı, elçi Rinçon'un gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır.

Fransa ile ilk resmî genel Osmanlı kapitülasyonu, 18 Ekim 1569 tarihli olanıdır. Elçi Noailles 1572'de bu ahidnâmenin Levant'ta şimdiye kadar alınmış en avantajlı antlaşma olduğunu belirtmektedir. I. Selim'in 1517'de onayladığı kapitülasyon Mısır ve Suriye'yi ilgilendiren Memlük kapitülasyonunun onaylanmasından ibaretti.

Bu imtiyazlar sayesinde Levant'ta Fransız ticâreti hızla gelişti, öteki Avrupa devletleri tüccârları şimdi Fransız bayrağı altında Osmanlılar ile ticâret yapabiliyorlardı. Bu yabancı tâcirler, İngiliz, Portekiz, İspanyol, Katalan, Sicilyalılar ve Anconalılar idi.

Bu dönemde Osmanlı, kapitüler devlet olarak sadece Fransa, Venedik ve Lehistan'ı tanıyordu Yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz tüccârları Moskova, Kafkaslar ve Hürmüz üzerinden Hindistan'la ticarî temaslar kurmaya çalışıyorlardı. Bu proje, Osmanlıların Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle suya düştü; bunun üzerine İngilizler bir kez daha dikkatlerini Levant'a çevirdiler. Osborne ve Staper adlı iki Londralı tüccâr kendi temsilcileri William Harborne'u, İstanbul'a gönderdiler; Harborne, belirtilen şahıslar için bir *izn-i hümâyun* elde etti. Kıraliçeye cevabında III. Murad, dostluk ve itimat devam ettiği müddetçe ticârete amânla izin veriyordu.

Bu gelişme, İspanya'ya karşı siyasî düşüncelerle teşvik edildi. İktisadî açıdan da İngiliz kumaşlarının nisbeten ucuza sağlanması, silâh yapımında kullanılan kalay ve çelik gibi ham maddelerin temini sebebiyle ilişki gelişti. I. Elizabeth, 25 Ekim 1579 tarihli bir mektubunda ticarî imtiyazların bütün İngiliz tebaası için verilmesini istedi. Ayrıca o dönemde, bazı devlet adamlarının İspanya'ya karşı İngiliz dostluğunun önemini belirtmesi sebebiyle, Fransız kapitülasyonu esas alınarak 1580'de İngiltere'ye benzeri kapitülasyonlar verildi.

Avrupa devletleri arasındaki şiddetli mücadeleler sonucunda "en imtiyazlı millet" maddesi kapitülasyonlarda belirmeye başladı. Lello tarafından 1601'de elde edilen yeni İngiliz kapitülasyonlarında 17 yeni madde bulunur. Burada İngiltere'nin en imtiyazlı millet statüsü tasdik edildi. Hollandalılar İngiliz bayrağı altına kondular, bu durum Fransızlar için bir gerileme idi. Altın ve gümüş para, gümrük vergilerinden muaf tutuldu ve serbestçe dolaşımına izin verildi. Diğer önemli bir madde ise İngilizleri, getirdikleri eşyalarda yalnız % 3'lük bir gümrük verglsine tâbi tutuyordu.

Osmanlı-Fransız siyasî ilişkilerindeki değişimle birlikte Fransız kapitülasyonları ve uygulamaları, XVII. yüzyılda gelişme gösterdi. III. Mehmed ve I. Ahmed zamanındaki yenilemeler sıcak ilişkiler dönemine rast gelir. Böylece Fransızlar bazı önemli imtiyazlar elde ettiler. Yeni ahidnâmede Venedikliler ve İngilizler dışındaki bütün milletlerin Fransız bayrağı altında seyretmesi, hububat ihracı, gümüş para ticâretinde özgürlük ve Kuzey-Afrika korsanlarına karşı garantiler vardı.

Fransız bakan Colbert'in Levant dünyasındaki ticâreti canlandırma çabaları sonucu, Fransızlar, 1679 yılında bazı önemli maddelerle birlikte kapitülasyonlarını yenilemeyi başardılar. Bu arada gümrük vergilerinin % 3'e düşüşü, en imtiyazlı millet muamelesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Cizvit ve Capucin misyonerlerini koruma hakkı önemli hususlardır. 1683 Viyana bozgunundan sonra Avrupa'daki Osmanlı varlığı tehlikelerle karşılaşıp Bâbıâli, Batı devletlerinin diplomatik desteğine ihtiyac duyduğunda, kapitülasyon kurumu yeni bir döneme girdi. Böylece, tanınan yeni imtiyazlar, politik yardımın göstergesi olarak verildi. 1690 yılında çıkarılan bir hatt-ı şerifle Fransızlar, Mısır'da gümrük resminin % 10'dan % 3'e düşürülmesi ve Katoliklerin Kudüs'teki bazı kutsal yerlere dönmesi hakkını kazandılar.

Fransa, 1697'de Osmanlı ile savaşan Habsburglarla barış yaptığında, Bâbıâli İngiltere'ye döndü ve İngilizler, Mısır ile İstanbul arasındaki deniz ticâreti ve Mısır'da bir İngiliz konsolosluğu açılması hakkını elde ettiler. 1716-1740 yılları arasında Fransa ile olan uzlaşma, durumu yeniden değiştirdi. Belgrad Antlaşması'nda görüşmelerde aracı olan ve Fransa kıralının garantisini getiren Marquis de Villeneuve, ülkesi için en geniş imtiyazları elde etti; hatta sultan, halefleri adına da bu kapitülasyonları onayladı. Sonraki yıllarda Fransızlar, Levant ticâretinde ve Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta karşı konulamaz bir üstünlük elde ettiler. Artık Avrupa'da ekonomisi birazcık düzelen her devlet, bir Levant şirketi kuruyor; Bâbıâli'den kapitülasyonlar elde etmeye çalışıyordu. Osmanlılar; Fransa, İngiltere ve Hollanda tarafından elde edilen ayrıcalıklı konumları zayıflatma politikası izleyerek tepki gösterdiler ve kapitülasyonları bir çok devlete vermeye başladılar. Aslında Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları vermekten beklentisi Avrupa'da kendisine dost ülkelerin sayısını artırmaktı.

Levant'ta Batı-Avrupalı milletlerin üstünlüğü, Osmanlıların iki güçlü düşmanı olan Habsburglar ve Rusya'ya baskı altında isteksiz verilen kapitülasyonlarla yeni ve tehlikeli bir döneme girdi. XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Ausgburg ve Nürenberg'den gelen Alman tüccârlar, Venedik koruması altında İstanbul'da faaliyet gösteriyorlardı. Gümrük belgeleri, Breslau'dan Osmanlı Macaristanı'na kumaş ithal edildiğini göstermektedir. 1547'de Sultan ile İmparator V. Charles ve Ferdinand arasında barış antlaşması imzalanınca tüccârlar, verilen amândan yararlanarak Osmanlı ülkesinde serbestçe seyahat etmeye başladı. 1616'da yenilenen Szitvatorok Antlaşması, Avusturya, İspanya ve Flandr tebaası tüccârlar için % 3'lük bir gümrük vergisiyle seyahat ve ticâret hakkını bağışladı. Ayrıca Cizvit rahiplerinin Osmanlı topraklarında oturmalarına ve

kiliselerini korumalarına izin verildi. 1667'de Avusturya bir ticâret şirketi kurarak Levant ticâretinde aktif bir pay almak istedi. Sonuçta iki imparatoluk arasındaki sürekli düşmanlık, bu ticarî imtiyazlardan yararlanmayı önledi. 1768–1774'te Osmanlı devleti felâketli bir savaş döneminden sonra Rusya'ya da kapitülasyon imtiyazlarını tanımak zorunda kaldı (1783). Bundan sonra kapitülasyonlar, Avrupa devletleri elinde devamlı ve zorunlu bir ekonomik sömürme aracı halini aldı. Osmanlı ekonomisini kötürüm eden bir hal aldığı anlaşıldığı zaman da Avrupa devletleri, dost düşman, bu imtiyazları bırakmaya yanaşmadılar.

7. Osmanlı dünya ticaretinde daralma

Değerli maden stokunun artması; tabii başta, ticâret ve carî hesap dengesiyle ilişkilidir. Genelde, ticâretin Batı'ya karşı aktif, Doğu'ya karşı pasif olduğunu biliyoruz (bak. s. 314, 5. Avrupa'ya İspanyol-Meksika gümüşü istilası). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticâreti içindeki rolü, Batı'ya hammadde ve erzak satmak, Doğu mallarını özellikle İran'ın ham ipeğini aktarmak suretiyle Batı'dan aldığı altın ve gümüşü Doğu malları, başlıca baharat ve ipek karşılığı Doğu'ya aktarmak biçiminde bir aracılıktan ibaret biçiminde algılanır (Braudel, Akdağ, Berov, İnalcık, Gandev, Pamuk). İran ve Arabistan'da paranın bugüne kadar *riyal* adını taşımış olması bir raslantı değildir.

1525–1571 döneminde, Osmanlı devleti siyasi bakımdan gerçekten bir dünya devleti rolünü üstlenmiştir; Avrupa'da Fransa'yı destekliyor, İspanya'ya karşı Endülüslü Müslümanları (Moriskoları) ve Hollanda isyancılarını bağımsızlık mücadelesinde teşvik ediyor; Hindistan'da Gücerat sultanlığı ve Sumatra'da Sultan Alâeddin ile ittifak halinde Portekizlilere karşı mücadeleye girişiyor, bu Müslüman devletlere fiilen yardım ediyordu (Sumatra'ya top ve kale yapmak için bir Osmanlı uzman heyeti gönderilmiştir). Kazan ve Astrahan'dan Rusları atmak ve Don–Volga arasında kanal kazmak için Don Nehri üzerinden bölgeye bir donanma gönderiyor; Orta-Asya hanlarına Safevilerle mücadelelerinde yardımcı olmak üzere ateşli silâhlarla donatılmış yeniçerilerden bir fırkayı sevk ediyordu. Bu dönemde Osmanlı Devleti yalnız siyasi bakımdan değil, ekonomi bakımından da kıtalar arası ticârette bir geçit bölge olmaya çalışıyordu. XVI. yüzyıl ortasında Avrupa'da baharat ticâretini elinde tutan Yahudi Mendès ailesi Amsterdam'dan gelip İstanbul'a yerleşecektir. Kanunî, müttefiki Fransa Kıralı I. François'ya 100.000 duka altını yardım yapmış ve onun halefi II. Henri, Osmanlılardan iki milyon altın bir istikraz yapma girişiminde bulunmuştur. Kıbrıs fethinden sonra Kutsal Liga'nın kazandığı büyük deniz savaşı (Lepanto, 7 Ekim, 1571), Osmanlı dünya devletinin bu durumunu yitirmeye başladığı tarihtir. Bunu ekonomik gerileme izleyecektir.

İlkin, Uzak-Doğu ve Hindistan'la Avrupa arasında Yakın-Doğu'dan geçen uluslararası ticâret yolunun, Güney-Afrika deniz yolu keşfedildikten sonra terk edildiğini kabul eden eski iddiayı düzeltmek gerekir. Özellikle, A.H. Lybyer, F. Lane, F. Braudel, E. Ashtor ve H. Kellenbenz gibi bilginlerin araştırma ve eleştirilerinden sonra, şimdi kabul olunmaktadır ki; Orta-Doğu Baharat Yolu daha bir yüzyıl Lizbon'la rekabet halinde bulunmuştur. Osmanlıların Mısır Memlûk İmparatorluğu'nun yerini alarak Kızıldeniz yolunu Portekizlilere karşı koruması, Basra Körfezi ve Hint Denizi'nde Portekizlilere karşı mücadelesi, bu eski ticâret yolunun tamamiyle kesilmesi tehlikesini önlemiştir (H. İnalcık, 1994). XVI. yüzyıl birinci yarısında Akdeniz'den, Avrupa'nın büyük

baharat pazarı Anvers'e bile biber gelmekte devam ediyordu (Braudel, 423-425). Kızıldeniz ve Basra Körfezi yoluyla gelen Asya'nın kıymetli malları; Haleb, Şam, Tarbus'u ve Kahire pazarlarında Avrupalı tacirler ile hararetli bir ticârete konu olmakta idi; 1554'te sadece Venedikliler, İskenderiye'den 6.000 kental baharat aldılar (Braudel, 428). 1560-1564 arasında Orta-Doğu'dan yıllık 12.000 kental baharat alımı, Vasco da Gama'nın Hint yolunu keşfinden önceki miktar kadardır. 1564'te bir Portekiz casusu, İskenderiye'ye 30.000 kental baharat geldiğini hükümetine bildirmekte idi. Osmanlıların Portekizlilere karşı mücadelesi (1516-1571), Lizbon baharat pazarında zaman zaman bunalıma sebep olmakta idi (H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 373-420). Ancak, Osmanlılar bu mücadeleden vazgeçtikten sonra Lizbon eski durumunu tekrar kazanabildi (Braudel, 428-433). 1583'te Basra'yı ziyaret eden İngiliz J. Eldred, her ay bu limana yanaşan Hürmüz gemilerinin Hint eşyası, baharat, ecza, indigo boyası ve Kalikut kumaşları getirdiğini yazar. 1590'lara doğru her yıl baharat yüklü 40-50 gemi, hamûlesini Mekke'ye sevk etmekte idi (Braudel, 443). 1548 tarihli bir Şam kanunnamesine göre, Mekke'den gelen baharat ve kumaştan deve yüküne 7 altın gümrük tahsil olunuyor; şayet bu "efrenc tâifesine" (Avrupalılara) satılırsa 9'u "efrenc"den olmak üzere 19 altın gümrük alınıyordu. Bu kayıtlar, yalnız XVI. yüzyıl sonlarına kadar Kızıldeniz yolunun Hint ticâretine kapanmadığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda bu ticâretin gümrük resmi olarak devlete ne kadar önemli bir gelir bıraktığını da ortaya koyuyor.

Ancak, 1580'lerde Mustafa Âlî, dikkate değer bir kaydında (*Künhü'l-Ahbâr*), Cidde Limanı'na her yıl Hindistan'dan gelen gemi sayısının 20'den 3-4'e düşmesini gümrük eminlerinin yolsuzluklarına yormaktadır.

Bu dönemde İran ipeği, Levant ticâretini canlandıran ve Osmanlı hazinesini dolduran başka bir zenginlik kaynağı olmuştur. Bu tarihe doğru ipeğin Avrupa ekonomisinde önem kazanması üzerine, ortaçağdan beri meşhur olan İran ipeği Bursa, Haleb ve İzmir'de Batı tâcirlerinin en çok aradıkları ve büyük meblağlar yatırdıkları canlı bir ticâretin konusu oldu (İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 269-309). Hazar Denizi'nin güney kıyıları, Gilan, Mâzenderân, Arrân, Şirvân, ortaçağdan beri Akdeniz için başlıca ipek üretim merkezlerini oluşturmakta idi. Bursa'ya, Suriye'den ve İran'dan her yıl yaklaşık 1.000 deve yükü ipek gelirdi. Ortaçağdan beri ipeğin ikinci büyük pazarı Haleb'di. 1618 baharında Bagdad yoluyla Haleb'e 1.000 yük ipek gelmişti. XVII. yüzyılda İzmir gelişerek İran ipek ticâretinin büyük bir kısmını kendi üzerine çekecektir. Bir Fransız kaynağına göre, 1670'e doğru İran'ın ürettiği 22.000 balya ipekten 3.000 balyası İzmir'e gelmekte ve oradan ihrac olunmakta idi.

İran, Şâh Abbas zamanında (1587-1628) büyük rakibi Osmanlı Devleti'ni bu servet kaynağından yoksun etmek için büyük bir çaba gösterdi. İran-Osmanlı savaşı, gerçek bir iktisadî savaş, bir karşılıklı abluka manzarası göstermeye başladı. Şâh Abbas, İran ipeğinin Osmanlı memleketine gitmesini yasakladı. İpeği Avrupalılara başka yollardan satmak ve Osmanlı ülkelerinin transit vazifesine son vermek gayesiyle büyük diplomatik faaliyet gösterdi; Şah Abbas'ın, ipek ihracını yasak ettiği gibi, Osmanlılar da altın ve gümüşün gitmesini yasakladılar. Bu durum, İran'da para buhranını şiddetlendirdi. 1617'de İngilizler Hint Denizi yolundan İran ipeğine doğrudan doğruya tâlip oldukları zaman yalnız İngiltere için bu mübâyaat 3-4 milyon altına varmakta idi. İngilizler, bu kadar parayı kırallık dahilinde bulmanın güçlüğünü düşünmekte ve esasen paranın dışarı çıkmasını istemediklerinden karşılığında mal teklif etmekte idiler.

Hatırlamalıdır ki, İngilizler ham ipeğin önemli bir kısmını Avrupa pazarlarına sevk etmekte idiler. 1580 kapitülasyonlarından sonra, önce Levant'ta gelişen İngiliz ticâreti kapitalizmin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İngilizler, 1620'ye doğru baharat ve ipek ticâretinin kesilmesiyle, Osmanlı hazinesinin yılda en aşağı 300.000 altın gümrük geliri kaybedeceğini hesaplamakta idiler. Venedik balyosuna göre, Hint ticâreti, gümrük vergisi olarak padişaha senede yarım milyon altın getirmekte idi.

Abbas, Osmanlıları ezmek için Hıristiyan âlemi ile ve özellikle onların o zaman Batı'daki en büyük düşmanı olan Habsburglarla ittifak yapmayı düşünüyordu. Hatta, İran Şahı'nın İspanya'ya elçi göndererek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya tarafı İran'a, Avrupa yakası İspanya'ya ait olmak üzere bölüşülmesini önerdiği söylentileri dolayışıyordu.

Öte yandan, 1583'ten sonra Portekiz'in ve kolonilerinin sahibi sıfatyile Hint denizlerine gelen kudretli İspanyol Kıralı II. Philip, Hint yolunu tamamiyle keserek Osmanlı devletine ağır bir darbe vuracağını düşünüyordu.

1590'da İran'la Osmanlı devleti arasında barış imzalandı. Fakat bu barış geçici idi. Şâh Abbas, 1599 yazında belli başlı Avrupa saraylarına, Hüseyin Ali Bey adında bir adamını, hizmetinde bulunan İngiliz Sir Anthony Sherley ile beraber elçilikle gönderdi. Bu heyetin görevi, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Hıristiyan hükümetleriyle büyük bir ittifak yapılması ve ticâret yolunun Osmanlı ülkelerinden başka tarafa çekilmesini sağlamaktı (İnalcık, "Bir Tedkik Münasebetiyle"). Karadeniz ve Kafkaslara doğru ilerleyen Moskof Çarlığı ile Osmanlılar arasındaki gerginlik, İran ile Moskova arasında dostca ilişkilere yol açtığından, Osmanlı İmparatorluğu her yandan çember içine alınmış olacaktı. İmparator Osmanlılarla harp halinde bulunan İran'ın elçilerini iyi karşıladı ve Şâh'a teşvik edici bir cevap yazdı. Hıristiyan hükümetleri arasında kendisi, Osmanlılara karşı bir liga teşkili çabalarına devam edeceğini vadettikten başka; Hıristiyanların Türklerle ticâretini önlemeye çalışacağını, İran Şâhı'nın da kendi tarafında Gürcüler ve Moskoflarla aynı şeyi yapması gerektiğini bildiriyordu. Papa tarafından da kabul olunan İran elçi heyeti İspanya'ya, oradan İngiltere'ye gitti. Osmanlı hükümeti bu girişimlerden haberdar idi ve İngiliz elçisini sorguya çekiyordu. İran diplomatik atağı, o zaman için görünürde bir sonuç vermedi. 1603'te İranlılarla Osmanlılar arasında savaş yeniden başladı. Şah Abbas, Avrupa'ya yeniden elçi heyetleri gönderdi. 1610'da Avrupa'ya giden bir İran elçi heyeti Lizbon'a beraberinde deneme olarak 200 balya ipek getirmiş ve deniz yolunun daha ucuz olduğunu göstermişti. O zaman Madrid'deki Venedik elçisinin istihbaratına göre, İranlıların başlıca amaçlarından biri, padişahı ipek üzerinden aldığı büyük gümrük gelirinden mahrum etmekti. İngiltere'ye giden bir İran heyeti, ipek ticâreti için İran'a gemiler ve Türklere karşı silâh gönderilmesini istedi ise de, görüşmeler bir sonuç vermedi. Londra'ya aynı tarihte İstanbul'dan çavuşlar geldi ve İngiliz Kıralı, İran elçisini kabul etmedi. O yıl, Türkiye'ye önemli miktarda İngiliz çeliği ve kılıç gönderildi.

Bununla beraber aynı İngilizlerdir ki, çok geçmeden Hollandalılarla beraber Osmanlı'nın Hint ve İran ticâretini ciddi surette baltalayacaklardır. İngiliz ve Hollandalılar, 1590'dan beri ateş gücü yüksek kalyonlarıyla Akdeniz'de egemen duruma geldikleri gibi, 1613 tarihine doğru Hint Okyanusu'ndan Kızıldeniz'e saldırılar yapmaya başladılar; bu saldırılar o kadar arttı ki, Osmanlı divanı buna karşı ciddi önlemler almak gereğini hissetti ve Kızıldeniz'de bir donanma yapılması için Mısır'a beş kalyon kereste gönderdi. Çok geçmeden İngiliz hükümeti, İran'ın ipek ticâreti için yeni bir yol arama girişimini benimsedi.

1619'da İran'a İngiliz gemilerinin gidip ipek aldıkları haberi, Osmanlıları ve Venedik'i çok kaygılandırdı. İstanbul'daki Venedik balyosu, Osmanlı hükümetini uyarıyor ve Suriye yolu üzerinden ipek ve diğer eşya ticâretinin tamamiyle duracağını söylüyordu. Vezîriâzam, bilhassa deniz yolunun uzunluğunu öne sürerek bu endişeye katılmaz göründü. Gerçekten bu sırada İran'la barış imzalanmış (1618 Serav sulhu); Haleb pazarına Bagdad yoluyla büyük miktarda ipek ve diğer maddeler gelmeye başlamıştı. Fakat şimdi İran ipeğinin bir kısmı, İngiltere'ye Güney-İran'dan, Hint Okyanusu yoluyla gidiyordu. Bu sırada, Haleb'de Osmanlıların yanlış bir siyasetle ipek üzerinden yeni yeni vergiler almaya kalkışması, yeni bir İpek Yolu açmaya çalışanların çabalarını arttırmalarına sebep oldu. 1622'de Londra'daki Venedik elçisi, Hint Okyanusu'ndan gelen üç geminin İngiltere'ye önemli miktarda İran ipeği getirdiğini bildirmekte idi. Osmanlı hükümeti, içinde bulunduğu güçlükler yüzünden, bazı önemsiz tedbirler almakla yetindi. Şah'ın yeni kurduğu Bender-Abbas limanı, İngiliz ve Hollanda ticâreti sayesinde sürâtle gelişmiş, Güney-Asya'nın en büyük limanlarından biri haline gelmişti. İran ticâretinin kısmen Hint Denizi'ne yönelmesi, Osmanlı transit ticâreti için o nisbette bir kayıp demekti. Bagdad'ı zapt etmiş olan Şâh, Osmanlılardan Haleb'i de alarak ipeği daha kısa yoldan ulaştırmak imkânını öne sürmekte idi. Bagdad ve Haleb'in aynı elde bulunması, Hürmüz-Basra-Bagdad'dan geçen Hind ticâret yolunun işlemesi için gerekli idi. İşte, Osmanlı Devleti'nin Bagdad'ı geri almak için o kadar büyük çaba göstermesinin bir sebebi budur. Bagdad, ancak 1638'de IV. Murad tarafından geri alınacaktır. Bu kadar fazla miktarda ipek için İran'ın istediği altın ve gümüşü bulma güçlüğü, güney yolunun uzunluğu ve Portekiz-İspanyol saldırıları ve nihâyet hızla gelişen İngiliz Levant Company'nin geleceği sorunları, Şah'ın teklifleri karşısında İngilizleri kararsızlık içinde tutuyordu. İngilizler, arkasından Hollandalılar, bu tarihte Hint denizlerinde İspanyol-Portekizlilerin yerini almış bulunuyordu. Onlar şimdi, Basra Körfezi'nde Şah'la işbirliği yapmakla kalmıyor, Hindistan'dan Mekke'ye giden hac ve ticâret gemilerini de vuruyorlardı.

Türkiye ile İran arasında 1639'da imzalanan Kasrışirin Antlaşması uzun bir dönem için savaşa son verdi. Şâh Abbas ölmüş (1628) ve halefi onun memlekette ipek tekeli siyasetini terk etmişti. XVII. yüzyılda İzmir'i, Haleb'den daha ileri bir ticâret merkezi haline getiren başlıca âmillerden biri İran ipek ticâreti olmuştur.

Osmanlı imparatorluğu, İran ipek ticâretini kısmen kurtarabildiyse de, Hint baharat ticâretini 1630'a doğru tamamiyle kaybetmiş sayılabilir. Bagdad, Haleb, Kahire; Doğu ile Batı arasında dünya ticâretinin transit merkezleri olmaktan çıktı. Servet ve kudretini bu ticârete borçlu olan Venedik, 1628'de bu ticârette düşüşü itiraf etmekte idi. Beş Savii'lerin 31 Mart 1628 tarihli raporunda şöyle denmekte idi: "Eskiden Levant ticâreti bu pazarın (Venedik'in) temeli idi; bütün Almanya'ya baharatı bu pazar temin ederdi; şimdi ise bunu İngilizlerle Felemenkliler sağlamaktadır".

Öbür yandan, İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz'e gelişi, sadece Levant ticâretinde Venedik'in ve XVI. asır ikinci yarısında onun yerini almış olan Fransa'nın ikinci plâna düşmesi sonucunu vermekle kalmadı, bizzat bu ticâretin konusunu değiştirdi; Hind yollarının yeni hâkimleri Hollandalılar ve İngilizler, baharatı şimdi kendileri Akdeniz'e getirmekte idiler. Levant ticâreti, şimdi esas itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatı ile (pamuk veya pamuk ipliği, pamuklu bezler, mazı, sof, tiftik, yün, deri, maroken, balmumu, şap, sabun, kahve ve ayrıca mühim miktarda İran ipeği) Batı'nın sanayi mamûlâtı ve müstemleke ürünleri (özellikle kumaş, baharat, kalay, kur-

şun, kırmızı boya ve ayrıca nakit para) arasında bir mübadele niteliğini kazandı. 1620'ye kadar Fransa'nın Levant ile ticâreti 30 milyon liranın altına düşmedi. Bu, Fransa'nın bütün deniz ticâretinin yarısını oluşturmakta idi (Masson, *Histoire du Commerce du Levant*, I, s. 429). Fakat, İngiliz ve Hollandalıların yerleşmesinden sonra Fransa'nın ticâreti geriledi. Ancak Colbert'den sonra yeniden gelişti ve Fransız ticâret ve sanayiinin en büyük desteği oldu. *Chambre de Commerce*'in hesaplarına göre 1670–1715'te Fransa, Levant'tan 304 milyon altın liralık ithalatta bulundu (Masson, *Histoire du Commerce du Levant*, II, s. 510). Öte yandan, İngiltere'deki Venedik elçisine göre (1635), İngiliz Levant Company her yıl Osmanlı limanlarına 4–6 gemi göndermekte idi. İngiltere'de yünlü sanayiinin gelişmesine Levant ticâreti yardım etmiştir. Bu memlekette yılda 300.000 parça yünlü kumaş imâl olunmakta idi. İngilizlerin Levant'tan dönüşlerinde getirdikleri başlıca mallar, samur kürk, ipek, mazı ve bazen İtalya'ya sevk ettikleri deridir.

1580–1630 döneminde Osmanlıların dünya ticâretinde kayıpları, kuşkusuz, genel ekonomik düşüş ve değerli maden stokunun azalmasında başlıca etkenlerden birdir ve para hareketlerini kuvvetle etkilemiştir. Osmanlı bütçe hareketleri bu düşüşü açık biçimde yansıtmaktadır. 1527–1528 mali yılında 277 milyon akçaya (4,6 milyon altın) varan ve 127 milyon akça fazlalık veren merkezi hazine, 1597–1598'de 300 milyon akça (düşük ayar akça karşılığı 2 veya 2,4 milyon altına) düşmüş ve o yıl 600 milyon akça açık vermiştir (Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*).

Kısaltmalar

AKM:	Atatürk Kültür Merkezi
AÜDTCFD:	*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*
BTTD:	*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, TTK
CUP:	*Cambridge University Press*
çev:	çeviri
DVIA:	*Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
EI2:	*Encyclopaedia of Islam*, Second Edition
GKD:	*Gaziantep Kültür Dergisi*
IJTS:	*International Journal of Turkish Studies*
İSOD:	*İstanbul Sanayi Odası Dergisi*
İÜ:	İstanbul Üniversitesi
İÜEF:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİFM:	*İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*
JESHO:	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
MEIA:	*Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*
NYU:	New York University
OCTS:	*Oriental Carpets and Textile Studies*, II. Halı, yayınlayan R. Pinner and W.B. Denny, London, 1986
OUP:	*Oxford University Press*
PUP:	*Princeton University Press*
TCKB:	Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı
TİEM:	Türk İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul
TM:	The Textile Museum, Washington
TSM:	Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul
TSTAİ:	*Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*
TTBD:	*Türk Tarihi Belgeler Dergisi*, İstanbul
TTK:	Türk Tarih Kurumu, Ankara
TTKB:	*Türk Tarih Kurumu Belgeler*, TTK
Türkler:	*Türkler*, yayınlayan H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002

Abacı-Dörtok, Z., *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Makinasal ve Sosyal Değişimi (1869-1910)*, Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.

Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Bursa 1322 H.

Acar, B. B., *Kilim-Cicim-Zili-Sumack: Turkish Flat Weaves*, İstanbul: 1983.

Ackerman, P., *Textiles through the Sasanian Period*, Oxford: OUP 681-761

Acta Iranica, F. Duchesne-Guillemin, I-XI, Leiden: E.J. Brill. 1975

Acun, H., "Türk Halı Sanatının Tarihi ve Günumuz Halıcılığımız", *Amfora Dergisi*, 10: 11, 1991.

Aigen, W., *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663)*, Wien: Verlag des Verbandes der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1980.

Akarlı, E. D., "The usese of law among Istanbul artisans and tradesmen: The story of Gedik as implements, mastership, shop usufruct and monopoly, 1750-1850", paper presented at the International Symposium on Legalism and Political Legitimation in the Ottoman Empire and the Early Turkish Republic, Berlin: 1983.

Akdağ, M., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIII, s. 51, Ankara: 1949.

Akdağ, M., "Türkiye'nin iktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIV, Ankara: 1950.

Akgündüz, A., (eds.): *Şeriye Sicilleri*, I-II, İstanbul: 1988-89.

Akgündüz, A., *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I-IX, İstanbul: 1990.

Akgündüz, A., "*Cülläh Yasaknâmesi, I. Selim Kanunnâmesi*", *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 175-176; III, 164-165.

Akpınarlı, F. H., *Kırım El Sanatlarının Dünü ve Bugünü*, Ankara: AKM, 2004.

Aksarayî, K., *Musâmaratü'l-Ahbâr*, yay. O. Turan, Ankara: 1944.

Akyıldız, A., *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: EREN Yay. 1995.

Al-'Umarî, *Masalik*, F. Taeschner neşri, Leipzig: 1929.

Alageyik, Ö., "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *İSOD*, cilt: 2, Sayı: 16.

Alkan, N., *Bursa'da İpek Üretimi ve Ticâretinin Doğu Ülkeleri ile Olan İlişkisi (15.-16. yüzyıllar)*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2005.

Allix (A.) et Gibert (A.), *Géographie des textiles*, Paris: 1956.

Allsen, T. T., *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge: 1997.

Alpay, H. R., *Dokuma Makinaları*, TMMOB, Yayın No 114, Bursa: 1985.

Al-Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, yay. Th. Nöldeke, Leiden: E.J. Brill 1973.

Altay, F., *Kaftanlar*, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayını, İstanbul: 1979.

Altınay, A. R., *Hicrî onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul: 1931.

Altınay, A. R., *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, (1532-1591)*, İstanbul: 1935.

Altınay, A. R., *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı, (1689-1785)*, İstanbul: reprint 1988.

Altınay, A. R., *Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı, (1200-1255)*, İstanbul: 1932.

Altınay, E., *1540 (947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun: 1994.

Altıntaş, Y. ve başkaları, *Gaziantep İli Halk Oyunları Kıyafetleri, Teknik Çizimleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1993.

Anhegger, R., *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanische Reich*, I-III, İstanbul: 1943.

Anhegger, R., ve H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i Osmânî*, Ankara: TTK 1956.

Ankara'nın iki Numaralı Şer'iye Sicil Defteri, yay. H. Organ, Ankara: 1974.

Anonim, *Gaziantep Ticâret Odası Yıllığı*, İstanbul: 1954.

Anonim, *Gaziantep İl Yıllığı*, İstanbul: 1973.

Anonim, *Gaziantep İl Yıllığı*, Gaziantep 15. Cumhuriyet Yılında, İstanbul: 1983.

Apak, M., G. Sevüktekin, F. Onat-Eray, F. Öztürk, *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara: 1997.

Arbasino, A., *I Turchi: Codex Vindobonensis 8626*, Parma: 1971.

Arıcanlı (Togan), İ., "Turfan-Çin Münasebetleri ve XVII. Yüzyılda Doğu Türkistan", Doçentlik Tezi, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara: 1980.

Arıkan, Z., *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir: 1988.

Ârifi Paşa, *Mecmu'a-i Tesavîr-i Osmaniyye/ Les anciens costumes de l'empire Ottoman*, Paris: 1862.

Arseven, C. E., *Sanat Ansiklopedisi*, I-III, İstanbul: 1975.

Arseven, C. E., *Les Arts Decoratifs Turcs*, İstanbul: 1939.

Arseven, C. E., "Observations in Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century". *JEEH*, 5-3(1976), 533-586.

Arslantaş, H.A., *Antep'in 141 numaralı H. 1261-1270 tarihli şer'iyye sicilinin transkripsiyon ve kataloğu*, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Artuk, A., ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri: Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, I-II, İstanbul: 1970, 1974.

Ashtor, E., "The Economic Decline of the Middle East During the Middle Ages", *Asian and African Studies (Jerusalem)*: XV (1981).

Ashtor, E., *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London: 1976.

Ashtor, E., *Les metaux Précieus et la Balance des payments du Proche-Orient à la Basse Epoque*, Paris: 1971.

Ashtor, E., *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton: 1983.

Aslanapa Armağanı, İstanbul 1996.

Aslanapa, O., *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, Eren Yay., İstanbul: 1987.

Aslanapa. O., and Y. O. Durul, *Selçuklu Halıları, Başlangıçtan XVI. Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, 1973.

Aşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. Çiftçioğlu N. Atsız, İstanbul: 1949.

Atalay, B., *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, 1967.

Atalay, B., *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*. 2. Baskı, İstanbul: Dizekonca Matbaaso, 1973.

Atasoy, N., Walter B. Denny, Louise W. Mackie, Hülya Tezcan: *IPEK, Imperial Ottoman Silks and Velvets*, London, 2001; Turkish version: *İPEK, Osmanlı Dokuma Sanatı*, çev. Reyhan Alp and Ayşe Kardiçalı, London and İstanbul: 2001.

Atasoy, N., *Derviş Çeyizi, Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*, İstanbul: 2000.

Atasoy, N., *Splendors of the Ottoman Sultans*, Memphis, Tenn: 1992.

Atasoy, N., *1582 Surname-i Hümayun: Düğün kitabı*, İstanbul: 1997.

Atasoy, N., *Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul: 2002.

Ateş, M., *Mitolojiler, Semboller ve Halılar (Koç Boynuzu-Elibelinde)*, İstanbul: 1996.

Atıl, E., *Levni and the Surname, The Story of an Eighteenth-century Ottoman Festival*, İstanbul: 1999; Turkish version: *Levni ve Surname, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul: 1999.

Atıl, E., *The Age of Süleyman the Magnificent*, National Gallery of Art, Washington D.C., New York: 1987.

Atıl, E., *Turkish Art*. Smithsonian Institution Press, Washington: 1980.

Artman, *American Bullion in the European world Trade, 1600-1800*, Göteborg: 1986.

Aubin, C., "A Report on the Trade of Turkey in 1812", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980).

Aubin, J., "Le royaume d'Ormuz au debut du XVI siecle", *Mare Luso-Indicum*, II.

Aydoğ, T., *Halıcılık ve Halı Hammaddesini Boyamada Kullanılan Bitkisel Boyalar ile Bunlardan Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Haslık Dereceleri*, Ankara : 1977.

Bacharach, J.L., "Thoughts About Pennies and Other Monies", *Middle East Studies Association Bulletin*, 35 (Summer 2001), 2-14.

Bailey, F. E., *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass.: 1942.

Baines, E., *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, London: 1835.

Baker, P.L., *Mission to the east coast of Sumatra in 1823*, Kuala Lumpur: OUP, (reprint of 1826 ed.), 1971.

Bakhit, A.M., *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*. Beirut: Librarie du Liban. 1982.

Bakır, A., "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, LXIV, (Aralık 2000). Ankara: 2001, 749-826.

Bakır, A., *Ortaçağ İslâm dünyasında tekstil sanatı, giyim-kuşam ve moda*, Ankara: 2005.

Balard, M., *La Romanie Genoise, 1200-1500*, I-II, Cenova: 1978.

Baldry, J., *Textiles in Yemen ; historical references to trade and commerce in textiles in Yemen, from antiquity to modern times*, London : British Museum, 1982.

Ball, V., ed. *Travels in India by Jean Baptise Tavernier*. I-II, Lahore, Pakistan: Al-Biruni, 1976 (English translation published 1889, London, Macmillan).

Barbaro, J. ve Contarini A., *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, çev. William Thomas, ed. Lord Stanley of Alderley, London: 1873.

Barbir, K., *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*. Princeton: PUP, 1980.

Barışta, H.Ö., "Azerbaycan İşlemelerinden Örnekler", *ARIŞ*, I-1 (Mart 1997), 66-79.

Barkan, Ö.L., "Edirne Askeri Kassamına Ait Tercke Defterleri", *TTBD*, III (Ankara: 1968).

Barkan, Ö.L., *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, I. Kanunlar, İstanbul: 1943.

Barkan, Ö.L., "Fatih İmareti Muhasebe Defteri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1963).

Barkan, Ö.L., "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına ait bir Bütçe". *İÜİFM*, XVII (1953).Barkan, Ö.L., "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri", *TTBD (TTK)*, (1981), 1-380.

Barkan, Ö.L., "Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655", *Histoire Economique du monde méditerranéen*, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel, I-II, Toulouse, 1973.

Barkan, Ö.L., "Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Dair", *İÜİFM*, XV, 239-329

Barkan, Ö.L., "XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten* 34 (1970), 557-607; çeviri J. McCarthy, "The Price Revolution of the Sixteenth Century", *IJMES*, VI-I, (1975), 3-28.

Barkan, Ö.L., *Süleymaniye Camii*, I-II., Ankara: TTK, 1972.

Barkan, Ö.L., *Tarih Vesikaları*, TTK yayını.

Barkan, Ö.L., "Edirne Askeri Kassam'ına ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTBD*, III, 5-6 (1966): 1-479.

Barlas, U., "Haleb Salnamelerinin Gazianteple İlgili Kısımları". *GKD*, 5 (Nisan 1962).

Barnes, D.G., *A History of the English Corn Laws, 1600-1848*, Londra: 1930.

Barthold, V., *İslâm Medeniyeti*, yay. F. Köprülü, İstanbul: 1960.

Batari, F., "Turkish Carpets from Budapest", *OCST*, II. London: 1986.

Bautier, R.H., "Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge", yay. M. Mollat, *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Ocean Indien*, Paris: 1970.

Bayar, T., *La Türkiye İş Bankası*, Montreux: 1939.

Baykal, K., *Bursa ve Anıtları*, Bursa: 1950.

Bayram, E., *Gaziantep Kutnu Kumaşları*, Gaziantep Üniversitesi, Lisans Tezi, 1994.

Bayur, Y.H., *Hindistan Tarihi*, I, Ankara: 1946.

Behiştipur, M., *Tarihçe-i San'at-i Nisâci-i İrân*, Tehran: 1943.

Beldiceanu, N., "La crise monétaire Ottomane au XVI ème siècle et son influence sur les principautés roumaines", *Südost-Forschungen*, vol. 16, 70-86.

Beldiceanu, N., *Réglements Miniers, 1300-1512*, Paris ve Laflaye: 1964.

Beldiceanu-Steinherr, I., *Recherches sur les actes des regnes des Sultans Osman, Orhan et Murad*, I, Münich: 1967.

Benesh, I., *Art of the Renaissance in Northern Countries*, London: 1945.

Berov, L., "Changes in Price Conditions in Trade between Turkey and Europe in the 19th Century", *Etudes Balkaniques*, 3 (1974).

Biegman, N.H., *The Turco Ragusan Relationship*, The Hague-Paris: 1967.

Biniok, I., "Osmanische Stoffe und Kostüme", *in Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit, exhibition catalog, Recklinghausen FRG*, 1985, vol 2: 240-273.

Birdwood, Sir G., *Industrial Arts of India*, Londra : 1880.

Blair, S.S., "The Coins of Later Ilkhanids", *American Numismatic Society Museum Notes*, vol. 27, 211-230.

Bloch, M., *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Paris 1954.

Bodman, H. L., *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1963.

Boralevi, A., "The Discovery of Two Great Carpets: The Calren Carpets of the Medici", *Hali*, III-1 (London: 1983).

Born, W., "Le rouet à main hindou; sa diffusion vers l'Est et vers l'Ouest", *Les Cahiers CIBA*, III, no. 26 (1949).

Boubaker, S., "Le transfert des capitaux entre l'empire Otoman et l'Europe", *Revue d'Histoire Maghrebine*, 21 (1994), 199-218.

Boulnois, L., *La route de la soie*, Paris: 1963.

Bozgeyik, B., *Her Yönüyle Gaziantep*, Gaziantep : 1996.

Bozkurt, H., *Gaziantep 17 no.lu şer'iyye sicili*, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Bozyiğit, A.E., *Türk Dokuma El Sanatları Makaleler Bibliyografyası*, Ayyıldız Yayınları, Ankara: 1996.

Bratianu, G.I., *Recherches sur le commerce Genois dans la Mer Noire au XIII_ siecle*, Paris: 1929.

Braude, B., "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650, A Study in Underdevelopment", *Review*, II-3 (1979), 437-454.

Braudel, F., *La Mediterranée et le Monde Mediterranée a l'Epoque de Philippe II*, Paris: 1949.

Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, İngilizce çeviri, S. Reynolds, New York: 1972.

Braudel, F., *Civilization and capitalism, fifteenth to eighteenth centuries*, London: Collins, 1981-84.

Braudel, F., *Capitalism and Material Life: 1400-1800*. London: Weidenfield and Nicholson, 1973.

Brian, P., ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London: 1968.

Briggs, A., "Timurid Carpets", *Ars Islamica*, VII (1940).

Brocquiere, B. de La, *Voyage d'Outremer*, yay. Ch. Shefer, Paris: 1892.

Brown, P. F., *Venetian Narrative Painting in the Age of Carpaccio*, New Haven, London: 1988.

Buluş, A., *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, 2000.

Buryakov, Y., "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu üzerindeki Orta-Asya Türkleri", *Türkler*, III, 234.

Cahen, C., "Le commerce Anatolien", *Melanges du Moyen Âge*, Paris: 1951.

Cahen, C., "Ibn Sa'id-Sur L'Asie Mineure Seldjuqide", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV (1968).

Cambridge History of Iran, Cambridge: CUP.

Canbakal, S. H., *'Ayıntâb at the End of Seventeenth-Century: A Study of Notables and Urban Politics*, (Unpublished Doctorate Thesis), Harvard University, 1999.

Canby, C.R., *Persian Masters: Five Centuries of Painting*, Bombay: 1990.

Cardwell, D.S.L., *Turning Points in Western Technology*, New York: Nealewatson Academik Publishers, 1972.

Carriere, C., *Negociants marseillais au XVIIIe siècle, Contribution à l'etude des économies maritimes*, I-II, Marseille 1973.

Carrithers, D., *The Desert Route to India*, Hakluyt Society yayını, seri II, cilt LXIII, Glasgow: 1929.

Cenkmen, E., *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, İstanbul: 1948.

Cezar, M., *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Construction System*, T. İş Bankası, İstanbul: 1983.

Cezar, Y., *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Ankara: 1995.

Challis, C.E., *Currency and the Economy in Tudor and Early Stuart England*, Oxford: 1989.

Chardin, J., *Voyage de Monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, I-III, Amsterdam: 1711.

Charles-Prian, T., "Marseille, La Provence et les Arméniens" *Mémories de l'Inst. Historience de Provence*, VI, 1929.

Charles-Roux, F., *Les Echelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, Paris: 1928.

Chaudhuri, K. N., *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*. New York: CUP, 1978.

Chaunu, P., *European Expansion in the Later Middle Ages*. Amsterdam: 1979.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs)*. Paris: 1941.

Chevalier d'Arvieux, Mémorics. I-VI, Paris: 1735.

Chevallier, D., *La Société du Mont Liban a l'epoque de la revolution industrielle en Europe*. Paris: 1971.

Chobaut, H., "l'industrie des indiennes à Marseille avant 1680", *Mcmoires de Institut historique de Provence*. XVI (1939), 81-95.

Chrétiens et Musulmans à la Renaissance: Actes de Colleque international du CESR (1994), yay. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris: 1998.

Cillov, H., "Türkiye'de Sanayi İstatistikleri", *İÜİFM*, XVI, nos. 1-4. 1954.

Cipolla, C. M., *Prices and Civilization in the Mediterranean World*. Princeton: 1956.

Cipolla, C. M., "Economic Depression of the Renaissance?", *Economic History Review*. Vol. 16 (1964).

Clark, E. C., *The Emergence of Textile Manifacturing Enterprencurs in Turkey 1880-1968*. Princeton Universlty, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1969.

Clark, E.C., "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies*, May, 1972.

Clavijo, R.G. de, *Embajada a Tamorlani*, yay. F.L. Estrada, Madrid: 1943.

Clouzot, H., *Histoire de la manufacture de Jouy et de la toile imprimée en France*. Paris-Bruxelles: 1928.

Commerce de gros, commerce de ditail dans les pays mediterranéens, Actes des journals d'études à Bender. Nice: 1976.

Contarini, A., *Travels in Tana and Persia*, yay. Lord of Stanley Alderley, Londra: 1873.

Cordwell, J.M. and R.A. Schwarz, eds. *The Fabrics of Culture. The Anthropology of Clothing and Adornment*, The Hague, Paris, New York: 1979.

Cuinet, V., *La Turquie d'Asie*, Paris: 1894.

Cunnington, C.W.-P., *The History of Underclothes*, M. Joseph: 1951.

Curatola, G., "Four Carpets in Venice", *OCST*, yay. R. Pinner ve W.B. Denny, London: 1986.

Çadırcı, M., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK. 1991.

Çağman, F. ve Z. Tanındı, "Osmanlı-Safavi ilişkileri (1578-1612) çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El yazılarına Bakış", *Aslanapa Armağanı*, İstanbul: 1996.

Çağman, F. ve Z. Tanındı, *Topkapı Museum, Islamic Miniature Painting*, İstanbul: 1975.

Çağman, F., "Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilâtı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, yay. Z. Sönmez, İstanbul: 1988.

Çağman, F., "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerinde Düşünceler", *Sanat Tarihinde Doğu'dan Batı'ya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: 1989.

Çakar, E., *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2003.

Çark, Y., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İst: 1953.

Çetin, O., *Sicillere Göre Bursa'da İltida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara: TTK. 1994.

Çetintürk. B., "İstanbul'da XVI. Asır sonuna kadar Hassa Halı Sanatkârları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri (1963)*.

Çınar, H., "18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu", Doktora Tezi, İstanbul University: 2000.

Çiftçi, H. R. ve Ş. S. Yener, *Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Gaziantep'te Sanat ve Ticâret Dalları*, Gaziantep: GKD. 1971.

Çizakca, M., "Price History and the Bursa Silk Trade in the Ottoman Empire" *The Journal of Economic History*. 40 (1980), 533-549.

Çizakca, M., "Bursa İpek Sanayiinin Mâliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978.

Çolpan, C., *Türk Taşköprüleri*, Ankara: 1975.

d'Allemage. H.R., *La toile imprimé et les indiennes de traite*, I-II, Paris: 1942.

Dağlıoğlu, H. T.. *Milâdî XVI. Hicrî X. Asırda Antep*, Gaziantep: Gaziantep Halkevi, 1939.

Dağlıoğlu, H.T., *1558-1589 Onaltıncı Asırda Bursa*, Bursa: 1940.

Dall'Oglio, M., "Transylvanian Rugs", *OCTS*.

Dalsar, F., *Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: 1960.

Dankoff, R., ed., *Evliya Çelebi in Bitlis*. Leiden: E.J.Brill, 1990.

Darkot, B., and H.T. Dağlıoğlu, "Ayntab", *İslâm Ansiklopedisi*, II, İstanbul: 1979.

Datta, K.K., "India's Trade with Europe and America in the Eighteenth Century", *JESHO*, II-3 (1959).

Davies, R., *The Rise of the Atlantic Economies*, London: 1973.

Davis, R., *Aleppo and Devonshire Square. English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London: 1967.

Davis, R., "England and the Mediterranean", *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*. yay. Frederick J. Fisher, Cambridge: CUP, 1961, 117-137.

Davis, R., *English Overseas Trade: 1500-1700*. London: MacMillan, 1973.

Davis, R., "English Imports from the Middle East, 1580-1780" yay. M. Cook *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra: 1970, 193-206.

Day, F.D., "Silks of the Near East", *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, 9 (1950), 108-117.

Deane, P. ve W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure*, Cambridge: 1964.

Delilbaşı, S., ve H. Tezcan, *Topkapı Sarayı Müzesi, Sultan Elbiseleri, Türk İşlemeleri*, Tokyo: 1980.

Demeny, L. A., "Le commerce de Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectué par le douane de Turnu Rosuer 1685", *Revue Roumaine d'Histoire*. VII-5 (Bükreş: 1968).

Deniz, B., "Osmanlı Dönemi Halıları", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c. 11, Ankara: 1999, 381-394.

Deniz, B., "Osmanlı Döneminde Düz Dokuma Yaygıları (Kilim, Cicim, Zili, Sumak)", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, II, Ankara: 1999, 395-409.

Deniz, B., *Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma Yaygıları (Kilim-Cicim-Zili)*, *AKMY*, Ankara: 1998.

Deniz, B., *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları*, *AKMY*, Ankara: 2000.

Denny, W., "Ottoman Turkish Textiles", *Textile Museum Journal*, 3/3 (1972), 55-66.

Denny, W., "Carpets using Ottoman court designs (nakkaşhane) and woven to technical standart appropio to the taste and standards of Ottoman court patrons", *OCTS*, II, Hali, yay. R. Pinner ve W.B. Denny, London: 1986.

Denny, W., "The Origin and Development of Ottoman Court Carpets", *OCST*, London: 1986.

Denny, W., "Textiles". yay. *Tulips, Arabesques and Turbans*. Y. Petsoupolos, ed. New York: Abbeville Press, 1982, 121-169.

Desmet-G. *H.,: Le Divan Magique: L'Orient turc en France au XVIIIe siecle*, Paris: 1980.

Diez, E. ve O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul: 1956.

Dinçol, A.M., "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: 2000, s. 18-120.

Dirik, K., *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, İstanbul: 1938.

Diyarbakırlı, N., *Hun Sanatı*, İstanbul: 1972.

Donnell, E.J., *Chronological and Statistical History of Cotton*, Londra: J. Stutton & Co: 1872.

Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Trans., H.J. Magoulias, Detroit: 1975.

Doumani, B., *Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1995.

Dozy, R. P., *Dictionnaire Detaille des Noms des Vêtements chez les Arabes*. Beirut: Librairie du Liban, 1845.

Dölen, E., *Tekstil Tarihi, Dünya'da ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi*, Marmara Üniversitesi, Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları No 92/1, İstanbul: 1992.

Duby, G., *The Early Growth of the European Economy*, London: 1974.

Duman, Y., "Notables, Textiles and Copper in Ottoman Tokat, 1750-1840". *Ph.D. diss.*, State University of Binghampton: 1999.

Durul, Y., *Baraj gölü çevresi dokuma sanatları*, Ankara: 1969.

Earle, P., (ed) *Essays in European Economic History*, Oxford: 1974.

Ecdesy, H., "Böz, an Exotic Cloth in the Chinese Imperial Court", *Altorientalische Forschungen III* (1975).

Edler, F., *The Silk Türade of Lucca During the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Dissertation, The University of Chicago: 1930.

Edwards, M. E., *The Growth of the British Cotton Trade*, New York: 1967.

Eisenstadt, S.N., (ed), *The Decline of Empires*, Englewood Cliffs: Perentice-Hall 1967.

Elçin, Ş., "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar", *Türk Etnografya Dergisi*, V (Ankara: 1962).

Eldem, E., D. Goffmann, B. Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, İzmir and İstanbul*, Cambridge: CUP, 1999.

Eldem, V., *Osmanlı İmparotorluğunun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, İstanbul: 1970.

Eliséef, V., *The Silk Roads*, UNESCO Pub. New York ve Oxford: Berghahn Books, 2000.

Emery, I., *Primary Structures of Fabrics* (an illustrated classification), The Textile Museum, Washington D.C., 1966, 127-150.

Epstein, M., *The English Levant Company: Its Foundation and its History to 1600*, London: Routledge, 1908.

Erbek, G., *Türk El Dokuması Halılar: Turkish Handwoven Katolog I-V*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Erber, C., (ed.), *A Wealth of Silk and Velvet, Ottoman Fabrics and Embroideries*, çev. M. Nierhaus, Bremen: 1993.

Erden, A., *Anadolu Giysi Kültürü, Anatolian Garment Culture*, Ankara: 1998.

Erdmann, K., "Neue orientalische Tierteppiche auf Abendländischen Bildern des XIV und XV Jahrhunderts", *Jahrbuch der Preusischen Kunstsammlungen*, vol. 63.

Erdmann, K., "The Origin of the Designs of Ottoman Court Carpets", *OCTS*, II-1 (London: 1979).

Erdmann, K., *Das Anatolische Karavansaray*, I-II, Berlin: 1961.

Erdmann, K., *Europa und der Orientteppich*, Mainz: 1962.

Erenus, B., *Dokumacılar*, Gerçek Sanat Yayınları, İstanbul: 1994.

Ergenç, Ö., *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: 1995.

Ergenç, Ö., *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine bir Araştırma*, Doktora Tezi, DTCF, Ankara: 1979.

Ergin, O. N., *Mecelle-i Umur-i Belediyye*, I, İstanbul: 1922.

Erim, N., "18. yüzyılda Erzurum Gümrüğü", *Doktora Tezi*, İ.Ü. Edebiyat Fak. 1984.

Erol, M., *Osmanlı İmparatorluğunun ABD Devletleriyle Yaptığı Ticâret Andlaşmaları*, Konya: 1988.

Eröz, M., *Türk Köy Sosyolojisi ve Yörük-Türkmen Köyleri*, İstanbul: 1966.

Erünsal, İ., "II. Bayezid Devrine ait bir İ'amat Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1981), 301-341.

Esterâbâdî, A., *Bazm u Razm* , İstanbul.

Ettinghausen, R., *From Byzantium to Sassanian Iran and the Islamic World; Three Modes of Artistic Influence*, Leiden: E.J. Brill, 1972.

Ettinghausen, R., "An Early Ottoman Textile", *Communication of Congress of 1st Turkish Art*, Ankara: 1969, 134-140.

Ettinghausen, R., *Treasures of Turkey*, Skira, Geneva: 1966, 205-216.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II, İstanbul: 1314 H.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I-VIII, yay. Ş.A. Kahraman ve Y. Dağlı, İstanbul: 1999.

Fabris, M. P. P., A. Bombaci: I "Documenti Turchi" *dell'Archivio di Stato di Venezia*, Rome: 1994.

Fabris, M. P. P., *In nome del Gran Signore, Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantintinopoli alla guerra di Candia*, Venezia: 1994.

Falke, O. von, *Kunsgeschichte der Seiden weberei*, I-II, Berlin: 1913.

Falke, O. von, "Oriental Silk Fabrics After 1500-Ottoman Silks", *Decorative Silks*, London: 1936. s. 54-56.

Farley, J. L., *The Resources of Turkey considered with especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, London: 1862.

Farnie, D. A., *The English Cotton Industry and the World Market*, Oxford: 1979.

Faroqhi, S., "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVI. and XVII Century Anatolia", *The Journal of European Economic History*, VII-2 (Roma: 1978).

Faroqhi, S., "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), 61-87.

Faroqhi, S., "A Great Foundation in Difficulties: or Some Evidence on Economic Contraction in the Ottoman Empire of the mid-seventeenth century", in *Melanges Professeur Robert Mantran*, ed. Abdelgelil Temimi. Zaghouan: *CEROMDI*, 1988.

Faroqhi, S., "Crisis and Change, 1590-1699", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalcık with Donald Quataert. Cambridge: CUP, 1997.

Faroqhi, S., "Taxation and Urban Activities in sixteenth-Century Anatolia", *IJTS*, 1 (1979).

Faroqhi, S., "Trade and Traders in 1660s İskenderun", *In Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820*. İstanbul: The Isis Press, 1995.

Faroqhi, S., *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*. Cambridge: 1987.

Faroqhi, S., *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich: Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München: 1995.

Faroqhi, S., *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticâret, Zanaat ve Gıda Üretimi, 1550-1650*, İstanbul: 1993.

Faroqhi, S. ve Neumann, C. (ed.), *Ottoman Costumes*, İstanbul: 2004.

Fazlıoğlu, İ., *Eskiçağda Dokuma*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul: 2001.

Federico, G., *An Economic History of the Silk Industry, 1830-1930*, Cambridge: CUP, 1997.

Fekete, L. ve Gy. Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580*, Budapest: 1962.

Feridun, *Münşeâtu's-Selâtîn*, I. İstanbul: 1858.

Ferrier, R. W., "The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company", Bengal: *Past and Present*, LXXXIX (1970).

Ferrier, R.W., "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and early Eighteenth Century", *The Economic History Review*, New Series, c. XXVI, 1 (1973).

Ferrier, R.W., *A journey to Persia; Jean Chardin's Portrait of a Seventeenth Century Empire*, London: 1996.

Festschrift presented to İbrahim Artuk, *Turkish Numusmatic Society*, İstanbul: 1988.

Firdevsi, *Şehnâme* (çev. Necatî Lugal), Ankara: 1945.

Flachat, Jean-Claude, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique, et même des Indes Orientales*, Lyon: 1765.

Flemming, E., *An Encyclopedia of Textiles*, New York: 1927.

Floor, W., *Awwalin-i Sufarâ-yi İran-Holland*, Tahran: 1978.

Floransa Saraylarında Osmanlı Görkemi, Sabancı Üniversitesi, Sakıp Sabancı Müzesi yayınlarından, katalog, İstanbul: 2004. (Halılar 107. Kumaşlar, 161-173).

Flouel, P., "Tissus imprimés angalais", *Cahiers CIBA*, I (1961), 2-23.

Flynn, D.O., "Use and Misuse of the Quantity Theory of Money in Early Modern Historiography", yay. I. van Cauwenberghe ve F. Irsigler, *Monetary Circulation and Exchange Rates*, Trier: 1984.

Folsach, K. von ve A.M., K. Bernsted, *Woven Treasures. Textiles from the World of Islam*, Copenhagen: 1993.

Fontenay, M., "Le commerce des Occidentaux dans les Echelles du Levant vers la fin du XVIIe siecle", ed. Bennassar, B. ve Sauzet R., *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance, actes du 37e colloque international du CESR (1994)*, Paris: 1998.

Foster, G.D., *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, London: 1881, I, 155.

Foster, W., *England's Quest of Eastern Trade*, London: 1933.

French, D., "A Sixteenth Century English Mechant in Ankara?", *Anatolian Studies*, 22 (1972), 241-247.

Fukasawa, K., *Toilerie et commerce du Levant, d'Alep à Marseille*, Paris: 1987.

Furber, H., *Rival Empires of Trade in the Orient, 1600-1800*, Minneapolis: 1978.

Gabriel, A., *Une Capitale Turque, Brousse*, Paris: 1958.

Galante, A., *Histoire des juifs de Turquie*, İstanbul: ISIS, 1985.

Gaziantep folkloru, derleyen ve yazan: Fermuh Arsunar, İstanbul: 1962.

Gaziantep Halkbilgisi Derlemeleri, Gaziantep: 1959, (kıyaleiler: 23-29).

Genç, M., "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi 1973; Ankara: 1975.

Genç, M., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: 2000.

Genç, M., "17-19. yüzyıllarda sanayi ve ticâret merkezi olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara: 1987.

Genç, M., "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends". *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*. yay., Donald Quataert, Albany: SUNY Press, 1994.

Genç, M., "XVIII. yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" *Yapıt*, 1984.

Gerber, H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem: 1988.

Gervers, V., *The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe, with particular reference to Hungary*, Toronto: 1982.

Giraldez, A., ve Flynn, D.O., "Arbitrage, Cbina, and World Trade In the Early Modern period," *JESHO*, XXXVII, 4 (1995).

Giz, A., "17. Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayiin Durumu", *İ.S.O.D.*, II. sayı: 17, 1967.

Giz, A., "1719 Yılında İstanbuldaki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri", *İ.S.O.D.*, III. sayı: 30.

Giz, A., "Dünya Sergilerinde Türk Mamülleri", *İ.S.O.D.*, II. sayı 18.

Giz, A., "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *İ.S.O.D.*, III. sayı: 35.

Giz, A., 'Anadolu Tarihinde Sınai Faaliyetlerine Toplu bir Bakış' *İSOD*, III. sayı 39.

Giz, A., 'Sanayi Tarihimizde İhracat', *İSOD*, 15 Ocak 1969, III. sayı 47.

Glamann, K., *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740*, Copenhague-La Haye: 1958.

Goff, J. Le, *La civilisation de l'Occident medieval*, Paris: 1964, reprint 1977; English translation: *Medieval Civilization, 400-1500*, Oxford & New York: 1988.

Goffman, D., *İzmir and the Levant World, 1550-1650*, Seattle: 1990.

Goitein, S.D., *A Mediterranian Society*, I-III, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.

Golden, P., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden: 1992.

Goldstone, J.A., "Urbanization and Inflation: Lessons from the English Price Revolution of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *American Journal of Sociology*, 89 (1984), 1122-1160.

Goodrich, T.D., *The Ottoman Turks and the New World*, Wiesbaden: 1990.

Gordon, L. J., *American Relations with Turkey: 1830-1930. An Economic Interpretation*. Philadelphia: 1932.

Gorgiolli, G., *L'arte della Seta in Firenze*, Floransa: 1868.

Gökbilgin, M. T., "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Belgeleri", *TTK Belgeler*, 1/2 (1964), 119-220.

Gökçe, T., *XVI. ve XVII. yüzyıllarda Lazkiyye/Denizli Kazası*, Ankara: 2000.

Görgünay-Kırzıoğlu, N., *Türk Halk Kültüründe Doğu-Anadolu Dokumaları ve Giysileri*, Türk Halk Kültürünü Araş. ve Tanıtma Vakfı, Ankara: 1994.

Görgünay-Kırzıoğlu, N., *Doğu Anadolu Köy Halıları'nın Kalite ve Desenleri*, Tanm Orman ve Köyişleri Bakanlığı Yay., 1984.

Göyünç, N., "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu". in *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*. yay. Osman Okyar. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

Göyünç, N., *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: İÜEF Basımevi, 1969.

Göyünç, N., "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, LXV, Ankara: 2002, 655-660.

Greijer, A., "Turkish Textiles", *Oriental Textiles in Sweden, State Historical Museum*, Stockholm: 1951.

Grierson, Ph., *Byzantine Coins*, London: 1982.

Grierson, Ph., *Monnaies du Moyen Age*, Fribourg: 1976.

Griswold, W. J., *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*, Berlin: Klaus Schwarz, 1983.

Grube, E. I., "The Art of the Ottoman Turks", *The World of Islam, Landmarks of the World's Art*, Metropolitan Museum of Art, New York: London 1966.

Gudiashvili, D., "XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı", *Osmanlı-İktisat*, III, Ankara: 1999, 86-96.

Gudiashvili, D., "III-X. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Dokumacılık", *Türkler*, III, Ankara: 2002, 251-257.

Gupta, A. Das, "The Merchants of Surat, c. 1700-1750", *Elites in South Asia*, eds. E.L. Leach ve S.N. Mukherju, Cambridge: 1970.

Gölgönen, A., *17.-19. y. Konya Kapadokya Halıları*, (TİEM ve Gölgönen Koleksiyonları), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.

Gündoğdu, H., "Tarihi Türk Halıcılığı", *Türkler*, VIII, Ankara: 2002, s. 185-195.

Gürsu, N., *Türk Dokumacılık Sanatı-Çağlar Boyu Desenler*, İstanbul: 1988.

Güzelbey, C. C., *Gaziantep evliyaları*, GKD, 1964, 1966.

Güzelbey, C. C., *Gaziantep Camileri Tarihi*, 1986.

Güzelbey, C. C., *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri (cilt 153 ilâ 160)* GKD, 1966.

Güzelbey, C. C., *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, Gaziantep: GKD, I-IV, 1966-70.

Güzelbey, C. C., *Gaziantep Folklorundan Notlar*, Gaziantep: 1959.

Halaçoğlu, Y., *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: 1997.

Halaçoğlu, Y., *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: 2002.

Haneda, A.Y.M., *The Old Textiles of Turkey*, Collected by Victoria and Albert Museum, Korinsha Press, Kyoto: 1967.

Hamidullah, M., "Islam's Solution of the Basic Economic Problems", *Islamic Culture*, X (1936), 213-33.

Hamilton, Earl J., *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, Cambridge: 1934.

Hamilton, E. J., *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351-1500*, Cambridge:1936.

Hamilton, W. J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, Londra: 1842.

Hamlin, C., *Among the Turks*, New York: 1877.

Hammer, J. von, *Osmanlı Tarihi I* (çev. M. Ata), Ankara: 1947.

Hartwell, R. M. (ed), *The Causes of the Industrial Revolution in England*, Norwich: 1967.

Hathaway, J., "Rewriting Eighteentb Century Ottoman History", *Mediterranean Historical* Review, 19-1 (2004).

Harvey, P.D.A., "The English Inflation of 1180-1220", *Past and Present*, 61(1973).

Haussig, H.W., *İpek Yolu ve Orta-Asya Kültür Tarihi*, çev. M. Karayerli, İstanbul: 2001.

Heers, J., *l'Occident aux XIVe et XVe Siècles*, Paris: 1966.

Heers, J., "The 'Feudal' Economy and Capitalism", *Journal of European Economic History*, III (1974), 609-653.

Heers, J., *Gênes au XVIe siècle, activitie économique et problèmes sociaux*, Paris: 1961.

Henning, R., "Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantiner reich", *Byzantinische Zeitschrift*, 33 (1933).

Henri, R., *La toile imprime et les indiennes de traite*, I-II, Paris: 1942.

Hennes, V., *The Influence of Turkish Textiles and Costume in East Europe*, Royal Ontario Museum, 1982.

Herslag, Z. Y., *Turkey: An Economy in Transition*, The Hague: 1958.

Herzfeld, E., *Am Tor von Asien*, Berlin: 1920.

Heuzey, L., *Excursion dans le Thessalie Turque*, Paris: 1927.

Heyd, W., *Histoire du Commerce du Levant*, I-II, French trans. F. Raynaud, Leipzig: 1936.

Hezarfen, H., *Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman*, yay. S. İlgürel, Ankara: 1998.

Hines, W.D., et al.: *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki, 1933-1934*, I-III, Ankara: 1936.

Hitchcock, M., *Indonesian textiles*, London: British Museum Press, 1991.

Hobsbawm, E.J., *Introduction to Pre-capitalist Economic Formations of K. Marx*, New York: International Publishers 1965.

Hoshino, H., "Il commercio fiorentino nell' impero ottomani", *Aspetti* (Pisa: 1984).

Hottenroth, F., *Le costume*, I-II, Paris : 1880-1890.

Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, I, yay. Ö.L. Barkan ve E. Meriçli, Ankara: TTK 1988.

Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325-54*, çev. H.A.R. Gibb, Cambridge: 1962.

Ierusalimskaya, A., "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler*, Ankara: 2002.

Iorga, N, "Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)", *Byzantinische Zeitschrift*, 15 (1906).

İhsanoğlu, E., *Science, technology and learning in the Ottoman empire: Western influence, local institutions and the transfer of knowledge*, Aldershot: Variorum, 2004.

İmer, Z., *Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu, Alaca ve Meydaniye Kumaşların Bazı Teknolojik Özellikleri*, TCKB, Ankara: 2001.

İnalcık, H., "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, 3 (1960), 131-147.

İnalcık, H., *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300-1600*, London: 1973.

İnalcık, H., "Servile labour in the Ottoman empire", in Abraham Ascher et al., eds., *The mutual effects of the Islamic and Judaeo-Christian worlds; the East European Pattern*, New York: Brooklyn College, 1979.

İnalcık, H., "Osman Ghâzi's Siege of Niaea and the Battle of Bapheus", *The Ottoman Emirate* (1300-1389), Halcyon Days in Crete, I. *A symposium held in Rethymnon 11-13 January 1991*, yay., Elizabeth Zachariadou, Rethymnon: 1993.

İnalcık, H., "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX (1969).

İnalcık, H., "Dar al-Darb", *EI2*.

İnalcık, H., "Impact of the Annales School on Ototman Studies and New Findings", *Review*, I, (Binghampton, 1978), 69-99.

İnalcık, H., "Military and Fiscal Transfomation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.

İnalcık, H., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi Üzerinde bir Tedkik münasebetiyle", *Belleten*, 15 (1951), 629-690.

İnalcık, H., "Ottoman Methods of Conquest", in *Studia Islamica*, II, 103-129.

İnalcık, H., "The Ottoman Cotton Market and India: The Role of Labor Cost in Market Competition", *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire*, Bloomington: 1993, 264-308.

İnalcık, H., *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, *1300-1600*, İstanbul: EREN Yay. 2000.

İnalcık, H., "Bursa : XV. asır sanayi ve ticâret tarihine dair vesikalar", *Belleten*, XXIV (Ankara: 1960).

İnalcık, H., *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren, 2. Baskı 1996.

İnalcık, H., "1502 Bursa İhtisâb Kanunnâmesi", *Tarih Vesikaları*, V (1942).

İnalcık, H., "Bayezid I", *EI2*. I, 1117-1119.

İnalcık, H., "Comments on Sultanism", *Princeton Papers*, I.

İnalcık, H., "Ghulâm", *EI2* . II, 1085-1091.

İnalcık, H., "Harir", *EI2*. III, 211-218.

İnalcık, H., "II. Murad", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 598-615.

İnalcık, H., "Imtiyazat", *EI2*. III, 1179-89.

İnalcık, H., "Mehmed I ", *EI2* .

İnalcık, H., "Mehmed II" *İ.A.*, VII, 506-35.

İnalcık, H., "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593", ed. H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, s. 161-76, Bloomington: 1993.

İnalcık, H., "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Ed. H. İnalcık with D. Quataert. Vol. 1. Cambridge: CUP, 1997.

İnalcık, H., "The Poet and Patron", *Journal of Turkish Literature*, I (2002).

İnalcık, H., "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Arkheiou Pontu*, (1979), XXXV.

İnalcık, H., "The Rise of the Turcoman Maritime Principalties in Anatolia, Byzantium and Crusades", *Byzantinische Forschungen*, IX (1985), 179-217.

İnalcık, H., "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", *OCTS*, II, yay. R. Pinner ve W.B. Denny, London: 1986.

İnalcık, H., "Yük (himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *Turcica*, XVI (1984), 131-156.

İnalcık, H., "Ottoman Galata", Première Rencontre International sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne, haz. E. Eldem, İstanbul: 1991, s. 17-116.

İnalcık, H., *The Customs Register of Caffa, Sources and Studies on The Ottoman Black Sea I : 1487-1490; Osmanlı Karadeniz'i üzerinde Kaynaklar ve Araştırmalar I Kefe Gümrük Bekaya Defteri , 1487-1490*, Harvard: University Press 1995.

İnalcık, H., "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration". *In Studies in Eighteenth-century Islamic History*, eds. T. Naff, and R. Owen, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977.

İnalcık, H., "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Middle Eastern Studies*, I, 1/1 (1992).

İnalcık, H., "Tax Collection, Embezzlement and Bribery in Ottoman Finances", *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren 1998.

İnalcık, H., "İznik İçin Osman Gazi ve Bizans Mücadelesi", *Tarihi Boyunca İznik*, ed. I. Akbaygil, H. İnalcık, O. Aslanapa, İstanbul: 2004.

İnan, A., *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı*, Ankara: 1972.

Iorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, II, III, IV, V, Gotha : 1908-1913.

Irwin, J., ve K.B. Brett, *Origins of Chints*, Londra 1970.

Irwin, R.G., "Egypt, Syria and their Trading Partners, 1450-1550," *OCTS*, II, yay. R. Pinner ve W.B. Denny, London: 1986.

Irwin, J., "Indian Textile Trade in the Seventeenth Century", *Journal of Indian Textile History*. I-II (1956).

Issawi, Ch., *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago: 1966.

Issawi, Ch., *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago ve Londra: 1980.

İstahri, E. İ. İ., *Kitâbu'l-Masâlik wa'l-Mamâlik*. yay. I. Afshar, Tahran: 1969.

İstanbul Sanayi Odası Dergisi, *Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Özel Sayısı*, Eylül: 1998.

İstanbul Sanayi Odası Dergisi, *Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Özel Sayısı*, Ekim: 1998.

Jahn, K., "İran'da Kağıt Para"; *Belleten*, 23-24 (1942), 269-309.

Jenkins. *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge: CUP, 2003.

Jennings, R. C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth-Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum". *IJMES*, 7 (1976).

Jennings, R. C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Ottoman Mediterranean World, 1571-1640*. New York and London: New York University Press, 1993.

Jones, E. L. (ed.), *Agriculture and Economic Growth in England*, Londra: 1967.

Jones, E.L., *The European Miracle*, Cambridge: CUP, 1981.

Julliany, J., *Essai sur le Commerce de Marseille*, Paris: 1842.

Kandiyoti, D., "Islam and Patriarchy: a Comparative Perspective", in *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries and Gender*, ed. N. R. Keddie and Beth Baron, New Haven: Yale University Press, 1991, 23-44.

Kankal, A., *Türkmen'in Kaidesi: Kastamonu (XV.-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara: 2004.

Kanûnnâme-i Sultâni ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmâni, yay. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara: TTK, 1956.

Kapısız, Ü. C., *Gaziantep yöresi kadın ve erkek kıyafetleri*, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Kaplanoğlu, R., *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, İstanbul: 1996.

Karaca, E., *Türkiye'de Doğal İpek Üretimi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, SBE, 1992.

Karpat, K. H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison: 1985.

Kasaba, R., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi", *Yapıt*, Sayı: 10 (Nisan-Mayıs 1985).

Kasaba, R., *The Ottoman Empire and the World Economy. The Nineteenth Century*, Albany: SUNY Press, 1988.

Kayıpmaz, F., "Eski Zara Halıları", *T.C. İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, 23 (1994).

Kepecioğlu. K., *Bursa Hanları*, Bursa: 1935.

Kerlogue, F., *Batik; design, style and history*, London: Thames and Hudson, 2004.

Keyder, Ç., *State and Class in Turkey*, London: 1987.

Khan, S. A., *The East India Company in the XVIIth Century*, London: 1923.

Khachikian, L., "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)", *Annales-Economies-Société-Civilizations*, 22/ 2 (March-April 1967).

Khashiklan, L., "Le registre d'un marchand armenien en Perse", *Annales*, E. S. C. XXII.

Khoury, D. R., *State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Mosul, 1540-1834*, Cambridge: CUP, 1997.

Khoury, D. R., "The Introduction of Commercial Agriculture in the Province of Mosul and Its Effects on the Peasantry, 1750-1850", in *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, eds. Çağlar Keyder and Faruk Tabak. Albany: SUNY Press, 1991.

Kiesse, B., *Seidenstoffe in der Italierischer Malerei des 14 Jaarhunderts*, Bern: 1961.

King, D., "Imperial Ottoman Textiles", *A Catalogue of Calnaghi*, London: 1976.

King, D., "Textiles", *The Arts of Islam*, Hayward Gallery 8 April-4 July 1976, The Arts Council of Great Britain 1976, 65-119.

King, M., "French Documents Relating to Oriental Carpets, 15th to 16th Century", *OCTS II*

Kissling, H.J., *Sultan Bâjezid's II. Beziehungen zu Markgraf Francesco II. von Gonzaga*, München: 1965.

Koç, Ü., *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara: 2006.

Klaus, K. and C. Neumann, eds., *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken: Nejat Göyünç zu Ehren*, Stuttgart: 1997.

Koç, V., *Hayat Hikayem*, İstanbul: 1973.

Koçu, R. E., *Türk Giyim, Kumaş ve Süsleme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara: 1969.

Kouyumjian, D., ed., *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of G. C. Miles*, Beyrut: 1974.

Köseoğlu, N., *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa: 1946.

Kuban, D., *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.

Kula, W., *An Economic Theory of the Feudal System*, çev. L. Garner, London: Humanities Press 1976.

Kulkarni, V.B., *History of the Indian Cotton Textile Industry*, Millowners' Association: 1979.

Kumbaracılar, İ., *Serpuşlar (Headgear)*, İstanbul: tarihsiz.

Kurat, A. N., *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*, Ankara: 1953.

Kurmuş, O., *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: 1974.

Kurt, Y., "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticâret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 5, İzmir: 1990, 191-200.

Kuşoğlu, M. Z., "Antep Kuşakları-Şalları", *İlgi Dergisi*, 47 (1986).

Küçükerman, Ö., *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı, Hereke Fabrikası Saray'dan Hereke'ye Giden Yol*, Sümerbank Yayınları, İstanbul: 1987.

Küçükerman, Ö., *Batı Anadolu'daki Türk Halıcılık Geleneği İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası*, Sümerbank Yayınları, İstanbul: 1990.

Kühnel, E., "Textiles", *Oriental Islamic Art Collection of the Calouste Gulbenkian Foundation Museum Nacional de Arte Antige*, Lisboa: 1963.

Kütükoğlu, B., *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, İstanbul: 1993.

Kütükoğlu, M.S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, I, Ankara: 1974.

Kütükoğlu, M.S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1649 tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983.

Kütükoğlu, M.S., *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir: 2000.

L'Occident e l'Islam nell' alto medievo, Settimane di Studi del Centro Italiano..., Spoleto: 1965.

Lafront, P. ve H.L., Rabino, *l'industrie de sériculture en Perse*, Monpellier, 1910.

La Monnaie et les monnaies dans l'empire Ottoman (1680-1850), İstanbul: 1997.

Lamm, C.J., "The Marby Rug and Some Fragments of Carpets found in Egypt", *Svenska Orientsallask Karpets Arsbok*: 1937.

Lamm, C.J., *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris: 1937.

Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges Between East and West Before the 10th Century, Beijing: 1996.

Landry, A., *Essai économique sur les mutations des monnales dans l'ancienne France*, Paris: 1910.

Lane, E. W., *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt during the years 1833-1835*, reprint, London: 1978.

Lane, F.C., *Venice and History; Collected Papers*, Baltimore: 1966.

Lane, F.C., *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore: 1973.

Latimer, P., "Early Thirteenth-Century Prices", ed. S.D. Church, *King John: New Interpretations*, Woodbridge: 1999.

Latimer, P., "English Inflation of 1180-1220 Reconsidered", *Past and Present*, no. 171 (2001).

Lecomte, P., *Türkiye'de Sanatkârlar ve Zenaatlar-19. y.y. Sonu*, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 59.

Leemans, W.F., *Foreign Trade in the Old Babylonian period as revealed by texts from Southern Mesopotamia*, Leiden: E.J. Brill 1960.

Lefèrrere, M., *Lyon, ville industrielle*, Paris: Presses Universitaires de France, 1960.

Lerrussalimskaja, A.A., "On the Formation of the Sogdian School of Artistic Silk Weaving", *Srednaja Asia Iran*, Leningrad: 1972, 1-56.

Les Juifs d'Espagne: Histoire d'une diaspora, Liana Levi.

Lewy, H., "Assyria c. 2600-1816 B.C.", *The Cambridge Ancient History*, I, Cambridge: 1966.

Little, D.P., "Data from the Haram Documents on Rugs in Late 14th Century", *OCTS*.

Lockhart, L., "Bandar-Abbas", *EI2*.

Lombard, M., *Les textiles dans le monde musulman du VIIe au XIIe siècle*, Paris: Mouton (*Etudes d'économie médiévale*, 3), 1978.

Lopez, R. S., "China Silk in Europe in the Yuan Period", *JAOS*, 1952.

Lopez, R. S., "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX-1 (January 1945).

Lopez, R. S., and I. W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, 2nd ed. New York: Columbia University Press, 1961.

Lowry, H., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Bloomington Ind.: 2003.

Mackie, L. W., "Italian Silks for the Ottoman Sultans", *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art*, 2004.

Mackie, L. W., "Jeweled Islamic Textiles-Imperial Symbols" in *Silk Roads, Other Roads: Proceedings of the 8th Biannial Symposium of the Textile Society of America*, Northampton: Mass., September 26-28, 2002.

Mackie, L.W., "The Splendour of Turkish Weaving", *An Exhibition of Silks and Carpets of 13th-18th Centuries, Nov. 9, 1973-1974*, The Textile Museum, Washington D.C.: 1973.

Mackie, L.W., "Rugs and Textiles", *Turkish Art* edited by E. Atıl, Smithsonian Institute, Washington D.C.,: 1980, 299-368.

Magalhaes-Godinho, V., *L', Economie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris: 1969.

Majer, H.G., ed. *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte* Wiesbaden: 1986.

Mallett, M., *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*, London: 1974.

Manandian, Y.A., *On the Trade and Cities of Armenia*, Erivan: 1933.

Mankowski, T., "Influence of Islamic Art in Poland", *Ars Islamica*, II/I. University of Michigan, 1935.

Manolescu, R., "Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le Sud-est de l'Europe au XVI siècle", *Nouvelles Etudes d'Histoire*, II (Bükreş: 1960).

Manolescu, R., *Comerţul Tarii Romineşi şi Moldevei cu Braşovul*, Bükreş: 1965.

Mantran, R., "Réglements fiscaux ottomans, la province de Bassora", *JESHO*, X.

Mantran, R., "Transformation du commerce dans l'Empire ottomane au dishuitième siècle", in *Studies in Eighteenth-century Islamic History*, eds. T. Naff, and R. Owen, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977.

Mantran, R., "L'Empire Ottoman et le Commerce Asiatique aux 16e et 17e Siècles"., *Islam and the Trade of Asia*, ed. D.S. Richards, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970, 169-179.

Marcus, A., *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: 1991.

Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet, yay. S. Aydın, O. Özel, Ankara: 2000.

Marquie, C., *L'industrie textile carcassonnaise au XVIIIe siecle; Etude d'un groupe social. les marchands-fabricants*, Carcassonne: 1993.

Marx, K. and F. Engels, *Pre-capitalist Socio-economic Formations*. Moscow: Progress Publishers 1979.

Masson, P., *La Provence au XVIIIe siecle*, I-III, Paris: 1936.

Masson, P., *Histoire du Commerce du Levant*, I-II, Paris: 1896.

Masters, B., *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East. Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750*. New York: NYU Press, 1988.

Masters, B., *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge: 2001.

Matthee, R. P., *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge: 1999.

Maxim, M., ve G. Veinstein, *l'empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545*, Paris: 1982.

Mayer, L.A., *Mamluk Costume*, Geneva: 1952.

Mayhew, M.J., "Population, Money Supply, and the Velocity of Circulation in England", *Economic History Review*, XLVIII, 2(1995), 238-257.

Mâzandarânî, A., Die Ras_lâ-ye Falâkiyya, yay. W. Hinz, Wiesbaden: 1952.

Mazzaoui, M. F., *The Italian Cotton Industry in the Late Middle Ages: 1100-1600*. New York: CUP, 1981.

Mborja, D., *Arti popullor ne Shqiperi: kostume, tekstile, veshmbathje, punime ne metal e dru dhe banesa*, Tirana: 1959.

McGowan, B., *Economic Life in Ottoman Empire, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*. Cambridge and Paris: 1981.

McNeill, W.H., *The Rise of the West*, New York: 1965.

Mémoires du Chevalier d'Arvieux, I-VI, Paris: 1735.

Meninski, F., *Lexicon Arabico-Persico Turcicum*, I-IV. Vienna: 1680.

Meriç, R.M., "Türk Sanatı Tarihi Vesikaları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (İstanbul: 1963).

Meriç, R.M., *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları: Vesikalar*, Ankara: 1953.

Metcalf, D.M., *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, London: 1979.

Michael F. H., *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge: CUP, 1985.

Michelsen, E., *The Ottoman Empire and its Resources, with Statistical Tables*, Londra: 1853.

Migeon, G., *Manuel d'art Musulman* I-II, Paris 1927.

Mihailoviç, K., *Memoris of a Janissary*, trans. B. Stolz and S. Soucek, Ann Arbor: 1975.

Mills, J., *Carpets in Painting*, Londra: 1983.

Minorsky, V., *Studies in Caucasian History*, London: 1953.

Miskimin, A. H., *The Economy of Later Renaissance Europe, 1460-1600*, Cambridge: CUP, 1977.

Mohebbi, P., *Techniques et ressources en Iran, du 7e au 19e siècle*, Teheran: Institut Français de Recherche en Iran, 1996.

Mola, L., *The Silk Industry in Renaissance Venice*, Baltimore: 2000.

Monroe, A.E., *Monetary Theory before Adam Smith*, Cambridge, Mass: 1923.

Montagu, L. M. W., *The Turkish Embassy Letters*, ed. By Malcolm Jack and Anita Desai, London: 1994.

Morineau et O. M., Carrière, "Draps du Languedoc et commerce du Levant au XVIII siècle", 1968, 108-121.

Moschkowa, V.G., ve W.E. Mühlmann, *Die Teppiche der Völker Mittelasiens*, Hamburg: 1975.

Mughul, M. Y., "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında bir Vesika", TTBD, II (Ankara: 1965).

Mughul, M. Y., *Osmanlılar'ın Hint Okyanusu Politikası*, İstanbul: 1974.

Mumcu, N., 'Gaziantep'te Sun'i İpek Dokumacılığı', *GKD*, II, 15, Gaziantep: 1959.

Mun, Th., *England's Treasure by Foreign Trade*, London: 1664.

Nagata, Y., *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: TTK, 1997.

Nalma, M., *Ravzat al-Husayn fi Hulâsat al-Ahbâr al-Hafikayn*, IV, İstanbul: 1281 H./1864 M.

Necipoğlu, G., *Architecture, Ceremonial and Power, the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge MA: 1991.
Needham, J., *Science and Civilization in China*, I, Cambridge: 1954.
Nef, J.U., "Silver Production in Central Europe, 1450-1618", *Journal of Political Economy*, XLIX (1941), 575-91.
Neşri, *Kitâb-i Cihannümâ*, I, yay. F.R. Unat ve M.A. Köymen, Ankara: TTK 1949.
Oğuz, B., *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri, IV: Dokuma ve Giyim Teknikleri*, İstanbul: 2004.
Oğuz, Ö. ve başkaları, *Yaşayan Geleneksel Meslekler*, Ankara: 2005.
Oğuzoğlu, Y., "Sicillerdeki Kent Dokusu: Sene 1670-1683", *Bursa Defteri*, (Haziran 1999), 49-53.
Okaygün, I., ve F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyaması Uygulaması ve Geleneksel Yöntemler*, İstanbul: 1983.
Ongun, M.T., *Anadolu'da Hızla Sanayileşen Kentler: Kahramanmaraş Örneği*, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara: 1999.
Orçan, M., *Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü*, Ankara: 2004.
Orhonlu, C., *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir: Ege Üniversitesi, 1984.
Orta-Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Nejat Diyarbekirli'ye Armağan; İstanbul: 2006.
Owen, R., *The Middle East in the World Economy (1800-1914)*, Methuen, London: 1981.
Owen, R., "1840-1914 Döneminde Lübnan'da 1981 İpek Dokuma Endüstrisi", çev. S. Turgut, *Toplum ve Bilim*, no. 23 (1983).
Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I-V, Ankara: T.C. K.B. Yay., 1991.
Ögel, B., *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta-Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara: 1991.
Ökçün, A. G., yay., *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara: 1970.
Ölçer, N., *Kilims*, Museum of Turkish and Islamic Arts, İstanbul: 1989.
Ölçer, N., *Kilimler*, TIEM, 1987.
Önsoy, R., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî", *Belleten*, XLVII, (Ocak 1985): 195-236.
Önsoy, R., *Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: 1988.
Öz, T., *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, I-II, İstanbul: 1946.
Öz, T., *Turkish Textiles and Velvets*, Ankara: 1950.
Öz, T., *Türk Dokumacılığı ve Selçuklular Devrine Ait Bazı Kumaşlar*, TTK Basımevi, Ankara: 1964.
Özay, S., *Dünden Bugüne Dokuma Resim Sanatı*, T.C. KTB, Ankara: 2001.
Özbalkan, N., *Tekstil Terimleri Sözlüğü: Dictionary of Textile Terms: Türkçe-İngilizce-Fransızca-Almanca*, İstanbul: 2000.
Özbaran, S., "Basra Beylerbeyliği'nin Kurulması", *Tarih Dergisi*, XXV (İstanbul: 1971) 53-72.
Özbaş, Ö., *İlbeyli Türkmenleri arasında*, Gaziantep: Gaziantep Halkevi, 1939.
Özbel, K., *Eski Türk Kumaşları, El Sanatları*, Ankara: CHP Halkevleri Bürosu, Ulus Basımevi.
Özbel, K., *Türk dokuma sanatından örnekler*, Akbank Yayınları, İstanbul: 1984.
Özdeğer, H., *Onaltıncı Asırda Aynıtâb Livası*, I, İstanbul: İ.Ü. Rektörlük Yayınları, 1988.
Özdeğer, H., *Bursa Şehri Tereke Defterleri 1463-1640*, İstanbul: 1988.
Özder, L., *İç Anadolu Bölgesi Geleneksel Kadın Başlıkları*, Ankara: 1999.
Özel, M., *Folklorik Türk Kıyafetleri*, İstanbul: 1992.
Özen, M. E., "Türkçede Kumaş Adları", *AÜEF Tarih Dergisi*, no. 33, (Mart 1980/1981).
Özgirgin, M., *Boyama ve Basma Teknolojisi*, İstanbul: 1987.
Özgüç, T., *Kültepe: Kaniş/Neşa. The Earliest International Trade Center and the Oldest Capital City of the Hittites*, The Middle Eastern Culture Center in Japan, İstanbul: 2003.
Özkarcı, M., "Gaziantep'de Dört Han", *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), 272-312.
Özkarcı, M., "Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi* 25 (1995), 39-66.
Özkaya, Y., *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara: AÜDTCF, 1977.
Öztürk, İ.H., *Kilim, Keçe ve Dokuma Sanatları Bibliyografyası*, AKM Yayınları.

Öztürk, N., "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, XXI (1990).

Öztürk, S., *Onyedinci Asır Askeri Kassama Ait İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: 1995.

Öztürk, S., *Askeri Kassama Ait 17inci Asır İstanbul Tereke Defterleri, Sosyo-Ekonomik Tahlil*, İstanbul: 1995.

Öztürk, Y., *Balıkesir-Sındırgı Yöresi Yağcıbedir Halıları*, T.C. KTB, Ankara: 1992.

Özvar, E., *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: 2003.

Pakalın, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul: 1946-54; 2. baskı 1971.

Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul: 1999.

Pamuk, Ş., *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*. Cambridge: 1987.

Pamuk, Ş., *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul: 1994.

Pamuk, Ş., *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi (1500-1914)*, İstanbul: 1990.

Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatarluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: 1999.

Paris, R., *Histoire du commerce de Marseille*, I-V: Le Levant, de 1660 à 1789. Paris: 1957.

Pariset, E., *Histoire de la fabrique lyonnaise*, Lyon : A. Rey, 1901.

Parlak, T., *Geleneksel Kazak Halı Sanatı ve TİKA Aral Bölgesi El Halıcılığını Geliştirme Projesi*, TİKA Yayınları, Ankara : 2002.

Paskaleva, V., "Les relations commerciales des contrées bulgares avec les pays occidentaux et la Russie", *Etudes Historiques*, Sofia: 1960.

Pastoureau, M., *L'etoffe du diable, une histoire des rayures et des tissus rayés*, Paris: 1991.

Pearson, M. N., *Merchants and Rulers in Gujarat*, Berkeley: 1976.

Pegolotti, F.B., *La pratica della Mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge, Mass: 1936.

Pekin, E., "Yörüklerde Yük Çulu", *Kültür ve Sanat* (Ankara: T.C. KB), II-4 (Haziran 1976), 122-137.

Pekin, E., "Yörüklerde Un Çuvalları", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, V. Ankara: 1977.

Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi, çeviri H. Andreasyan, İstanbul: 1974.

Petsopoulos, Y., (ed.), *Tulips, Arabesques, and Turbans, Decorative Arts of the Ottoman Empire*, Londra: 1982.

Peyssonel, M. de, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I-II, Paris: 1787.

Pfister, R., *Les toiles imprimées de Fostat et l'Hindostan*, Paris: 1938.

Pfister, R., *Textiles de Palmyre*, Paris: 1934.

Pierce, L. P., *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York and Oxford: 1993.

Pigulevskaja, *Les villes de l'état iranien*, Paris: 1963.

Pococke, R., *A Description of the East and some other Countries*, Londra: 1743.

Polanyi, Karl, *Trade and Market in the Early Empires*, New York: 1957.

Polo, M., *La description du Monde*, yay. I. Hambis, Paris: 1955.

Polonyalı Simeon, *Seyahatname*, yay. H. D. Andreasyan, İstanbul: 1964.

Portal, R., *Pierre le Grand*, Paris: 1961.

Postan, M.M., "The Rise of a Money Economy", *Economic History Review*, XIV (1944), 123-134.

Puryear, V. J., *International Economics and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, London: (tıpkıbasım) 1969.

Quataert, D., "Machine Breaking and the Changing Carpet Industrie of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, 19 (1985-86 Spring).

Quataert, D., "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829". *International Journal of Middle Eastern Studies* 29 (1997), 403-425.

Quataert, D., *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*. Cambridge and New York: CUP, 1993.

Raby, J., "Court and Export II: The Uşak", *OCTS*.

Raby, J., *Venice, Dürer, and the Oriental Mode*, London: 1982.

Rambart, S.,"La France et la politique commerciale de l'Espagne au XVIIe siècle", *Actes de Colloque International d'Histoire Maritime*, IV (1959).

Raymond, A., *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siecle*, Damascus: Institut Français de Damas, 1973-1974.

Reath, N.A., "Velvets of the Renaissance from Europe and Asia Minor", *Burlington Magazine*, London: 1927.

Reath, N.A., *2000 Years of Silk Weaving*, An Exhibition, Los Angeles: County Museum with Cleveland Museum, 1944.

Reath, N.A. ve E.B. Sachs, *Persian Textiles*, New Haven: 1937.

Refik Ahmet, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı* (1000-1100), İstanbul: 1931.

Reid, A., *Southeast Asia in the age of commerce, 1450-1680*, New Haven: Yale University Press, 1988.

Reinhard, U., *Notizen über Türkische Webteppich, Inbesondere bei süd-und südwest Türkischen Nomaden*, Berlin: 1974.

Richard, G.R.B., *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge, Mass: 1932.

Richards, J.F., (ed.) *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*, Carolina Academic Press, 1983.

Rodinson, M., *Islom and Capitalism*, çev. B. Pearce, Austin: University of Texas Press 1978.

Rogers, J.M., "Textiles", *Islamic Art and Design 1500-1700*, British Museum Publication Limited, London: 1983, 90-92.

Rogers, J.M., Tezcan, Delilbaşı, ed. by J.M. Rogars, *Topkapı Costumes, Embroideries, and other Textiles*, London: 1986, 1-85.

Rogers, J.M., "Carpets in the Mediterranean Countries 1450-1550", *OCTS*, II, yay. R. Pinner ve W.B. Denny, London: 1986.

Rondot, N., *L'industrie de la soie en France*, Lyon, 1894.

Roover, F.E., "The Beginnings and the Commercial Aspects of the Luccese Silk Industry", *CIBA*, LXXX (1950), 2907-2930.

Roux, J.P., *Orta-Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: 1999.

Rudenko, S.I., *Frozen Tombs of Siberia*, Berkeley and Los Angeles: 1970.

Ržiga, V.F., "Des Tissus de la Russie premongole", *Byzantinoslavica*, IV (1932).

Sa'deddin, *Tâcu't-Tevârih*, I-II, İstanbul: 1863.

Sahillioğlu, H., "Bir Tüccâr Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, IX. (İstanbul: 1959).

Sahillioğlu, H. "XVIII. yüzyıl ortalarında sanayi bölgelerimiz ve ticâret imkânları", *BTTD*, XI (İstanbul: 1968).

Sahillioğlu, H., "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History", *J.F. Richards*, 1983, 269-305.

Sahillioğlu, H., "1973'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi" *BTTD*, 8 (Mayıs 1968).

Sahillioğlu, H., "XVII. yy'ın Ortalarında Sırmahelik ve Altın-Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *BTTD*, 16 (Nisan 1969).

Salihoğlu, H., *Dokumacılar*, İstanbul: 2001.

Salname-i Vilayet-i Haleb. Haleb: Matba'a-i Vilayet, 1288/1871-72, 1302/1884-85, 1310/1892-93, 1320/1902-3, and 1324/1909-10.

Sanjian, A. K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge: Harvard University Press, 1965.

Sarınay, Y., ve Başk. *373 Numaralı 'Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (950/1543)*, Ankara: 2000.

Savary, J., *Dictionnaire universel de commerce*, I-III, Paris: 1723-1730.

Savary, J., *Le parfait negotiant*, 3rd edition Paris: 1734.

Scarce, J., "Turkish Fashion in Transition", *Costume*, 14 (1980), 144-167.

Scherer, J. A. B., *Cotton as a World Power: A Study in the Economic Interpretation of History*, 1916.

Schmidt, H.J., *Alte Seidenstoffe*, Braunschweig: 1958.

Schmidt, H.J., "Turkish Brocades and Italian Imitations", *The Art Bulletin*, XV (1933), 374-383.

Schmutzler, W., *Altorientalische Teppiche In Siebenbürgen*, Leipzig: 1933.

Schönig, C., "Von Hunnen, Türken und Mongolen", Orient-Institut İstanbul, *Pera-Blätter*, nr. 2 (6 Nisan 1994).

See, H., *Les origines du capitalisme moderne*, Paris: 1936.

Serjeant, R.B., *Islamic Textiles History up to the Mongol Period*, Beirut: 1972.

Serjeant, R.B., "Asia Minor of Mongol Times, Material for a History of Islamic Textiles up to Mongol Conquest", *Ars Islamica*, XV-XVI, University of Michigan Press, 1951, 57-59.

Seven, H., *Dutculuk ve İpekböcekçiliği*, Ankara: 1960.

Sevim, A. ve E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK, 1995

Sevin, N., "Saray Kaftanları", *Sanat Dünyamız*, 1/3, 1975.

Sevinç, N., *Gaziantep'de Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri, Türk Oymakları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1983.

Sezgin, Ş., *Geleneksel dokumalarımızdan Kutnu kumaşları ve günümüzde Gaziantep'te dokunan Kutnular*. 1994.

Sheilds, S. D., *Mosul before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells*. Albany: State University of New York Press: 2000.

Silk Road Studies, de Dunhuang a İstanbul, presente par L. Bazin et P. Zieme, Turnhout: 2001.

Sinanoğlu, N., "Onyedinci Yüzyılın İlk Çeyreğinde Tarihlenen Bir Osmanlı Kıyafet Albümü", *Aslanapa Armağanı*, 169-182.

Singer, A., *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration Around Sixteenth Century Jerusalem*. Cambridge: CUP, 1994.

Singer, M., *The Economic Advance of Turkey, 1938-1960*. Ankara: 1977.

Singh, Ch., *Textiles and Costumes from the Maharaja Sawai Man Singh II Museum*., Jaipur: 1979.

Singh, M. P., "Merchants and the Local Administration and Civic Life in Gujarat during the Seventeenth Century", *Medieval India*, II (1972).

Si-yu-ki, *Buddhist Records of Western World*, çeviri, S. Beal, Londra: 1884.

Skilliter, S.A., *William Harborne and the Trade with Turkey: 1578-1582*. London: OUP, 1977.

Slade, A., *Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of a cruise in the Black Sea with the Capitan Pacha*, London: 1854.

Smith, C. W., and J. T., Cohtren (eds.), *Cotton: Origin, History, Technology, and Production*, 1999.

Societes et Compagnies de Commerce en Orient et l'Ocean Indien, ed. M. Mollat, Paris: 1970 (articles by Bautier, Baratier. Lopez, Richard, Melis, Balard and Sprandel).

Solak, E., *XX. Yüzyılda Uşak*, Uşak: 2002.

Soral, E., *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara: 1974.

Soudavar, M., *Art of the Persian Courts*, New York: 1992.

Soykan, T., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul: 1999.

Sönmez, M., *Kırk Haramiler, Türkiye'de Holdingler*, İstanbul: 1990.

Sözen, E.M. (ed), *Türklerde Ev Kültürü*, İstanbul: 2001.

Spufford, P., *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge: CUP, 1988, özellikle: Bölüm II ve III.

Spuler, B., *İran Moğolları*, çeviri, C. Köprülü, Ankara: TTK 1957.

Stavisky, B.Y., "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler*, Ankara: 2002.

Steensgaard, N., "Consuls and Nations in the Levant", *Scandinavian Economic History Review*, XV/1-2, (Stockholm) 1967, 13-55.

Steensgaard, N., *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago-London: 1973.

Streensgaard, N., *Carracks, Caravans and Companies*, Kopenhag: 1972.

Stein, Sir A., *Innermost Asia*, Oxford: 1928.

Stoianovich, T., "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, 120-2 (1960), 234-313.

Stoide, C.A., *Manufacturile din Tara Bârsei 1750-1850*, Institut Cultural Român, Cluj-Napoca: 2005.

Studies in the Economic History of the Middle East, ed. M.A. Cook, Londra: 1970.

Subrahmanyan, S., "Precions Metals Flows and Prices in Western and Southeastern Asia, 1500-1600", *Studies in History*, 7(1991), 79-105

Sundhaussen, H., "Die Preisrevolution im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts". *Südost-Forschungen*, 42 (1983), 168-181.

Sungu, İ., "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, İstanbul: 1940.

Surname-i Hümâyûn, yay. N. Atasoy, İstanbul: 1997.

Sülker, K., *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul: 1976.

Sümerbank Mecmuası, "Türk Dokumacılığı Tarihi", V.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, 6/61, 62, 63, Ankara: 1967.

Süslü, Ö., and H., Tezcan, *Atlaslar Atlası, Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu, Yapı Kredi Koleksiyonları*, İstanbul: 1993.

Svoronos, N., *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Paris: 1956.

Şahnâme, Türkçe çeviri, N. Lugal, IV, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Şimşek, S., *Mensucat Dergisi*, 12/XII, Temmuz 1956-7.

Tabak, F., "Agrarian Fluctuations and Modes of Labor Control In the Western Arc of the Fertile Crescent, c. 1700-1850". *Landholding and Commercial Agriculure in the Middle East*. eds. Çağlar Keyder and Faruk Tabak. Albany; SUNY Press, 1991.

Tabakoğlu, A., *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: 1985.

Taeschner, Fr., "Die Entwicklung des Wegenetzes und das Verkehres im Turkischen Anatolien", *Anadolu Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.* I-II (1959).

Taeschner, Fr., *Das anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, I-II, Leipzig: 1924-1926.

Taeschner, Fr., *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben, Ein türkisches Miniaturenalbum aus dem 17. Jahrhundert*, Hannover: 1925.

Tanju, S., *Hacı Ömer*, İstanbul: 1983.

Tavernier, J. B., *Les six voyages de Jean-Batiste Tavernier, écuyer baronne d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes*, I-II, Paris: 1679.

Tavernier, J. B., *Nouvelle Relation de l'Intérieur du Serrail du Grand Seigneur*, Paris: 1675.

Tavernier, J. B., *Voyages en Perse*, Paris-Geneve:1970.Taylor, L., *The Study of Dress History*, Manchester University Press: 2002.

Tekçe, E. F., *Pazarık: Altaylardan bir halının öyküsü*, TCKB, Ankara: 1993.

Tekelian, C. D., "Marseille, La Provence et les arméniens" *Memories de l'Institut historique de Provence*, VI (1929).

Tekeli, İ., *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara: 1998.

Tekeli, İ., and S. İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: 1977.

Tekeli, İ., and S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: 1982.

Temir, A., *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara: 1959.

Tezcan, H., and S. Delibaş, *The Topkapi Saray Museum: Costumes, Embroideries and other Textiles*, translated, expanded and edited by J.M. Rogers, translated, expanded and edited by J.M. Rogers, Boston: 1986.

Tezcan, H., *Atlaslar Atlası, Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu. Cotton, woolen and silk: fabrics collection*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 1993.

Texier, Ch., *Küçük Asya*, I, çev. A. Suad, İstanbul: 1339 H.

Th. Spandouyn Catacassin, *Petit Traicté de l'origine des Turcs*, yay. Ch. Schefer, Paris: 1896.

The Book of Duarte Barbosa, I, ed. M. L. Dames, Londra: 1918.

The *Cambridge Economic History of Europe*, II, Cambridge: CUP 1965.

The Travels of Ludovico di Varthema, 1503-1508, trans, J. W. Jones, ed. G. B. Badger, The Hakluyt Society, no. 32 (Londra: 1863).

The Turkish Letters of Ogier de Busbecq. Oxford: Clarendon Press, 1927.

Thevenot, J. *L'Empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV*, Paris: 1965.

Thieck, Jean-Pierre, "Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIII siècle". in *Passion d'Orient*. Paris: Kathala, 1992.

Thiriet, F., *Regestes des déliberations du sénat de Venise concernant la Romanie*, I-II, Paris: 1959.

Thiriet, F., *La Romanie Venitienne au moyen age. le development et l'exploitation du domaine colonial venitien, XII-XV siecles*, Paris: 1959.

Thornburg. M. et al. *Turkey. An Economic Appraisal*. New York, 1949.

Thornton. T., *The Present State of Turkey*. Londra: 1807.

Thrupp. S., (ed). *Change in Medieval Society*. New York: 1964.

Tiepolo, M. F., *La Persia e la Repubblica di Venezia*. Tahran: 1973.

Todorov, N., *The Balkan City. 1400-1900*. Seattle and London: University of Washington Press, 1983.

Todorov, N., "19. yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", *IÖİFM*, XXVII, 1-2 (1967-68): 1-36.

Todorov, N., "Svedeniya za tehnologiyata na slivenskite tekstillini izdeliya ot 30-te godini na XIX vek (19. yüzyılın 30'larında Sliven Tekstil Ürünlerinin Teknolojisi Üzerinde Bazı Gözlemler), *Sbornik narodni umotvorenlya*, vol. 50, Sofia: 1963, 405-409.

Todorov, N., "Les tentatives d'idustrialisation precoces dans le provinces balkaniques de l'Empire Ottoman". *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th-19th Centuries*, Variorum Collected Studies, 1998, 381-394.

(Togan) Arıcanlı, İ., "Turfan-Çin Münasebetleri ve XVII. Yüzyılda Doğu Türkistan", Doçentlik Tezi, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara: 1980.

Togan, Z.V., "Mogollar Devrinde Andolu'nun İktisadi Vaziyeti", *THİTM*, 1 (1931).

Togan, Z.V., "Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisâdî ve medenî hayatına âit kayıtlar", *IÖİFM*, XVI/1-4, 1953-54, 33-50.

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: 1946.

Tongas, G., *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman*, Toulouse: 1942.

Toprak, Z., *Türkiye'de 'Milli İktisat'*. Ankara: 1982.

Toprak, Z., *Sümerbank Holding A.Ş.*, Sümerbank yayını, İstanbul: 1988.

Toprakeşenler, S., "XVI. yüzyılda Göynük ve Yenice-i Taraklı Kazaları", *Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir: 1994.

Torun, E., *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı*, Ankara: 2004.

Tournefort, J.Pitton de, *Relation d'um voyage du Levant fait par ordre du Roy, I-III*, Lyon: 1727.

Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: 1958.

Turan, O., "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, X (1946), 471-496.

Turan, Ş. "Mi'mârân-i Hâssa", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, I-1 (1963).

Turan, Ş., "Venedik'te Türk Ticâret Merkezi", *TTK Belleten*, XXXII/126 (1968), 257-289.

Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East, Londra: 1933.

Tümer, H., *Uşak Tarihi*, İstanbul: 1971.

Türk Halk Oyunları Giysileri, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı yay. Ankara: 1999.

Türkiye İktisat Kongeresi (22-27 Kasım). Kongre Bülteni, İstanbul: 1948.

Türkler, yay. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara: *Yeni Türkiye Yay.*, 2002.

Türkmen, N., *Orta-Asya Türkmen Halıları ile Tarihi Anadolu: Türk Halılarının Ortak Özellikleri*, Ankara Kültür Merkezi Yayınları, Ankara: 2001.

Tyan, E., *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islâm*. Leiden: E.J. Brill, 1960.

Uğur, G., *Türk Halılarında Doğal Renkler ve Boyalar*, Ankara: 1988.

Uğurlu, V., *Son Dönem Osmanlı Kumaşları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 1996.

Uğurluer, M., *Osmanlı dönemi Gaziantep el sanatları* . Gaziantep: Gaziantep Üniv., 2002.

Ulig, H., *İpek Yolu*, çev. A. Kırım, İstanbul : 2000.

Uluçay, Ç., *Manisa'da Ziraat, Ticâret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul: 1942.

Uludağ, O.Ş., "Bursa Kadîleri", *Belleten*, XXVII-XXIX, Ankara: 1937.

Urquhart, D., *Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East*, London: 1833.

Uşak Sempozyumu, I-II, Istanbul: 2001.

Uytun, E., *Pamuklu Tekstil Sektörü*, İMKB Yayını, İstanbul: 1995.

Uytun, E., *Tekstil Sektörü*, İMKB Yayını, Istanbul: 1996.

Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara: 1945.

Uzunçarşılı, İ. H., "Osmanlı Sınayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", *Belgeler*, XI/15, (1981-86): 23-76. Ülker, N., "The Rise of İzmir, 1688-1740," *Ph.D. dissertation*, University of Michigan, Ann Arbor: 1974.

Ülker, N., *XVII ve XVIII yy'lar İpek Ticâretinde İzmir'in Rolü ve Önemi*, İ.Ü.E.F. Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul: 1991.

Ünver, S., "Baba Nakkaş", *Fatih ve İstanbul*, II, nr.7-12, İstanbul: 1954.

Voos, E., "Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác (Waltzen) aus dem 16. Jahrhundert", *Acta Orientalia Hungarica*, XXIV-1 (Budapeşte: 1971).

Vaschalde, J., *Les Industries de la Soirie*, Paris: 1961.Van Bruinissen, M.M. "The Ethnic Identity of the Kurds". *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. ed. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1989.

Vatter, S., "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri (1850-1914)", İstanbul: 1998.

Vaughan, M. Dorothy, *Europe and the Turk*, Liverpool: 1954.

Vecellio, C., *Habiti Antichi et Moderni di tutto il Mundo*, Venice, 1590, reprint New York: 1977.

Veenhof, K.R., *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology*, Leiden: E.J. Brill, 1972.

Venedikov, V. et Iv. "La technologie bulgare du tissage et celle des antres peuples balkaniques", *Études Balkaniques*, Sofia: VII, 1967.

Venzke, M., "Special Use of the Tithe as a Revenue-Raising Measure in the Sixteenth-Century Sanjaq of Aleppo". *JESHO*, 29 (1986).

Vetterli, W.A., "Histoire de l'indigo", *Cahiers CIBA*, no. 38 (1951).

Vilar, P., *A History of Gold and Money*, Londra: 1976.

Volbach, F.W., *I tessuti del Museo Sacro Vaticano*, Città del Vaticano: 1942.

Volney, C.F., *Voyage en Syrie et en Egypte, pendant les années 1783, 1784 et 1785*, Paris: 1792.

Wace, A.J.B., *Brief Guide to Turkish Woven Fabrics*, Victoria and Albert Museum, London: 1931.

Wallerstein, I., "The Ottoman Empire and The Capitalist World Economy: Some Questions of Reserch", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, der: Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara: 1980.

Wallerstein, I., *The Modern World System*, I-II., New York, San Francisco, London: 1974 -1980.

Wallerstein, I. H. Decdeli, R. Kasaba, . "The Incorporation of The Ottoman Empire into The World Economy", *The Ottoman Empire and The World Economy*, der: Huri İslâmoğlu-İnan, Cambridge: CUP, 1987.

Walstedt, B., *State Manufacturing Enterprise in a Mixed Economy. The Turkish Case*, Baltimore: 1985.

Watson, "Back to Gold and Silver" *Economic History Review*, 2nd series, XX (1967), 1-34.

Wearden, J., *Turkish Velvet Cushion Covers*. Victoria and Albert Press, Londra: 1987.

Weibel, A. C., *Two thousand years of textiles; the figured textiles of Europe and the Near East*, New York: Pantheon Books, 1952.

Wheeler, G., *A Journey to Greece*, Londra: 1682.

White, Ch., *Three Years in Constantinople*, I-III, Londra: 1846.

Wiet, G., "Tapis Egyptienne", *Arabica* VI-1 (Leiden, 1959).

Wilekens, L. von, "Oriental Carpets in the German speaking Countries and the Netherlands" *OCTS*, II, yay. R. Pinner ve W.B. Denny, London: 1986.

Wood, A.C., *A History of the Levant Company*, London: 1964.

Wulff, H. E., *The Traditional Crafts of Persia*, Boston: 1966.

Yağan, Ş. Y., *Türk El Dokumacılığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 1978.

Yalçın, A., *Türkiye İktisat Tarihi: Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci*, Ankara: 1979.

Yalgın, A. R., *Cenupta Türkmen Oymakları*, 1-11, Ankara: 1967.

Yatman, N., *Türk Kumaşları*, Ankara Halkevi Neşriyatı, Ankara: 1945.

Yener, E., *Ankara Kadın Kıyafetleri*, Etnografya Dergisi, XV (1976).

Yetişen, R., *Tahtacı Aşiretleri*, İzmir: 1986.

Yetkin, Ş., *Historical Turkish Carpets*, İstanbul: 1981.

Yetkin, Ş., "Türk Kilim Sanatında Yeni Bir Grup: Saray Kilimleri", *Belleten*, XXXV., 138 (Nisan 1971), 217-232.

Yılmaz, A., *19. yüzyılın ilk çeyreğinde şer'iyye sicilleri ve tereke defterlerine göre Medine-i Ayıntab'ın iktisadi ve içtimai durumu*, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Yılmaz, N., *Basit Yapılı Dokuma Örgüler*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir: 2000.

Yinanç, M., *Kanûni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara: 1983.

Yücel, Y., (yay.) *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Müminin*, Ankara: 1981.

Yüksel, Y. Ş., *Türk El Dokumacılığı*, T.İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 1978.

Zachariadou, E., *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın, 1300-1415*, Venice: 1983.

Zarinebaf-Shahr, F., "Tabriz under Ottoman Rule, 1725-1730", Ph. dissertation, University of Chicago, Department of History, 1991.

2000 Years of Silk Weaving, an exhibition sponsered by the Los Angeles Country Museum, New York: 1944.

Dizin

aba 53, 59, 65, 66, 67, 136, 142, 263
bozabe 263
çoban abesi 263
- çorap 59
hemus abesi 263
Abahoğlu Grubu 168
abanî 101, 137,241
Abhazya 186, 190
Abrum 72
Acem 40, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 60, 65, 66, 73, 84, 85, 88, 92-94, 102, 103, 113-115, 118-120, 142,221, 235, 236, 239-241, 245, 250, 286, 293, 294, 303
- attabisi 245
- Ermenileri 85
- keçesi (kîçesi) 54, 55, 60, 65, 66
Acemî seccade 40
Acem Hanı (Koza Hanı, Bursa) 221, 239
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 174
Adana 75, 78, 130, 150-153, 156-159, 161, 162, 268-271, 289
Adana Bez Fabrikası 150
Adıyaman Kumpanyası 154
Âdil bir Tekstil Ticâreti İçin Global İttifak (GAFTT) 165
Afyon Kocatepe Üniversitesi 165
agabânî şeridi 137
agabânû 101, 103
- destâr (sank) 101
ağaç 39, 198, 239, 240, 268, 281
Ağlasun 80
Ahamenidler (Ahamenişler) 185, 186, 190
Ahıska 227
Ahî(lik) 44, 219, 283, 300
Ahî zaviyesi 44
Ahidnâme 319-322
Ahmar, Kenichi (Dr.) 172
Ahmed I. 322
Ahmet Usta 65
ajan 7, 30, 83, 87-89, 116, 122, 136, 145, 213, 233,235,236
ak-ûy 65
Akbank 157, 158, 159
akça, 14, 15, 20, 24, 39, 40, 46, 48, 50, 51, 53-55, 59, 60-62, 64, 65, 66, 79-82, 85, 87, 90-93, 102, 129, 130, 213, 216, 221, 228, 230, 231, 233, 235, 236, 245, 246, 248, 251, 252, 254, 292-295, 297, 299, 303, 304, 309-318, 327
- tagşîşi 311, 312
Akçakaya 156
Akdeniz 7, 29, 30, 82, 84, 85 115, 116, 118, 123, 134, 162, 185, 190, 194, 197, 218 226 309, 313, 315, 323-326
Akhisar 15, 22, 80, 93, 102, 127
akik 138, 273,280, 317
Akkad 71, 72, 75
-Kırallığı 71
Akkadlılar 72
Akkerman 13, 14, 19, 20, 79, 81, 82, 233, 305
Akkoyunlu 34, 41, 132, 198, 231
Aksaray 13, 19, 30, 37, 39, 44, 130, 245
- halıları 39
Akşehir 39, 93, 219
- bezi 93
Al-Mukaddesî 77, 78
al-Rûm 44
ala kiiz (nakışlı) 65
alaca 53-55, 59-61, 64, 75, 78, 81, 82, 89-91, 93, 95-99, 102, 103, 105, 108, 134, 135, 137, 140, 142, 152, 163, 165, 167, 174, 178, 180, 181, 198, 200, 228, 233, 248, 263, 268, 269, 271, 313
- basma 103
- keçesi 55
- kilim 55, 59, 103
anaberi alaca 103
Dapul (Hint) alacası 90, 101, 103
Hindî alaca 93, 103
Kaşan alacası 103
kırmızı kemha alaca 108
Manisa alacası 95, 103
Mısır alacası 55
Şam alacası 105
Tire alacası 81, 96, 103
Alacahöyük 75
Alâeddîn Keykubâd I. 29, 34, 81, 245, 285
Alanya 78
Alber Diyap 157, 159
Alevî 263, 276
alfabe 195
Ali Basmacı (Sultan) 48
Ali Şîr Nevâyî 41
Alişar 72
Alman
- endüstrisi 164
- pamukluları 136
-tacirleri 32, 322
Almanya 8, 32, 78, 88, 112, 117, 119, 136, 137, 152, 158, 159, 172, 194, 237, 270, 326
-basmaları 119
alpaka 270
Altay 187. 195, 196, 276
Altınçub Sugdak 186
altın (sırma) 13-15, 30, 32, 39, 44, 48, 53, 72, 74, 78, 80. 82. 85, 87, 91, 93, 96, 105, 117, 123, 128, 129, 132, 134, 138. 140, 156, 178, 187, 195, 198, 203, 204, 209, 210,212, 226. 227, 230, 232, 2354-240, 246. 248, 251, 252, 258, 263, 273, 274, 286, 303,304, 309, 311, 321-327
-lı kumaş 14
Altınordu 37, 44, 128, 212-215
- ülkesi 44
Altoluogo (Ephesus, Selçuk) 29, 78, 129, 197, 214
Altuntaş, Yener 8, 105, 258, 263
Amasya 13, 15, 20, 22,48, 79, 80, 112, 126, 127, 130, 132, 133, 136, 212-214,218-220, 233, 234,287
- kemhaları 132, 213
ambargo 233, 234, 235, 239, 240
Ambelakia 138, 139
Amedî 75
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 15, 123, 137, 160, 164, 165, 167, 169, 172, 175, 177, 178, 275, 276
Amerikan
- bezi 24, 137, 258, 263, 272, 287
- Merkez Bankası (FED) 180
Âmid (Diyarbakır) halısı 39
Amsterdam 85, 235, 323
Amu-Derya 188, 189
Anadolu
- Selçukluları 44
- Türkmenleri 44
Andronikos III. (İmparator) 44
Ani Ermenileri 205
Ankara 7, 8, 13, 19, 20, 29, 30, 39, 40, 41, 44, 46, 71, 73, 77, 79, 80, 89, 101, 105, 122, 123, 130, 131, 132, 135, 137, 141, 156, 162, 180, 185, 186, 212, 218, 219, 220, 221, 231, 235, 237, 245, 258, 263, 268, 269, 270, 275, 285, 303
- Antlaşması 156
- Organize Tekstil Sanayi Sitesi 180
Beypazarı 7, 269
Samanpazarı 8, 258, 275
Antakya 88, 114, 119, 120
Antalya 29, 39, 40, 44, 78, 81, 214, 245, 289
- limanı 39
Antep 8, 71, 75, 88, 103, 105, 111, 115, 118-120, 134, 135, 140, 161, 162, 258, 263,268, 269, 272, 275-278, 289
antrepo 30, 32, 78, 84, 113, 115, 118, 214, 215, 235
apre 281
Ar-Ge 164
Arabistan 82, 83, 91, 228, 323
arakiyyeler 254
Aral 185
Arâmîler 75, 279
Arâmî dili 72
Arâmî sanatı 75
Arap 7, 14, 37, 39, 44, 72, 77, 81, 84, 85, 87, 88, 91, 93, 100, 121, 188, 189, 204, 219, 230, 233, 236, 237, 245, 258, 268
Arapça 7, 37, 72, 77, 100
- baharatı 14
- çiti 268
- kronikleri 39
Arabgir 78, 227, 230
Aras 114, 205, 226,227
Aras, Güngor 179
Arçelik 169
Ardahan 289
armağan 40, 41, 44, 51, 134, 187, 197, 198,230, 274
Arminiye 200
armür 268, 279-282
-lü tezgâh 279-281
Arslanhâne 48
asgarî ücret 170, 173, 272
Ashtor, E. 77, 213, 214, 309, 323
asteri 53, 55, 128, 149, 150, 196, 213, 221, 250,256, 258,268, 312-314
Assur 5, 7, 71, 72, 74, 75, 77, 111
- dönemi 7
- Kıralhğı 71, 75
- ticâret kolonisi 71, 73
Assurlular 71, 72, 74, 75
astar 81, 95, 101, 103, 105, 126, 134, 135,263, 269, 285, 287
-lık 80, 81
Astrahan 212, 213, 215, 234, 235, 323
Asya 8, 13, 15, 29, 41, 84, 88, 103, 138, 173, 177, 186, 190, 194, 214, 238, 275, 324, 325
Asya Kaplanları 173
At-Çeken işiretleri 30
at örtüsü 14, 59, 246
Atasoy, Nurhan 13, 19, 65, 105, 213, 246
Atilla (Hun imparatoru) 186
atkı 14, 36, 103, 105, 134, 135, 138, 248, 268, 270, 277, 279-281, 283, 302
- telleri 105, 135, 302

atlas 103, 105, 135, 187, 198, 200, 210, 228, 231, 246, 248, 250, 251, 254, 258, 274, 277
Atmeydanı 47
atölye 5, 32, 44, 46, 47, 51, 78, 157, 159, 190, 198, 200, 202-204, 236-238, 251, 255
Attabî 245
Avignon 32, 237
Avrasya 44, 65, 189
step halkları 44
Avrupa Birliği (AB) 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 177, 179, 181, 318
- ülkeleri 160
Avşar (aşireti) 258
Avustralya 162
Avusturya 88, 136, 141, 314, 322, 323
Ayas 78, 214, 218, 226
Ayasoluğ (Altoluogo/Ephesus, Selçuk) 29, 30, 78, 214
Altoluogo 29, 129, 197, 214
Aydın 29, 44, 78, 123, 128, 129, 245, 303, 305
- Beyliği 29
Aydınoğlu Mehmed Bey 44
Ayntâb. (ayrıca bkz. Gaziantep) 71, 74, 88, 92, 102, 114-120, 258
Azak 44, 210, 212, 213, 215
Azardak 277, 320
Azeri Türkmenleri 48, 50

Babacan, Ali 169, 170, 174, 175, 178
Bâbâlı 320, 322
Babil 71
Babilonya 72, 75
bâfta (pâfta) 95, 99-101, 103
- pamuklu 84
Bağdad 83-85, 91, 100, 103, 105, 111, 113, 114, 116, 117, 121, 132, 135, 198, 204, 214, 231, 245, 285, 324, 326
bağlamalı furç 108
bağlamalı turuncu 108
bahmel 271
Bahreyn 91, 100, 237
bairami 100
Bakırköy 149, 152, 153
- Bez Fabrikası 149
- Pamuklu Fabrikası 152
Balat (Miletl/Palatia) 78, 214
Balıkesir 8, 149, 245, 289
Balkanlar 13, 14, 115, 217, 233, 234, 309
barya 30, 77, 78, 113, 116, 122, 127, 132, 136, 197, 200, 209, 210, 228, 231, 233, 235-239, 252, 302, 324, 325
baryos 320, , 315, 320, 325, 326
Bandırma 36, 240
banyan 85
Barak bölgesi 263
Baraklar 258
Barbaro 101
Bartın 278, 287
baskı 4, 138, 140, 160, 180, 236, 270, 281, 286, 322
basma 8, 15, 81, 87-89, 101-103, 112-115, 117-121, 125, 132, 133, 137, 138, 142, 144, 145, 149, 154, 156, 159, 161, 168, 258, 263, 268, 286, 313, 316
alaca basma 103
Almanya basmaları 119
- yorgan yüzü 133
calico 137
emprime (basma-indiennes) 111, 115, 120, 263
Eskişehir Basma Sanayi 154
Hint basmaları 89, 112-115, 118-120, 133
İzmir Basma Sanayi 168
kaliteli basma (chintz, çit) 81, 87, 90, 101, 102, 133, 144
Levant basmaları 119
renkli basma (*indiennes*) 87, 117, 119, 132, 286
Basmahane 149, 153
- Fabrikası 151
Basra 15, 24, 83-85, 87, 91, 92, 99, 100, 111-213, 215, 323, 324, 326
- Körfezi 15, 83, 85, 212, 215, 323, 324, 326
Bassa, Cassano 129, 216
Başeğmez, Ömer 158
Başesgioğlu, Murat 168
Başkurdistan 186
başlık 79, 102, 103, 126, 144, 254, 255, 263, 272, 273, 286, 287
başörtüsü 14, 92, 126, 241, 270, 273, 276, 285, 286, 287
Batı-Anadolu 15, 29, 30, 32, 44, 78, 80, 88, 112, 120, 122, 123, 128, 129, 131, 149, 228, 245, 317
Batı-Gansu (Kansu, Çin eyaleti) 195
batman 80, 228, 230, 231, 294, 295, 297, 301, 302
Batman 268, 275
bayul ticareti 163, 270, 271
Bayar, Celâl 158
Bayezid II. 40, 41, 46, 48, 50, 51, 128, 198, 212, 216, 218-221, 233, 236, 239, 285, 309, 312, 321
bayrak 116, 187
Bayraklı, H. (Dr.) 165, 166
bayrâmî (bayram-pûri) 91, 100
Bayrâm-pûri dülbend 90, 100
Behisni 78, 130
Bektaş, Aynur 166, 167, 169, 181
bel kuşağı 269
Belçika 149, 168
belcdî 81, 88, 93, 256, 258, 269
- dokuması 269
- tezgâhı 269
benek 14, 21
berat 237
Bender-i Rûm 83
benek 14, 21
Bengal 84, 87, 99, 101, 126
berat 237, 256, 276, 319, 320
Bergama 8, 15, 22, 30, 33, 80-82
Berk, Mustafa 8, 258, 269
Bertrandon de la Brocquière 13, 20, 39
Beşbalık 196
beyaz bogasi topu 90
beyaz eşya 169
beyaz pamuklu 101, 114, 117, 118, 123, 274, 287
- ithali 117, 118
penbeh (pamuklu) bezi 133
beyaz sectâde 65
beyaz tas kutnu 108
Beydilli aşiretleri 258
Beydüz 258
Beykoz 149
Beypazarı 7, 8, 80, 142, 218, 220, 269, 270, 276, 285, 286
- Camisi 285
- pürgüsü 270
bez 15, 22, 77, 79, 80, 81, 82, 91, 93, 133, 134, 138, 139, 140, 142, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 263, 269, 279, 280, 283, 287
- ayağı 279, 283
Biga 278
Bihar 101
Bihârî dülbend 90
Bilecik 59, 93, 205, 234, 239, 240, 245
- kadifesi 59, 240
bindallı 269, 277
Birecik 75, 84, 113, 130, 134, 226
Birleşmiş Markalar Derneği 165
bitâne (bitane) 80, 81
Bitlis 113, 130-132, 226, 227, 230, 232, 292, 303
Bizans 5, 29, 44, 48, 127, 128, 186, 187, 190, 195, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 210, 212, 213, 215, 218, 220, 221, 239, 240, 245, 321
- imparatoru 186, 187, 203, 245
blue jean (denim) 7, 8, 15, 24, 88, 118, 123, 268
bluz 166
bogasi (bocassino, bohasi, boucassin, buhası) 8, 13, 15, 19, 24, 77-82, 88, 90, 93-95, 97, 102, 103, 112, 118, 125-127, 133, 136, 263
beyaz bogasi topu 90
bocassino 13, 19, 102, 122
bogasiciler 93
bohasi 77, 81, 102, 112, 132
boucassin 13, 19, 112
buhası 102
Borlu bogasisi 94, 95
ince pamuklu bogasi 132
İstanbul bogasisi 95
Karaman bogasi 81
Lekepûri (Lakapûri) bogasi 90
Manisa bogasisi 95
pâfta bogasi 90, 102
Tokat bogasisi 102, 133
Bogdan 81
Boğazköy 72, 75
Bologna 19, 20, 209, 210
Bolu 79, 113, 161, 218, 219, 220
Bombay 44, 101
Borlu 13, 19, 80, 81, 94, 95
- bogasisi 94, 95
Bosna 51, 159, 312
Bosna, Sinan 159
Bosnalı Salih Efendi 158
BOSSA 5, 156-160, 270, 271
Boşnak 47
boya
- tekniği 82
-cı 59, 133, 134, 138, 203, 231, 237, 268, 279
-cılık 7, 8, 114, 122, 127, 132, 161, 276, 279
-hane 80, 130, 132, 231
indigo (çivit) 15, 113, 114, 118, 122, 123, 133, 209, 235, 324
-ma fabrikaları 32
mavi boya 15, 91, 102, 268
sentetik boya 36
yerli boya 8
boyalı calico 137
Bozabe 263
Bozkır Yolu 196
bölük-i Acem 47, 48
bölük-i Rûm 47
böz 15, 22, 77
Braşov 32, 33, 82
Braudel, F. 87, 309, 315, 317, 323, 324
Brezilya 78, 173, 179
Broach 99, 101
brokar 14, 200, 210, 212, 236
Brüksel 168
Buda (Macaristan) 13, 19, 82
Budak, Muzaffer 157
Buddha 77
Buddizm 196
buğday 89, 92, 128, 140, 145, 204, 272, 310, 316, 317
Buhara 187, 189, 194, 195, 198, 309
- Beyliği 187
-lı 309
buharlı gemi 185
Buldan
- bezi 269
- dokuması 269
Bulgar 203
Burâlum 72
Burdur 15, 80, 112, 289
Bursa
- brokarları 14
- dîdiği 55
- İhtisâb Kanunnâmesi 202, 209, 246
- İpek Hanı 302
- ipek ticâreti 7
- ipeklileri 14, 233, 245, 246, 303
- kutnusu 105, 134
- pazarı 14, 30, 105, 233, 234, 237, 241, 303
bükme 8
bürümcük 83, 246, 248

bütçe (1929) 44, 155,170, 171, 178, 181, 313, 314, 327
Büyük Ekonomik Kriz 152
Büyük İpek Yolu 185, 186, 195, 196
Büyük İskender 186
Büyük Menderes 78
büyüme hızı 141, 142, 172, 173
Büyük Yol 195
Büyük-Göller 195
byrampautes 100

calico 25, 84, 87, 137, 142
câme 256
Capucin 322
cariye 44, 55
Carlos III. 119
Catay 209
cehri 36, 114, 138
Celâli kargaşalıkları 317
Celâli(ler) 312, 314
cellayi 256
Ceneviz 5, 13, 29, 30, 32, 71, 78, 127-129, 200, 209, 210, 212-216, 221, 235, 237, 315, 317, 321
- ticâret kolonileri 71, 213
Cenevizliler 5, 13, 78, 127, 128, 200, 210, 214-216, 235
Cenova 7, 102, 127, 128, 209, 210, 212, 214-216, 233, 234, 236, 238, 239, 321
Pera Cenevizlileri 13
Cengiz Han 190, 196, 213
cepken 263, 272, 273, 276, 285-287
Ceyhan 156
Cezâir 91
chafarcani 114-116, 118, 121
Champagne 209
Charles V. 322
Charles VI. 32
Chaudhuri, K.N., 85, 87-89, 100-102
Chaul 84
chintz (bkz. çit) 25, 87, 89, 101, 113, 117, 137, 138, 144
Cıngıllı 273
Cizvit rahipleri 322
Cole, W. A. 141
Coşkun, Ali 166
cottimo 117
cullah (culah, çulah veya çulha) 15, 22, 93, 268, 270
Cumhuriyet hükümeti 149, 151, 156
Cungaria 197
Curattola 30
Curcân 198, 200, 212

çadır 31, 48, 53, 65, 79, 81, 126, 157, 230, 276
çakşır 82, 256
çam kozalağı 210
Çanakkale 30, 273, 276, 278, 289
çapalama 157
çapan 273, 274
çaput (gyapot, kaba bez) 82
çank 272, 274, 286, 287
çarşaf 81, 103, 105, 135, 269
- bağt 269
çatma 14, 21, 59, 64, 108, 246, 252
Çatmalı 108
çember 93, 103, 126, 256, 272, 273
çemberlik 103
Çepni 258
Çerkes 50-52, 125
Çetintürk, Bige 44, 46, 51, 52
çıkma 112, 283
çıknk 8, 36, 298
çırak 36, 44, 46- 48
çırçır 156, 157,160, 270
-lama 157
çifte tafta 248
Çin8, 13, 14, 39, 44, 77, 100, 113, 117, 124, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 176, 180, 181, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 209, 210, 212, 228, 237, 241, 245, 272
- ipeği 185, 187, 188, 197, 209, 210, 212
- malı 164
- rekabeti 163, 1668
- rubabı 113
- Seddi 186, 190
- tekstili 8, 279
Çine 80, 81, 93, 97, 98, 103
- dülbendi 97, 98, 103
çiniciler 50
Çinili Köşk 41
çintiyan şalvar 258, 263
çip 170
çit (chintz, kaliteli basma) 81, 87, 90, 101, 102, 133, 144
çitari 108
çivit (indigo) 15, 65, 83, 84, 91, 100, 113, 122, 123, 133, 209, 268
- boyası 65, 84
indigo 15, 113, 114, 118, 122, 123, 133, 209, 235, 324
mavi boya 15, 65, 268
çizgili keten 263
çizme 77, 203, 274
çoban abesi 263
çocuk(lar) 36, 37, 87, 89, 105, 134, 139, 157, 158
çorap 59, 228, 238, 286, 287
Çorum 13, 15, 19, 22, 126, 127, 130, 219, 220
çözgü ipliği 36, 138, 268, 277, 279-283
çuha 82, 82, 149, 228,258, 263, 276, 292, 303
Çuha Fabrikası 149, 276
Çukurova 78, 149, 156, 162
çul 62, 66
çuval 53, 62, 66, 157, 276, 278, 289

d'Anjou, Rene 29
Dabhol 90, 101
Dakka 87, 88, 101
Dakkan 101
dalgalı kur 174, 175, 178
Dalsar, Fahri 7, 105, 111, 135, 190, 213, 221, 234, 235, 238-241, 245, 246,303
damalı 273
damask 209, 210, 251
Danimarka 116, 275
dantel 105, 134
Danca 108
Davos 173
Davrak 92, 102
Deane, Phillis 141-143
Dekkan 85, 101
delilâliye 85, 100,221
- resmi 221
delme 263
demir 39, 64, 65, 91, 143, 150, 188, 205, 229, 277, 321
demirci 30, 36, 64, 65
Demirkapı 187
Demokrat Parti (DP) 153, 158, 159
denim (mavi pamuklu, blue jean) 7, 8, 15, 24, 88, 118, 123, 124, 177, 268
Denimder 124
deniz yolu 15, 22, 29, 39, 40, 79, 80, 83, 84, 89, 91, 95, 134, 162, 168, 197, 205, 209, 214, 215, 218, 221, 269, 275, 277, 278, 289, 323-326
Denizli 15, 22, 29, 79, 80, 89, 95, 162, 168, 214, 275, 277, 278, 289
Denny, Walter 46
depo 156, 157, 209, 270, 277
Denye 282
deri 81, 91, 132, 142, 163, 169, 172, 176, 177, 185, 203, 212, 272, 274, 279, 286, 287, 316, 318, 325
- ayakkabı 274
- sanayi 169, 172
Derviş Ağa 54, 66
Derviş, Kemal 173-175
desen 14, 32, 40, 42, 43, 47, 60, 62, 65, 88, 89, 93, 101, 102, 103, 105, 111, 134, 135, 136, 241, 242, 245, 246, 251, 252, 268, 269, 270, 272, 273-278, 280, 281-287
- rulosu 281, 283
- desenli kumaş 268, 275
destâr (sarık) 80, 81, 90, 91, 97, 99, 101, 103, 137
Destâr-ı Kanbil 90
devalüasyon 178, 179, 312, 315, 318
deve tüyü 279
devlet hazinesi 129, 132, 171, 198, 220, 221, 239, 301, 313
Devlet Planlama Teşkilâtı 168, 172
Deyre (bkz. Üçetek) 273
dîbâ 198, 200, 230, 245, 248, 250, 251, 254
didik 53
dimi 13, 280
dımışkî kemhâ 245
dirhem 39, 85, 96, 98, 189, 200, 228, 230, 232, 248, 250, 252, 294, 297, 302-304, 312, 315
divan halısı 55
Divan Muhimme Defteri 52, 230
Diyarbakır 7, 39,65, 71, 72, 74, 75, 78, 88, 94, 113-118, 120, 121, 131-133, 138,140, 214, 226, 227, 231
dizayn 209, 210, 256, 284
Dizful 91
Doğu Göktürkler (Köktürkler) 77, 186
Doğu Roma İmparatorluğu 186
Doğu-Türkistan 77, 186, 196
dokumacı işçi 36
dokuma tezgâhı 14, 31, 134, 190, 245, 270, 282
dolama 14, 21, 59, 81, 82, 93, 256
dolama Bergama kuşakları 82
Domino Tekstil 161
donluk 133
döşek yüzü 80
döşemealtı halıları 30
döşemelik kumaş 105, 134, 270
döşeme küçe-i Selânik 55
döşemelik chintz (çit) 137
döviz 154, 155, 158, 166, 168, 173-181, 282
- politikası 177, 179
Drama-Serez 65, 82
dühezâri 248
Dunhuang 195
Durhumid 72
düğme 14, 252, 285, 287
düğün 8, 49, 50, 111, 117, 135, 168, 187, 235, 247, 258, 269, 272-275, 319
dükа 14, 78, 235, 236, 238, 315
dülbend 14, 15, 22, 24, 79, 81, 82, 85, 88- 91, 93, 96- 98, 100, 101, 103, 113, 126, 127, 133, 292
Dülük şehri 134
Dünya Bankası 159, 161
Dünya Ekonomik Krizi 151
Dünya Savaşı
Dünya Savaşı, I. 268
Dünya Savaşı, II. 123, 156
Dünya Ticâret Örgütü (DTÖ) 165, 166

East India Company 84, 85, 87, 89, 100-102
Ebussu'ûd Efendi (Şeyhülislâm) 258
Ecsedy, H. 77
edik 274
Edirne 14, 20, 53, 59, 67, 82, 87, 90, 101, 138, 142, 143,221, 250, 297
Ali Paşa Çarşısı 59
Edremit bezi 93
Efes 214
Eflak buğdağı 40, 82

Egnboz 65
Eğin (Kemaliye) el dokuması 272, 275, 276, 277, 278
eğirtici 15, 37, 203, 204
eğirme 36, 138
  eğirme makinesi 138
Ehl-i Hiref 44, 46, 47, 48
  - Defteri 48
ehram 278
Ekonomi Koordinasyon Kurulu 168
ekonomik liberalizm 140
el örgüsü 279
elbise 72, 74, 77, 82, 100, 101, 136, 166, 187, 196, 198, 252, 255
  -lik 105, 133, 134
El-madin 276
Elazığ 75, 149, 268, 289
elbise 72, 74, 77, 81, 82, 100, 101, 105, 134, 135, 137, 167, 188, 190, 197, 199, 246, 250, 253, 255, 256, 259, 274
Elbistan 72, 75, 130
Eldred, J. 84, 324
Elizabeth I, 238, 239, 321
Elpek bezi 278
elvan 133, 137, 227
elyaf 160, 162, 194, 282
emekçi sınıflar 15
Emir Seyfeddin Küsün sarayı 39
Emiroğlu, Metin 164
emperyal usta 203
emprime (basma-indiennes) 111, 115, 120, 263
Enderun hazînedâr-başı 46
Endülüs 200, 212, 323
endüstri 7, 8, 78, 101, 111, 117, 119, 134, 136, 145, 150, 152, 153, 156, 162, 165, 172, 186, 239, 240, 282
Endüstri Devrimi 7, 133, 144
endüstrileşme politikası 149
Enerji Bakanlığı 176
enflasyon 309- 312, 318
Engüru (Ankara) şalı 105, 134
entari 87, 101, 105, 107, 110, 134, 135, 142, 256, 258, 261, 263, 268, 272, 285, 287
Erdel (Transilvanya) 81, 82
Erdemli, Hayati 270
Erdoğan, Recep Tayyip 168
Ereğli 152, 153, 278
Erganı 75, 78, 134, 221, 232
erguvan 203, 250
Erivan 113, 205
Ermeni 37, 84, 85, 113, 114, 117, 121, 122, 125, 143, 150, 157, 158, 201, 205, 206, 222, 231, 236, 241, 276-280, 286, 302, 304, 320
  Acem Ermenileri 85
  Anı Ermenileri 205
  - tacirleri 84
  - tüccârı 84, 85, 117, 125
Ertaş, Süleyman 8, 274-279
Erzincan 8, 20, 78, 130, 131-133, 218-220, 221, 226, 228, 230, 245, 275, 289, 292, 303
Erzurum 113, 116, 121, 130, 136, 205, 219, 220, 226-228, 245, 272, 278, 289, 304
esedi 87, 316
esir pazarı 51, 301
Eskenazi, Vital 157
Eskişehir Basma Sanayi 154
Esterâbâd ipeği 200
Eşâni 277, 278
eşkıya 169, 314
ev-sanayii (Verlag System) 89, 164
Evliya Çelebi 47, 81, 103, 132, 133, 136, 219, 220, 230, 231, 285
eyer örtüsü 65

fabrika 8, 9, 32, 36, 37, 119, 134, 138, 142, 144, 149-161, 163, 164, 168, 173, 237, 268-272, 276
fardelli 209
Fas 124, 169, 200, 237
fason 237, 238, 272
Fâtih Sultan Mehmed 30, 41, 46, 50, 51, 65, 128, 132, 213, 216, 219, 221, 231, 273, 309, 311, 312, 321
FED 176, 177, 180
Felemenkliler 326
ferâce 136, 254, 255
Ferava 189
Ferdinand 322
Ferespidi (Firûz-pûri) 90
Fergana 185, 188, 189
Fes başlık 273
Feshane 149, 151
  - Fabrikası 151
Fethiye 269, 278
Feymana 285
Fırat 84, 113, 134, 226
Filibe 59, 142
Filistin 37, 39, 112
Filorentin 250
Firdevsî 44
Firengî 250, 251
firma 37, 123, 145, 151, 162, 164-170, 175, 180, 237, 270-272, 275, 282, 284
firuz 273
Firûz-pûri 90, 94
fistan 14, 21, 263, 286, 287
Fiume 136
Fiyatlar Devrimi 314, 315
Flandr tebaası 30,322
Floransa 7, 13, 30, 32, 136, 190, 210, 233, 236, 237, 239, 251
  -lı ticâret ajanları 7
Floş 282
Foça 128, 129, 215, 221, 303
folklor 8, 258, 269,273, 275, 287
Forest (Fransız elçi) 321
François, I 237, 238, 323
Frankfurter Allgemeine Zeitung 160
Fransa 5, 7, 8, 13, 15, 71, 78, 87, 88, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 133, 136, 137, 138, 141, 156, 185, 209, 212, 227, 237, 238, 239, 240, 245, 251, 312, 313, 319, 321, 322, 323, 326,327
  Fransız Devrimi 238
  - elçisi 321
Frengi 52, 53, 230, 232, 241, 250, 251, 252
Frigler 7, 279
Fukasawa, Katsumi 15, 24, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123
furc 108
Fustat 37
fustian 13, 19, 78
Futa (peştemal) 92

gabardin 268, 271, 277, 280
GAFTT (Adil bir Tekstil Ticareti için Global İttifak) 165
Galata 30, 142, 213, 237, 305
  Galata Sarayı 50, 51
GAP 162
Gazan Mahmud 285
Gaziantep (Ayntâb) 8, 71, 75, 88, 103, 105, 111, 115, 118, 120, 134, 135, 161, 162, 258, 263, 268, 269, 272, 275-278, 289
  Ayntâb 71,74, 88, 92, 102, 114-120, 134, 258
Gazneli Sultan Mahmud 44
gece başlığı 14
geçiş resmi (bâc-ı 'ubûr) 221, 226, 230
Gediz 78, 129, 215
  - havzası 36, 37
Gelibolu 80, 81, 103, 127, 128, 149, 303
gelin 258, 263, 272, 273, 274, 285, 286
gemi 29, 30, 84, 85, 91, 100, 113, 116, 117, 120, 122, 129, 173, 186, 205, 213, 214, 216, 227, 304, 305, 317, 321, 325-328
  -ci 29, 122
Gemlik 152, 153, 303
Gence 200, 209, 227
Genç, M. 80, 132, 133
Gent, A. 166
Germiyan-ili 128
Giyaseddin Keyhüsrev 29
Gîlân 200, 210, 212, 214, 217, 227, 234-236
girişimci 137, 151, 152, 154, 155, 158, 160, 166, 234
Giresun 127, 277
Girit 125
Girizit 268
Glen Raven 166
Glido, Rafael 158
Golden, Peter 188, 189
gotik 210
Göktaş Tekstil Ürünleri ve Gereçleri Dış Ticâret AŞ 168
Göktürk (Köktürk) İmparatorluğu 77, 185, 186-189, 190, 195
  Göktürk Kağanlığı 186, 188, 189
Gördüs (Gördes) 13, 19, 30, 36, 64, 79
Göynek 258, 263
Göynük 113, 218-220, 237
  - Suyu 113, 218, 220
Gözleve 59
Güruş 53, 87, 93, 120, 125, 127, 133, 139, 142, 228, 230, 235, 294, 295, 297, 302, 305, 318
Gücerat 83, 87, 101, 323
Gül, Abdullah 167
gülistânî 248
gümrük 7, 15, 29, 32, 75, 79-82, 85, 87, 91, 99, 100, 103, 111, 119, 127-129, 132, 137, 138, 140, 141, 149, 151, 155, 162, 163, 166, 167, 173, 200, 203, 204, 212, 213, 215, 216, 226-228, 231, 233, 235, 238-240, 270, 271, 293, 295-297, 303-305, 310, 313, 318-320, 322, 324, 325
  Gümrük Birliği 162, 163
  - siyaseti 151, 155
  - vergileri 75, 167, 322
gümüş 14, 15, 71, 72, 74, 75, 79, 80, 85, 87, 105, 117, 135, 145, 196, 201, 210, 211, 215, 216, 228, 236-239, 246, 247, 249, 252, 253, 259, 264, 273-275, 277, 286-288, 290, 310-320, 323-325, 327
  - akça 312, 316, 317
  - sırma 14, 246, 248
  - gümüşaratıcı 312
Gümüş Dağları 71
gündelikçi işçi 89
Güney Sanayi Fabrikası 157
Güney-Sibirya 195, 196
Güneydoğu-Anadolu 5, 8, 15, 71, 72, 74, 75, 78, 112, 114, 115, 119, 120, 132, 133, 263, 279
Gürcistan 133, 200, 202, 209, 212, 221, 234
  Gürcü 200, 326
gyapot 82

Habeşistan 83
Habur 71, 75
Hâce-i Cihan 83
Hacı Ali kadifesi 14, 21
Sabancı, Hacı Ömer 156-160
Hacılar Köprüsü 285
Haçlı Seferi 310
  Haçlılar 39, 78, 209
hafif ipekli 209
Hahhum 72, 74, 75
hakan 41, 187, 189
hakkak 47, 48, 300
Haleb (Halep) 5, 8, 78, 83-85, 88, 93, 101, 103, 111-122, 132, 134, 142, 197, 200, 218, 219, 226, 227, 230, 230-232, 235, 237, 238, 240, 248, 251, 268, 276-278, 303, 316, 318, 324, 326
halı
  Âmid (Diyarbakır) halısı 39
  divan halısı 55
  döşemealtı halıları 30
  - dokumacılığı 13, 36, 37, 51
  - fabrikası 36
  -cılık 32,36,47, 51, 162, 275

Kafkas halısı 53
saray halıcılığı 46
Rüm (Anadolu/Doğu Roma) halıları 44
Rûmî halılar 44
Şiraz halısı 39
Turcheshi halıları 30
Türk halısı 13, 30, 32, 53
Türkmen-Yörük halısı 30
Uşak halısı 13, 30, 36, 46, 52, 64
Yahyalı halıları 30
Yörük Döşemealtı halıları 30
Yörük halıcılığı 30
Yörük halısı 53
Haliç 149
Halk Eğitim Merkezi 269
halk giysileri 8
Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezi 289
halkoyunları kıyafetleri teknik çizimleri 258
ham ipek 13, 14, 113, 198, 200, 202-204, 209, 210, 212, 214-216, 221, 227, 228, 230, 231, 233-241, 252, 301, 303
ham iplik 36
Hamâ 78, 88, 114, 118
- pamuğu 78
Hamdani 78
Hamdullâh Mustevfî 78
Hamid-eli 78, 80, 81, 102
Hamilton, Earl J. 314, 317
Hamilton, William J. 138
Hamlin, C. 141
hammadde 14, 82, 88, 112, 122, 125, 132, 134, 142, 143, 145, 151, 152, 160-162, 167, 204, 234, 282, 287, 289, 319, 323
Hammâmî 101, 137
harâm 37
Harborne 321
Harezm 186-189
harir 21, 227, 230, 231, 233, 239, 240, 241, 245, 293-297, 301, 302, 303, 304
harir-i kenâr 227
harir emini 303
Harkerd 189
hamiş 281
Harput 130, 131, 132, 230, 245
Harran 75, 77
Has, Kadir 157
Has, Nuri 158
Hâssa Ehl-i Hiref 46
Hâssa Mimarlar örgütü 41
haşıl 276, 282
hatai 200, 228
- vâlâ 245
Hatay 78, 251, 289
Hattuşaş 71
havlu 14, 79, 93, 126, 134, 277, 284
Havran 37, 39
hayvan çulları (örtüsü) 53, 66
Hazar Denizi 185, 209, 210, 212, 213, 215, 235, 324
hazır giyim 161, 163, 165, 166, 167, 169, 171, 177, 179, 181
Hazine Bonosu 176
hediye 77, 92, 100, 201, 226, 230, 245
helâlîye 263
hemus abesi 263
Henri II. 323
Hereke 36, 149, 151, 152
- fabrikası 151
heşti 100
Hexi Koridoru 195
heybe 66, 278, 289
Hıristiyan 7, 30, 39, 55, 59, 84, 129, 142, 157, 204, 213, 222, 239, 320, 326
- usta 7
- teba'a-yi Devlet-i Aliyye 141
hırka 263, 287
Hırvat 50, 51
Hısnıkeyfa 130-132
Hızır 30, 51, 52
Hicaz 55, 65
- kiçe 60
- seccade 55
Hindi
- alaca 93, 97, 103
- dülbend 97
- iplik 90, 102
kutni Hindi Laciverd 90
- kuşak 90
- makrama 90
mi'cer-i Hindi (Hint örtüsü) 91
Peşgir-i Hindi 90
Hindiye 108
Hint
- baharatı 14, 212, 214, 235
- basmaları 89, 112-115, 118-120, 133
- dülbendi 101, 113, 111, 137
- kutnisi 102, 103, 105, 134
- muslinleri 137, 138, 144
- nankinleri 137
- pamuk ipliği (rişte-i Hindî) 89, 102, 103, 137, 144
- pamuklu(an 5, 83, 85, 87, 88, 89, 113, 114, 125, 127, 136, 137, 144
- şalları 85, 113, 142
- tekstil ürünleri 15
Hint Okyanusu 83, 114, 119, 235, 316, 325, 326
Hint-Avrupalı Toharlar 186
Hintli banyan 85
Hirfet 44, 103, 134, 144, 202, 203, 298, 299
Hitit 7, 71, 75
- Kıralı 71, 75, 279
Hiuen-Tsang 187
Hoca İmâdeddin 37
Hoca Mahmud Gâvân 83
Hocan 189
Hocent 185
Hollanda 15, 30, 82, 84, 85, 87, 113, 114, 116, 117, 119, 121, 122, 125, 127, 235, 237-239, 316, 322, 323, 325-327
Hong Kong Deklarasyonu 173
Horasan 77, 202, 236, 279
Hoten 187, 189, 190
- prensesi 189
Hovhannes 84, 85
Hudâvendigâr 78
Hugues (Kıbrıs Kıralı) 29
Huramma 74
Huvayza 91
Hürmüz Adası 83, 84, 85, 91, 101, 214, 321, 324
Hüseyin (Tebrizli) 50
Hüseyin Rûmî 48
Hüsrev Anuşirevan 187
Hyung-nu 190, 195

Iğdır 152, 269
IMF 170, 173, 174, 175, 177, 178, 179
Irak 39, 115, 198, 202, 204, 278
Irtış 186
Isfahanlı (Culfalı) 48, 84
Isparta 13, 15, 19, 22, 80, 289
Izleb 59

İbn Battuta 39, 44, 88, 100, 200, 218, 219, 245, 309
İbn Havkal 78, 198, 202
İbrahim Paşa 41, 321
İbrişim 200, 228, 252, 254
iç çamaşırı 14, 79, 272
iç yelek 263
içlik 274, 285-287
İda (Kazdağı) 273
İdrîs-i Bitlîsî 41, 48
İğridir 80
İHKİB (İstanbul Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği) 165
ihracat 5, 7, 8, 13, 15, 32, 36, 39, 71, 77-80, 84, 85, 87-89, 91, 112, 115, 118, 120, 122-125, 132, 133, 136, 139-142, 145, 152, 154, 159-169, 171-174, 176, 177, 179-181, 190, 200, 213, 215, 233, 235, 238, 240, 251, 270, 271, 278, 282, 310, 313, 319, 326
İhracatçılar Birliği 166
ihtisab 202, 213, 228, 245, 246, 256
ikat 8, 103, 105
İkinci Beş Yıllık Plân 152
İlkorur 171, 172
İmer, Zahide 8
İMKB 160, 176, 180
imtiyaz imtiyaz 115, 117, 127-129, 149, 151, 155, 196, 200, 202-204, 213, 216, 237, 276, 319-323
İmroz 65
İnce kemha 108
ince pamuklu 13, 82, 92, 102, 103, 122, 127, 132, 136, 228
bogasi 132
indiennes 87, 88, 118-120
indigo (çivit) 15, 113, 114, 118, 122, 123, 133, 209, 235, 324
mavi boya 15, 91, 102, 268
İngiliz
- ipçisi 164
- kapitalizmi 139, 142, 145
- pamuk bezleri 139
- resmî pamuk ipliği 137
İngiltere 5, 7, 8, 78, 84, 87, 102, 113, 116, 117, 118, 119, 122, 133, 136, 137, 138, 140-145, 149, 161, 164, 185, 212, 213, 228, 237-239, 310, 311, 318, 321, 322, 324-327
İnsa 160
inşaat 40, 141, 157, 163, 170, 173, 312
ip 52, 62, 185, 204, 209, 245, 274, 286, 289
- hamcı 204
İpek (N. Atasoy) 246, 248, 251
ipek
- böceği 186, 187, 190, 240
- bürgü 269
- eğirici 203
- elyaf 194
- perde 209
- tekeli 210, 326
- telleri 105, 135
- ticâreti 7, 30, 132, 185, 186, 189, 190, 196, 197, 203, 212-215, 218, 221, 226, 227, 233-236, 238, 239, 303, 324-326
- yetiştiriciliği 237, 240
İpek Yolu 5, 132, 185-190, 194-197, 212-215, 218-220, 222, 224, 227, 233, 235, 285, 326
ipekli
- çorap 238
- dokuma tezgâhı 14
- esnafı 212
- hil'at 203
- kemha 196
- sanayii 5, 7, 13, 198, 200, 203, 209, 212, 213, 233, 237, 238, 240, 241, 245, 248
iplik 8, 15, 36, 37, 81, 82, 88, 90, 102, 103, 112, 114, 139, 140, 150, 152, 154-161, 163, 170, 177, 191, 269-271, 273-277, 280, 281, 283-285, 286
Anadolu iplikleri 102
atkı 268, 279, 280
çözgü 268, 279, 280, 282
ham 36
Hindi 90, 102
- boyacısı 114, 276
- fabrikaları 36, 149, 153, 156, 157, 158, 160, 162
- sanayii 138
- üretimi 162
iplikçi 98, 139
lifli 282
naylon 160
pamuk 138, 139,
polyester 268
sentetik 282
simli 269
İran 5, 7, 13, 14, 21, 30, 32, 41, 44, 46-48, 50, 51, 66, 71, 72, 75, 77, 79, 81, 83-85, 87, 91-93, 100, 102, 103, 105, 111, 113-

117, 120-122, 128, 132, 134, 163, 166-168, 176-181, 185-188, 190, 192, 195, 197, 198, 200, 202-204, 209, 210, 212-218, 220, 221, 226-228, 230, 231, 233-241, 245, 251, 252, 258, 269, 270, 292, 303, 304, 310, 314, 316, 321, 323-327
- İmparatorluğu 7
- ipeği 7, 13, 14, 84, 113, 117, 122, 132, 197, 210, 212-215, 221, 233, 235, 237-239, 245, 258, 303, 304, 316, 324, 326
irsaliye 313
İsa 7, 37, 197, 258
İsfahan 84, 85, 92, 102, 230, 235
İsfidâb 189
İskenderâni 231
İskenderiye 40, 116, 200, 213, 231, 315, 324
İskenderun 113-115, 120, 214, 218, 226
İskendil kebeleri 65
İskitler 190
İslâm
- dünyası 41, 88, 198, 200, 240, 309
- hukuku 89, 319
İspanya 15, 88, 115, 118, 119, 123, 313, 315, 317, 321, 322, 323, 325
İstahrî 198, 200, 202, 204, 210
İstanbul
- bezi 93
- bogasısı 95
- Deklarasyonu 166
- Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği (İHKİB) 165
- İhtisab Kanunnâmesi 246
- Ticâret Odası (İTO) 168, 181
- Ticaret Üniversitesi 277
Kapalıçarşı 8, 142, 231, 272, 274, 275, 276, 277, 283
İstemi Han 187
istihdâm vergisi 164, 168, 170, 171
İsveç 13, 14, 116, 203
İsviçre 8, 78, 112, 117, 119, 120, 136, 141, 237, 241, 272
İş Bankası 4, 9, 151
işçi 7, 8, 32, 36, 37, 88, 89, 123, 124, 133, 139, 144, 152, 154, 155, 156, 159, 161, 162, 165, 168, 169, 170, 176, 178, 179, 181, 204, 209, 237, 268, 269, 270, 271, 272, 311
- sınıfı 32, 123
işgücü 151, 152, 161, 162, 165, 168
işlik (bkz. mıntan) 101, 102, 139, 263, 272
işsizlik sigortası 170
İtalya 5, 8, 13, 30, 41, 52, 102, 115, 118, 119, 122, 124, 129, 159, 165, 185, 200, 204, 205, 209, 210, 212, 213, 217, 218, 221, 233, 234, 240, 303, 309, 310, 315, 327
İtalyan deniz cumhuriyetleri 30
İtalyan taklitleri 14
ithal çivit 123
ithalat 5, 13, 15, 79, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 103, 105, 116-119, 121, 125, 127, 133, 134, 141, 144, 145, 152, 153, 155, 163-166, 170, 173, 174, 178, 180, 181, 198, 203, 204, 209, 212, 213, 227, 228, 233, 235, 237, 238, 246, 270, 271, 293, 327
İTO (İstanbul Ticaret Odası) 181
İtil ırmağı 187
İustinianus 186, 204, 240
İzârî 101
İzmir 15, 20, 22, 24, 29, 36, 37, 78, 84, 88, 112, 113, 114, 118, 120, 121, 122, 125, 132, 134, 136, 138, 140, 149, 150, 151, 156, 162, 168, 221, 226, 227, 235, 237, 239, 245, 268, 275, 289, 293, 294, 295, 297, 303, 324, 326
- Basma Sanayi 168
- İktisad Kongresi 151
- Pamuk İmâlâtı 150
- Pamuk Mensucat 168
İzmit 113, 149
İznik 218-220, 240, 285
İzzeddin Keykâvûs I. 29
Jacquard, Joseph Marie 281
jakar 264, 269, 281, 282, 284
- mekanizması 281
- tezgâh 263, 280, 281, 283
Japon 15, 111, 135, 169
- tekstil endüstrisi 111, 135
Japonya 151, 169, 237, 241, 272
jarse 105, 134, 270
jean 7, 8, 15, 24, 32, 88, 118, 123, 181, 268
JESHO 20, 204

kaba bez 80, 82, 93, 142
ka'be örtüsü 200
Kabülhâne dülbend 90
kaçakçılık 132, 320
kadı 37, 39, 53, 83, 89, 144, 198, 213, 218, 239, 240, 256, 258, 294, 319, 320
Kadırga 149
kadife 7, 13, 14, 21, 59, 105, 134, 135, 160, 189, 198, 209-212, 236, 237, 240, 241, 245, 246, 248, 250-252, 256, 263, 269, 272, 273, 285-287, 292, 303
- yastık yüzleri 241
Kafkas halısı 53
Kafkasya 81, 115, 186, 187, 190
Kuzey-Kafkasya 186, 190
kaftan 14, 79, 81, 82, 92, 102, 103, 136, 192, 200, 202, 211, 246, 254, 255, 256
Kahire 32, 39, 40, 46, 51, 52, 84, 137, 324, 326
Kahraman Maraş 75, 78, 154, 161, 162, 277, 289
Kahveci, Mücella 8, 105, 258
KalDer 172
kalemkâr (calankar) 81, 105, 115, 120, 121, 133, 142
kâlı 54
kâlî-i kebîr 59
kâliçe 40, 44, 47, 50-55, 59, 62, 64, 66, 92, 230
Acem 54
Divan 54, 66
hamam 54
- seccadesi 55, 59
kâliçe-bâfân 44, 50, 51, 52
kâliçe-i kebire 55
kâliçe-i sagire 55
Uşak kaliçesi 62
Kalikut 324
kalıp paralar 312
kalpak 274
Kambay 83
kamçı 177, 241, 280
kamçıbaş 241
kamhâ 245
kamzul (üçetek) 273, 274
Kamzuliçe 273
Kanada 160
Kandıra 278
Kaniş 7, 71, 72, 74, 75, 111
- Kıralı 71
Kansu 195
Kansu al-Gavri (Sultan) 40
Kantakuzenos 44
kantar 52, 81, 117, 129, 285
Kapalıçarşı 8, 142, 231, 272, 274, 275, 276, 277, 283
kapama 102, 256
kapan 221
kapasite 15, 32, 79, 125, 132, 143, 151, 152, 154, 160, 162, 164, 166, 168, 172, 316
Kapdağı 129
kapı perdesi 53, 54, 66, 67
kapitalist 7, 138, 142, 144, 145, 172, 239
kapitülasyon 29, 30, 32, 78, 127, 128, 149, 214-216, 226, 240, 303, 305, 318-323, 325
kaput bezi 268
Kara-Hoço 196
kara-üy 65
Karababa (Dr.) 250, 256, 258
karaburga 126
Karadeniz 7, 13, 15, 30, 79, 82, 115, 125-127, 132-134, 186, 194, 209, 213, 321, 325
- limanları 13, 132, 186
Karahan, Ayhan 163
Karahanlılar 189
Karak 39
Karakoyunlu 258
Karaman 13, 15, 19, 22, 78, 79, 80, 82, 102, 154
- bogası 81
- İplik ve Pamuklu Mensucât 154
Karaman, Gülizar 272
Karamürsel 36, 276
Karamürsel iplik fabrikası 36
Karaşar 188
- Yaylası 285
Karesi 78
kârhâne-i ustâdân 47
karpasa (Türkçede kirbas) 77
Kars 131, 205, 219, 227, 289, 319
karum 71, 75
kasab (kumaş) 83
kasarlama 138
Kastamonu 13, 15, 19, 22, 79-81, 93, 126, 127, 131, 134, 161, 218, 219, 233, 269, 278, 287, 313
Kaşan alacası 103
Kâşânî 97, 98, 228, 230
Kaşgar 77, 102, 188, 189, 194, 195
Kâşî (bkz. Kâşânî) 230, 300
kaşmir 279
Katalan 321
katif 91
katlife 198, 245, 246
Katlı Pamuk Fabrikası 157
Katvan çölü 189
kavruş 274
Kayıhan, S. 180
kayser 41, 203
Kayseri 7, 15, 22, 30, 37, 71, 72, 79-81, 93, 103, 131, 133, 152, 153, 156-158, 161, 162, 219, 220, 231, 245, 272
Kayseri-Sakaltutan Yörükleri 30
Kayyim-Hâni dülbend 90
Kazakistan 163
Kazan 213, 323
kazzâzlar 50
KDV 168-170, 174, 176, 180
- indirimi 169, 174, 176, 180
kebe 53-55, 59, 62, 65-67, 74, 77, 82
kebir
kâliçesi 55, 59
kiçe 62
keçe (ayrıca bkz. kiçe) 53-55, 59-62, 65-67, 165, 290
Acem 55, 65
alaca 55
Edirne 67
- yaygı 55, 59, 60, 62
Selânik 55
Keçeciler, M. 164
Kefe 7, 13, 15, 79, 81, 82, 126, 127, 132, 213, 214, 215, 233, 321
- Gümrük Defteri 7, 132
kefen örtüsü 246
kefiye 241
Kelkit 220, 226
Kellenbenz, H. 323
Kemah 78, 113, 221, 226, 230, 292
Kemaliye 272, 275
kemer 44, 81, 200, 220, 258, 263, 274, 287
kemha 7, 13, 14, 21, 46, 47, 92, 103, 108, 117, 132, 187, 189, 196, 198, 200, 202-204, 210, 212, 213, 231, 236, 245, 246, 248, 251, 254, 256, 258
- ipekli 196
- nakışlı 13
kemhâ-bâfân 50
kenevir 14, 15, 80
kerasi 108

kervan 7, 13, 14, 39, 71, 72, 75, 84, 85, 112, 113, 117, 121, 132, 134, 144, 185, 189, 194-197, 212-215, 218-221, 226-228, 230-233, 239, 240, 245, 277, 285
kervancı 75
kervansaray 29, 189, 214, 219, 220
kesik elyaf 282
Keş 187
Keten 14, 15, 72, 73, 80, 82, 87, 92, 119, 126, 127, 133, 166, 198, 200, 204, 209, 212, 213, 263, 272, 276, 279, 282
Keyhüsrev, I. 29, 39, 44
Kıbrıs 29, 78, 95, 112, 177, 179, 215, 235, 303, 323
- Kıralı 29
kıl çuval 62
Kılıç, Murat 163
Kılıçarslan II 220
Kıpçak Türkçesi 52
Kırgız Yolu 196
Kırgızistan 189
Kırgızlar 195, 196
Kırım 8, 59, 81, 112, 125, 127, 133, 186, 188, 205, 212, 213, 219, 263, 274
- folkloru 8
- Hanlığı 112, 125, 127, 133
Kırklareli 162
kırmız 122, 200
- boyası 7, 149, 200
kırmızı kemha alaca 108
kırmızı kilimi 55
Kırşehri 77
Kızılcabölük 275, 277, 278
Kızıldeniz 83-85, 87, 214, 323-325
Kızılırmak 218, 220
kiçe (ayrıca bkz. keçe) 53-55, 60-62, 65, 66
Acem kiçesi 55, 60, 66
Camus kiçesi 61
beyaz semer kiçesi 61
Hicazî kiçe 60
kebir kiçe 62
- seccâde 60
- yaygılar 60
nihâlî kiçe 60
ocak kiçesi 55
orta Acem kiçesi 65, 66
orta kiçesi 60, 61, 65
orta Selânik kiçesi 65
sarraci kiçe 61
Selânik keçesi (kiçesi) 55, 60, 65, 66
semer kiçesi 62
yan kiçesi 60, 61
Kili 79, 81, 82
kilim 30, 31, 36, 44, 53-55, 59, 60, 64-66, 103, 176, 228, 279, 287, 289
Kilis 14, 29, 30, 32, 33, 71, 88, 114, 118, 140, 203, 209, 210, 246, 258, 323
Kimak 196
kinka 14
kirbas (karpasa) 13, 14, 15, 19, 22, 79, 80, 93, 132, 133
Kirkor Ağa 276, 278
Kocaeli 162, 278
Koç, Ümit 130, 131
koçan 156, 157
Koloneia 129
koloni ticâreti 118
konfeksiyon 160, 161, 163, 165, 167, 179-181, 268, 271, 272, 283
Konkan 101
konsolos 15, 84, 115, 121, 122, 125, 133, 145, 226, 238, 320, 322
kontinü 282
Konukoğlu, Abdülkadir 164
Konya 15, 22, 29, 30, 34, 39, 42, 48, 58, 71, 77, 79, 80, 81, 131, 214, 220, 221, 245, 289
- ovası 71
Kosovo 128
koyboylar 123
koyun yünü 39
Koza Hanı 221
kozacılık 240
köçek 273
köhne kâli 55
kökboya 36, 91, 116, 209, 235
alacehri 138
kôl 65
köle 15, 118, 123, 204, 303, 320
Kölemenler (ayrıca bkz. Memlük) 52
köllü (güllü) 65
kölsüzü (gülsüzü) 65
köy 8, 30, 103, 132, 133, 134, 258, 273, 275
köylü 88, 14, 36, 37, 78, 89, 103, 105, 111, 134-136, 139, 140, 142, 145, 157, 240, 268, 309, 311, 314
kriz 15, 151, 152, 164, 168, 172, 179, 181, 311, 315
Krueger, Anne 174
Kuça 187, 195
Kudar, Alibey 273
Kudüs 37, 88, 322
küfte-gerân 50
Kul Ali 50
Kula 13, 19, 64, 65, 163
kumaş sanayii 160, 185, 198, 200, 212, 245, 319
kumaşçı esnafı 141
kumlu kutnu 263
Kurtlu 273
Kusûr-al-İhvân 84
kuşak 59, 75, 81, 82, 85, 90, 92, 98, 103, 134, 228, 252, 256, 263, 272, 274, 275, 283, 286, 287
Kuşçu, Ali 41
kutanum (kutânü, kutnu) 7, 72, 73, 75
kutânü 72, 74
kutnî 72, 88-90, 93, 99, 100, 102, 103, 105, 111, 134, 135, 198, 228, 231, 251
kutnu (kutnî) 7, 72, 74, 75, 88, 89, 99, 100, 103, 105, 108, 110, 111, 134, 135, 141, 198, 228, 231, 241, 258, 263, 268, 269, 272, 273, 275-277, 279, 285-287
beyaz tas kutnu 108
Bursa kutnusu 105, 134
kumlu kutnu 263
kutnî Hindî lacivardî 90
-cu 241, 277
sarı tas kutnu 108
şehrî kutnu 105, 135
zincirli kutnu 108
Kuzey-Karadeniz 7, 13, 79, 115, 125, 126, 127, 133, 194, 213
Kuzey-Mezopotamya 72, 75, 78
Küçük Menderes 78
Küçük-Asya ticâreti 132
Kültepe 71, 72, 75
Kürd 39, 59, 87, 121, 157, 230, 231, 258, 275
- aşiretleri 258
- köylüleri 157
kürdiye 108, 256, 263
Küre 79, 80, 134, 165, 166, 178, 269
kürk 39, 185, 187, 195, 196, 212, 213, 228, 230, 298, 327
Küstendil 55
Kütahya 37, 78, 128, 129

Lâle Devri 238
Lâleli 52, 163, 270, 271
Lâleli Sanayici ve İşadamları Derneği 163
Land Routes 77, 190, 195, 196, 197
Lane, F. 323
Lefke 240
Lehistan 81, 82, 85, 321
Lekepüri (Lakapüri) bogası 90
Levant 15, 20, 21, 30, 71, 78, 87, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 136, 137, 138, 140, 143, 204, 209, 212, 214, 221, 226, 235, 238, 239, 251, 315, 318, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327
- basmaları 119
Levanten pazarları 14
Limni 65
Livorno 117, 119, 221, 235
Lizbon 323-325
Lofça 59
Lombardia 78
Londra 30, 32, 101, 116, 117, 142, 202, 210, 226, 325, 326
Louis XI. 237
Lucca 13, 19, 20, 185, 197, 209, 210, 212, 236, 239
Ludovico di Varthema 83, 100
Luhusaddia 74
Luoyang 195
Lübnan 227, 240
Lybyer, A. H. 323
Lyon 237, 238, 239, 245

Macaristan 14, 32, 81, 82, 112, 309, 314, 322
Maçka 269
maden 71, 74, 79, 82, 128, 129, 144, 145, 156, 204, 215, 227, 238, 255, 307, 311, 312, 315, 316, 319, 323, 327
- ocakları 123
Madoc Jeans 123
Magnb 52, 83
Mahârim-i Yezdî 92
Mahmud Gâvân 83
Malatya 72, 75, 78, 114, 131, 140, 152, 153, 268
Malazgird 227
Maleziya 270, 271
Malta 78, 314
Mamma 74
Manastır 239, 249
Manisa 80, 85, 95, 103, 149, 258, 289
- alacası 95, 103
- bogası 95
mantin 276
Marco Polo 78, 198, 200
Mardin 71, 75, 78, 88, 95, 114, 131, 132, 140, 214, 226, 231
Maronia 129
Marsa 158
Marsilya 8, 15, 88, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 133, 194, 315
- Ticâret Odası 15, 115, 120, 123
Masson, Paul 15, 24, 123
Masulipatam 87, 101, 102, 142
matlâu 74
Maverâünnehr (Transoksiana) 77, 186
mazı 91, 121, 122, 326, 327
medrese 37, 41, 314
- sistemi 41
Mehmed II. 44, 51, 233
Mehmed III. 322
Mekece 218
Mekkavi 108
Mekke 14, 91, 101, 324, 326
Meksika 165, 178, 309, 313-315, 323
Memlük 30, 37, 41, 52, 198, 214, 226, 233, 323
Menemen 13, 15, 19, 22, 80, 81, 112, 248
Menşucat Santral T.A.Ş. 149
Menteşe 65, 102, 103
Mercan 277
Mercanağa Camii 276
merkantilist 7, 15, 87, 125, 161, 238, 240, 315, 319
- Avrupa 7, 87, 161, 319
Fransız hükümeti 15, 315
Merkez Bankası 174-181
mermer 93, 96, 126, 127, 137, 258
- dülbendleri 137
Mersin 269
Mertev 271
Merv 77, 186, 189, 190
Merzifon 79-81, 127, 218, 219, 269, 278
Mesellpatan (Masulipatam) 97, 103
meşdûd 248, 302, 303

Meyyitnyet II. 149, 283
mehrûlât 236
meydaniye 88, 105, 108, 134, 135, 258, 263, 269, 276, 277
Mezopotamya 71, 72, 75, 77, 78, 111, 135
Mısır 13, 37, 39, 40, 52, 53, 55, 65, 78, 82, 83, 85, 93, 95, 103, 112, 115, 116, 118, 120, 126, 156, 178, 181, 194, 198, 200, 213-215, 231, 232, 234, 273, 309, 313, 321-323, 325
- alacası 55, 103
- mumyası 194
Mısrî 40, 54, 65
- nakışlı 65
- seccâde 40
Mihalic 240
millî
- ekonomi 151, 152
- iktisat 156, 181
- sanayici 156
- tüccâr 156
Millî Mensucat Fabrikası (Adana) 149, 156, 157
Minusinsk 195, 196
- havzası 196
mîrî 46, 294, 298, 299
Moğol 81, 103, 195-198, 202, 210, 212, 214, 218, 219, 226, 228
- Altayı 196
- Barışı (Pax Mongolica) 197, 214
- istilâsı 196, 202
Moğolistan 195, 197, 228
Mokka 84, 87
Moldavya 14
Monier, İsaac 137
Moskova 13, 14, 121, 213, 234, 235, 271, 274, 303, 321, 325
- Prensliği 14
Mudurnu 218-220
Muğla 63, 269, 278, 289
muhayyer 285
mule 138
mulham 77
mulla (beyaz kadın baş örtüsü) 92
muraklkaş perde 133
Murad I. 14, 39, 41, 128, 129, 215, 216, 218
Murad II. 41, 316
Murad III. 201, 247, 316, 321
müsannifler 47
Museon 157, 158
Mustafa Âlî 46, 324
Mustafa Ağa 55
Musul (Asur) 7, 71, 84, 94, 95, 114, 121, 140, 198, 230, 231
Muş 78
müşâhere-hûrân 44, 46
müteriâ 133
müteveffe destârı 80
müteyyız 285
müşlin 15, 22, 24, 87, 88, 90, 136, 137, 138, 142, 144, 145, 198
Müslümanlar) 13, 36, 79-82, 85, 100, 101, 141, 156, 196, 204, 205, 212, 213, 217, 219, 240, 276, 319, 320, 323
müstemleke 326

Nadir Şah 116, 227
Nagena 84
nakış 8, 46, 47, 52, 97, 203, 241, 246, 248, 269
nakışlı 13, 44, 54, 64, 65, 66, 67, 101, 113, 126, 203, 204, 245, 248, 250, 251, 276, 277
- kemha 13
nakkâş 46-48, 50, 52, 255, 300
nakkâş-başı 47
-hâne 47
-lar bölüğü 47
Nakşbendî 196
Nallıhan 218, 285
Napolyon harpleri 136
Narh Defteri 21, 53, 59, 62, 64, 67, 79, 80, 92, 93, 102, 103, 105, 111, 113, 137, 144, 198, 240, 248, 252
Narin, Halit 164, 181
Nausari 100, 101
naylon iplik (İnsa) 160
Nazilli 15, 22, 93, 152, 153, 158, 159
- bezi 93
- Fabrikası 158
Nepal 165
Neşa 71, 72
Nevşehir 154
New York Times 194
Niğde 30, 75, 79, 80, 131
Niksar 113, 219, 220, 245
Nîmes 123, 237, 238
Nişabur 77, 189, 245
Noailles (Fransız elçi) 321
nohuteuk 268
non-woven kumaşlar 279
Nuh Naci Yazgan 156-158
Nusaybin 131, 132, 231

Odabaşı, A. 177
Odoardo Barbosa 101
Oğuzculuk 41
Oğuzlar 187
Orakçıoğlu, Süleyman 165, 166
Orhan Bey 13, 44, 127, 128, 143, 214, 215, 216, 218, 219, 240, 245
Orta-Anadolu 30, 32, 39, 71, 72, 80
Orta-Asya 5, 8, 41, 44, 48, 60, 65, 77, 101, 185-187, 189-191, 195, 197-199, 201, 252, 264, 280, 324
- kültürü 41
- Sogd yurdu 188
Osman Gazi 44, 220
Osmanbey 271
Osmancık 113, 218, 220
Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi 312, 316-318
Osmanlı
- İpek Yolu 220
- limanları 117, 221, 235, 237, 320, 322, 327
- pazarı 5, 78, 83, 87, 89, 90, 102, 119, 125, 133, 136, 137, 138, 139, 144, 145, 198, 204, 239, 313, 314, 318
- saray halıcılığı 46
- Türk modası 32
Oş şehri 189
otboyası 268
otomotiv 124, 169, 271

önlük 126, 272, 273, 276, 286, 287
örtü 14, 53, 59, 64, 65, 67, 77, 80, 81, 91, 92, 101, 125, 126, 144, 200, 209, 241, 246, 270, 273, 276, 282, 285-287
at örtüsü 14, 59, 246
eyer örtüsü 65
hayvan çulları (örtüsü) 53, 66
mi'cer-i Hindi (Hint örtüsü) 91
ka'be örtüsü 200
kefen örtüsü 246
katır örtüsü 64
mobilya örtüsü 246
mulla (beyaz kadın baş örtüsü) 92
sofra örtüsü 77
yatak örtüsü 101, 125, 209
Özal, Turgut 160, 169, 172
Özbek 8, 65, 124, 263, 273, 274, 277
özel sektör 152, 154, 155, 158, 159, 173, 203, 281
Özgüç, Tahsin 71, 72, 75
Özgür, Mustafa 157
Öztekin, Serdar 270
Öztrak, F. 170, 173, 174, 179

padişah 41, 44, 46, 83, 85, 92, 96, 100, 116, 197, 213, 219, 231, 232, 246, 256, 312, 315, 319-321, 325
pâfta 101, 102
-bogasi 90, 102
pakhta 101
palto 59
Pamir 185, 188
- platosu 195
Pamuk ipliği 80, 81, 82, 88, 89, 102, 103, 113, 121, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 149, 150, 151, 153, 154, 160, 162, 235, 268, 269, 270, 276, 326
Pamuk, Şevket 304, 312, 315, 317
pamuklu
-bez 79, 140, 228, 274, 326
ince pamuklu (mousseline, dülbend) kumaşlar 13, 82, 92, 102, 103, 122, 127, 132, 136, 228
ince pamuklu bogası (bohası) 132
- kumaş 77, 13, 15, 77-79, 83-85, 87, 90, 91, 101, 102, 115, 120, 139, 142, 154, 270, 286
mavi pamuklu 8, 15, 88, 102, 113, 114, 118, 123
- sanayii 5, 7, 8, 77-79, 82, 87-89, 91, 102, 112, 117, 132-134, 138, 142, 144, 145, 149-152, 164, 212, 319
- ticâreti 7, 115, 116, 118, 120, 125, 138, 270
Panama ayağı 279
panbah-furûshân 77
Papa XXII. Jean 32
Paris 15, 20, 29, 32, 39, 83, 84, 87-89, 102, 115, 119, 136, 138, 141, 160, 190, 209, 210, 212, 214, 226, 235, 237-239
parlatma 111, 135
Partlar 190
patiska 137, 258, 263, 272
Pax Turcica 189
Pazarköy 240
Pazırık I. Kurganı 60, 65, 186
Pegolotti 29, 122, 129, 212, 214, 245
Penares (Benares) 99, 103
penbe-i İngiliz 137
penbehâne 91
Pencâb Hint kumaşları 84
Pera 13, 20, 127, 128, 213, 214, 215, 216, 236
- Cenevizlileri 13
peşgîr-i Hindî 90
peşgirde 93
peştamal (önlük) 14, 79, 92, 93, 126, 246, 269, 283, 272, 277, 284
- bağlama 283
Peyssonel, M. 15, 22, 125, 127, 132, 133
Philadelphia 32, 137, 245
Philip II. 325
Pınarbaşı 75, 269
pirikannû 74
Pisa 29, 236
Polonya 14, 81, 133
Polonya Kıralı 14
polyester 268, 271, 282
Portekiz 83, 84, 101, 123, 165, 278, 321, 323-326
Pot 302
Prim 168, 169, 170, 175, 176
sigorta primi 176, 168, 180
Prokopius 186, 190
Protestan 237
Provençe 29
Puhitar 72

Rabat 189
Raguza 116, 315
Rajapur 101
Raschman, S.C. 77
Rato, Rodrigo 178
rayon 282
Razama 72
recoinage 311
Refik Ahmet (Altınay) 52, 316
renklı basma (*indiennes*) 87, 117, 119, 132, 286
Revan 187, 227
Richthofen, F. von 185
Rize 126, 133, 287
Rodos 32, 321

Roma İmparatorluğu 185, 186, 194
Romanya 169
Rona-Tas, A. 77
Rouen 117
Rûm (Anadolu/Doğu Roma) 39, 47, 48, 83, 204, 240
- halıları 44
Rum (Ortodoks Osmanlı tebası) 36, 37, 55, 81, 82, 121, 125, 128, 139, 156, 216, 219, 240, 245, 279, 301
Rumeli 22, 60, 82, 83, 112, 128, 129, 133, 142, 143, 216, 230, 234, 252, 287, 303, 316, 321
Rumili 293, 303, 304
Rûmî 37, 39, 41, 44, 48, 200
- halılar 44
rumal (turban) 273
Rusya 112, 126, 141, 151, 152, 158, 163, 173, 177, 209, 213, 270, 271, 278, 322, 323
Rüstem Paşa Camii 285

Sabancı 5, 156-160, 220, 270
Sabancı Holding 160
Sabancı, Güler 160
Sabancı, Sakıp 156-160
saçbağı 256, 286
sade nakış 248, 250
Safeviler 84, 196, 323
Safranbolu 219, 237, 276, 277
Sakaltutan Yörükleri 30
Sakarya 218, 220, 289
Sakız adası 30, 78
Salampur 102
salaşpur 101
Salta (cepken) 272, 285
Samanpazarı 8, 258, 269, 275
Sami 75
Samsun 79, 81, 126, 127, 131, 133, 134, 289
San Francisco 123
sanayi tesisleri 149, 157
Sanayi Teşvik Kanunu 151
Sanayi ve Maadin Bankası (Sümerbank) 151
Sanayii ve Ticâret T.A.Ş. 150
Sandıklı 270
Sanguinetti 88, 100
Sapmaz, Ahmet 157
Sapmaz, Bekir 157
Saracoğlu, Rüşdü 169
saray atölyeleri 44, 255
saray papucu 256
Sardunya Krallığı 119
sarı taş kutnu 108
Sarıçiçek Yaylası 276
sarık (destâr) 80, 81, 85, 90, 91, 97, 99, 101, 103, 113, 126, 137, 144, 294, 316
sarılı meydaniye 108
sarılı Osmaniye 108
Saruhan 128, 129, 303
Sasa Bey 29
Sasânî 185, 190, 195, 198, 203
Sasânî İmparatorluğu 186
satıcı 103, 179, 204, 277
savaşpur 101, 102, 137
Sayda 112, 120, 122, 235
Schmidt, J.H. 14, 21, 190
seccade 32, 36, 37, 40, 53-56, 58-62, 65-67, 252
sedir 44, 268
seerbettes 101
Selânik 54, 55, 59, 60, 65, 66, 81, 82, 112, 120, 126, 235, 319
- döşeme 60
- keçesi (kiçesi) 55, 60, 65, 66
- ocak kiçesi 60
Selçuk ülkesi 29, 39
Selçuklu 13, 29, 37, 39, 44, 77, 205, 214, 220, 245, 285
- Anadolusu 29, 77
- kervansarayları 29
selem 15, 22, 36, 89, 240
- kuralları 89
Selendi 64, 65
Selim, I. 14, 20, 21, 44, 46, 48, 50, 51, 219, 233-235, 245, 292, 321
Seleukoslar 190
Semendere 81, 82
Semerkand (Sa-mo-kien) 41, 185, 187, 189, 195, 198, 273
Senirkent 80
sentetik elyaf 160, 162
ser-boğça 100
- kapaniyye 100
- dellâliye 85, 100, 221
- yasakçılık 100
Ser-Hindî makrama 90
Seráser 246, 248, 250, 254
Serez 82, 88, 126, 136
serhad 29, 285
sevâd-i azîm 132
Sevilla 315
Seyhan Barajı 156
shappe 241
Sır-Derya 185, 186, 189, 198
sırma 14, 53, 55, 98, 200, 246, 248, 252, 263, 286
gümüş 14, 246, 248, 252
Sırp 51, 82, 128
- tacirler 82
Sicilya 209, 321
Siemens 164, 167
Silifke 80
Simyon (Mösyö) 156
Simyonoğlu Fabrikası 156
sincâf 245
Singapur 270, 271
Sinkiang Uygur Bölgesi 195
Sinop 79-81, 126, 127, 219, 287
Sirfica 93
Sivas 81, 131, 218, 219, 258, 278, 287
siyah yazdı 92
Smith, Adam 140
sof kumaşı 7, 13
Sogd 185, 186, 188, 189, 190, 195
-lu 186-188, 195, 196
- yurdu 188
solcu 15, 123
- gruplar 15
Soma bezdi 93
sosyalist hareket 123
Sönmez Holding 168
Sri Lanka 169
Strauss, Levi 123
Subaşı, H. 172
subâtum katnum 72
Sufrâ Hatun 37
Sultanhamamı 271
Sultaniye 209, 214, 220
suni elyaf 162
suni ipek 103, 134, 152, 153
Suriye 13, 39, 75, 77, 78, 81, 83, 85, 102, 103, 111, 112, 114, 115, 132, 135, 198, 200, 204, 209, 212, 214, 227, 235, 237, 238, 239, 240, 270, 272, 273, 321, 324, 326
Süleyman Paşa 127, 215, 219
Süleyman, I. 83, 219, 234
Sümbül, Turhan 160
Sümer 41, 71
Sümerbank 5, 149-155, 158, 159, 270, 272, 281
Süryaniler 75, 279
Sztitvatorok Antlaşması 322

Şah Abbas 233
şâhî 85, 228, 258, 292, 298, 299, 315
Şahin, Atalay 167
şahiye 108
Şahkulu 48
Şahruh 41
şaliye 108
şalvar 79, 105, 125, 126, 135, 258, 263, 272, 273, 274, 285, 286, 287, 292
çintiyan şalvar 258, 263
Şam 32, 37, 39, 59, 75, 83, 88, 91, 98, 103, 105, 111, 134, 135, 138, 142, 200, 212, 231, 232, 240, 251
- alacası 105
- bezleri 88
Şankaya, Şenol 166
şap 114, 122, 128, 129, 161, 209, 212, 215, 216, 317, 326
Şapın-Karahisar (Koloneia) 128, 129
Şapur I 240
Şapur II 202
Şark Sanayi Kumpanyası T.A.Ş. 149
Şavbek 37, 39
şehnâmeci 47
şehri kutnu 105, 135
Şemâhi 227
Şener, Abdüllatif 168, 173, 177-179
şerbetî 126, 137
Şerefli-Koçhisar 285
Şiraz 39, 92, 191, 192, 198, 217
- halısı 39
Şirvan 200, 210, 227, 303
Şuştar 91, 92

Taberistan 188
tafta 210, 230, 246, 248, 251
Tahtacı Türkmen aşiretleri (Tahtacılar) 30, 273
Tak Yazır 189
Taklamakan çölü 194, 195
Talhad 75
Tanzî, Sabrîha 8, 105, 285
Tanzimat 140, 141, 149
Taraklı 103, 218, 219, 250, 273, 286, 287
Tardu 187
Tarih-i Hind-i Garbî 316
tarpuş 126
Tarsus 131, 149, 271
Taşkend 187
Tataristan 83, 188
Tatarlar 213, 274
Tavernier 84, 85, 91, 113, 132, 230
Tâziyye Medresesi 37
Tebriz 13, 14, 34, 46, 48, 113, 198, 200, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 226, 227, 230, 233, 234, 235, 239, 240, 245, 285, 302
- İpek Yolu 218, 285
Teke Yarımadası 30
Tekerlek, Mehmet 268
Tekin, Seyit 157
Tekirdağ 162, 315
tekstil sanayi 7, 8, 72, 74, 81, 103, 123, 124, 128, 132, 149, 152, 154, 155, 160, 161, 162, 165, 168, 169, 170, 172, 181, 271, 272
Tekstil Şûrası 181
Tekstilkent 167
Tepelik 273, 285-287
Tereke (metrûkât) 5, 53, 54, 59, 60, 64, 78, 87, 90, 250
- defterleri 53, 54, 64, 78, 87, 90, 250
terlik 14, 273, 274
Teselya 88, 136, 141
Teşvik Yasası 166
Teymur, Mehmed 269
tezgâh
aile tezgâhı 144
armürlü tezgâh 281
beledî tezgâhı 269
çekmeli tezgâh (elle çekilir) 268, 270
dokuma tezgâhı 280, 282
eğzantrikli tezgâh 280
eksantrikli tezgâh 280, 282
geleneksel tezgâh 36
greiferli tezgâh 280
hava jetli dokuma tezgâhı 280
ipekli dokuma tezgâhı 14
jakar tezgâh 263, 280, 281, 283
mekikli tezgâh 280
motorlu tezgâh 268
pedallı tezgâh 263
projektilli tezgâh 280
Ruti tezgâhı 159
Tırnova 65
Tibet 84, 85, 195, 196
ticârette Çin tehdidi 164
tiftik 7, 113, 121, 122, 187, 235, 279, 319, 326
- iplığı 7, 121
- keçisi 7
- yünü 113, 122, 235, 319

tilâmî 252
tilla (altın) 273
Timilkia 72
Timur 41, 44, 51, 212, 213, 215, 216, 218-220
Timuroğulları 41, 196
tiraz 44, 190, 198, 200, 202, 203, 245
Tire 13, 15, 19, 22, 80, 81, 82, 93, 96, 103, 112, 237
- alacası 81, 96, 103
- ipliği (irşte-i Tire) 81
tisak 252
Tişmuma 74
TOBB 164, 180
tekstil sektörü 164
Togan, İsenbike 196
Togan, Z. V. 93, 196, 226, 245
Toharistan 188, 189
Toharlar (Sogdiana) 186, 187
Tokat 13, 19, 25, 80, 88, 102, 112, 125, 126, 127, 131, 132, 133, 134, 212, 218, 221, 226, 227, 233, 240, 278, 292, 303
- bezi, bogasi 102, 133
- Boyahanesi 133
- pamuklu sanayii 132, 133
tokmak 187
tokmaklama 111, 135
Tomortassio 129, 216
Topkapı Sarayı Arşivi 51, 198
Toprak, Zafer 149, 153, 154, 155
Toros Dağları 30, 71, 273
- kuşağı 30
Toros Yörükleri 156
Toskana 185, 210
Tosya 79, 80, 131, 269, 272, 276, 277, 278, 303
Tournovo 141
Tours 237, 238
Trablussam 113, 115
Trabzon 20, 126, 133, 136, 138, 149, 190, 200, 204, 205, 213, 214, 218, 221, 230, 268, 278, 304, 321
Trade Mart 168
Transilvanya 32, 82
Transoxiana 77, 186, 195
Triçelli 157
Trieste 136
trikotaj 151
Tuluk-Timur (Emir) 44
tuman (don) 85, 258, 263
Tuna 79, 81, 82, 112, 233
- limanları 79, 81, 82
Tunu-Roşu 87
Turcheshi halıları 30
Turfan 76, 77, 187-189, 195, 196
Turfan Beyi 187
Turgay, Fazlı 159
Tuva 195
tüfbent 79, 93, 113
türban 14, 15, 273
Türk
- halıları 13, 30, 32
- lonmuzu 7, 161
Türk Bağımsızlık Savaşı 156
Türk Brokarları 14
Türk Geçidi 189
Türk Küçük Asya 14
Türk Nebati Yağlar Fabrikası 158
Türk Patent Enstitüsü 284
Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri 44
Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik 7
Türk Tarih Kurumu 71
Türk-İş 164
Türkistan 77, 114, 186, 196, 279
Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği 166, 181
Türkiye Hazır Giyim Sanayicileri Derneği 169
Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) 166, 179
Türkiye Merkez Bankası 180
Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası 164
Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası (TÜTSİS) 164, 181
Türkmen 29, 30, 34, 39, 50, 53, 55, 65, 121, 189, 191, 192, 218, 258, 263, 273, 274, 285, 287
- Beyliği 39
- didiği 55
- halısı 53
- köyü 218, 273
Türkmen-Yörük halısı 30
Türkmen-Yörük halı ve kilim yapımı 30
Türkmenistan 163
TÜSİAD 172, 180
tüylü külah 59, 66
Tüzmen, Kürşat 166, 173
twist pamuk iplikleri 137, 138

ucuz pamuklu 14, 87, 89, 119, 127, 138
Uğur, Yüksel 268
Ukrayna 163, 173
Ulaşlu 258
Ullama 72
Ulubad 129
Uluslararası Tekstil toplantısı 165
Umur Gazi 245
Unakıtan, Kemal 170, 181
UNESCO 190
Uras, Güngör 170, 171, 173-177, 179, 181
Urfa 75-78, 114, 131, 132, 140, 187-189, 195, 196, 231, 232, 258, 289, 303
Urquhart, David 24, 138, 140
Urugkat 195
Usruşan 185
Ustrumca 59
Uşak 13, 19, 30, 32, 36, 46, 52, 54, 55, 62-66, 79, 80, 165, 278, 289
- dokumacıları 36
- halısı 13, 30, 36, 46, 52, 64
- seccadesi 54, 55
- tekstil sanayii 165
- Türkmen köyleri 36
Uygur 51, 77, 185, 188, 189, 195, 196, 197, 202, 279
- bözü 77
- Hanlığı 196
- Kaganlığı 188, 195
- Turfan Beyliği 196
Uygur Yolu 195-197, 202
Uzak-Doğu ülkeleri 168
Uzgenc 189
Uzun Hasan 78, 132, 221, 228, 230-233
Uzunçarşılı, İ. H. 46, 51
Üçetek 8, 105, 107, 110, 135, 258, 261, 263, 272-275, 277, 285, 286, 287
- modası 8
Üçüncü Dünya 163
Ümye 133
Üretim değeri 154
Ürgüp 30
Üsküdar 113, 127, 128, 141, 142, 215

Vac (Waitzen) 82
Van 131, 226, 227, 230
Vass, E. 82
Vaşhania 72
velence 53, 54, 55, 59, 61, 62
- seccade 61
Venedik 7, 29, 30, 32, 52, 78, 80, 85, 116, 119, 128, 136, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 235, 236, 238, 239, 250, 251, 302, 304, 313, 315-317, 318, 321, 322, 325, 326, 327
Vişneli ful 108
Viyana 32, 112, 322

Washington 165, 202
water-frame makinesi 138
Watson, A. 318
Weber, Max 41
Witford, John Noble 194

Xinjiang 77, 195, 197
Xiongnu 190, 195, 197
yağlık 126, 276

Yahudi 30, 79, 80, 81, 112, 117, 204, 209, 121, 229, 233, 271, 311, 323
Yahudi Mendès 323
Yahyalı halıları 30
Yakut 37
Yanbolu 54, 55, 59, 65
- kebesi 55, 59
yapağı 92
Yarkent 189
Yassı-Yurd 64
Yavuz Selim 44, 48
yaygı 53, 55, 59, 60, 62, 67, 72, 79, 93, 103, 105, 120, 123, 135, 164, 165, 172, 200, 210, 214, 234, 237, 256, 258, 273, 277, 284, 289, 309, 317
Yayık ırmağı 187
Yazdı 92, 213, 230, 232
Yazgan, Nuh Naci 156-158
yazma 276, 285-287
Yedi Yıl Savaşı 118, 119, 133
Yedi-Mihraplı Mısrî 65
Yedikule 149
Yedisu 188, 189, 196
yelek 256, 263, 287
Yemen 83, 84, 87, 92, 103, 268
yemeni 97, 98, 103, 273
Yeni Çırçır Fabrikası 157
Yeni Zelanda 162
Yeni-Sümer hanedanı 71
yeniçeri 48, 54, 55, 61, 66, 129, 216, 294, 295, 313, 318, 323
Yenisey Irmağı 195
Yerköğü 81
yeşil inci 108
Yeşilırmak 80, 220
-vadisi 80
Yeşilyurt 269, 278
Yezd 198, 202, 217, 251
Yıldırım Bayezid 218-220
yolak barçın 102
yollu kumaşlar (stripes) 103, 126, 137, 272, 273, 274
yorgan 72, 79, 80, 81, 82, 90, 93, 103, 101, 133, 254, 269, 272
-cılık 269
Yorgan-Tepe 72
Yoros 127, 215
Yörük 30, 31, 36, 53, 59, 65, 60, 66, 156, 273
- bölgeleri 59, 65
- Döşemealtı halıları 30
- halıcılığı 30
- halısı 53
Yunan 29, 163, 177
Yunanistan 163
Yuteks 268
yüksek faiz 173, 174, 179
yün 7, 13-15, 30, 32, 36, 39, 59, 66, 67, 72, 74, 75, 78, 81, 82, 87, 90, 92, 113, 115-117, 122, 125, 128, 135, 137, 138, 143, 150, 152, 153, 157-159, 161-163, 186, 188, 190, 191, 197, 199, 201, 213, 215, 216, 219, 229, 236-238, 255, 257, 259, 264, 270, 273, 274, 276, 277, 279, 280, 283, 287, 288, 290, 304, 311, 318, 320, 327, 328
yünlü kumaş 13, 59, 72, 75, 82, 115, 116, 117, 122, 125, 136, 142, 149, 160, 185, 190, 214, 228, 235, 236, 256, 303, 319, 327
Yünsa 160
yünü yıkayanlar 36

Zalpa 72, 74
Zebîd 92
zenci esirler (köleler) 119, 123
- ticâreti 118
zer-nişâniler 50
Zerefşan 189
zerger 48, 300
-ler 50
Zhang Qian 190, 194, 195
Zhichun, Lin 190
zıbun 254, 256, 263
Zile 79, 80
Zincirdere 156
zincirli kutnu 108
Ziraat Bankası 150
zûyuf akça 311, 314, 315

tilâhî 252
tilla (altın) 273
Timilkia 72
Timur 41, 44, 51, 212, 213, 215, 216, 218-220
Timuroğulları 41, 196
tiraz 44, 190, 198, 200, 202, 203, 245
Tire 13, 15, 19, 22, 80, 81, 82, 93, 96, 103, 112, 237
- atacası 81, 96, 103
- ipliği (rişte-i Tire) 81
tisak 252
Tişmuma 74
TOBB 164, 180
tekstil sektörü 164
Togan, İsenbike 196
Togan, Z. V. 93, 196, 226, 245
Toharistan 188, 189
Toharlar (Sogdiana) 186, 187
Tokat 13, 19, 25, 80, 88, 102, 112, 125, 126, 127, 131, 132, 133, 134, 212, 218, 221, 226, 227, 233, 240, 278, 292, 303
- bezi, bogasi 102, 133
- Boyahanesi 133
- pamuklu sanayii 132, 133
tokmak 187
tokmaklama 111, 135
Tomortassio 129, 216
Topkapı Sarayı Arşivi 51, 198
Toprak, Zafer 149, 153, 154, 155
Toros Dağları 30, 71, 273
- kuşağı 30
Toros Yörükleri 156
Toskana 185, 210
Tosya 79, 80, 131, 269, 272, 276, 277, 278, 303
Tournovo 141
Tours 237, 238
Trabluçşam 113, 115
Trabzon 20, 126, 133, 136, 138, 149, 190, 200, 204, 205, 213, 214, 218, 221, 230, 268, 278, 304, 321
Trade Mart 168
Transilvanya 32, 82
Transoxiana 77, 186, 195
Triçelli 157
Trieste 136
trikotaj 151
Tuluk-Timur (Emir) 44
tuman (don) 85, 258, 263
Tuna 79, 81, 82, 112, 233
- limanları 79, 81, 82
Tunu-Roşu 82
Turfa yeşili halıları 30
Turfan 76, 77, 187-189, 195, 196
Turfan Beyi 187
Turgay, Fazıl 159
Tuva 195
türbent 79, 93, 113
türban 14, 15, 273
Türk
- halıları 13, 30, 32
- kırmızısı 7, 161
Türk Bağımsızlık Savaşı 156
Türk Brokarları 14
Türk Geçidi 189
Türk Küçük Asya 14
Türk Nebati Yağlar Fabrikası 158
Türk Patent Enstitüsü 284
Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri 44
Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik 7
Türk Tarih Kurumu 71
Türk-İş 164
Türkistan 77, 114, 186, 196, 279
Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği 166, 181
Türkiye Hazır Giyim Sanayicileri Derneği 169
Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) 166, 179
Türkiye Merkez Bankası 180
Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası 164
Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası (TÜTSİS) 164, 181
Türkmen 29, 30, 34, 39, 50, 53, 55, 65, 121, 189, 191, 192, 218, 258, 263, 273, 274, 285, 287
- Beyliği 39
- didiği 55
- halısı 53
- köyü 218, 273
Türkmen-Yörük halısı 30
Türkmen-Yörük halı ve kilim yapımı 30
Türkmenistan 163
TÜSİAD 172, 180
tüylü külah 59, 66
Tüzmen, Kürşat 166, 173
twist pamuk iplikleri 137, 138

ucuz pamuklu 14, 87, 89, 119, 127, 138
Uğur, Yüksel 268
Ukrayna 163, 173
Ulaşlu 258
Ullama 72
Ulubad 129
Uluslararası Tekstil toplantısı 165
Umur Gazi 245
Unakıtan, Kemal 170, 181
UNESCO 190
Uras, Güngör 170, 171, 173-177, 179, 181
Urfa 75-78, 114, 131, 132, 140, 187-189, 195, 196, 231, 232, 258, 289, 303
Urquhart, David 24, 138, 140
Urugkat 195
Usruşan 185
Ustrumca 59
Uşak 13, 19, 30, 32, 36, 46, 52, 54, 55, 62-66, 79, 80, 165, 278, 289
- dokumacıları 36
- halısı 13, 30, 36, 46, 52, 64
- seccadesi 54, 55
- tekstil sanayii 165
- Türkmen köyleri 36
Uygur 51, 77, 185, 188, 189, 195, 196, 197, 202, 279
- bözü 77
- Hanlığı 196
- Kaganlığı 188, 195
- Turfan Beyliği 196
Uygur Yolu 195-197, 202
Uzak-Doğu ülkeleri 168
Uzgenc 189
Uzun Hasan 78, 132, 221, 228, 230-233
Uzunçarşılı, İ. H. 46, 51
üçetek 8, 105, 107, 110, 135, 258, 261, 263, 272-275, 277, 285, 286, 287
- modası 8
Üçüncü Dünya 163
Ünye 133
Üretim değeri 154
Ürgüp 30
Üsküdar 113, 127, 128, 141, 142, 215

Vac (Waitzen) 82
Van 131, 226, 227, 230
Vass, E. 82
Vaşhania 72
velence 53, 54, 55, 59, 61, 62
- seccade 61
Venedik 7, 29, 30, 32, 52, 78, 80, 85, 116, 119, 128, 136, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 235, 236, 238, 239, 250, 251, 302, 304, 313, 315-317, 318, 321, 322, 325, 326, 327
Vişneli ful 108
Viyana 32, 112, 322

Washington 165, 202
water-frame makinesi 138
Watson, A. 318
Weber, Max 41
Witford, John Noble 194

Xinjiang 77, 195, 197
Xiongnu 190, 195, 197
yağlık 126, 276

Yahudi 30, 79, 80, 81, 112, 117, 204, 209, 121, 229, 233, 271, 311, 323
Yahudi Mendès 323
Yahyalı halıları 30
Yakut 37
Yanbolu 54, 55, 59, 65
- kebesi 55, 59
yapağı 92
Yarkent 189
Yassı-Yurd 64
Yavuz Selim 44, 48
yaygı 53, 55, 59, 60, 62, 67, 72, 79, 93, 103, 105, 120, 123, 135, 164, 165, 172, 200, 210, 214, 234, 237, 256, 258, 273, 277, 284, 289, 309, 317
Yayık ırmağı 187
Yazdi 92, 213, 230, 232
Yazgan, Nuh Naci 156-158
yazma 276, 285-287
Yedi Yıl Savaşı 118, 119, 133
Yedi-Mihraplı Mısrî 65
Yedikule 149
Yedisu 188, 189, 196
yelek 256, 263, 287
Yemen 83, 84, 87, 92, 103, 268
yemeni 97, 98, 103, 273
Yeni Çırçır Fabrikası 157
Yeni Zelanda 162
Yeni-Sümer hanedanı 71
yeniçeri 48, 54, 55, 61, 66, 129, 216, 294, 295, 313, 318, 323
Yenisey Irmağı 195
Yerköğü 81
yeşil inci 108
Yeşilırmak 80, 220
-vadisi 80
Yeşilyurt 269, 278
Yezd 198, 202, 217, 251
Yıldırım Bayezid 218-220
yolak barçın 102
yollu kumaşlar (stripes) 103, 126, 137, 272, 273, 274
yorgan 72, 79, 80, 81, 82, 90, 93, 103, 101, 133, 254, 269, 272
-cılık 269
Yorgan-Tepe 72
Yoros 127, 215
Yörük 30, 31, 36, 53, 59, 65, 60, 66, 156, 273
- bölgeleri 59, 65
- Döşemealtı halıları 30
- halıcılığı 30
- halısı 53
Yunan 29, 163, 177
Yunanistan 163
Yuteks 268
yüksek faiz 173, 174, 179
yün 7, 13-15, 30, 32, 36, 39, 59, 66, 67, 72, 74, 75, 78, 81, 82, 87, 90, 92, 113, 115-117, 122, 125, 128, 135, 137, 138, 143, 150, 152, 153, 157-159, 161-163, 186, 188, 190, 191, 197, 199, 201, 213, 215, 216, 219, 229, 236-238, 255, 257, 259, 264, 270, 273, 274, 276, 277, 279, 280, 283, 287, 288, 290, 304, 311, 318, 320, 327, 328
yünlü kumaş 13, 59, 72, 75, 82, 115, 116, 117, 122, 125, 136, 142, 149, 160, 185, 190, 214, 228, 235, 236, 256, 303, 319, 327
Yünsa 160
yünü yıkayanlar 36

Zalpa 72, 74
Zebîd 92
zenci esirler (köleler) 119, 123
- ticâreti 118
zer-nişâniler 50
Zerefşan 189
zerger 48, 300
-ler 50
Zhang Qian 190, 194, 195
Zhichun, Lin 190
zıbun 254, 256, 263
Zile 79, 80
Zincirdere 156
zincirli kutnu 108
Ziraat Bankası 150
zûyuf akça 311, 314, 315